

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ФАРМАЦЕВТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Д.Є. Погорілий

ПОЛІТОЛОГІЯ

КРЕДИТНО-МОДУЛЬНИЙ КУРС

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів

«Центр учбової літератури»
Фірма «Інкос»
Київ – 2008

ББК 66.01я73
П 43
УДК 342(477)

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист №4/18.2-631 від 09.03.2006 р.)*

Рецензенти:

Романюк О.І. — кандидат історичних наук, доцент;
Філіппова О.А. — кандидат соціологічних наук, доцент;
Бутенко В.І. — кандидат історичних наук, доцент.

Науковий редактор:

Подольська Є.А. — доктор соціологічних наук, професор.

Погорілий Д.Є.

П 43 Політологія: кредитно-модульний курс. Навчальний посібник. – К.: Центр
учбової літератури. Фірма «Інкос». 2008. – 432 с.

ISBN 978-966-364-659-6

Навчальний посібник розроблений за стандартами кредитно-модульної системи навчання відповідно до вимог Болонського процесу.

Використовуються сучасні підходи до розгляду політичних явищ і процесів, вивчаються генезис політичних ідей, концепції політичної влади та політичних еліт, аналізуються розвиток і функціонування політичних систем, форми сучасної держави і партійних систем, політична культура, політичні процеси, міжнародні відносини, геополітика та ін.

До посібника включено тестові завдання та контрольні питання до кожного модуля курсу, підсумкові завдання, біографічний довідник і політологічний словник, наводяться фрагменти першоджерел, цитати з робіт політичних мислителів та відомих державних діячів.

Посібник містить низку пояснювальних схем, таблиць та ілюстрацій. Для студентів вищих навчальних закладів.

ISBN 978-966-364-659-6

© Погорілий Д.Є., 2008

© Центр учбової літератури, 2008

© Фірма «Інкос», 2008

Вітчизняний підручник європейського рівня

До вашої уваги – новий вітчизняний підручник європейського рівня. Всі чотири попередні видання даної книги користувались у студентів, викладачів та науковців неабияким попитом. Але зараз усім, хто вивчає політологію або просто хоче ознайомитись із сучасними науковими поглядами на політику, пропонується п'яте видання, суттєво перероблене та доповнене. Даний підручник:

- повністю відповідає сучасному рівню політичної науки;
- використовує найкращі вітчизняні та закордонні методичні розробки;
- спирається на багаторічний досвід викладання цієї дисципліни в Україні;
- орієнтований на кредитно-модульну систему навчання;
- повністю відповідає всім вимогам Болонського процесу;
- має комфортне для сприйняття подання матеріалу;
- не містить змістових помилок, котрі, на превеликий жаль, можна побачити на сторінках багатьох посібників.

Саме цей підручник найбільш ефективно допоможе підготуватися до заліку та іспиту. А ще – добре розібратись у тих складних політичних подіях, що відбуваються в сучасному світі. Успіхів вам!

*Є. А. Подольська,
доктор соціологічних наук, професор*

Передмова

Що входить у сферу інтересів сучасної молодої людини? Спілкування, музика, Internet, книги, фільми. Хтось мріє про матеріальне благополуччя, сімейне щастя, хтось прагне побачити світ, одержати професійні знання в тій або іншій галузі. Політика ж у цьому списку пріоритетів, принаймні, у більшості молодих людей, займає далеко не перше місце. За влучним зауваженням англійського соціолога Ентоні Гідденса, сучасну молодь найбільше цікавлять ті питання, з приводу яких, на її думку, професійним політикам практично немає чого сказати. Багатьом молодим людям політика уявляється якимось нецікавим, «дорослим» світом зі своїми цілями й завданнями. Хтось ставиться до політики як до «високого мистецтва», для розуміння якого (а тим більше — для участі в якому) потрібно знати й уміти дуже багато, інші розглядають її як «брудну справу», вважаючи, що всі політики керуються власними інтересами, а не інтересами громадян.

Але позиції «політика мене не цікавить», «я — поза політикою» та ін. ще зовсім не означають відсутність зв'язку людини з політичною сферою, реальну свободу від політики. В сучасному світі, в умовах існування витончених PR-технологій, технологій проведення виборчих кампаній, формування суспільної думки та ін., вільним від політики бути неможливо — кожна людина, хоче вона того чи ні, відчуває вплив (через друзів і знайомих, учителів і викладачів, засоби масової інформації та ін.) різних політичних сил: держави, політичних партій, окремих політичних лідерів. Протистояти такому впливу, не стати жертвою політичного маніпулювання можна тільки одним способом — розібратися в політиці самому, зрозуміти сутність і зміст політичних явищ та процесів. Високий рівень правової та політичної культури, уміння орієнтуватися в політичному житті суспільства стають у сучасному світі найважливішою передумовою реалізації своїх інтересів.

І мета політології — науки про політику — полягає саме в тому, щоб дати об'єктивні знання про політичні і суспільні процеси, допомогти зорієнтуватися в складному розмаїтті сучасного політичного життя.

Запропонований навчальний посібник з політології розроблений на основі сучасних підходів до розгляду політичних явищ і процесів з використанням новітніх західних і вітчизняних джерел.

Відповідно до стандартів кредитно-модульної системи навчання теоретичний матеріал структурований за трьома змістовими модулями («ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАУКИ ПРО ПОЛІТИКУ», «ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА» і «ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ ТА СВІТОВА ПОЛІТИКА»), що складаються, у свою чергу, з 8 навчальних тем.

До кожного змістового модуля курсу пропонуються матеріали до семінарських занять, що містять проблемно-пошукові питання, тематику рефератів, список додаткової літератури, а також два види завдань: тестові питання і завдання, які можуть бути використані як для поточного контролю (безпосередньо на семінарських заняттях) і контролю змістових модулів, так і для підсумкового модульного контролю.

Вивчення сучасної політичної науки неможливе без роботи з першоджерелами, довідковими та іншими додатковими матеріалами. Із цією метою до навчального посібника включено біографічний довідник, словник основних політологічних термінів, а також цитати з робіт відомих мислителів, політологів та видатних політичних діячів.

Посібник буде цікавим й корисним усім, хто вивчає політологію або бажає розібратися в складному різноманітті сучасного політичного життя, прагне навчитися самостійно аналізувати й оцінювати події та процеси, що відбуваються у країні й світі, а також застосовувати набуті знання про політику в суспільно-політичній практиці.

Автор висловлює подяку В. Фесенку — за співробітництво при написанні теми «Світова політика і система міжнародних відносин» та І. Погорілій — за цінні поради.

Зауваження та пропозиції щодо покращення змісту цього посібника просимо надсилати на адресу:

polity-slovo@mail.ru

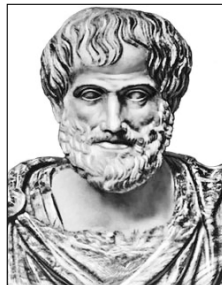
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ I

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАУКИ ПРО ПОЛІТИКУ

ТЕМА 1

ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА

- *Політика як об'єкт політології*
- *Предмет, структура та функції політичної науки*

У системі сучасної вищої освіти важливе місце займає політологія — наука про сутність, форми і закономірності виникнення, функціонування та розвитку політичних систем, політичних явищ і процесів, їх місце і роль в житті суспільства. Вивчення політичної науки є необхідною передумовою, складовою частиною процесу формування особистості.

Предмет політичної науки, історія становлення політичної думки розкривається за допомогою різних наукових підходів до визначення політики та її місця в системі суспільних відносин на різних етапах розвитку цивілізації. Що ж таке політика? В чому полягає сутність цього складного, багатозмістового явища? Яка роль політики в житті людини і суспільства? Спроба дати відповіді на ці важливі питання й становить зміст даного змістового модуля.

1.1. ПОЛІТИКА ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТОЛОГІЇ

Термін «*політологія*» утворено зі сполучення двох грецьких слів: «*politikē*» (політика) та «*logos*» (вчення). Таким чином, *політологія* розглядається як наука про політику в усіх її проявах. Але, визначаючи політологію як науку про політику, необхідно, насамперед, дати чітке визначення самого поняття «*політика*».

Створення партійних коаліцій і парламентські дебати, заколоти й змови, передвиборна агітація і голосування на виборах, захоплення заручників і вбивства лідерів держав, демонстрації та мітинги, спадкування трону королівською династією та імпічмент президента, війни та революції — всі ці події, властиві суспільному життю на різних етапах розвитку цивілізації, так чи інакше, асоціюються із поняттям «політика».

Політика постає перед нами як величезний світ зі своїми законами, правилами, дійовими особами, традиціями і символами, як окрема сфера громадського життя, що тісно пов'язана з іншими сферами життя суспільства — економікою, культурою, релігією та ін.

Видатний німецький учений, один із засновників нової політичної науки, *Макс Вебер*, розглядаючи зміст поняття «політика», відзначав, що «якщо про будь-яке питання кажуть: це «політичне» питання, про міністра або чиновника: це «політичний» діяч, про якесь рішення: воно зумовлено «політичною волею», то завжди мається на увазі, що інтереси розподілу, збереження, зміни влади є визначальними для відповіді на зазначене питання, вони або зумовлюють це рішення, або визначають сферу діяльності відповідного чиновника. Хто займається політикою, той прагне до влади: або до влади як засобу, підпорядкованому іншим цілям (ідеальним чи егоїстичним), або до влади «заради неї самої», щоб насолоджуватися почуттям престижу, яке вона дає...»

 «Можна займатися політикою, тобто прагнути до впливу на розподіл влади між політичними утвореннями та всередині них, бути як політиком «за нагодою», так і політиком, для якого це побічна або основна професія. Політиками «за нагодою» є всі ми, коли опускаємо свій виборчий бюлетень чи робимо подібне волевиявлення, наприклад, плескаємо в долоні або протестуємо на «політичних» зборах, виголошуємо «політичну» промову тощо; у багатьох людей саме подібними діями й обмежується їх відношення до політики».

Вебер М. «Політика як покликання і професія»

Дійсно, ставлення до політики та способи участі в ній неоднозначні. Для деяких людей політика — це головна сфера діяльності. Людина може прагнути до участі в політиці

заради особистої вигоди, задоволення тих чи інших власних інтересів (матеріального забезпечення, володіння владою), або ж із прагнення захистити суспільні, національні інтереси та ін.

Поряд із цим, історія знає чимало прикладів, коли людина, яка успішно реалізувалася в тій чи іншій сфері, поєднує свої професійні інтереси з політичними, — так, досить часто відомі вчені, актори, письменники або робітники стають видатними політичними діячами (кіноактор, президент американської Гільдії кіноакторів Р. Рейган — 40-й президент США; чемпіон світу з культуризму, актор А. Шварценегер — губернатор штату Каліфорнія; фізик, академік А. Д. Сахаров — дисидент-правозахисник, народний депутат СРСР; електрик суднобудівного заводу в Гданську, лідер громадського руху «Солідарність» Лех Валенса — президент Польщі).

Багато людей взагалі не цікавляться політикою, що зумовлюється цілою низкою причин: одні вважають політику справою, невартою порядних людей; інші не займаються нею через відсутність часу, тільки зрідка цікавлячись політичними подіями, що відбуваються в країні та світі, або голосуючи на виборах; для когось політика занадто складна для розуміння, здається «високим мистецтвом», не доступним звичайній людині.

Отже, більшість громадян не беруть активної участі в політиці, але ж це зовсім не означає, що вони знаходяться поза політикою, і що вона не впливає на їхнє життя, не визначає їхні інтереси та поведінку. «Навіть тоді, коли ми не цікавимося політикою, політика цікавиться нами» — відзначав В. Черчилль. Кожна людина в сучасному світі, хоче вона того чи ні, залучена до політики, політичних відносин, і, отже, змушена реагувати на політичні події, що відбуваються, оцінювати дії політичних лідерів з погляду їх впливу на життя, вибирати певні форми своєї політичної діяльності. Ця діяльність може приймати форму активної участі в політичному житті країни, регіону, міста, а може обмежуватися простим дотриманням законів, що залежить від великої кількості факторів — рівня знань, поінформованості, політичного досвіду самої лю-

дини, можливих форм участі в політиці, передбачених законодавством держави та ін.

Людина, таким чином, залучена у політику самим фактом свого існування в суспільстві. Давньогрецький філософ Арістотель відзначав, що людина за своєю природою є істотою політичною, вказуючи на те, що жити в суспільстві і бути вільним від суспільства не можна. Інша справа, що характер взаємодії людини і політики, залежність від неї, безумовно, можуть бути різними, що не в останню чергу визначається рівнем політичної культури та політичної свідомості людини. Адже, за великим рахунком, будь-яка влада робить із людиною тільки те, що вона їй дозволяє робити. Згадаймо ще одного стародавнього мислителя – китайського мудреця Лао-Цзи, який зазначив, що кожний народ має таку владу, яку він заслугує. Не цікавлячись політикою, не маючи достатнього рівня політичних знань, людина стає об'єктом необмеженого впливу політичних сил: держави, партій, лідерів, ЗМІ та ін.

Політику досить часто порівнюють із театром, де є й свій режисер, свої актори, своя сцена і своє місце за лаштунками. Так, відомий російський вчений Г. Белов відзначає, що політика – це свого роду гра за місце у владних структурах, приводом для якої в одних випадках може бути критика дійсності, в інших – її прикрашання, а іноді – й спекуляція реальними потребами.

 Політику можна назвати театром з великою сценою...Існують лаштунки, режисери... І не завжди просто відповісти – хто ж робить політику? Ті, хто на сцені, або ті, хто за лаштунками? Політика не гарантована від впливу всіх сторін людської природи, в тому числі й темних. У реальному житті політика – це прояв боротьби, суперництва, що може ускладнюватися обманом, віроломством ».

Белов Г. «Що таке політика?»

У реальному житті, на жаль, досить часто буває так, що влада потрапляє не до найгідніших людей з високими цілями, а до тих, які дбають про особисту вигоду, прагнуть досягти власних цілей будь-якими засобами, що й дає привід багатьом говорити про політику як про «брудну справу».

Говорять про політику і як про «високе мистецтво», що вимагає від політичних діячів, лідерів партій і держав уміння маневрувати, готовності йти на компроміси, а, іноді, й політичного передбачення, інтуїції при прийнятті важливих політичних рішень.

Макс Вебер, розмірковуючи про різні форми політичної діяльності, виділяв два основних її види: життя «задля» політики і «за рахунок» політики.

 «Той, хто живе «задля» політики, в якомусь внутрішньому сенсі творить «своє життя із цього» — або він відкрито насолоджується володінням владою, яку здійснює, або черпає свою внутрішню рівновагу й почуття власного достоїнства зі свідомості того, що слугує «справі», й тим самим надає сенсу своєму життю. Мабуть, саме в такому глибокому внутрішньому сенсі будь-яка серйозна людина, що живе для певної справи, живе також і цією справою. «За рахунок» політики як професії живе той, хто прагне зробити з неї постійне джерело прибутку; «задля» політики — той, у кого інша мета».

Вебер М. «Політика як покликання і професія»

Отже, політика є невід'ємною частиною суспільного життя. Тлумачення терміна «політика» досить неоднозначне, у його інтерпретаціях можна виділити низку взаємозалежних аспектів. Як особлива сфера діяльності, політика протягом усієї історії розвитку цивілізації не раз змінювала свій зміст, з'являючись як певний вид соціального керівництва, розподілу благ, спосіб завоювання та використання влади, форма організації суспільства і державних інститутів, особливий вид відносин індивідів і соціальних груп та ін.

-
- «Політика — це сукупність засобів, необхідних для того, щоб прийти до влади, утримувати владу та корисно її використовувати» (Н. Макіавеллі);
 - «Політика — це сфера відносин між класами суспільства, «концентроване вираження економіки» (В. Ленін);
 - «Політика — це процес керування» (О. Ренні);
 - «Політика — це владний розподіл цінностей усередині суспільства» (Д. Істон);
 - «Політика — це мистецтво та практика забезпечення групових цілей» (К. Райт).
-

Сам термін «*політика*» (гр. *politike* — мистецтво керування державою) з'являється вперше в роботах давньогрець-

кого мислителя **Арістотеля** (384–322 рр. до н.е.), який розглядав різні форми правління та устрою грецьких полісів (гр. *polis* — місто-держава). Арістотель визначав політику як цивілізовану форму спільноти, що спрямована на досягнення «загального блага», закріплюючи за нею функції узгодження загальних та приватних інтересів, здійснення панування й підпорядкування, керування суспільними справами. *«Політика, — відзначав Арістотель, — це найвеличніша наука, що, головним чином, і управляє».* Таким чином, під політикою розумівся особливий спосіб організації управління суспільством. З одного боку — це особлива система, що визначає правителів і спосіб реалізації влади, з іншого боку — способи взаємодії індивідів усередині суспільства.

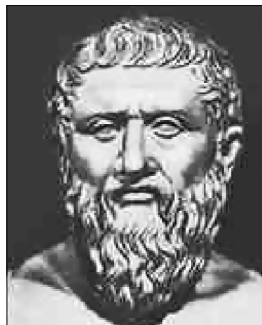
V–IV ст. до н.е. стають часом, коли в працях античних мислителів формуються перші наукові категорії, з'являються перші політичні теорії, що мають, переважно, філософсько-етичну форму. Серед найвідоміших античних учених можна виділити **Платона** (427–347 рр. до н.е.); **Арістотеля** (384–322 рр. до н.е.); **Полібія** (210–128 рр. до н.е.); **Цицерона** (106–43 рр. до н.е.) та ін. Філософи античності порізному підходили до осмислення політики та політичного життя суспільства. Так, якщо центральним питанням в осмисленні політичного життя в Арістотеля стає питання підпорядкування влади інтересам суспільства, «загальному благу», то основна ідея Платона — зміцнення державної влади, встановлення загального порядку й запобігання «найгіршому стану суспільства» — анархії.

🔍 «Місто, на мою думку, народжується тоді, коли кожний із нас сам для себе стає недостатнім і має нестаток у багатьох».

Платон «Держава»

🔍 «Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили й перебуває під чієюсь владою. Там, де закон — владика над правителями, а вони — його раби, я вбачаю порятунок держави та всі блага, які тільки можуть дарувати державам боги».

Платон «Закони»

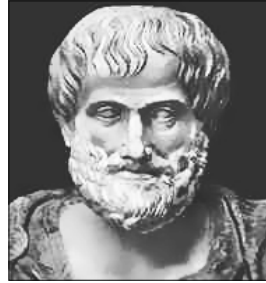
Платон

🔍 «Людина за своєю природою — істота політична, через те навіть ті люди, які анітрохи не мають потреби у взаємодопомозі, прагнуть до спільного проживання... Держава створюється не заради того, щоб жити, але переважно для того, щоб жити щасливо».

Арістотель «Політика»

🔍 «Якщо ми зосередимо увагу на владі консулів, держава представляється монархічною, якщо на владі сенату — аристократичною, якщо на владі народній — демократичною».

Поліції «Загальна історія»

Арістотель

У середні віки (V–XV ст. н.е.) у Західній Європі панував релігійний світогляд. Видатними вченими цього періоду є автор доктрини «двох мечів» Аврелій Августин (353–430), який теоретично затвердив примат церковної влади над владою світською, та **Фома Аквінський** (1225–1274), який здійснив синтез арістотелівського вчення про політику із християнськими поглядами. Фома Аквінський, обґрунтовуючи божественну природу будь-якої влади (у тому числі й світської), розглядав політику (тобто поведження із владою) як винятково людську діяльність, яка повинна слідувати християнським канонам. Виходячи з арістотелівського визначення політики як способу досягнення загального блага, а також із розуміння людини як політичної істоти, вчений-богослов стверджував, що здійснення цього завдання залежить від встановленого Богом порядку, котрий полягає в підкоренні монархам, які персоніфікують собою державу; государі ж, у свою чергу, виступають лише людьми, схильними до помилок у своїй діяльності (адже правитель може бути й тираном, який узурпує владу), тому повинні контролюватися владою духовною.

🔍 «Отже, два гради створені двома видами любові, а саме: земний — любов'ю до себе аж до зневаги Бога, і Небесний — любов'ю до Бога аж до забуття себе.»

Августин Аврелій «Про град божий»

🔍 «Якщо для людини природно, що вона живе в суспільстві, то людям потрібно,

Фома Аквінський

щоб було в них те, чим суспільство керується... Управляти краще одному, аніж багатьом, адже вони тільки наближаються до того, щоб стати єдиним цілим.»

Фома Аквінський «Про правління государів»

Найістотніші зміни в змісті терміна «політика» відбуваються в епоху Відродження. Найяскравішим представником цього часу є італійський мислитель і політичний діяч **Нікколо Макіавеллі** (1469–1527), якого називають засновником нової політичної науки. Протягом 14 років Макіавеллі був секретарем уряду флорентійської республіки; його власний політичний досвід, а також роботи античних мислителів стали основою для розробки нової концепції політики, викладеної в роботах «Государ» та «Роздуми про першу декаду Тита Лівія».

Оцінюючи зміни, які відбулися в розвитку суспільства та суспільних відносин, Макіавеллі відзначає, що, на відміну від полісів, у політичному керуванні яких безпосередньо брали участь усі громадяни (а поняття «державна» і «суспільство» були невіддільні одне від одного), у великих національних державах, що сформувалися за часів середньовіччя, влада концентрується в руках невеликої за чисельністю правлячої верхівки і здійснюється за допомогою особливого (державного) апарату. Саме Макіавеллі вперше використовує термін «*stato*» (італ. — держава) для позначення політичної форми організації суспільства.

Макіавеллі здійснює розмежування політики, філософії та етики, замінюючи середньовічну концепцію божественного походження політичної влади обґрунтуванням політики як окремої сфери людської діяльності. Він визначає політику як «*сукупність засобів, необхідних для того, щоб прийти до влади та корисно її використовувати...*». Вважаючи політику реальним, а не ідеальним явищем, Макіавеллі, по суті, стає засновником нової, реалістичної політичної теорії, закладає основи «ціннісно-нейтрального» вивчення влади.

Таке розмежування моралі та політики має й зворотний бік. Ім'я Макіавеллі стало загальним: термін «*макіавеллізм*» назавжди увійшов до наукового обігу для позначення політики, що зневажає норми моралі і здійснюється за формулою «*мета виправдовує засоби*». Дійсно, прихильник

республіканської форми правління, Макіавеллі пов'язував благополуччя держави із сильною владою, здатною об'єднати націю в єдиній державі, використовуючи для цього будь-які засоби і методи. Але при цьому щирою метою государя, за Макіавеллі, повинна бути не власна вигода, не особистий інтерес, а досягнення «загального блага», що полягає в створенні суверенної національної держави.

🔍 «Існує всього два способи досягнення мети: шлях закону й шлях насильства. Правитель не повинен вибирати одне з двох, він повинен уміти користуватися обома способами... Розумний правитель не може й не повинен залишатися вірним своїй обіцянці, якщо це шкодить його інтересам і якщо відпали причини, що спонукали його дати таку обіцянку».

Макіавеллі Н. «Государ»

🔍 «Коли мова йде про порятунок країни, не слід приймати до уваги жодні міркування про те, що справедливо, а що ні, що милосердно, а що жорстоко, що похвально, а що ганебно; але необхідно, забувши про все інше, діяти так, щоб врятувати її існування, її волю...».

Макіавеллі Н. «Государ»

🔍 «Не слід дивуватися тому, що існує так мало добродесних правителів. Оскільки добродесних людей взагалі мало, а із цього невеликого числа правителів, як правило, не вибираються, то якщо серед численних державних діячів знаходиться хоч одна дійсно чесна людина, — це вже велике чудо»

Боден Ж. «Шість книг про державу»

Нікколо Макіавеллі

Уся справа в тому, що, з точки зору Макіавеллі, безглуздо підходити до розуміння політики з погляду етики, адже політика є об'єктивним, позаморальним явищем, вона повинна відповідати конкретній ситуації, підкорятися доцільності. Так, Макіавеллі відзначав, що диктатура — жорстке правління за допомогою силових методів — найефективніший засіб реалізації влади в «смутні часи», при цьому вбачаючи ідеал правління в республіканському народовладді; він схвалював насильство, пов'язуючи свої надії на об'єднання італійських земель із діями полководця Чезаре Борджіа, жорстокість і підступництво якого наганяли жах на жителів завойованих територій, але при цьому вважав закон і право основою вільної держави.

Розглядаючи проблему співвідношення обов'язку і моралі, Макіавеллі виходив із того, що виконання обов'язку та досягнення необхідних результатів вже саме по собі є моральним, тоді як невиконання обіцянок, недосягнення політиком поставлених цілей — аморальне. Таким чином, Макіавеллі вирішує питання про співвідношення моралі і обов'язку, цілей і засобів таким чином: досягнення політичних цілей будь-якими засобами більш моральне, ніж дотримання моральних норм без досягнення необхідних результатів.

Говорячи про підпорядкування моралі політикою, Макіавеллі аргументує свою позицію, вважаючи мораль вищою, шляхетною метою, тоді як політика, пов'язана із реальністю, повинна враховувати існуючий стан справ і бути спрямована на ефективне вирішення поставлених завдань. При цьому Макіавеллі не говорить про повне відділення політики від моралі і не вважає політичну діяльність абсолютно аморальною та безвідповідальною.

Проблема співвідношення моралі і обов'язку, відповідальності і моральності, порушена Макіавеллі, є одна з найгостріших у політичній науці. Очевидні наслідки відмови від морального начала в політичній діяльності, але не менш небезпечною є підміна загальнолюдських моральних норм мораллю класовою, ідеологічною, революційною. Така практика, властива фашистським, комуністичним, націонал-соціалістським режимам, деформує саму політичну мету, призводить до тотального підпорядкування людини інтересам держави, а з часом — і до її загибелі.

З іншого боку, також є очевидним той факт, що підпорядкування політики нормам моралі, її піднесеність та нахненність — абсолютно утопічні. Чи означає це, що мораль і політика повністю несумісні? Безумовно, ні. Політика зобов'язана співвідноситись з мораллю, інакше влада втрачає підтримку і схвалення, стає нелегітимною. Але в реальному житті навряд чи варто говорити про те, що політика в змозі повністю спрямовуватися мораллю та орієнтуватися на неї. Мова йде, швидше за все, про певні етичні вихідні начала політики, що визначають межі дозволеного, встановлюють відповідальність за ті чи інші політичні дії.

Розмірковуючи про реальне співвідношення між етикою і політикою, Макс Вебер відзначав, що будь-яка етично орієнтована поведінка може підкорятися двом фундаментально різним максимам: вона може бути орієнтована або на «етику переконання», або на «етику відповідальності».

🔍 Жодна етика у світі не обходить той факт, що досягнення «добрих» цілей у безлічі випадків пов'язане із необхідністю погодитися і з використанням морально сумнівних або, щонайменше, небезпечних засобів, і з можливістю або навіть імовірністю кепських побічних наслідків; і жодна етика у світі не може сказати, коли й у якому обсязі етично позитивна мета освячує етично небезпечні засоби та побічні наслідки. Головний засіб політики — насильство, а наскільки важлива напруга між засобом і метою з етичної точки зору — про це ви можете судити по тому, як революційні соціалісти під час війни сповідували принцип, що зводився до такого формулювання: «Якщо ми опинимось перед вибором: або ще кілька років війни, а потім революція, або мир тепер, але ніякої революції, то ми виберемо ще кілька років війни!» Що стосується освячення засобів метою, то тут етика переконання взагалі, здається, зазнає краху. Звичайно, кожний з вас, хто знає Достоевського, пам'ятає сцену з Великим інквізитором. Неможливо напнути один ковпак на етику відповідальності та етику переконання або етично декретувати, яка мета повинна освячувати який засіб. Хто шукає порятунку своєї душі та інших душ, той шукає його не на шляху політики, що має зовсім інші завдання, які можна вирішити тільки за допомогою насильства. Геній або демон політики живе у внутрішній конфронтації з богом любові, у тому числі й з християнським Богом у його церковному прояві, — напрузі, яка в будь-який момент може вибухнути непримиреним конфліктом. Люди знали це вже за часів панування церкви. Знову й знову накладався на Флоренцію інтердикт — а тоді для людей і порятунку їхніх душ це було владою куди більше грубою, ніж (за Фіхте) «холодне схвалення» кантіанського етичного судження, — але громадяни боролися проти держави церкви. І у зв'язку з такими ситуаціями Макіавеллі в «Історії Флоренції» змушує свого героя віддати хвалу громадянам, для яких велич отчого міста важливіша, ніж порятунок душі.

Вебер М. «Політика як покликання і професія»

Проблеми політичної влади і розуміння політики порушуються й у політичних теоріях Нового часу (XVI–XVIII ст.). Остаточний розрив із середньовічними уявленнями про походження державної влади ознаменувала поява теорії «супільного договору», яка пояснювала походження держави раціональною угодою (договором) між сувереном (правите-

лем) та його підлеглими (населенням) з метою організації громадського порядку. Ця теорія одержала свій розвиток у роботах таких мислителів, як **Томас Гоббс** (1588–1679), **Джон Локк** (1632–1704), **Жан-Жак Руссо** (1712–1778), **О. Радіщев** (1749–1802) та ін.

На думку представників даної доктрини, що стала черговою вихідною точкою для розуміння політики в новій системі суспільних відносин, держава виникає як продукт свідомої творчості, як результат раціонального договору, котрий укладають люди, які знаходилися до цього в «природному», первісному стані.

🔍 «Політичною владою я вважаю право створювати закони, що передбачають страту й, відповідно, все менш суворі міри покарання для регулювання й збереження власності, право застосовувати силу співтовариства для виконання цих законів і для захисту держави від нападу ззовні — і все це тільки заради загального блага... Оскільки люди за своєю природою вільні, рівні та незалежні, ніхто не може бути виведений із цього стану й підкорений владі іншого без своєї власної згоди».

Локк Дж. «Два трактати про правління»

🔍 «Кінцевою причиною, метою або наміром людей (які від природи люблять волю та панування над іншими) при накладанні на себе уз (якими вони зв'язані, як ми бачимо, живучи в державі) є турбота про самозбереження і, при цьому, про більш сприятливе життя. Іншими словами, при утворенні держави люди керуються прагненням позбутися тяжкого стану війни, що є необхідним наслідком природних пристрастей людей там, де немає видимої влади, яка тримає їх у страху й під загрозою покарання, що примушує їх до виконання угод і дотримання природних законів...»

Гоббс Т. «Левіафан»

🔍 «Що є спільним у різних приватних інтересах, те й утворює суспільний зв'язок, і якби не було такого пункту, в якому сходилися б усі інтереси, то жодне суспільство не могло б існувати. Саме на підставі цього інтересу суспільство й повинне бути кероване. Я стверджую, що суверенітет, будучи тільки здійсненням загальної волі, не може ніколи відчувуватися, й що суверен, будучи не чим іншим, як

Джон Локк

Томас Гоббс

колективною істотою, може бути представлений тільки самим собою; влада, звичайно, може передаватися, але не може передаватися воля».

Руссо Ж.-Ж. «Про суспільний договір, або Принципи політичного права»

Жан-Жак Руссо

Так, якщо засновник *авторитарно-державного* напрямку політичної думки Т. Гоббс розглядав необхідність виникнення суспільного договору в рамках дилеми «насильство — саморуйнування» (у своїй роботі «Левіафан» він порівнює державу з відомим біблійним чудовиськом, зображуючи, таким чином, державу як безумовне зло, але зло вимушене, необхідне, яке рятує суспільство від стану «війни всіх проти всіх»), то центральним питанням політичних міркувань Дж. Локка стає питання про обмеження державної влади, мінімізацію її впливу на особистість (у такий спосіб закладаються основи *ліберальної політичної традиції*). Можна виділити й третій підхід до визначення — *радикально-демократичний* — пов'язаний із ідеями Ж.-Ж. Руссо про народний суверенітет (тобто про виключне право колективного суверена — народу — ухвалювати рішення щодо державного устрою).

Французький філософ XVIII ст. *Шарль Луї Монтеस्क'є* (1689–1755), розвиваючи ідеї Т. Гоббса, Дж. Локка і Ж. Ж. Руссо, в роботі «Про дух законів» пропонує оригінальний спосіб обмеження державної влади при збереженні її ефективності. Його принцип *розподілу державної влади* на законодавчу, виконавчу та судову став обов'язковим засобом забезпечення законності, невід'ємним принципом будь-якої сучасної демократичної, правової держави.

Шарль Луї Монтеस्क'є

🔍 «У державі, тобто в суспільстві, де є закони, воля може полягати лише в тому, щоб мати можливість робити те, чого треба хотіти й не бути примушеними робити те, що не повинно хотіти».

Монтеस्क'є Ш. Л. «Про дух законів»

🔍 «У будь-якій державі є три види влади: влада законодавча, влада виконавча, що відає питаннями міжнародного права, і влада виконавча, що відає питаннями права цивільного... Останню можна назвати судовою владою, а другу — просто виконавчою владою держави».

Монтеск'є Ш.Л. «Про дух законів»

XIX ст. характеризується появою нових наукових підходів до трактування політики, що зумовлюється серйозними змінами в суспільному житті Європи, пов'язаними з переходом від традиційного до індустріального типу суспільства: появою нових економічних відносин, ускладненням соціальної структури суспільства, виникненням різних ідеологічних течій, введенням масового виборчого права, формуванням політичних партій тощо.

Осмислення нового змісту політики знаходить своє відображення в роботах французьких соціологів **Огюста Конта** (1798–1857) та **Еміля Дюркгейма** (1858–1917), англійського вченого **Герберта Спенсера** (1820–1903) та ін. Політика стала сприйматися не як сукупність певних засобів і методів завоювання і утримання влади, а як *особливий вид суспільних відносин, сфера інтеграції або сфера боротьби індивідів, груп, спільностей*. В межах такого розуміння політики виникають два основних підходи до її визначення — *нормативний* (політика як засіб забезпечення цілісності суспільства) і *конфліктологічний* (політика як механізм врегулювання конфліктів).

🔍 «Той науковий шлях, яким я пішов з тих пір, як став мислити, ті зусилля, які робляться мною до того, щоб перетворити суспільні доктрини на політичні науки, радикально й абсолютно розходяться з усякою релігійною або метафізичною тенденцією».

Конт О. «Позитивна політика»

🔍 «Всі різноманітні, загальні засоби науки, застосовані до політичних досліджень, уже самі по собі сприяли встановленню неминучої тенденції людства до переважно воєнного життя і до його остаточного, настільки ж непереборного, призначення, до його індустріального існування».

Конт О. «Основні закони соціальної динаміки, або Загальна теорія соціального прогресу людства»

Огюст Конт

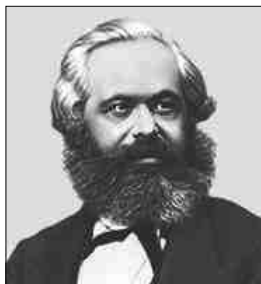
Нормативне (ціннісне) трактування політики виходить із традиції, закладеної Арістотелем (політика як сфера реалізації спільних інтересів; діяльність, спрямована на досягнення загального блага). Традиція ж розгляду політики як діяльності, пов'язаної із боротьбою за владу, йде від Н. Макіавеллі (політика як сфера панування й придушення одних соціальних груп іншими). Розвиваючи цю ідею, німецькі філософи і мислителі **Карл Маркс** (1818–1883) та **Фрідріх Енгельс** (1820–1895) стали трактувати політику як сферу боротьби між класами. На їх думку, державна влада відбиває інтереси економічно панівного класу. Таким чином, з позицій *марксизму*, політика — це «сфера панування й придушення одних соціальних груп іншими».

🔍 **«Те положення, за яким народом управляють, повинне бути замінене на самоврядування народу.»**

Маркс К. «Капітал і труд»

🔍 **«Матеріалістичне розуміння історії виходить з того положення, що виробництво, а слідом за виробництвом — й обмін його продуктів, становить основу будь-якого суспільного ладу, що в кожному існуючому в історії суспільстві розподіл продуктів, а разом з ним — і розподіл суспільства на класи або прошарки, визначається тим, що і як виробляється і яким чином ці продукти виробництва обмінюються.»**

Енгельс Ф. «Розвиток соціалізму від утопії до науки. Анті-Дюрінг»

Карл Маркс

До початку ХХ ст. в межах *соціологічного підходу* політика стала сприйматися як тип конфліктних відносин, суперництво певних суспільних груп за реалізацію власних інтересів за допомогою влади (**А.Бентлі, Д.Трумен** та ін.) Політика, таким чином, стала сприйматися як універсальний засіб урегулювання конфліктів.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. формується ще один підхід до визначення політики — *правовий*, який одержує свій розвиток у Франції та Росії. І сама політика, і держава представляються похідними від права, що є основою діяльності держави. Таке розуміння політики виходить з теорії «суспільного договору» Гоббса, Локка, Руссо (політика як діяльність держави, пов'язана із захистом

прав і свобод людини). Істотний внесок у розвиток даної концепції зробили такі вчені, як **Б. Чічерін, М. Ковалевський, П. Новгородцев, М. Бердяєв**, а також теоретики марксизму **В. Ленін, Г. Плеханов** та ін.

🔍 «...В основу всієї політики Комінтерну з національного та колоніального питань повинне бути покладене зближення пролетарів та грудящих мас усіх націй і країн для спільної революційної боротьби за скинення помічників і буржуазії. Адже тільки таке зближення гарантує перемогу над капіталізмом, без якої неможливе знищення національного гніту й нерівноправності».

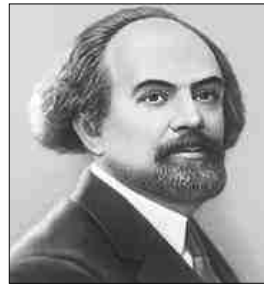
Ленін В. І. «Попередній начерк тез з національного та колоніального питань»

🔍 «Тоталітарний, інтегральний соціалізм є помилковим світоглядом, що заперечує духовне начало, усуспільнює людину до самої її глибини. Передача необмеженого права влади від монарха до народу є лише створення нової тиранії. Звільнення ж у тому, щоб взагалі заперечувати право необмеженої влади... Влада людини над світом не повинна перетворюватися на владу людини над людиною».

Бердяєв М. «Про рабство й свободу людини. Про призначення людини»

Володимир Ленін

Микола Бердяєв

Розглядаючи осмислення політики в українській політичній думці другої половини XIX — початку XX ст., можна виділити кілька основних наукових течій:

- демократичне народництво (український соціалізм) (**М. Драгоманов, М. Грушевський**);
- неоконсерватизм (**В. Липинський, П. Куліш**);
- націонал-демократія (державний націоналізм) (**Ю. Бачинський, П. Голубенко**);
- націонал-комунізм (**В. Шахрай, Н. Хвильовий**);
- інтегральний націоналізм (**Д. Донцов, Н. Міхновський**).

🔍 «Щоб не було ніякої тісноти від влади людям, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої влади, тільки з вибору народного! Се називається устроєм демократичним —

щоб народ сам собою правив. Власті всякі мають вибиратися тільки на певний час, на скільки там років, і за свою діяльність, за те, що вони зробили недобре, мають відповідати перед виборним судом. Такий устрій, коли не має бути ні царя, ні короля, всі власті і всі установи мають бути з вибору народного, і сі вибори мають бути так уряджені, щоб у них мали право і дійсну перевагу люди всі, робочий народ — такий устрій зветься демократичною республікою, і українці хочуть його».

Грушевський М. «Хто такі українці і чого вони хочуть»

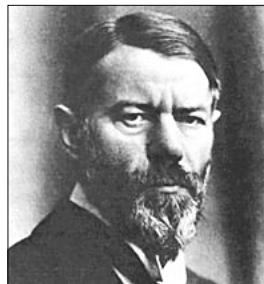

*Михайло
Грушевський*

Поряд з розглянутими вище підходами до визначення політики, на початку ХХ ст. формуються й інші підходи, такі як *функціональний*, що трактує політику як певну *управлінську діяльність* (сутність політики вбачається в розподілі обов'язків і повноважень — учасники політичних відносин виконують запропоновані їм ролі, що забезпечує збереження цілісності та стабільності суспільства), а також *директивний* (або *субстанціональний*), що розглядає політику як *відносини з приводу влади* (така традиція пояснення політики як дій, спрямованих на владу — її одержання, утримання і використання — бере свій початок у теоретичних побудовах Н. Макіавеллі).

З ускладненням форм людської діяльності зміст терміна «політика» стає все більш розмитим, що дає привід німецькому вченому **Максу Веберу** (1864–1920) відзначити, що політика «*має надзвичайно широкий зміст і охоплює всі види діяльності із самостійного керівництва*»¹.

🔍 Говорять про валютну політику банків, про дисконтну політику Імперського банку, про політику профспілки під час страйку; можна говорити про шкільну політику міської або сільської громади, про політику правління корпорації, нарешті, навіть про політику розумної дружини, яка прагне управляти своїм чоловіком. Звичайно, зараз ми не беремо на-

Макс Вебер

¹ Вебер М. Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990. — С. 646.

стільки широке поняття за основу наших міркувань. Ми маємо намір у цьому випадку говорити лише про керівництво або вплив на керівництво політичним союзом, тобто в наші дні — державою. Отже, «політика», зважаючи на все, означає прагнення до участі у владі або до завдання впливу на розподіл влади — чи то між державами, чи то всередині держави між групами людей, які вона в собі містить».

Вебер М. «Політика як покликання і професія»

Отже, розглянуті підходи до політики акцентують увагу на окремих сторонах цього явища (відносини з приводу влади, діяльність, пов'язану з керуванням, сферу інтеграції й боротьби тощо).

Узагальнюючи різні визначення, можна визначити **політику як сукупність взаємин індивідів і соціальних груп, пов'язаних із завоюванням, утриманням і використанням влади з метою реалізації своїх інтересів.**

Внутрішня структура політики може бути визначена за допомогою трьох основних понять:

- *форми* (що відбиває її організаційну структуру: інститути політичної системи — державу та її органи влади, партійну систему, групи інтересів, а також соціальні норми — звичаї, традиції, закони та ін.);
- *змісту* (який проявляється в її цілях, настановах і цінностях, а також у мотивах і механізмах прийняття рішень);
- процесу (що відбиває характер політичних відносин: реалізацію влади між різними суб'єктами — індивідами, групами, організаціями).

В залежності від масштабів та рівня здійснення політики, виділяють:

- *світову (міжнародну) політику* — між державами, міжнародними організаціями;
- *національну (державну) політику* — на рівні окремої держави, що поділяється на зовнішню та внутрішню (виходячи зі сфери суспільної діяльності розрізняють економічну, соціальну, демографічну, культурну, військову та ін. державну політику);
- *регіональну (локальну) політику* — політику, що здійснюється на місцевому рівні окремими інститутами політичної системи, а також органами місцевого са-

моврядкування та різними соціальними групами (у залежності від суб'єктів політики виділяють політику партії, суспільно-політичного руху, лідера тощо).

Значення й роль політики обумовлені *функціями*, які вона виконує в суспільстві. У сучасних суспільствах політика виконує наступні основні функції:

- функція забезпечення цілісності суспільства (формування загальних цілей, вироблення стратегії розвитку суспільства, визначення основних соціальних орієнтирів);
- регулятивна (управлінська) функція (керування соціальними процесами, регулювання суспільних відносин, попередження або врегулювання конфліктів);
- функція політичної соціалізації (залучення особистості до системи соціально-політичних зв'язків, передача політичного досвіду, цінностей, моделей поведінки).

1.2. ПРЕДМЕТ, СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Як самостійна наука, політологія починає складатися в середині ХІХ ст., що зумовлювалося, в першу чергу, якісними змінами, які відбувалися в механізмах і способах організації політичного процесу. Прагнучи по-новому дивитися на політику і політичні відносини, вчені переходять від аналізу формальної структури влади до дослідження її реальної організації, виявленню її мотивів і підстав.

Термін «*політична наука*» (англ. — *political science*) був запропонований у 1857 р. американським вченим *Ф. Лібером* для кафедри, що проводила дослідження в політичній сфері. У 1871 р. в Парижі відкривається Вільна школа політичних наук, чотирма роками пізніше подібні школи виникають у Флоренції, у 1880 р. — в США, а в 1895 р. формується Лондонська школа економіки і політичних наук. Важливим кроком на шляху становлення політології як самостійної науки стає створення в 1903 р. американської Асоціації політичних наук. Серед перших наукових шкіл слід відзначити й Львівську школу політичних наук, засновану в 1904 р.

Теоретичною основою нової науки про політику стає низка міждисциплінарних праць, створених на перетині філософії, соціології, права, серед яких — «Політика як покликання і професія» М. Вебера, «Спільнота і співтовариство» Ф. Тьоніса, «Держава» В. Вільсона, «Політична наука і порівняльне конституційне право» Дж. У. Берджесса та ін. Спираючись на ідеї О. Конта, К. Маркса, Г. Спенсера та А. де Токвіля, вчені створюють оригінальний понятійний апарат, необхідний для описання та аналізу власне політичних явищ і процесів. У межах американської та англійської політичних шкіл виникають перші спроби систематизації політичних доктрин — від стародавніх часів до сучасності (У. Даунінг, Ч. Мерріам).

Значною мірою визначили загальний напрямок політичних досліджень на початку ХХ ст. роботи таких видатних учених, як **М. Вебер** (1864–1920), **Г. Моска** (1858–1941), **В. Парето** (1848–1923) і **Р. Міхельс** (1876–1936). Саме ці вчені вперше переходять від вивчення політичних інститутів до характеристики реальних суб'єктів політичних відносин; ставлять у центр політичного аналізу такі проблеми, як політична влада, політична еліта, політичне лідерство та ін. Так, з ім'ям Макса Вебера пов'язується розробка концепції політичної влади, аналіз типів легітимності влади, вивчення феномена бюрократії. Він одним з перших починає вивчення політичних партій, а Вільфредо Парето, Гаetano Моска й Роберт Міхельс стають визнаними класиками теорії політичної еліти, заснованої на спостереженні за реальною політичною поведінкою і взаємодією основних суб'єктів політики.

 «У перші десятиліття ХХ ст. поняття «наукового» пізнання політики набуло більш глибокого змісту. Такі видатні представники європейської науки, як Конг, Міль, Токвіль, Маркс, Спенсер, Вебер, Дюркгейм, Парето, Міхельс, Моска, Острогорський, Брайс та ін. заклали основи розвитку політичної соціології, антропології та психології, завдяки чому дослідження політичних процесів набуло усвідомленого характеру».

Алмонд Г. «Політична наука: історія дисципліни»

Становлення політичної науки в країнах Європи та в США відбувалося по-різному: генетичний зв'язок тієї або іншої політичної школи з окремими соціальними науками

визначав конкретні підходи до аналізу політичних явищ і процесів, а також вибір методології та тематики політичних досліджень.

Першим політичним дослідженням реальних політичних процесів у США вважається робота **Артура Фішера Бентлі** «Процес управління. Вивчення суспільних рухів» (1908). Особливістю наукової діяльності *А. Ф. Бентлі* (1870–1957), *Ч. Мерріама* (1874–1953), *Г. Лассуелла* (1902–1978) та ін. американських учених стає аналіз реальних політичних взаємодій індивідів і соціальних груп, що призводить до виникнення та розвитку в 20–30 рр. ХХ ст. *біхевіористичного напрямку* в політичних дослідженнях. Від вивчення політичних інститутів представники нової політичної науки переходять до емпіричного вивчення політичних відносин і процесів (виборів, політичної соціалізації, політичного лідерства, суспільної думки та ін.). Як відзначав *Гарольд Лассуелл*, основним завданням політичної науки стає «вивчення тих, хто впливає, і тих, хто перебуває під впливом»

 «Заснована Мерріамом у 20-ті роки ХХ століття школа, в якій працювало чимало його учнів, зробила значний крок до підвищення якості емпіричних досліджень, переконливості їх результатів, а також до введення інституціонального виміру при вивченні політичних проблем».

Алмонд Г. «Політична наука: історія дисципліни»

Таким чином, особливістю політичної науки в США стала її емпірична спрямованість. Результатом об'єднання емпіричного й теоретичного планів аналізу стало народження низки нових дослідницьких парадигм, серед яких можна виділити:

- теорію «політичної системи» (*Д. Істон, Г. Алмонд, К. Дойч*);
- теорію «політичної культури» (*Г. Алмонд, С. Верба, Б. Рассел*);
- теорію «модернізації» (*Г. Антер, С. Хантінгтон, Ф. Різс*) та ін.

Якщо американська політична наука в першій половині ХХ ст. розвивається на основі біхевіоризму, зосереджуючи свою увагу на вивченні мотивів поведінки суб'єктів влади,

характеру владних відносин, проблем розподілу ресурсів, то європейська політична думка спирається на традиційні (академічні) наукові напрямки — філософські, юридичні, історичні.

Політична думка в Німеччині спочатку спиралась на традиції німецької класичної філософії та розвивалася винятково як наука про державу, («Загальне вчення про державу» Г. Еллінека, «Чисте вчення про право» Г. Кельзена). І в сучасній німецькій політичній науці можна виділити низку наукових концепцій, що базуються на теорії держави й права (*Е. Френкель, Г. Хеллер, О. Штаммер та ін.*). Великий вплив на розвиток політичної теорії в рамках філософії держави мав **Карл Шмітт** (1888–1987), автор концепції «*тотальної держави*», яка й досі активно використовується сучасними консерваторами у ФРН.

Важливою подією, що вплинула на розвиток не тільки німецької, а й світової політичної науки, стало заснування у 1923 р. Інституту соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні, в якому у 30-х рр. сформувалася так звана *франкфуртська школа* (*М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, Е. Фромм та ін.*). Запропонована франкфуртською школою теорія стала однією із провідних течій у світовій філософській, соціологічній і політичній думці ХХ ст.

Серед основних напрямків німецької політичної думки виділяють *фундаментальну політичну філософію* (*Е. Фегелін, А. Бергштрассер, Л. Страус*), а також низку політико-соціологічних теорій: концепції «*радикального функціоналізму*» **Н. Лумана** (1927–1998), «*критичну теорію суспільства*» **Ю. Хабермаса** (1929), «*теорію конфлікту*» **Р. Дарендорфа** (1929).

Філософські праці німецьких класиків (й, у першу чергу, гегелівські історіософські міркування про сутність держави) багато в чому визначили предмет досліджень у політичній сфері не тільки в Німеччині, а й в інших європейських країнах наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., де політика аналізувалася, насамперед, у контексті науки про державу.

Спираючись на категоріальний апарат та методологію юриспруденції, розвивалася наука про політику в Іспанії («Юридичні та політичні дослідження» **Ф. Г. де Лос Ріоса**,

«Трактат про політичне правління» А. Пассадо) і, почасти, в Італії (роботи *Б. Кроче*, *Дж. Джентіле*, *А. Грамши* та ін.), де проглядається її тісний зв'язок з економічними науками — політекономією, економічною теорією (*В. Парето*, *Г. Моска* та ін.).

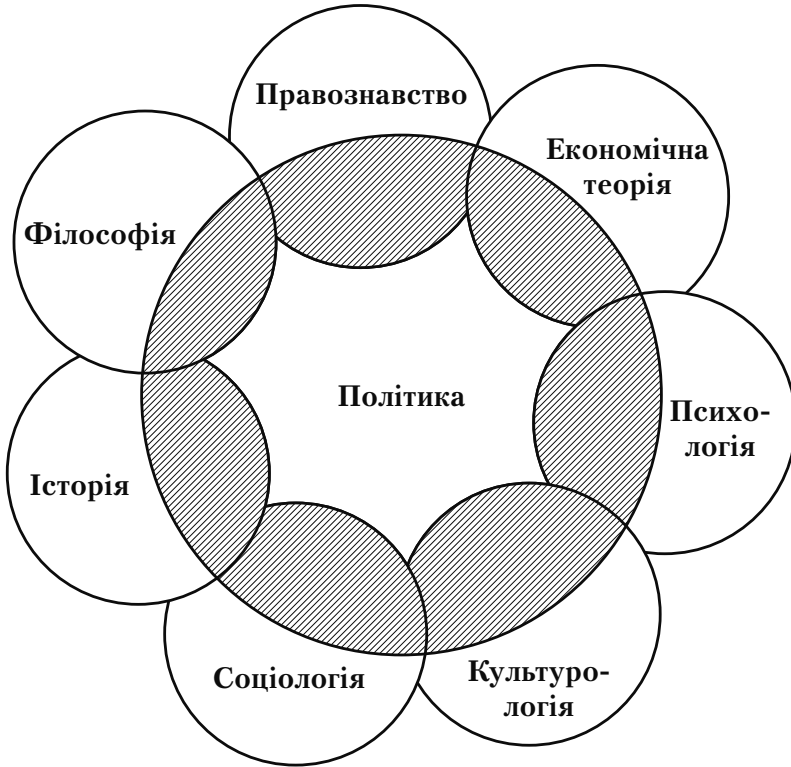
Політичні дослідження у Франції розвиваються у тісній взаємодії з конституційним правом. Помітним внеском у розвиток політичних досліджень стають роботи *М. Острогорського*, *А. Зигфріда*, *Ж. Бюрдо* та ін. **Л. Дюгі** й **М. Оріу** формулюють поняття *політичного інституту*, що стає одним з основних у сучасній політичній теорії. **Моріс Дюверже** (1917), керівник центра порівняльного аналізу політичних систем, член Академії наук і мистецтв США, міжнародний консультант із проблем конституційного права й виборчої боротьби, перший з європейських учених, який вказав на необхідність розгляду політичної науки як самостійного напрямку досліджень, створює теорію політичних партій, що сьогодні стала класичною («Політичні партії», 1951 р.). Необхідно відзначити й величезний внесок у розвиток політичної науки видатного французького вченого **Раймона Арона** (1905–1983), автора понад 60 наукових праць, серед яких, у першу чергу, можна виділити роботу «Демократія і тоталітаризм» (1965), присвячену теорії політичних режимів.

Після другої світової війни термін «політична наука» вживається для позначення нової соціальної науки, поява якої пов'язується з утворенням в 1949 р. під егідою ЮНЕСКО Міжнародної асоціації політичних наук. Предмет політичної науки, затверджений роком раніше на міжнародному колоковумі у Парижі, містив у собі такі питання: політичну теорію, політичні інститути, партії, групи, суспільну думку та міжнародні відносини. Однак розбіжності в розумінні того, що вивчає політична наука, збереглися — це, не в останню чергу, було зумовлено наявністю низки автономних центрів вивчення політичних проблем, а також соціально-економічними й культурними особливостями розвитку політичної думки в різних країнах.

Одним з найпоширеніших підходів до визначення предмета політології є так званий *плюралістичний (інтеграцій-*

ний) підхід. Політологія, за даним підходом, розглядається як міждисциплінарна, інтегральна наука про політику в усіх її проявах, що включає весь комплекс знань про політику (схема 1.1.).

Схема 1.1. Політологія як інтегральна наука.

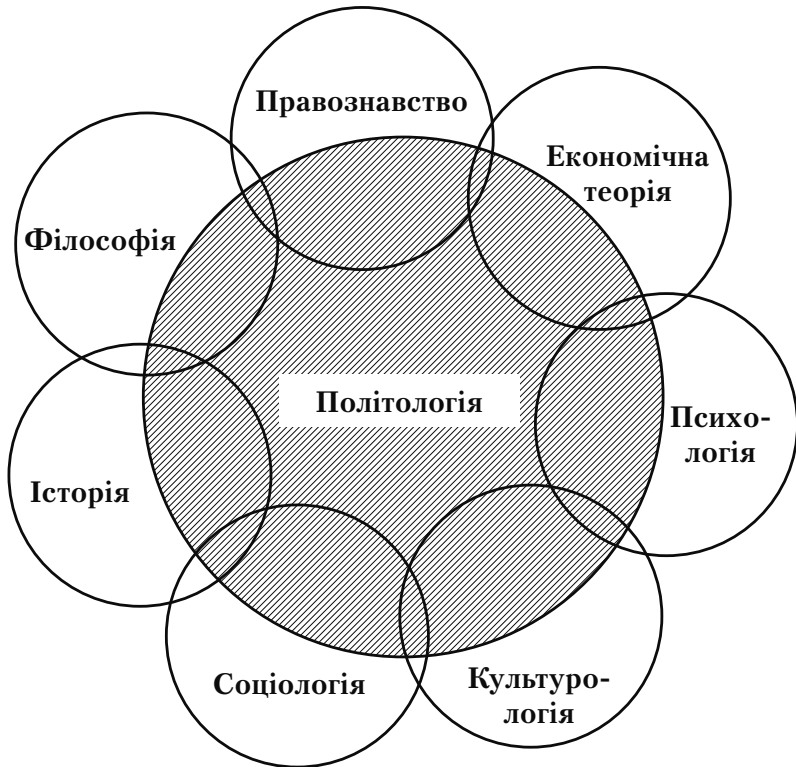
З точки зору даного підходу в структурі політичної науки виділяють: теоретичну науку, низку наукових дисциплін, що вивчають окремі сторони політики (політичну соціологію, політичну психологію, теорію міжнародної політики, політичну антропологію, політичну географію та ін.), а також емпіричні політичні дослідження.

Помилкою в такому визначенні політології як науки є ототожнення будь-яких наукових знань про політику з політологією. Об'єктом політології, дійсно, є політика, політична сфера. Але самостійна наука відрізняється від усіх

інших своїм предметом, а в цьому випадку політика є одночасно і об'єктом, і предметом політології.

Подолати дане протиріччя покликаний другий підхід — *моністичний*, що розглядає політологію як самостійну, автономну науку про політику в усіх її проявах і взаємодії з іншими сферами суспільного життя (схема 1.2.).

Схема 1.2. Політологія як самостійна наука.

Єдиним об'єктом вивчення політології є *політика*, зміст якої становлять відносини з приводу реалізації влади (у той час, як для інших наук політична сфера є лише одним з низки досліджуваних об'єктів).

Предметом політології як самостійної науки стає, таким чином, вивчення не окремих аспектів політичного життя (зокрема, як досліджує політичні відносини соціологія; політичні інститути — правознавство, конституційне право;

політичну культуру — психологія, культурологія) а всієї сфери політики в цілому, що знаходить найбільш повне відображення в категорії «*політична система*» (що поєднує в собі політичні інститути, політичну свідомість, політичні відносини та політичні процеси).

Політологія, таким чином, визначається як **наука про сутність, форми й закономірності виникнення, функціонування та розвитку політичних систем, політичних явищ і процесів, їх місце та роль у житті суспільства.**

 «Політичну науку можна визначити як вивчення того, яким чином люди використовують інститути, що регулюють їх спільне життя, та вивчення ідей, що приводять у рух людей, незалежно від того, створені ці ідеї ними самими або отримані від попередніх поколінь... У предметі політичної науки тісно переплетені ідеї, інститути, люди».

Пенто Р., Гравіці М. «Методи соціальних наук»

У структурі політології виділяють два рівні.

1. *Теоретичну науку*, що ставить своїм завданням вивчення та аналіз політичних явищ і процесів, закономірностей їх розвитку, вироблення методології пізнання політичної дійсності.

Основні складові даного рівня політичної науки:

- *історія політичних вчень* (дослідження становлення й розвитку політичних ідей, поглядів, течій);
- *теорія політики* (концепції політичної влади, політичної системи, політичної культури; партологія, елітологія, теорія міжнародних відносин, геополітика, політична глобалістика та ін.).

2. *Прикладну (емпіричну) політологію*, пов'язану з аналізом конкретної політичної ситуації, безпосереднім впливом на поточну політику, досягненням практичного ефекту.

Змістом прикладної політології є розробка політичних технологій, програм і процедур, спрямованих на:

- проведення виборчих кампаній;
- врегулювання політичних конфліктів;
- політичне прогнозування, планування й консультування;
- формування суспільної думки та ін.

Методи, що застосовуються політичною наукою, можна поділити на три основні групи.

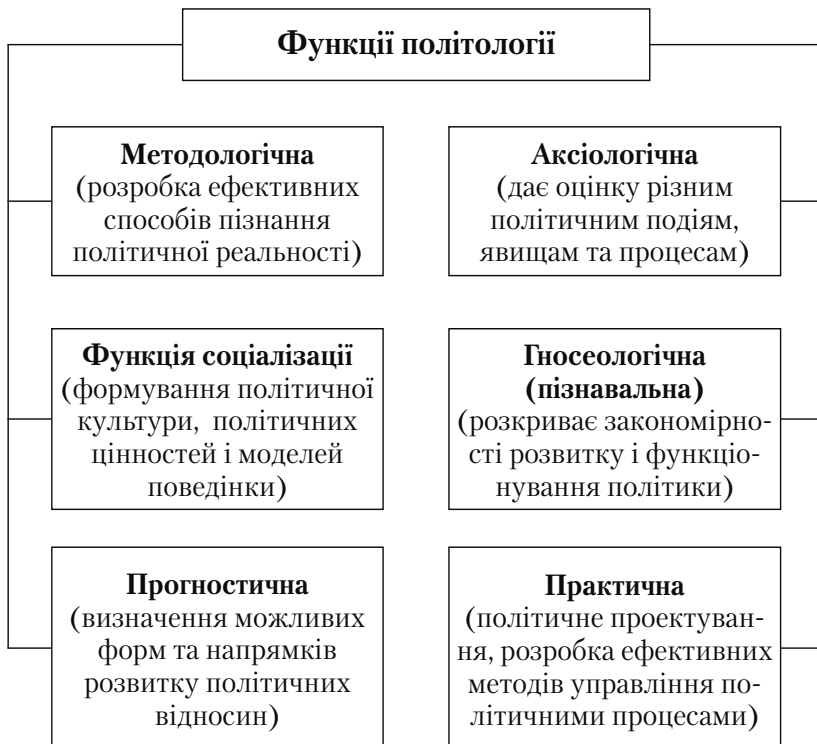
1. *Загальнотеоретичні*: нормативний, порівняльний, біхевіорістський, психологічний, системний, інституціональний, структурно-функціональний тощо.
2. *Загальнологічні*: аналіз і синтез; індукція та дедукція; абстрагування; логічний аналіз тощо.
3. *Методи емпіричних досліджень*: аналіз документів, анкетне опитування, спостереження, експертні оцінки тощо.

🔍 **«У політиці, де найгірші пристрасті можуть раптово перетворити людей на фанатиків, замутити забобонами їхню свідомість, завдання політичної науки — вносити холодний, тверезий, деміфологізуючий, об'єктивний погляд».**

Бро Ф. «Політична наука»

Специфіка політологічного знання визначає *функції* політології як науки (схема 1.3).

Схема 1.3. Функції політології.

🔍 «Мета політичної науки — зрозуміти форму, багатоваріантність і випадковість політичних змін, а не передвіщати зміст непередбаченого й неіснуючого в довгостроковому й субстанціональному сенсі стійкості».

Додд Л. «Розділена демократія»

ГОЛОВНЕ В РОЗДІЛІ:

1. У комплексі соціальних наук політологія виступає самостійною наукою, що вивчає політику в усіх її проявах і взаємодії з іншими сферами суспільного життя.
2. Тлумачення терміна «політика» є багатозначним — це діяльність, що пов'язана з управлінням, відносинами з приводу влади, розподілу благ, форма організації суспільства і державних інститутів, сфера інтеграції й боротьби та ін. Узагальнюючи різні визначення, можна визначити політику як сукупність взаємин індивідів і соціальних груп, пов'язаних із завоюванням, утриманням і використанням влади з метою реалізації своїх інтересів.
3. У структурі політики виділяють такі елементи: форму (політичні інститути та норми), зміст (політичні цінності, моделі поведінки і механізми прийняття рішень), процес (політичні відносини).
4. Відповідно до масштабів та рівня здійснення політики, виділяють світову (міжнародну), національну (державну) і регіональну (локальну) політику.
5. До основних функцій політики відносять:
 - функцію забезпечення цілісності суспільства;
 - регулятивну (управлінську) функцію;
 - функцію політичної соціалізації та ін.
6. Як самостійна наука, політологія починає складатися в середині ХІХ — на початку ХХ ст., що зумовлюється якісними змінами, які відбувалися в механізмах і способах організації політичного процесу. Теоретичні основи, загальні напрямки досліджень нової політичної науки визначаються під впливом робіт М. Вебера, Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельса та інших вчених, які вперше звертаються до наукового аналізу таких проблем, як політична влада, політична еліта, політичне лідерство тощо.

7. Поява політології як самостійної наукової дисципліни пов'язується з утворенням у 1949 р. Міжнародної асоціації політичних наук.
8. Предметом політології є вивчення основних закономірностей виникнення, функціонування й розвитку політичних систем, політичних явищ і процесів, їх місця й ролі в житті суспільства.
9. У структурі політології виділяють теоретичну науку (історію політичних вчень і теорію політики) та прикладну (емпіричну) політологію.
10. До методів політології відносять: загальнотеоретичні, загальнологічні та спеціальні (методи емпіричних досліджень).
11. До основних функцій політичної науки відносять:
 - гносеологічну;
 - методологічну;
 - аксіологічну;
 - прогностичну;
 - практичну та ін.

Основні етапи розвитку світової політичної думки

№	Етап	Особливості розвитку політичної думки	Представники
1	Політичні вчення Стародавнього Сходу (Індія, Китай, Єгипет, Вавилон, Ассирія) (II–I тис. до н.е.)	Політичні знання не виділяються з єдиного комплексу політичних уявлень, релігійних і філолофсько-етичних поглядів. Релігійно-міфологічне трактування політики. Уявлення про божественне походження влади й суспільно-політичного устрою як складової частини світового космічного порядку.	<i>Хаммурані, Заратустра, Каутілья, Лао-Цзи, Конфуцій, Шан Ян</i>
2	Політичні вчення Античності (Стародавня Греція, Стародавній Рим) (V–IV ст. до н.е. – III ст.)	Раціоналізація політичних поглядів, формування перших наукових категорій та виникнення перших політичних теорій, що мали, переважно, філософсько-етичну форму. Розгляд політики як єдиної форми цивілізованого буття людини. Класифікації форм держави, спроби визначення ідеальної форми правління.	<i>Демокрит, Сократ, Платон, Арістотель, Полібій, Лукрецій, Цицерон</i>
3	Політичні вчення середньовіччя (V–XV ст.)	Релігійний світогляд. Затвердження примату церковної влади над владою світською. Розгляд політики як винятково людської діяльності, що повинна слідувати християнським канонам.	<i>Аврелій Августин, Фома Аквінський</i>
4	Політичні вчення епохи Відродження (XV–XVI ст.)	Розвиток ідей гуманізму. Розмежування політики, філософії та етики, заміна середньовічної концепції божественного походження влади обґрунтуванням політики як окремої сфери людської діяльності.	<i>Н.Макіавеллі, Ж.Боден, Т.Мор, Т.Кампанелла</i>
5	Політичні вчення Нового часу (XVII–XVIII ст.)	Обґрунтування можливості побудови суспільства на принципах свободи, соціальної рівності та розподілу влади. Поява теорії «суспільного договору», згідно з якою держава виникає як результат раціонального договору. Формування ліберального, радикально-демократичного та авторитарного-державного напрямків розвитку політичної думки.	<i>Т.Гоббс, Дж.Локк, Ж.-Ж.Руссо, О.Радицев, Ш.Монтеск'є</i>
6	Політичні вчення кінця XVIII–XIX ст.	Обґрунтування принципів правової держави; аналіз цінностей і механізмів функціонування демократії; формування концепції прав людини. Соціологізація політичного знання.	<i>А.Токвіль, І.Кант, Г.Гегель, О.Конт, Г.Спенсер, К.Маркс</i>

Додаток 2
Наукові школи сучасної західної політології

№	Школа	Основні напрямки дослідження	Представники
1	Англо-американська	<ul style="list-style-type: none"> • теорія політичної системи • теорія політичної культури • теорія модернізації • елітологія • футурологія 	<i>Д. Істон, Г. Алмонд, К. Дойч, Г. Алмонд, С. Верба, Б. Рассел, Г. Антер, С. Хантінгтон, Ф. Різс, Г. Лассуелл, Р. Даль, С. Лінсет, Ч. Мілс, Е. Тоффлер, Ф. Фукуяма</i>
2	Французька	<ul style="list-style-type: none"> • політичні інститути • парталогія • політичні режими • форми держави • виборчі системи 	<i>М. Оріу, Л. Дюзі, А. Зигфрід, Ж. Бурдо, М. Острогорський, М. Дюверже, М. Фуко, Р. Арон, Ф. Турен, П. Бурдьє</i>
3	Німецька	<ul style="list-style-type: none"> • політична влада • історія політичних вчень • правова держава • громадянське суспільство • політична конфліктологія • політичні ідеології 	<i>М. Вебер, К. Шмітт, Г. Хеллер, Е. Френкель, О. Штаммер, М. Хоркхаймер, Г. Маркузе, Х. Арндт, Е. Фромм, Е. Фегелін, Л. Страус, Н. Луман, Ю. Хабермас, Р. Дарендорф</i>
4	Італійська	<ul style="list-style-type: none"> • політичні еліти • політичне лідерство • політична поведінка 	<i>Б. Кроче, А. Грамши, Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс, Дж. Сарторі</i>
5	Іспанська	<ul style="list-style-type: none"> • конституціоналізм • форми держави 	<i>Ф. Г. де Лос Ріос, А. Пассадо</i>
6	Польська	<ul style="list-style-type: none"> • демократизація • транзитологія 	<i>Є. Вятр, А. Боднар</i>

Додаток 3
Етапи розвитку політичної думки в Україні

№	Етап	Особливості розвитку політичної думки	Представники
1	Політичні ідеї часів Київської держави (IX–XVIII ст.)	Оригінальні політичні ідеї, пов'язані з пошуком вирішення найгостріших державних проблем – формуванням централізованої держави, вибором форм правління й територіального устрою, правового регулювання суспільних відносин та ін., знаходять своє вираження в найрізноманітніших формах – художній літературі, історичних творах, правових документах, релігійних проповідях і текстах.	<i>Ларіон, Феодосій, Смолятич, Нестор, Сильвестр, Ярослав, Володимир Мономах</i>
2	Політична думка Галицько-Волинського та польсько-литовського періодів (XIV–XVII ст.)	Виникнення плеяди українських філософів, богословів, полемістів, в роботах яких піднімаються питання становлення державності, проблеми співвідношення релігії й політики. Діяльність низки братств, просвітительських центрів: Київська школа, братство вчених при Києво-Печерській лаврі, Острозьке братство, основи братні школи у Львові, на Волині, Поділлі, Слобожанщині та ін.	<i>С. Оріховський, І. Вишенський, П. Русін, Ю. Дрогобич, С. Орловський, Ш. Шимонівич</i>
3	Політична думка в Києво-Могилянській академії (XVII ст.)	Ідеї суспільного договору та природного права. Принципи конституціоналізму. Принципи народного суверенітету. Ідеї правової та соціальної держави.	<i>П. Могила, І. Гізель, І. Борецький, М. Смотрицький, З. Копистенський, С. Яворський</i>
4	Політичні ідеї козацько-гетьманського періоду (XVII–XVIII ст.)	Утворення козацько-гетьманської держави. Питання відновлення української державності. Прийняття «Конституції П. Орлика», «Статей про устрій Війська Запорозького», універсалів Хмельницького, Білоцерківського договору, Зборовського договору та ін.	<i>Б. Хмельницький, П. Орлик, І. Мазепа, Ю. Немирич, І. Виговський, Ф. Прокопович</i>
5	Українська політична думка Нової доби (XVIII – початок XIX ст.)	Ідеологія просвітництва; ідеали соціальної рівності, поширення освіти в народі, підтримка моральних традицій.	<i>Г. Сковорода, В. Каразін, Я. Козельський, П. Лодій, В. Лукашевич, І. Тимковський</i>

№	Етап	Особливості розвитку політичної думки	Представники
6	Політичні ідеї Кирило-Мефодіївського товариства (XIX ст.)	Формування народницько-демократичного руху в Україні, широке осмислення властиво українських проблем у контексті політичного буття всього слов'янського світу. Ідеї соціального месіанізму, панславізму, федералізму, християнського світогляду, егалітаризму. Поява романтичного націоналізму.	<i>М. Костомаров, П. Кулиш, В. Білозерський, Т. Шевченко, І. Франко, Л. Українка, М. Драгоманов</i>
7	Політична думка в Україні кінця XIX — середини XX ст.	Формування основних напрямків розвитку української політичної думки: 1) демократичне народництво (український соціалізм); 2) консерватизм; 3) націонал-демократія (або державний націоналізм); 4) націонал-комунізм; 5) інтегральний націоналізм.	<i>Г. Андрузький, М. Грушевський, В. Винниченко, Ю. Бачинський, М. Міхновський, В. Липинський, Д. Донцов, В. Шахрай, С. Дністрянський, В. Старосольський, С. Томахівський, В. Кучабський, Ю. Липа</i>
8	Політична думка в Україні радянського періоду (1917–1991 рр.)	Розвиток політичної думки під прямим впливом (і контролем) ідеології марксизму-ленінізму. В 60 рр. в Україні створюються й діють нелегальні групи, політичні організації — «Українська робочо-селянська спілка», «Демократична спілка соціалістів», «Об'єднана партія визволення України», «Український національний фронт» та ін. У 70 рр. виникає рух правозахисників (дисидентів). В цілому ж політологія розвивається практично в повній ізоляції від світової політичної думки в межах історії, теорії держави і права, філософії та «наукового комунізму».	<i>М. Горький, І. Дзюба, Л. Лукьяненко, В. Черновіл, Л. Костенко, І. Драч</i>

№	Етап	Особливості розвитку політичної думки	Представники
9	Українська політична думка новітнього періоду (кінець XX – початок XXI ст.)	Активний розвиток національної школи політології, створення політичних наукових і дослідницьких центрів, організацій, фондів, серед яких: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, Інститут держави і права, Українська академія політичних наук, Центр дослідження політичних цінностей, Інститут політики, Центр економічних і політичних досліджень ім. Розумкова, Національний інститут стратегічних досліджень, Міжнародний інститут гуманитарно-політичних досліджень, Інститут Глобальних Стратегій, Українська асоціація політологів та ін.	<i>Д. Видрін, В. Полохало, М. Томенко, В. Карасьов, К. Бондаренко, В. Небоженко, О. Доній, В. Фесенко</i>

СЕМІНАР № 1.

ПОЛІТОЛОГІЯ ЯК НАУКА

Мета і завдання заняття: визначення об'єкту та предмету політології як науки, характеристика основних етапів її розвитку, аналіз особливостей, що зумовили місце політології в системі соціальних наук, вивчення структури, основних методів і функцій політичної науки.

Основні поняття та категорії теми: *політика, політологія, політичні відносини, політична свідомість, політичні процеси, політична організація, поліс, теорія суспільного договору, теорія розподілу влади, біхевіоризм, нормативний підхід, конфліктологічний підхід, соціологічний підхід, функціональний підхід, директивний підхід, правовий підхід, системний підхід, інституціональний підхід, структурно-функціональний підхід, аналіз і синтез, індукція і дедукція, абстрагування, логічний аналіз, моделювання.*

ПЛАН

1. Політика як суспільне явище.

Поняття і структура політики. Місце політики в системі суспільних відносин. Види політики. Функції політики.

2. Історія політичної думки.

Політична думка Стародавнього світу. Політичні ідеї античності. Політична думка середньовіччя. Політичні вчення Відродження і Нового часу. Основні напрямки політичної думки XIX — початку XX ст. Сучасні політичні концепції.

3. Політологія в системі соціальних наук.

Становлення політології як самостійної наукової дисципліни. Предмет політичної науки. Методи політології. Структура та функції політичної науки.

ПРОБЛЕМНО-ПОШУКОВІ ЗАПИТАННЯ

1. Порівняйте існуючі підходи до визначення предмета політичної науки. Які проблеми входять до кола інтересів політології?

2. Порівняйте позиції комунікативного підходу до вивчення політики з ідеями представників директивного

(субстанціонального) підходу. На яких аспектах політики акцентують увагу ці підходи?

3. Що, на вашу думку, означає вислів: «політика — це мистецтво можливого»?

4. Прокоментуйте відомий вислів Шарля де Голля: «Політика — занадто важлива справа, щоб довіряти її політикам».

5. Як співвідносяться релігія й політика, економіка й політика, право й політика? У яких випадках політика проникає в усі сфери життя суспільства й підкоряє їх собі? Наведіть приклади.

6. Як ви вважаєте, який вплив має політика на професійну діяльність, якою ви збираєтеся займатися після закінчення вузу?

7. Чому Н. Макіавеллі називають засновником нової політичної науки? Визначте зміст терміну «макіавеллізм».

8. Розкрийте зміст теорії «суспільного договору». Чому теорію божественного походження держави замінила теорія «суспільного договору».

9. Один з політичних мислителів Нового часу назвав свою роботу ім'ям біблійної міфічної істоти, ототожнивши її з державою. Назвіть автора цієї праці та ім'я істоти-держави.

10. Порівняйте підходи до проблеми співвідношення моралі й політики в історії політичної думки. Чи можливе поєднання політики та моральності? Визначите актуальність цього питання для сучасної України.

11. Які основні фактори визначають специфіку державності, політичних і правових традицій, політичної думки в Україні?

ТЕМИ ДЛЯ ДОПОВІДЕЙ І РЕФЕРАТІВ

1. Наукові та побутові (масові) уявлення про політику.
2. Політологія в системі суспільних наук.
3. Політична думка Стародавнього світу.
4. Політичне вчення Н. Макіавеллі.
5. Європейська політична думка другої половини — кінця XX ст.: теоретичні проблеми й перспективи розвитку у XXI столітті.
6. Розвиток політології в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины // Политические исследования. — 1997. — № 6.
2. Антология мировой политической мысли. В 5 т. — М., 1997.
3. Аристотель. Политика / Сочинения в 4-х т. Т. 4. — М., 1984.
4. Вебер М. Политика как призвание и как профессия // Избранные произведения. — М., 1990.
5. Винниченко В. Відродження нації. — К., 1990.
6. Гегель Г. В. Ф. Политические произведения. — М., 1978.
7. Гоббс Т. Сочинения в 2-х томах. — М., 1960.
8. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть? — К., 1991.
9. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1991.
10. Драгоманов М. Вибране. — К., 1991.
11. Желтов В.В. Политология. — Ростов н/Д, 2003.
12. Історія розвитку політичної думки: Курс лекцій. — К., 1996.
13. Історія суспільної думки України (др. половина XIX — поч. XX ст.). Хрестоматія. — Дніпропетровськ, 1994.
14. Ильин М. В., Мельвиль А. Ю., Федоров Ю. Е. Основные категории политической науки // Политические исследования. — 1996. — № 4.
15. История политических учений. Вып. 2 / Под ред. Мартышина О. В. М., 1996.
16. История правовых и политических учений / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — М., 2000.
17. Кирилюк Ф. Історія політології. Т. I. — К., 2002.
18. Краснов Б. И. Политология как наука и учебная дисциплина // Социально-политический журнал. — 1995. — № 1.
19. Кривогуз И. О. О предмете политологии // Общественные науки и современность. — 1994. — № 3.
20. Кухта Б. Л. З історії української політичної думки. — К., 1994.
21. Липа Ю. Призначення України. — Львів, 1992.
22. Липинский В. Листи до братів-хліборобів. — Київ-Філадельфія, 1995.
23. Локк Дж. Избранные философские произведения. — М., 1960.
24. Макиавелли Н. Государь; Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. — М., 2000.
25. Мангейм Дж. Б., Рич Р. К. Политология. Методы исследования. — М., 1997.
26. Міхновський М. Самостійна Україна / Видання УНП. — Львів, 1905.

27. Мир политической мысли. Хрестоматия. В 2-х т. — М., 1994.
28. Монтескье Ш. Избранные произведения. — М., 1995.
29. Платон. Диалоги. — М., 1986.
30. Політологічний енциклопедичний словник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. — К., 1997.
31. Політологія. Кінець ХІХ — перша половина ХХ ст. Хрестоматія / За ред. проф. О. І. Семківа. — Львів, 1996.
32. Політологія: Наука про політику / За заг. ред. проф. Кремень В.Г., проф. Горлача М.І. — Х., 2002.
33. Политология / Под ред. проф. М.А. Василика. — М., 2005.
34. Политология. Хрестоматия / Сост. М.А. Василек, М.С. Вершинин. — М., 2000.
35. Потульницький В. Історія української політології. — К., 1992.
36. Пригожин А.И. Что есть политика? // Общественные науки и современность. — 1996. — № 4.
37. Пугачёв В.П., Соловьёв А.И. Введение в политологию. — М., 1997.
38. Руссо Ж.Ж. Избранные произведения: в 3-х томах. — М., 1961.
39. Сафонов В.Н. Политические взгляды Платона // Социально-политический журнал. — 1998. — № 3.
40. Сафонов В.Н. Политические взгляды Аристотеля // Социально-политический журнал. — 1998. — № 4.
41. Себайн Д.Г., Торсен Т.Л. Історія політичної думки. — К., 1997.
42. Хофстедтер Р. Американская политическая традиция и её создатели. — М., 1992.
43. Хто є хто в європейській та американській політології: Малий політологічний словник. — Львів, 1995.
44. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки). — К., 2002.

ТЕМА 2.

ПОЛІТИЧНА ВЛАДА

- *Влада як центральна категорія політології*
- *Політична еліта як основний суб'єкт політичної влади*

Ядром політичних відносин виступає влада. Саме вона визначає зміст політики, який виявляється в керівництві й управлінні, пануванні й підкоренні, державному примусі; навколо політичної влади та виражених в ній інтересів розгортається вся політична життєдіяльність.

Історія політичного володарювання залишається однією із найцікавіших сторінок в історії людства. І, незважаючи на постійні спроби проникнути в її таємницю, політична влада донині залишається в центрі наукової й загальнолюдської уваги. У політичній науці влада, її структура, характер і способи реалізації мають ключове значення для розуміння сутності політичної системи суспільства, а також механізмів функціонування політичних явищ і процесів.

2.1. ВЛАДА ЯК ЦЕНТРАЛЬНА КАТЕГОРІЯ ПОЛІТОЛОГІЇ

Одним із найпопулярніших творів художньої літератури на сьогоднішній день є роман Дж. Р. Р. Толкіна «Володар Кілець», уперше виданий ще наприкінці 40-х рр. XX ст. Цей роман у стилі «фентезі» по накладам програє лише Біблії та цитатам Мао Цзедуна. Не випадковим став і успіх екранізованої версії роману (11 премій «Оскар» американської кіноакадемії, величезні касові збори в усьому світі). Чим же так вразив професор з Оксфорда своїх шанувальників? У центрі оповідання Толкіна — Кільце Всеволоддя, що дає своєму власникові владу над усім світом. Герої Толкіна по-різному поводять себе, одержуючи можливість

використовувати абсолютну владу Кільця. Бажання мати Кільце руйнує свідомість Горлума; ідея скористатися безмежними можливостями Кільця призводить до загибелі Боромира; Фродо й Сем використовують силу Кільця лише частково (але якщо Фродо врешті решт підкоряється його силі, то Сем, як і Галадріель, Гендальф та Елронд, його відкидає). А Том Бомбадил виявляється зовсім невідчужимим його силі¹.

Взаємини персонажів Толкіна з Кільцем наочно ілюструють проблему, яку прагнули осмислити Платон і Арістотель, Н. Макіавеллі й Ж. Боден, Дж. Локк і Ш.Л.Монтеск'є, О. Конт і К. Маркс, М. Вебер і багато інших мислителів протягом усієї історії цивілізації. Не менш актуальна ця проблема й нині. Що відбувається з людиною, яка одержує необмежену владу? Чи неминучий конфлікт безмежної влади й моральності? Чи дає влада право зневажати моральними та етичними нормами? Чи існує етично виправдане використання абсолютної влади?

У діалозі «Держава» Платон, розмірковуючи про владу і справедливість, розповідає історію пастуха, який знайшов чарівний перстень і, використавши його силу, вбив царя й захопив владу в державі. Платон стверджує: *«Якби було два таких персні — один на руці людини справедливої, а інший — в несправедливої, жодна з них не виявилася б настільки твердою, щоб залишитися справедливою і рішуче втриматися від присвоєння чужого майна й не доторкатися до нього...і та, й інша мали б можливість без усякого побоювання брати що завгодно на ринковій площі, проникати у дома й сходитися з ким заманеться, вбивати кого захоче — взагалі діяти серед людей так, немов вона дорівнює богам. Поводячись таким чином, власники пернів анітрошки не відрізнялися б один від одного»*². Продовжуючи тему, порушену Платоном, Толкін показує, як часом навіть наймудріші з мудрих не в силах протистояти спокусі, переймаються спрагою всевладдя. *«Піднімається нова сила, — говорить маг Саруман, — Проти неї безсилі старі союзни-*

¹ «Властелин Колец» как философия: Эссе. — Екатеринбург: У-Фактория, 2005. — С. 18.

² Платон. Государство/ Избранное. — М.: «АСТ», 2004. — с. 79.

ки, а старі способи є марними для нас. Кому ж, як не нам, мудрим, потрібно спрямувати її, а потім і приборкати. Ми можемо зберегти наші помисли, шкодуючи, звичайно, про неминуче зло на шляху до великої мети: до Знання, до Влади, до Порядку. Наші наміри залишаться колишніми, зміняться лише засоби...»¹. Чи не правда, ці слова звучать дуже актуально? Адже завжди знайдеться безліч бажаючих, без тіні сумніву готових розпорядитися владою, вважаючи, що вони краще за будь-кого знають, як і що треба робити, згідних використовувати будь-які засоби для досягнення своєї мети.

«Що добре? — ставить запитання Ф. Ніцше у своєму «Антихристі» — Все, що підсилює в людині почуття влади, волю до влади, саму владу. Що є щастя? — Почуття зростаючої влади, почуття подоланої протидії»². Немов у відповідь ніцшеанському баченню реальності, Толкін зображує у своєму романі Кільце, що символізує «волю до влади», спробу підкорити собі реальність за допомогою сили й обману. Сила ж, за Толкіним, виявляється найбільше не в проявах влади, а в готовності від неї відмовитись.

Але чи є влада злом, тим більше, злом абсолютним? Наскільки необхідні відносини влади суспільству, тим більше — суспільству сучасному?

Очевидно, що за своєю природою влада — явище соціальне, її існування в суспільстві викликане необхідністю регулювання соціальних відносин, узгодження інтересів, потреб індивідів і соціальних груп. Уся історія людської цивілізації доводить, що там, де з'являється необхідність в узгодженні людських дій (це може бути окрема родина, соціальна група, нація або суспільство в цілому), неминуче виникають відносини влади — відносини панування й підкорення.

Таким чином, у самому загальному вигляді «влада» може бути визначена як здатність одних учасників відносин проводити свою волю стосовно інших, впливати на їхню поведінку.

¹ Толкін Дж. Р.Р. Властелин Колец. — Л.: «Северо-Запад», 1991. — с. 272.

² Ніцше Ф. Антихрист. Проклятие христианству / Ф. Ніцше. — Минск: «Харвест», 2005. — с.257.

Але чи може бути влада «хорошою» або «поганою»? Навряд чи. Навіть Кільце Всевладдя Толкіна не є прикладом абсолютно злої речі. І, хоча герої роману й називають його злом, вони говорять лише про неможливість використання Кільця для добрих справ. Навіть у вигаданому Толкінім світі немає «злого металу» — якби той самий шматочок золота використав не Саурон, а хто-небудь інший, він не був би Кільцем Всевладдя. Сила Кільця — це сила його власника. Так само й у реальному світі — не можна вважати фізику чи хімію «добрими» або «злими» науками, адже навіть ядерна бомба, створена винятково для знищення, складається із частин, які, по своїй суті, не є злими. Злими або добрими можуть бути лише наміри та дії самої людини.

 «Численні зловживання владою надали цьому поняттю дещо негативний відтінок, хоча влада як така є нейтральною. Вона являє собою неминучий атрибут людських взаємин, повсюдно виявляючи свій вплив: у сексуальних стосунках, у трудовій діяльності, при пересуванні по місту, перегляді телепередач і навіть у планах і мріях».

Тоффлер Е. «Проблема влади на порозі XXI століття»

Поняття «*влада*», дійсно, відноситься до числа найбільш часто вживаних: говорять про «*владу родини*», «*владу розуму*», «*владу грошей*», «*владу ідеології*», «*владу слів*», «*владу краси*», законодавчу, виконавчу та судову влади. Але всі ці вислови — не більше, ніж метафори, що вказують на певного роду залежності, але в жодному разі не відображають реального змісту влади. Єдине, що стає зрозуміло з такого роду порівнянь, — влада є невід'ємною частиною суспільних відносин, вона пронизує все життя людини й суспільства.

Влада — основа політики. *Б. Рассел*, визначаючи владу як центральну категорію політичної науки, відзначав, що вона є настільки фундаментальним поняттям будь-якої соціальної науки, наскільки фундаментальним є поняття енергії для фізики. *Т. Парсонс*, розглядаючи владу як ядро політичних відносин, порівнює її місце в політиці з місцем, яке займають гроші в економічній сфері.

Вивчаючи феномен влади, політична наука використовує два принципових підходи: *атрибутивний (субстанці-*

ональний) і соціологічний (реляціоністський). Прихильники **атрибутивного підходу** (лат. *attribuo* — надаю, наділяю) пояснюють природу влади біологічними і психічними властивостями людської психіки. Так, з позицій *біологічної концепції* (М. Марсель), влада являє собою невід’ємну властивість людини, закладену в її природі — інстинктах боротьби і суперництва з іншими представниками людського роду. Грунтуючись на даному підході, Ф. Ніцше стверджував, що прагнення до влади, «воля до влади» виступає основою життя людини.

 «Любов до влади є демон людей. Дайте їм усе — здоров’я, їжу, житло, освіту, — і вони будуть нещасні, примхливі, тому що демон чекає, чекає й потребує задоволення. Відніміть у них все й задовольніть їхнього демона — вони стануть щасливі...»

Ніцше Ф. «Ранкова зоря»

Ще один напрямок у межах даного підходу — *психологічний* (який спирається на психоаналітичні концепції). Представники даного підходу трактують прагнення до влади як прояв сексуального потягу (З. Фрейд), психічної енергії взагалі (К. Г. Юнг); досліджують структури в психіці людини, що роблять її схильною до підкорення, втрати волі заради відчуття безпеки, психологічного комфорту (Е. Фромм), розглядають прагнення до влади як засіб компенсації фізичної або духовної неповноцінності (К. Хорні).

 Якщо структура особистості більшості людей у даному суспільстві (тобто соціальний характер) пристосована до об’єктивних завдань, які індивід повинен виконувати в цьому суспільстві, то психологічна енергія людей перетворюється на продуктивну силу, необхідну для функціонування цього суспільства...Замість підкорення відкритій владі людина створила в собі владу внутрішню — сумління або обов’язок, що управляє нею так ефективно, як не змогла б жодна зовнішня влада. Отже, соціальний характер мобілізує людську енергію на виконання завдань даної соціальної системи».

Фромм Е. «Втеча від свободи»

На перетині атрибутивної та реляціоністської теорій знаходиться *біхевіористська* концепція влади (англ. *behaviour* — поведінка), представники якої (Ч. Мерріам, Г. Лассуелл) розглядають владу як особливий тип

поведінки, зумовлений невід'ємною людською властивістю — прагненням до влади. Біхевіористи звертають особливу увагу на суб'єктивну мотивацію влади, вважаючи відносини панування-підкорення основою політичного життя.

З позицій **соціологічного підходу** влада розглядається як особливий вид відносин. Найбільш відомим у межах даного підходу є визначення влади *М. Вебера*, який розумів владу як здатність і можливість одного індивіда в даних соціальних умовах проводити свою волю навіть всупереч опору іншого. В основі влади лежать *відносини панування й підкорення*, що виникають між *суб'єктом* влади (тим, хто панує) і *об'єктом* влади (тим, хто підкоряється). Представники *реляціоністського підходу* (англ. *relation* — відношення) (*Д. Карпайт, П. Блау, Д. Ронг*) розглядають владу як соціальну взаємодію, за якою суб'єкт за допомогою певних засобів (ресурсів) контролює поведінку об'єкта.

В межах даного підходу виділяють *системне трактування влади* (*К. Дойч, Н. Луман*), що виходить із визначення влади як здатності політичної системи мобілізувати ресурси для досягнення поставлених цілей, а також *структурно-функціональну* концепцію влади (*Т. Парсонс*), що розглядає владу як соціальні відносини, зумовлені тими ролями (функціями), які виконуються різними суб'єктами в суспільстві.

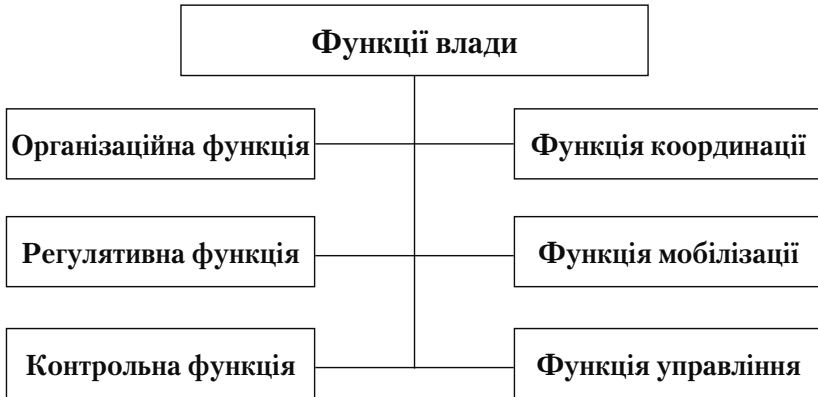
 «Ми можемо визначити владу як реальну здатність одиниці системи акумулювати свої «інтереси» (досягти цілей, припинити небажане втручання, вселити повагу, контролювати власність і т.д.), й, таким чином, здійснювати вплив на різні процеси в системі».

Парсонс Т. «Концепція політичної влади»

Таким чином, у самому загальному виді **політичну владу** можна визначити як **можливість і здатність суб'єктів політики впливати на процес прийняття політичних рішень, їх реалізацію, а також на політичну поведінку інших учасників політичних відносин.**

Основні функції політичної влади, що відбивають її значення та роль у суспільстві, представлені на схемі 2.1.

Схема 2.1. Функції політичної влади

Основними структурними елементами політичної влади виступають її *суб'єкти, об'єкти, мотиви та ресурси (джерела)*.

Суб'єктами політичної влади виступають: держава, політичні партії, політичні еліти, політичні лідери та ін. До *об'єктів політичної влади* відносять індивідів, соціальні групи та спільноти. Реакція об'єкта влади визначається *мотивами підпорядкування* й тими *ресурсами*, які використовує суб'єкт.

Н. Макіавеллі, розмірковуючи про мотиви підпорядкування, виділяв серед них два основних — *любов і страх*. Віддаючи перевагу другому, Макіавеллі відзначав, що государ, очевидно, повинен опиратися на страх як на основний мотив влади: *«так, щоб, якщо він і не придбає любові, зміг би, щонайменше, уникнути ненависті»*¹.

Що краще: щоб государя любили або щоб його боялися? Є думка, що найкраще, коли бояться та люблять одночасно; але любов дуже важко співіснує зі страхом, і коли вже потрібно вибирати, то вірніше вибирати страх... Люди менше бояться заповідати образу тому, хто проявляє до них любов, аніж тому, хто вселяє в них страх, адже любов підтримується вдячністю, про яку люди можуть забути заради своєї вигоди, а страх підтримується погрозою відплати, про яку забути неможливо».

Макіавеллі Н. «Государ».

¹ Макиавелли Н. «Государь». — Минск: Харвест, 2004. — с. 78.

Страх перед санкціями як мотив влади досить нестійкий, він має потребу в постійному підкріпленні, адже безпосередньо залежить від міри покарання за непокору. Більш стійким мотивом підкорення (особливо для традиційних суспільств) виступає *звичай*. Даний мотив дотепер є одним з провідних у державах із монархічною формою правління.

До інших можливих мотивів підпорядкування можна віднести *авторитет суб'єкта влади*, який дозволяє йому проводити свою волю без застосування насильства — підкорення засновується на вірі у виняткові (особисті, професійні та ін.) якості суб'єкта; *переконання* (або *раціональний інтерес*), засноване на підкоренні суб'єктові в силу особистої зацікавленості об'єкта, збігу ціннісних орієнтацій суб'єкта та об'єкта влади.

Ресурси влади (фр. *ressource* — допоміжний засіб) — це *сукупність засобів і методів, за допомогою яких суб'єкт політичної влади здійснює визначальний вплив на поведінку об'єкта*.

Існує безліч класифікацій ресурсів влади. Так, за *А. Емціоні*, ресурси поділяються на *утилітарні* (лат. *utilitas* — користь, вигода) (або матеріальні), *примусові* (силові) і *нормативні* (ресурси переконання). *Г. Лассуелл* виділяє такі основні ресурси, як: любов і повага, моральний обов'язок, багатство, уміння, освіченість та ін.

А. Юр'єв виділяє вісім основних ресурсів влади: сировинні, енергетичні, фінансові, технологічні, інформаційні, організаційні, інтелектуальні та людські.

Найпоширенішою в сучасній політичній науці є класифікація ресурсів за найважливішими сферами життєдіяльності, відповідно до якої виділяють:

- *економічні ресурси* (матеріальні й нематеріальні блага, цінності, пов'язані із задоволенням повсякденних потреб людини й суспільства — гроші, товари, послуги, пільги, субсидії та ін.);
- *соціальні ресурси* (можливість соціальної мобільності, здатність зміни соціального статусу);
- *силові ресурси* (зброя, інститути примусу — армія, поліція, служба безпеки, суди, прокуратура та ін.);

- *нормативні ресурси* (правові, релігійні, звичаєві та ін. соціальні норми — закони, розпорядження, традиції, моральні норми);
- *культурно-інформаційні ресурси* (знання, навчальні заклади, наукові установи та ін.);

Специфічним ресурсом влади виступає сама людина, що дозволяє виділити такий вид ресурсів політичної влади, як *демографічний*.

Одне з найбільш послідовних досліджень ресурсів політичної влади в сучасному світі належить американському вченому *Елвіну Тоффлеру*. У своїй відомій праці «Метаморфози влади. Знання, багатство й насильство на порозі ХХІ століття» (1990) Тоффлер аналізує основні джерела політичної влади — *силовий, економічний та інформаційний ресурси*. Вчений відзначає значну зміну в системі співвідношення ресурсів влади в сучасному суперіндустріальному (інформаційному) суспільстві, конструюючи так звану концепцію «*зсуву влади*».

Тоффлер відзначає, що серед незліченних можливостей влади три основних її джерела — насильство, багатство й знання — виявляються найбільш значимими. При цьому «*кожне з них може приймати безліч різних форм у грі за назвою «влада»*. Більш того — всі вони можуть використовуватися майже на всіх «*поверхах*» суспільства — від рідної домівки до політичної арени»¹.

У доіндустріальних (традиційних) суспільствах, зазначає Тоффлер, основним ресурсом влади виступала сила. Дійсно, більша частина історії людства виглядає як літопис насильства. Основним законом життя виступала боротьба — за їжу, житло, територію проживання та ін. Але в сучасному суспільстві сила (насильство або загроза його застосування) властива владі «*нижчої якості*», у першу чергу, через її функціональні обмеженості. Головна слабкість сили, за Тоффлером, полягає в її абсолютній негнучкості. Сила здатна лише на грубий примус, отже вона може бути використана тільки для покарання. Один із найбільших

¹ Тоффлер Э. Метаморфозы власти. — М.: АСТ, 2003. — с. 34.

тиранів ХХ ст. — «Великий керманіч» Мао Цзедун стверджував: «Влада виростає зі ствола гвинтівки». Безумовно, використовуючи силу, можна багато чого домогтися. Однак, не менш справедливим виявляється й зауваження французького дипломата Талейрана, звернене до іншого диктатора — Наполеона: «Багнети, сир, годяться на все, крім одного — на них не можна всидіти»...

🔍 «Не підлягає сумніву, що насильство — втілене в ножі вуличного грабіжника або в ядерній ракеті — може дати страшні результати. Тінь насильства, або сили, відбита в законі, стоїть за кожною дією уряду, й, урешті, будь-який уряд покладається на солдатів і поліцію заради додання сили своїй волі... Але насильство в цілому нагромаджує на серйозні перешкоди. Навіть коли воно «спрацьовує», то породжує опір. Жертви й уцілілі чекають першого зручного випадку, щоб завдати відповідного удару».

Елвін Тоффлер

Тоффлер Е. «Метаморфози влади: знання, багатство та сила на порозі ХХІ століття»

Другим ресурсом влади, за Тоффлером, є багатство (або економічний ресурс). Ще в ХІХ ст. К. Маркс у своїх працях наголошував на винятковому значенні економічного фактору в політиці. З погляду марксизму, політична влада в цілому розглядається як відносини панування та підкорення між класами, нерівними за своїм економічним становищем. Саме володіння власністю забезпечує панівному класу можливість підкоряти своїй волі економічно залежні класи. Тоффлер, підкреслюючи безумовну значущість даного ресурсу влади (в тому числі — і його перевагу над силовим ресурсом), називає його владою «середньої якості».

🔍 «Багатство — більш зручний інструмент влади. Сила товстого гаманця багатобічна. Замість простого залякування або покарання він може запропонувати добре градуйовані нагороди — виплати й винагороди. Багатство може використовуватися як у позитивному, так і в негативному плані. Отже, воно значно гнучкіше сили».

Тоффлер Е. «Метаморфози влади: знання, багатство та сила на порозі ХХІ століття»

Однак найякіснішу владу, за Тоффлером, дає застосування знань. «Влада вищої якості, — відзначає Тоффлер, — це не лише можливість дати комусь ляпаса, не лише можливість зробити все по-своєму, примусити інших робити те, що хочеться вам, навіть якщо вони віддають перевагу іншому»¹. Високоякісна влада передбачає значно більше: ефективність — досягнення мети з мінімальними ресурсами влади. «Знання часто можуть використовуватися для того, щоб змусити іншу сторону полюбити вашу послідовність операцій при виконанні дії. Вони можуть навіть переконати людину в тому, що вона сама вигадала цю послідовність»². Таким чином, саме знання лежать в основі влади «вищої якості», влади найбільш ефективної, бо даний ресурс може бути застосований і для покарання, і для винагороди, і для переконання, і навіть для перетворення ворога в союзника.

 «Знання служить для збільшення багатства й сили. Воно може використовуватися для росту наявних у розпорядженні сил і багатства або, навпаки, знизити їх, якщо це необхідно для досягнення даної цілі. У будь-якому разі воно збільшує ефективність, дозволяючи, якщо проводити аналогію з картами, витратити менше «фішок» влади, відкриваючи карти під час гри».

Тоффлер Е. «Метаморфози влади: знання, багатство та сила на порозі ХХІ століття»

Тоффлер підкреслює, що, крім величезної гнучкості, знання має й інші важливі характеристики, які роблять його принципово відмінним від менш значимих джерел влади. Так, існує межа застосування і сили, і багатства — у сучасному світі далеко не завжди можна використовувати силу, і далеко не все можна купити за гроші. Знання ж, навпаки, не мають обмежень у застосуванні, вони здатні накопичуватися й підсилюватися за рахунок досвіду. А революційна, за словами вченого, характеристика знань, яка полягає в тім, що ними можуть володіти як наймогутніші й найзаможніші люди, так і найслабкіші й найбідніші, дозволила Тоффлеру назвати знання найдемократичнішим джерелом влади.

¹ Тоффлер Е. Метаморфози влади. — М.: АСТ, 2003. — с. 37.

² Там же. — с. 37.

 «Знання відрізняється і від сили, і від грошей, бо, якщо я використовую пістолет, ви не можете застосувати його одночасно із мною. Якщо ви витрачаєте долар, я не можу витратити той самий долар у той самий момент часу. Однак ми можемо використовувати одне знання як «за», так і «проти» один одного — і цей процес може розширити знання. На відміну від куль і бюджетів знання не може бути витрачене».

Тоффлер Е. *«Метаморфози влади: знання, багатство та сила на порозі XXI століття»*

Таким чином, знання (у вигляді інформації, науки, мистецтва, освіти та ін.) у сучасному світі випереджають силу і багатство та визначають характер влади. За переконанням Тоффлера, саме контроль над знаннями буде визначати суть майбутніх конфліктів — *«битв за владу в усіх інститутах людства»*¹.

Розглядаючи структуру політичної влади, слід також відзначити й факт необхідного співвідношення ресурсів влади (якими володіє суб'єкт владних відносин) і мотивів підпорядкування об'єкта владного впливу. Так, російський вчений В. Ледяєв наголошує на тому, що ресурсами влади на практиці виявляються далеко не всі засоби, які використовуються для впливу на об'єкт, а лише ті, які дозволяють суб'єктові безпосередньо забезпечити підкорення об'єкта. Таким чином, можна сказати, що ресурси влади — це ті джерела, які суб'єкт здатний використовувати в конкретній соціальній ситуації для забезпечення необхідного впливу на об'єкт владних відносин. При цьому ресурси забезпечують відносини влади тільки тоді, коли вони збігаються із мотивацією об'єкта. В. Ледяєв відзначає, що *«гроші не вплинуть на тих, хто не має в них потреби, а примус та посадові повноваження не будуть відігравати практично ніякої ролі при спробах впливу на фанатиків, людей, одержимих «надідеєю»*².

 «Влада — це здатність перетворювати певні ресурси на вплив у межах системи всупереч опору інших».

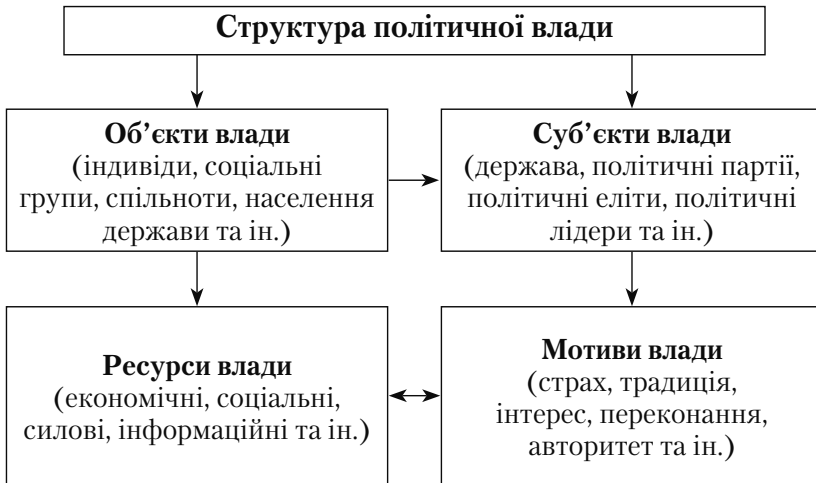
Мшвенієрадзе В. *«Нариси сучасної політичної філософії Заходу»*

¹ Там же. — с. 43.

² Конфисахор А. Психология власти. — СПб: Питер, 2004. — с.120.

У цілому, структура політичної влади може бути представлена в такий спосіб (схема 2.2):

Схема 2.2. Структура політичної влади

Функціонування політичної влади здійснюється на основі двох основних принципів: *суверенності* та *легітимності*.

Виділяють три види суверенітету (фр. *souverainete* — верховна влада) — *державний*, *народний* і *національний*.

Державний суверенітет — це політико-правова властивість державної влади, що визначає її *верховенство* (повноту й неподільність влади на території країни, виключне право на встановлення правових норм, що регулюють всю систему суспільних відносин, визначення правового статусу органів державної влади та місцевого самоврядування, застосування насильства, визначення прав та свобод людини і громадянина та ін.) і *незалежність* (самостійність та рівноправність у міжнародних відносинах).

Народний суверенітет визначається як повновладдя народу (народ є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади). Народ може здійснювати свою владу безпосередньо (на виборах і референдумах), через органи державної влади, а також через органи місцевого самоврядування.

Національний суверенітет можна визначити як повновладдя націй, можливість самостійного політичного самовизначення. У демократичній державі виключно народу належить право визначати й змінювати встановлений конституційний лад.

Принцип *легітимності політичної влади* (лат. *legitimus* — законний, правомірний) відбиває її правомірність, що виражається в готовності людей добровільно підкорятися владі. Інакше кажучи, легітимність — це переконаність людей у тому, що ті, хто володіє владою, володіють нею по праву.

Слід розрізнити поняття «*легітимність влади*» (суспільне визнання її законності) та «*легальність влади*» (її правове закріплення). Спочатку, термін «легітимність» дійсно мав дещо інше значення — він використовувався для позначення законно встановленої влади й практично ототожнювався з поняттям «легальність» (законність). На початку ХХ ст. німецький вчений *Макс Вебер* надав нового значення даному терміну, включивши до його змісту два основних положення: *суспільне визнання влади та обов'язок керуваних їй підкорятися*. Таким чином, на відміну від «легальності» (лат. *legalis* — законний), що відбиває юридичну правомірність політичної влади (парламенту, уряду, глави держави, обраних за допомогою формально закріплених юридичних процедур), легітимність політичної влади відбиває довіру до неї з боку населення, підтримку суспільства.

Отже, *легітимність влади* визначається як *ступінь відповідності політичної влади ціннісним уявленням індивідів, соціальних груп, суспільства, переконаність у необхідності підкорення влади*.

Поняття легітимності і легальності влади не завжди збігаються — так, уряд, сформований законним шляхом, може не користуватися довірою населення (наприклад, через його корумпованість або проведення непопулярного політичного курсу), а партія, котра шляхом революції (тобто, по суті, незаконно) захопила державну владу, може здійснювати її досить довго (якщо діяльність цієї партії, що має підтримку й довіру народу, виявиться доволі ефективною).

Залежно від мотивів підкорення М. Вебер виділив три основних типи легітимності влади — *традиційний, харизматичний і раціонально-легальний*.

Традиційна легітимність (лат. *traditio* — звичка) — це такий тип легітимності політичної влади, джерелом якого виступає звичай, звичка підкорятися владі, віра в непоорушність існуючих порядків. Традиційне панування характерне, зокрема, для монархічних держав.

🔍 «Панування називається традиційним, якщо його легітимність спирається на святість сталих порядків і панівного керування... Це авторитет «вічно вчорашнього»: авторитет звичаїв, освячених віковою значимістю й звичною орієнтацією на їх дотримання, — традиційне панування, яке здійснювали патріарх і патримоніальний князь старого типу...».

Вебер М. «Традиційне панування»

🔍 «Традиційний тип легітимності покоїться на тому факті, що такого роду речі завжди робилися в такий спосіб. Приміром, чому фараон Єгипту, і тільки він, мав право одружуватися на своїй сестрі? Відповідь: тому що єгипетські фараони робили так завжди».

Бергер П., Бергер Б. «Особистісно-орієнтована соціологія. Веберівський аналіз»

Джерелом *харизматичної легітимності* (гр. *charisma* — божий дар) виступає віра у виняткові (або навіть надприродні) якості лідера. Харизматичному типу панування внутрішньо властива революційність — він пориває зі звичкою та авторитетом традиційної влади. Саме тому харизматична легітимність виникає, як правило, у смутні часи, епоху революційних змін, і саме тому вона виявляється вкрай ненадійною. Її недовговічна могутність нерідко підкріплюється штучно — шляхом надмірного піднесення особистості вождя, що призводить до так званого *культу особистості* (лат. *cultus* — поклоніння) — прижиттєвому звеличуванню, перебільшенню внеску лідера держави або партії в державне й суспільне життя країни (культ особистості Сталіна, Гітлера, Мао Цзедуна, Кім Ір Сена та ін.).

🔍 «Харизмою» слід називати якість особистості, визнану надзвичайною, завдяки якій вона оцінюється як обдарована надприродними, надлюдськими або, щонайменше, особливими силами й властивостями, недоступними іншим людям. Вона розглядається як щось послане Богом або як зразок... Харизматичне панування — це авторитет

неординарного особистого дару...(харизма), повна особиста відданість і особиста довіра, викликані наявністю якостей вождя в певній людині: одкровенень, героїзму та ін., харизматичне лідерство, яке здійснює пророк, або — у сфері політичного — обраний князь-воєначальник, або племісцитарний володар, видатний демагог і політичний партійний вождь... ».

Вебер М. «Харизматичне панування»

🔍 «За допомогою своїх екстраординарних якостей харизматичні лідери анулюють або модифікують традицію. Багаторазово повторювана фраза Ісуса в Новому Завіті «Ви чули, що це було сказано — але істинно говорю я вам...» конститує претензію на харизматичну авторитарність у чистій формі. Питання: за яким правом робить ця людина настільки екстраординарні заяви? Відповідь: вона має право, тому що її вустами говорить Бог. Харизматична авторитарність завжди проявляється в протиставленні авторитарності. Вона кидає виклик останній, прагнучи модифікувати або, в крайньому разі, скинути її».

Бергер П., Бергер Б. «Особистісно-орієнтована соціологія. Веберівський аналіз»

Раціонально-правова легітимність (лат. *rationalis* — розумний) — третій тип легітимності політичної влади, заснований на «вірі в юридично закріплену правильність цілей панування й засобів його здійснення»¹. Основним мотивом для підкорення тут виступає раціональний фактор — інтерес, визнання влади, сформованої на основі закріплених законодавством правил і процедур. У такій державі підкоряються не традиціям і сталому порядку, не особистості лідера, керівника, а законам, в межах яких обираються та діють представники влади. Дана форма легітимності є характерною, як правило, для політичної влади в державах з демократичними політичними режимами.

🔍 «Раціонально-легальний тип панування політичного лідера — це панування «легальності», обґрунтованої раціонально створеними правилами, тобто орієнтації на підкорення при виконанні встановлених правил — панування у тому вигляді, в якому його здійснюють сучасний державний службовець та всі ті носії влади, які з ним схожі».

Вебер М. «Легальне панування з бюрократичним штабом управління»

🔍 «Легально-раціональна легітимність базується на законі й раціональних процедурах. Питання: за яким правом може губерна-

¹ Давыдов Ю. Н. М. Вебер: социология в системе наук о культуре. Легитимность и легальность / История теоретической социологии. — М.: Канон, 1998. — Т. 2. — с. 375.

тор збирати цей податок? Відповідь: він має таке право за законом, що пройшов через легіслатуру штату відповідного числа відповідного року».

Бергер П., Бергер Б. «Особистісно-орієнтована соціологія. Веберівський аналіз»

Описані М. Вебером традиційний, харизматичний і раціонально-правовий типи легітимності є «ідеальними типами», які в реальному політичному житті в чистому вигляді не зустрічаються. У тій чи іншій політичній системі завжди існує кілька типів панування влади з перевагою певного типу легітимності.

Від ступеня підтримки і схвалення влади залежить її ефективність (результативність). Криза легітимності, тобто втрата довіри широких мас до існуючої влади, неминуче відбивається на її здатності відповідати на вимоги, що постають перед суспільством і державою. Тому навіть самі жорсткі автократичні режими, що здійснюють свою владу за допомогою насильства, прагнуть будь-якими способами переконати своїх громадян у необхідності підкорення. Так, радянська адміністративно-командна система за допомогою комуністичної ідеології нав'язувала громадянам доктрину так званої «загальнонаціональної держави», відповідно до якої радянська політична система нібито являла собою політичну організацію, влада в якій належить винятково народу.

 «Що б не було основою легітимності — традиція, ідеологія або громадянська участь, вона утворює той фундамент, на якому будується взаєморозуміння між громадянами і політичною владою. Громадяни підкоряються законам, у відповідь уряд виконує зобов'язання, закладені в умовах легітимності. Доки уряд виконує ці зобов'язання, він очікує, що громадськість буде коритися, підтримувати його і діяти відповідним чином. Якщо легітимність порушена — розірвана лінія спадкування, скасована конституція або ігнорується пануюча ідеологія, уряд може зіштовхнутися з опором, а то й з повстанням».

Алмонд Г., Пауелл Дж., Стром К., Далтон Р. «Порівняльна політологія сьогодні»

Низький рівень легітимності може призвести до розвалу політичної організації. Так, багато дослідників відзначали, що розпад Радянського Союзу був обумовлений гострими

проблемами легітимності всіх трьох типів: втратою комуністичною ідеологією своїх легітимаційних можливостей; втратою довіри до комуністичної партії як до домінуючої структури політичної системи; невдалою війною в Афганістані, катастрофою на Чорнобильській АЕС, корупцією та погіршенням економічного стану (дефіцитом продуктів харчування і товарів народного споживання)¹. Радянська система розпалася внаслідок того, що її легітимність було повністю підірвано.

 «Легітимність може бути підірвана там, де громадяни 1) заперечують границі політичної системи, як у Північній Ірландії або у частинах колишньої Югославії; 2) відкидають існуючі принципи відбору лідерів і визначення політичного курсу, як це відбулося, коли філіппінці вийшли на вулиці й зажадали скинення Ф. Маркоса й проведення вільних виборів; 3) зневіряються в тому, що в процесі політичного торгу лідери роблять усе від них залежне для прийняття тих законів, які потрібні, або в тому, що керівництво дотримується належних процедур, як, наприклад, трапилося, коли індонезійці протестували проти погіршення умов життя при режимі Сукарно».

Алмонд Г., Пауелл Дж., Стром К., Далтон Р. «Порівняльна політологія сьогодні»

Таким чином, легітимність виступає обов'язковою й необхідною передумовою ефективного функціонування політичної влади.

2.2. ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА ЯК ОСНОВНИЙ СУБ'ЄКТ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Особливість влади як соціального явища полягає в тому, що кількість осіб, які здійснюють владу, набагато менше кількості осіб, які їй підкоряються. Графічно владу можна зобразити у вигляді піраміди, вершину якої становлять ті, хто здійснює владу (суб'єкти влади), а основу — ті, хто підкоряється (об'єкти влади) (рис. 2.1).

Серед основних суб'єктів політичної влади (партії, соціальні групи, лідери та ін.) особливе місце займають по-

¹ Давыдов Ю. Н. М. Вебер: социология в системе наук о культуре. Легитимность и легальность / История теоретической социологии. — М.: Канон, 1998. — Т. 2. — с. 375.

літичні еліти — певні соціальні групи, що мають значний політичний вплив, володіють виключними якостями (організованістю, особливою свідомістю, активністю та ін.), а також доступом до ресурсів влади.

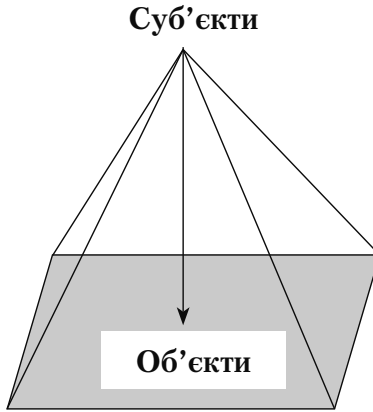

Рис. 2.1. Модель розподілу політичної влади¹

Поняття «еліта», запозичене із західної наукової літератури, на сьогоднішній день міцно увійшло до вітчизняної науки, а також отримало широке поширення в засобах масової інформації. Розхоже використання цього терміна призвело до розмивання його конкретного змісту: він вживається замість слів «кращий», «видатний», «відомий», «авторитетний», «знаменитий», а також як синонім «впливових прошарків суспільства» та ін. Тому, вивчаючи проблеми, пов'язані із політичною елітою, насамперед, необхідно усвідомити як наукове значення поняття «еліта», так і політологічні теорії, що спираються на нього, їхній зміст і можливості використання у вітчизняній науці.

Термін «еліта» (лат. *eligere*, фр. *elite* — добірний, кращий) був введений у науковий обіг наприкінці XIX — на початку XX ст. завдяки працям Жоржа Сореля, який, вживаючи даний термін, визначає еліту як «найціннішу, найкращу групу людей, що керує суспільством завдяки притаманним

¹ Романюк А. И. Общество, власть, политика. — Харьков: ХИСИ, 1993. — с. 5.

Гаetano Моска

йй винятковим якостям»¹. Однак у найбільш повному, розгорнутому виді концепцію еліти, засновану на аналізі реальних відносин суб'єктів політичної влади, розробили вже в ХХ ст. такі вчені, як *Вільфредо Парето*, *Гаetano Моска* та *Роберт Міхельс*.

Так, розглядаючи питання соціальної нерівності, у праці *«Елементи політичної науки»* Г. Моска вперше вказує на загальну для всіх соціальних систем рису — наявність певного прошарку людей, які здійснюють панування над іншими: *«Неминуче, що там, де є люди, буде й суспільство, а там, де є суспільство, буде також і держава, тобто правляча меншість і керована нею більшість...»*². Таким чином, Моска відзначає, по-перше, сам факт існування нерівних за статусом соціальних груп — пануючої меншості та залежної більшості, а, по-друге, вказує на неминучість такого розподілу влади в будь-якому суспільстві. За Москою, влада не може здійснюватись усіма громадянами відразу (звідси — неможливість існування демократії). Суспільством завжди керує меншість — правлячий клас, що виконує всі основні політичні функції, монополізує владу і одержує вигоди зі свого привілейованого положення.

Основа влади меншості над більшістю — *організованість*. Меншість, за Москою, завжди має перевагу саме завдяки тому, що вона — меншість. Невеликій групі легше бути організованою, її члени можуть швидше здійснювати необхідні контакти між собою. Моска формулює це так: *«Влада (панування) будь-якої меншості є непереборною для будь-якого індивіда з більшості, який є самотнім перед тотальністю організованої меншості»*³.

🔍 **«Серед постійних фактів і тенденцій, що виявляються у всіх політичних організаціях, один є очевидним навіть для неозброєного ока.**

¹ Сорель Ж. // *Енциклопедія політичної думки*: — Київ: Дух і літера, 2000. — с. 368–369.

² Моска Г. *Елементи політичної науки* // *Соціологічні дослідження*. — 1995. — № 4. — с. 138–146.

³ Моска Г. *Правлячий клас* // *Соціологічні дослідження*. — 1994. — № 12. — с. 97–118.

У всіх суспільствах, починаючи із самих слаборозвинених, таких, що тільки досягли найнижчих щаблів цивілізації, і закінчуючи освіченими і могутніми, існують два класи: клас, що править, і клас, яким правлять. Перший клас, завжди менш численний, виконує всі політичні функції, монополізує владу й насолоджується перевагами, які ця влада приносить, у той час як другий, більш численний клас, керується й контролюється першим, тим або іншим, більш-менш законним, більш-менш довірливим і насильницьким способом».

Моска Г. «Правлячий клас»

Моска виділяє три основні якості, що дають можливість входження до правлячого класу: *доблесть, багатство та церковний сан* (з якими пов'язані три форми аристократії — *військова, фінансова і церковна*).

Слідом за Г. Моска, В. Парето також відзначає неминучість розподілу суспільства на керованих та керуючих, пояснюючи це, насамперед, нерівністю індивідуальних, психологічних здатностей людей, що проявляється в усіх сферах суспільного життя. «Подобається це деяким теоретикам чи ні, але суспільство неоднорідне, — відзначав він у «Трактаті із загальної соціології», — *а індивіди різняться фізично, морально й інтелектуально. Сукупність індивідів, які діють із високими показниками в будь-якій сфері, і називається елітою*»¹. Саме Парето вводить у науковий обіг термін «еліта» як синонім термінів «правлячий клас», «аристократія» або «вищий прошарок суспільства». За Парето, еліта складається з тих, хто має найвищі здатності в тій або іншій сфері діяльності.

🔍 «Головна ідея терміна «еліта» — перевага... У широкому смислі я розумію під елітою співтовариство таких людей, які властивостями розуму, характеру, спритністю, найрізноманітнішими здатностями володіють найвищою мірою... Може бути аристократія святих або аристократія розбійників, аристократія вчених, аристократія злочинців і т.п.»

Парето В. «Трактат із загальної соціології»

Вільфредо Парето

¹ Парето В. Компендиум по общей социологии. / Антология политической мысли. В 5-ти т. Т. 2. — М., 1997. — С. 59–79.

В. Парето поділяє еліту на *правлячу* й *неправлячу* (*контреліту*). Правляча еліта включає тих, хто безпосередньо бере участь в управлінні, у політичному житті. Контреліта являє собою потенційну еліту — групу людей з видатними здібностями, особистими якостями, які не мають змоги приймати політичні рішення, не мають доступу до важелів керування.

Використовуючи термінологію Н. Макіавеллі, В. Парето розрізняв два типи еліти, залежно від основних методів правління:

- еліту «*левів*», для яких характерні прямота й рішучість, використання силових методів управління, схильність до радикальних заходів при вирішенні політичних проблем;
- еліту «*лисиць*» — більш дипломатичних, прагматичних політиків, які використовують як основний метод управління політичну маніпуляцію.

За Парето, правляча еліта повинна постійно оновлюватися — це зумовлено постійною зміною самого суспільства. Політична еліта, що складається переважно з «*лисиць*», буде найефективнішою в періоди соціальної стабільності, коли суспільство не вимагає рішучих змін. Якщо ж перед суспільством постають завдання відновлення, трансформації окремих його підсистем, політична еліта повинна «*підпитуватися*» «*левами*», здатними до рішення термінових проблем. Такий постійний процес оновлення вищого прошарку суспільства Парето називає «*циркуляцією еліт*». Якщо ж циркуляція за тих або інших причинах припиняється, еліта стає закритою, втрачає здатність до ефективного керування й поступово деградує. Це призводить до посилення в суспільстві контреліти, що зсуває правлячу еліту й устанавлює своє панування шляхом революції — кардинальної зміни політичних еліт.

 «Цей феномен нових еліт, які в силу безперервної циркуляції піднімаються з нижчих прошарків суспільства у вищі прошарки, всебічно розкриваються, потім занепадають, зникають і розсіюються, є одним з головних феноменів історії, і його необхідно враховувати, щоб зрозуміти основні соціальні рухи».

Парето В. «Трактат із загальної соціології»

Серед класиків елітизму також необхідно відзначити Р. Міхельса та його так званий «залізний закон олігархії», відповідно до якого демократія «обмежується необхідністю існування організацій, що спираються на «активну меншість»¹.

Роберт Міхельс

Міхельс відзначає, що для реалізації інтересів різних соціальних груп у будь-якому суспільстві виникають певні організації (партії, профспілки і т.д.). Оскільки керівництво такими об'єднаннями не може здійснюватися всіма їх членами, рано чи пізно в них неодмінно починає формуватися владна ієрархія, виділяється особливий апарат керування. Таким чином, будь-яка партія або профспілка поділяється на керівну меншість та керовану більшість, що неминуче призводить до формування правлячої еліти, яка згодом виходить з-під контролю рядових членів, відривається від них і підкоряє політику власним інтересам. Дію «залізного закону олігархії» в партіях і профспілках Р. Міхельс проєктує на все суспільство, підкреслюючи, що навіть демократичною державою на практиці завжди править певна елітна група.

«...Організація породжує панування обраних над тими, хто їх обирає, панування уповноважених над тими, хто дає ці повноваження...»
Міхельс Р. «Політичні партії»

Концепція політичних еліт, розроблена Г. Моска, В. Парето і Р. Міхельсом, одержала назву *макіавеллістської*. Ця класична теорія не втратила свого наукового значення й сьогодні, вона акцентує увагу на визначенні ролі еліти в суспільстві, а також на механізмах утворення елітних груп та їх взаємодії між собою й суспільством у цілому.

На теорії В. Парето був заснований *ціннісний підхід* до вивчення політичної еліти. Представники цього напрямку (Х. Ортега-і-Гассет, М. Бердяєв, В. Ропке) розглядають еліту

¹ Міхельс Р. Принципиальное в проблеме демократии // Социологический журнал. — 1994. — № 3. С. 89–94.

Хосе
Ортега-і-Гассет

як найбільш продуктивну та ініціативну частину населення, наділену високими моральними якостями.

🔍 **«Завжди править меншість — це непорушний закон природи. Всяке управління цим хаосом припускає відмінність і виділення тих або інших елементів аристократії або олігархії... Після створення світу завжди правила, править і буде правити меншість, а не більшість. Це вірно для всіх форм і типів правління, для монархій і демократій, для епох реакційних і для епох революційних. Із правління меншості немає виходу».**

Бердяєв М. «Філософія нерівності»

Відповідно до ціннісної теорії еліт, представникам еліти притаманні професіоналізм, розвинений інтелект і т.п., тобто еліта — це найкращі представники людства. На даному підході (еліта як «ієрархія власних досягнень») базується теорія *мерітократії* (лат. *meritus* — гідний, і гр. *kratos* — влада), появу якої пов'язують з працями *К. Маннгейма*, *Д. Белла*, *А. Гулднера* та ін. Згідно з мерітократичною концепцією, з розвитком суспільства виділяється «еліта компетентності», яка поєднує найбільш талановитих та освічених представників суспільства. Основним ресурсом політичної влади мерітократичної еліти виступають знання, інформація.

Ціннісні теорії еліт стали основою й для розвитку *теорії демократичного елітизму* (*теорії елітарної демократії*), головною особливістю якої стала спроба об'єднати елітарну теорію та теорію демократії. Адже відповідно до класичних побудов елітизму, елітарність суспільства (тобто неминучість його розподілу на керуючу меншість і керовану більшість) якщо не повністю виключає, то істотно обмежує можливість існування реального народовладдя. Основою ж теорії демократичного елітизму (*Г. Лассуел*, *К. Маннгейм*, *Т. Дай*, *С. Лінсет*, *П. Бахрах*, *Л. Зіглер*) стала теза про те, що демократія визначається не відсутністю еліти (еліти існували, існують і будуть існувати завжди), а ступенем контролю еліти з боку населення, що залежить від способів відбору до еліти та системи її функціонування.

🔍 «Еліта — це ієрархія, заснована на власних досягненнях... Практична реалізація політики знаходиться в руках еліти. Але це не означає, що суспільство не є демократичним. Для демократії буде достатнім уже те, щоб громадянин, хоча й не беручи прямої участі в роботі уряду, мав, принаймні, можливість відчувати свої прагнення з певними проміжками часу».

Мангейм К. «Консервативна думка»

Карл Мангейм

На підставі ідей, закладених ціннісною теорією еліт, в межах *структурного функціоналізму* сформувалася *концепція плуралізму еліт*, представники якої (Д. Рісмен, О. Штаммер, С. Келлер, Р. Даль) визнають наявність у будь-якому суспільстві безлічі еліт, вплив яких обмежений певними сферами діяльності. Співвідношення демократії та елітарної структури суспільства представники даної теорії вирішують у такий спосіб: демократія можлива при наявності конкуренції між елітними групами, що робить їх залежними від населення й запобігає формуванню єдиної еліти.

🔍 «Еліта може бути визначена як меншість, чийм поглядам систематично віддається перевага під час дискусій з ключових політичних питань».

Даль Р. А. «Критика моделі правлячої еліти»

🔍 «Замість єдиного центра суверенної влади повинно мати місце безліч центрів влади, жоден з яких не може бути повністю суверенним».

Даль Р. А. «Демократія в США»

Ще одна сучасна теорія еліт — концепція *пануючої еліти* — за своїм ідейним змістом (визначенням структури еліти, її ролі в житті суспільства, співвідношенням з демократичними принципами організації влади) є прямою протилежністю теоріям демократичного елітизму і плуралізму еліт. По-перше, представники даної теорії (Ч. Р. Міллс, Р. Мілібанд) вважають

Гарольд Лассвел

основною елітоформуючою ознакою не видатні індивідуальні якості, а володіння певними командними позиціями (еліта складається з людей, які займають ключові пости в найбільш значимих соціальних інститутах). По-друге, з точки зору даної концепції, реальне народовладдя виявляється на практиці досить обмеженим — правляча еліта, займаючи всі значимі пости в державі, не допускає маси до реальної участі в політиці.

🔍 «Правляча еліта складається з людей, які займають такі позиції, що дають їм можливість піднятися над середовищем звичайних людей і приймати рішення, котрі мають великі наслідки... Це зумовлено тим, що вони керують найважливішими ієрархічними інститутами та організаціями сучасного суспільства... Вони займають у соціальній системі стратегічні командні пункти, в яких зосереджені влада, багатство й популярність».

Міллс Ч. «Правляча еліта»

Чарльз Райт Міллс

Особливе місце серед наукових напрямків у рамках теорії еліт займають концепції, спрямовані на вивчення феномена політичної еліти тоталітарного суспільства — в першу чергу, теорії «нового класу» (або «правлячого класу»), що знайшли своє класичне вираження в роботах Мілована Джиласа та Михайла Восленського.

Поняття «правлячий клас» не застосовується для аналізу демократичних суспільств, але виявляється чи не єдиною можливою для характеристики автократії. Так, Дж. П. Ледонн відзначає, що «поняття «правлячий клас», що часом зазнає критики за його невідповідність для трактування процесів у сучасних демократичних суспільствах, є прекрасним засобом для аналізу соціальних структур доіндустріальних суспільств, так само як і комуністичних на стадії індустріалізації»¹. Під правлячим класом розуміється певна соціальна група (партапарат, адміністративно-бюрократичний прошарок), члени якої мають доступ до управління, ресурсів влади, а також відзначаються спільними інтересами і свідомістю.

¹ Ледонн Дж. Правлячий класс: Царская Россия как совершенная модель. // Социальные и гуманитарные науки. — 1993. — № 3. С 64–69.

Аналізуючи тоталітарну еліту в рамках концепції «нового класу», М. Джилас (1911–1995) виділяв такі її характерні риси: концентрація влади (можливостей прийняття політичних рішень), особливий соціально-економічний статус (заснований на злитті влади і власності), монолітність структури правлячого прошарку, відсутність внутрішньої конкуренції, особливі критерії відбору та ін. «Узагальнюючи, — відзначав Джилас, — до нового класу можна віднести тих, хто винятково завдяки монополії на управління одержує особливі привілеї та матеріальні вигоди»¹. До речі, за книгу «Новий клас» (1957), в якій Джилас виступив із критикою тоталітаризму та викриттям партійно-бюрократичної еліти, вчений був засуджений на сім років позбавлення волі.

Мілован Джилас

М. Восленський (1920–1997), який за свої «антирадянські» праці був позбавлений громадянства СРСР, розглядаючи структуру правлячої еліти радянської держави, говорить про *номенклатуру* — особливу групу, що має прямий доступ до ресурсів влади.

🔍 «Закритість радянського суспільства, негласність соціальних процесів, що відбувалися в ньому, призвели до того, що це явище породило безглузді домисли: «нервова система радянського режиму», «секретна мережа тих, хто утримує найбільш впливові позиції й визначає стиль радянського життя» — визначення такого роду дають лише емоційно-описову характеристику явища, вихоплюючи окремі його риси, не розкриваючи ані суті номенклатури, ані її механізмів. Тим часом, у номенклатурі немає нічого таємничого. По суті, це всього лише мережа посад і постів, призначення на які відбуваються винятково за рішенням партійних організацій».

Земцов І. «Радянська політична мова»

Серед характерних рис радянської партноменклатури М. Восленський виділяє наступні:

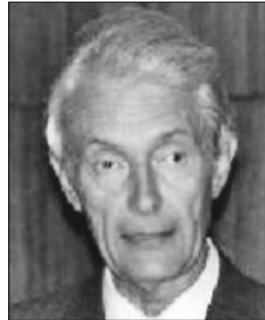
- номенклатура — це правлячий клас суспільства, що приховує своє існування (формально — він тільки частина державного апарата);

¹ Джилас М. Лицо тоталитаризма. — М.: Новости, 1992. — с. 202.

- номенклатура — це привілейований клас (його основні риси — монополія на власність; безконтрольність, що породжує всездозволеність; величезна кількість пільг);
- номенклатура — це замкнений клас (організований на принципах жорсткої централізації, ієрархічності, відбір до якого відбувається шляхом призначення нижчестоящих вищестоящими).

Таким чином, номенклатура являє собою закриту соціальну групу, представники якої ведуть особливий спосіб життя, зумовлений особливим положенням і привілеями, мають тверду партійну дисципліну, ідеологічну та організаційну єдність.

🔍 «Починаючи з певного рівня, номенклатурні чини живуть немов би не в СРСР, а в якійсь спецкраїні. Рядові радянські громадяни відгороджені від цієї спецкраїни так само ретельно, як і від будь-якого іншого закордону; в країні тій, котру можна умовно назвати Номенклатурія, все своє, спеціальне: спеціальні житлові будинки, зведені спеціальними будівельно-монтажними управліннями, спеціальні дачі й пансіонати; спеціальні санаторії, лікарні й поліклініки; спецпродукти, що продаються в спецкрамницях; спеціальні, спецбуфети й спецперукарні; спецавтобаз, бензоколонки й номери на автомашинах; розгалужена система спецінформації; спеціальна телефонна мережа; спеціальні дитячі установи; спецшколи й інтернати; спеціальні вищі навчальні заклади й аспірантура; спеціальні клуби, де демонструють особливі кінофільми; спеціальні зали очікування на вокзалах і в аеропортах, і навіть спеціальний цвинтар. Номенклатурна родина в СРСР може пройти весь життєвий шлях від пологового будинку до могили — працювати, жити, відпочивати, харчуватися, купувати, подорожувати, розважатися, вчитися й лікуватися, — не стикаючись із радянським народом, на службі у якого нібито й перебуває номенклатура».

*Михайло
Восленський*

Восленський М. «Номенклатура»

Якщо основною функцією номенклатури виступає реалізація влади (підготовка, прийняття й реалізація політичних рішень), то головним ресурсом політичної влади номенклатури є контроль над держапаратом, що дає можливість абсолютного контролю над усіма сферами громадського життя. За умов монопартійності виключається будь-яка можли-

вість із боку суспільства впливати на прийняття рішень або контролювати діяльність членів правлячого класу. Як підкреслює М. Восленський, *«у своїй сукупності номенклатура забезпечує всю повноту влади в суспільстві. Всі рішення, які дійсно підлягають виконанню в країні реального соціалізму, приймаються виключно номенклатурою»*¹.

Існують спроби об'єднати теорію «нового класу» з теоріями політичної еліти. Так, відомий російський вчений Г. Ашин у роботі «Правляча еліта і суспільство» стверджує, що весь правлячий клас у своїй сукупності не може здійснювати політичну владу. Його інтереси, так чи інакше, висловлює найбільш активна група, що, за Ашиним, і може бути визначена саме як політична еліта. Вона здійснює управлінські функції від імені всього правлячого класу і відіграє особливу роль у політичній організації суспільства².

Отже, кожний із розглянутих напрямків елітарних теорій відбиває певні аспекти політичної дійсності, орієнтується на конкретні історичні періоди й країни. Узагальнюючи основні характерні риси політичної еліти, її можна визначити таким чином: **політична еліта — це самостійна, нечисленна соціальна група, яка володіє особливими якостями, займає найвищу позицію в суспільстві й бере безпосередню участь у здійсненні рішень, пов'язаних із використанням політичної влади.**

Основні функції політичної еліти можуть бути визначені в такий спосіб (схема 3.3):

Схема 3.3. Функції політичної еліти

¹ Восленский М. С. Номенклатура — господствующий класс Советского Союза. — М.: «Советская Россия» совместно с МП «Октябрь», 1991. — с. 112.

² Ашин Г. К. Правящая элита и общество // Свободная мысль. — 1993. — № 7. — с. 15–21.

Типологізувати еліту можна за цілою низкою підстав: за мірою володіння владою та засобами її здійснення, за якістьми її представників, за характером походження та зв'язку з політичною системою, за способами її формування, за територіальним аспектом та ін. До найбільш важливих критеріїв класифікації сучасної політичної еліти можна віднести такі.

1) Ступінь участі в здійсненні влади (*В. Парето*), відповідно до якого виділяють *правлячу еліту* (частину еліти, що безпосередньо бере участь у реалізації влади, приймаючи найважливіші політичні рішення) та *опозиційну еліту*, позбавлену можливості здійснювати свої владні функції (*контреліту*).

2) Джерела впливу (*О. Конт, К. Мангейм, Д. Белл*), відповідно до яких еліти поділяються на «*еліту крові*», або *аристократію* (у традиційних політичних системах); «*еліту багатства*», або *плутократію* (в індустріальному суспільстві); «*еліту знань і компетентності*», або *мерітократію* (у постіндустріальному, інформаційному суспільстві).

3) Спосіб формування і структура влади (*Е. Гідденс*), які дозволяють виділити правлячий клас (єдину авторитарну еліту), управлінський клас (єдину демократичну еліту), пануючу еліту (авторитарну еліту) та елітні групи (демократичну еліту).

4) Обсяг владних повноважень (*П. Шаран*), виходячи з якого виділяють *вищу* (що складається з осіб, які займають стратегічні посади в системі прийняття політичних рішень), *середню* (регіональну еліту, представники якої займають посади у виборних органах влади) і *адміністративну* (яка складається з вищого прошарку державних службовців).

5) Структуру та характер внутрішньоелітних зв'язків (*С. Елдерсфельд*), відповідно до яких виділяють *інтегровану* (згуртовану еліту, для якої характерні низький рівень конфліктності) та *дезінтегровану* (для якої характерні боротьба між різними елітними угрупованнями з приводу розподілу влади) еліти.

6) Способи оновлення та зв'язок із політичною системою (*Р. Арон, К. Поппер*), згідно з якими виділяють *відкриту* (демократичну) еліту (доступ для входження до якої є рівною мірою відкритим для представників усіх соціальних

груп) та *закриту* (автократичну) еліту (доступ до якої обмежений наявністю великої кількості формальних вимог).

Одним із найважливіших питань при вивченні політичної еліти є питання про способи її рекрутування (відбору), тобто про порядок входження нових членів до складу еліти. Американський політолог *Б. Рокмен* виділяє дві основні системи рекрутування еліти — *антрепренерську* й *систему гільдій* (схема 3.4.). Безумовно, такі моделі в реальному житті в чистому вигляді не зустрічаються, в різних політичних системах використовуються їх сполучення, у кожному з яких переважає певна система відбору.

Схема 3.4. Моделі рекрутування політичної еліти¹

¹ Альбом схем по соціології и політології. — М.: «Щит-М», 1998. — с.103.

ГОЛОВНЕ У РОЗДІЛІ:

1. Влада є основою політики. Політологія розглядає політичну владу як *можливість і здатність впливати на процес прийняття політичних рішень, їх реалізацію, а також на поведінку інших учасників політичних відносин.*
2. Вивчаючи феномен влади, політична наука використовує два принципових підходи: атрибутивний (субстанціональний), в межах якого влада розглядається як невід’ємна властивість людини, закладена в її природі, та соціологічний (реляціоністський), що представляє владу як особливий вид відносин, в основі яких — панування й підкорення, що виникають між суб’єктом і об’єктом влади.
3. Політична влада виконує в суспільстві функції організації, регуляції, контролю, керування, координації, мобілізації та ін.
4. Політична влада має досить складну структуру. До основних елементів влади відносять: *суб’єкти, об’єкти, мотиви й ресурси* (джерела). Суб’єктами політичної влади є: держава, політичні партії, політичні еліти, політичні лідери та ін. До об’єктів політичної влади відносять: індивідів, соціальні групи та спільноти. Мотивами підкорення можуть виступати страх перед санкціями, звичка, авторитет суб’єкта, переконання (раціональний інтерес) тощо.
5. Ресурси влади — *це сукупність засобів і методів, за допомогою яких суб’єкт політичної влади здійснює визначальний вплив на поведінку об’єкта.* Виділяють: економічні, соціальні, силові, нормативні, культурно-інформаційні, а також демографічні ресурси.
6. Функціонування політичної влади здійснюється на підставі двох основних принципів: суверенності та легітимності. Суверенітет влади характеризується її верховенством і незалежністю. Виділяють державний, народний і національний суверенітет. Легітимність влади — *це ступінь відповідності політичної влади ціннісним уявленням індивідів, соціальних груп, суспільства,*

переконаність у необхідності підкорення владі. М. Вебер виділяв традиційний, харизматичний і раціонально-легальний типи легітимності влади.

7. Серед основних суб'єктів політичної влади особливе місце займають політичні еліти. Політична еліта — *це самостійна, нечисленна соціальна група, що володіє особливими якостями, займає найвищу позицію в суспільстві та бере безпосередню участь у здійсненні рішень, пов'язаних із використанням політичної влади.*
8. Концепція еліти, що стала сьогодні класичною, була розроблена на початку ХХ ст. В. Парето, Г. Моска й Р. Міхельсом. До сучасних теорій еліт відносять: теорію мерітократії; демократичного елітизму (елітарної демократії); плюралізму еліт; пануючої еліти та ін. Особливе місце в межах теорії еліт займають концепції, спрямовані на вивчення еліти тоталітарного суспільства — теорії «нового класу» («правлячого класу») М. Джиласа та М. Восленського.
9. До основних функцій політичної еліти відносять: *управлінську, організаційну, комунікативну, інтегративну* та ін.
10. Типологізувати еліту можна за цілою низкою підстав: за мірою володіння владою та способами її здійснення, за якостями її представників, за характером походження та зв'язку з політичною системою, за способами її формування, за територіальним аспектом тощо.
11. Виділяють дві основні системи відбору (рекрутування) політичних еліт — антрепренерську систему, що діє в умовах демократії, та систему гільдій, що складається за умов існування тоталітарних або авторитарних режимів.

СЕМІНАР № 2. ПОЛІТИЧНА ВЛАДА ТА ЇЇ СУБ'ЄКТИ

Мета і завдання заняття: визначення поняття політичної влади, аналіз її змісту, структури та функцій, розгляд підходів до вивчення влади, характеристика мотивів і ресурсів політичної влади, вивчення основних принципів функціонування політичної влади, з'ясування місця й ролі політичних еліт у системі владних відносин, розгляд класичних і сучасних теорій еліт, аналіз структури, функцій і способів рекрутування політичної еліти, розгляд понять «політичний лідер» і «політичне лідерство», аналіз типології та основних функцій політичного лідерства.

Основні поняття та категорії теми: *політична влада, панування, підкорення, авторитет, мотиви влади, ресурси влади, легальність влади, легітимність влади, традиційна легітимність, харизматична легітимність, раціонально-легальна легітимність, суверенність влади, політична еліта, правляча еліта, контреліта, циркуляція еліт, рекрутування еліт, антрепренерська система, система гільдій, мерітократія, номенклатура, політичне лідерство, політичний лідер, політичний стиль, керівництво, популізм, конформізм, вождізм.*

ПЛАН

1. Політична влада.

Поняття політичної влади. Сучасні концепції влади. Структура політичної влади. Мотиви підкорення та ресурси влади. Принципи організації і функціонування політичної влади. Легітимність політичної влади в Україні.

2. Політична еліта.

Поняття політичної еліти. Класичні та сучасні елітистські концепції. Типологія політичних еліт. Рекрутування політичних еліт. Політична еліта України: якісний склад, канали рекрутування, механізми реалізації влади.

3. Політичне лідерство.

Поняття та ознаки політичного лідерства. Сучасні концепції політичного лідерства. Типи політичних лідерів та їх функції.

ПРОБЛЕМНО-ПОШУКОВІ ПИТАННЯ

1. Дайте визначення влади. В чому відмінність політичної влади від економічної, ідеологічної, релігійної? Який

із підходів до визначення влади здається вам найбільш обґрунтованим?

2. У Антуана де Сент-Екзюпері в «Маленькому принці» зображується планета, на якій жили король, суддя та пацюк. Суддя час від часу засуджував пацюка до страти, а монарх постійно його милував. Ілюстрацією якого підходу до розгляду влади виступає дана ситуація?

3. Порівняйте різні підстави легітимності. Наведіть приклади традиційної, харизматичної та раціонально-легальної легітимності політичної влади.

4. Порівняйте джерела легітимації влади в Радянському Союзі та в сучасній Україні. На якому типі легітимності влади заснований сучасний політичний режим в Україні?

5. Наведіть приклади розбіжності легальності і легітимності політичної влади. Чи можете ви назвати випадки, коли дії влади були незаконними, але легітимними?

6. Що таке політична еліта? Які фактори, на ваш погляд, спричиняють елітарність суспільства?

7. Визначте специфіку основних типів формування політичної еліти. Що таке номенклатура? Назвіть основні умови для формування номенклатури.

8. Яким чином впливає соціальна мобільність у суспільстві на процеси рекрутування політичної еліти?

9. Визначте характерні риси лідерства. В чому відмінність лідерства від керівництва? Якими якостями, на ваш погляд, повинен володіти сучасний лідер?

10. Що таке політичний стиль? З чим пов'язане зростання уваги до особливостей стилів лідерства і керівництва? Наведіть приклади різних за стилями політичних лідерів.

ТЕМИ ДЛЯ ДОПОВІДЕЙ І РЕФЕРАТИВ

1. Ресурси влади в сучасному суспільстві. Теорія «зсуву влади» Е. Тоффлера.
2. Радянська номенклатура як політична еліта тоталітарного суспільства.
3. Поняття і ознаки бюрократії. Концепція бюрократії М. Вебера.
4. Теорія еліт в українській політичній думці: елітарні концепції В. Липинського і Д. Донцова.
5. Політичний клієнтелізм: історія і сучасність.
6. Політичні портрети сучасних політичних лідерів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьев М. Н. Клиентелизм и российская государственность. — М., 1997.
2. Ашин Г. К. Формы рекрутирования политических элит // Общественные науки и современность. — 1998. — № 3.
3. Ашин Г. К., Охотский Е. В. Курс элитологии. — М., 1999.
4. Бердяев Н. Философия неравенства. — М., 1990.
5. Блондель Ж. Политическое лидерство. Путь ко всеобъемлющему анализу. — М., 1992.
6. Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990.
7. Восленский М. С. Номенклатура — господствующий класс Советского Союза. — М., 1991.
8. Гаман-Голутвина О. В. Политическая элита — определение основных понятий // Политические исследования. — 2000. — № 3.
9. Дай Т., Зиглер Л. Демократия для элиты (введение в американскую политику). — М., 1984.
10. Джилас М. Лицо тоталитаризма. — М., 1992.
11. Завершинский К. Ф. Легитимность: генезис, становление и развитие концепта // Политические исследования. — 2001. — № 2.
12. Зубок В. М. Источники дегитимации советского режима // Политические исследования. — 1994. — № 2.
13. Зуев В. И. «Власть» в системе политологических категорий // Государство и право. — 1994. — № 7.
14. Ильин М. В., Мельвиль А. Ю. Власть // Политические исследования. — 1997. — № 6.
15. Конфисахор А. Психология власти. — СПб., 2004.
16. Краснов Б. И. Теория власти и властных отношений // Социально-политический журнал. — 1994. — № 3–6.

17. Крыштановская О. Анатомия российской элиты. — М., 2005.
18. Кустов Б. Н. Политологическая теория лидерства // Социально-гуманитарные знания. — 2000. — № 2.
19. Кустов Б. Н. Современные западные концепции лидерства // Социально-гуманитарные знания. — 2000. — № 4.
20. Латигіна Н. Елітарні теорії: сучасне бачення // Віче. — 1998. — № 8.
21. Ледяев В. Г. Власть: концептуальный анализ // Политические исследования. — 2000. — № 1.
22. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — Київ-Філадельфія, 1995.
23. Макиавелли Н. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. — М., 2000.
24. Мангейм Дж. Б., Рич Р. К. Политология. Методы исследования. — М., 1997.
25. Масловский М. Политическая социология бюрократии. — М., 1997.
26. Миллс Р. Властвующая элита. — М., 1959.
27. Мир политической мысли. Хрестоматия. В 2-х т. — М., 1994.
28. Михельс Р. Вожди и массы // Диалог. — 1990. — № 3, 5, 7, 9.
29. Моска Г. Правящий класс // Социологические исследования. — 1994. — № 12.
30. Моска Г. Элементы политической науки // Социологические исследования. — 1995. — № 4.
31. Мясников О. Г. Смена правящих элит: «консолидация» или «вечная схватка»? // Политические исследования. — 1993. — № 1.
32. Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей. — М., 1994.
33. Парето В. Трактат по общей социологии. / Антология политической мысли. В 5-ти т. Т. 2. — М., 1997.
34. Платон. Государство. — М., 2004.
35. Политология. Хрестоматия / Сост. М. А. Василик, М. С. Вершинин. — М., 2000.
36. Рокмен Б. Политическое лидерство // Советское государство и право. — 1998. — № 2.
37. Романюк О. І. Суспільство, влада, політика. — Х., 1993.
38. Рябов А. В. Легальность и легитимность власти // Политические исследования. — 1994. — № 2.
39. Тарусина И. Г. Элитисты и плюралисты в современной политической теории // Политические исследования. — 1997. — № 4.
40. Тоффлер О. Проблема власти на пороге XXI века // Свободная мысль. — 1992. — № 2.

41. Тоффлер О. Метаморфозы власти: знание, богатство и сила на пороге XXI века. — М., 2001.
42. Фесенко В. В. Политическая элита Украины: противоречия формирования и развития // Политические исследования. — 1995. — № 6.
43. Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.
44. Херманн М. Дж. Стили лидерства и формирование внешней политики // Политические исследования. — 1991. — № 1.
45. Хто є хто в європейській та американській політології: Малий політологічний словник. — Львів, 1995.
46. Юрьев А. И. Психология власти. — СПб., 1995.

**ЗАВДАННЯ І КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ
ДО ЗМІСТОВОГО МОДУЛЯ І**

«ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАУКИ ПРО ПОЛІТИКУ»

1.1. Блок тестів до теми «Політологія як наука»

1. В який історичний період політична наука оформилася як самостійна наукова дисципліна?

- 1) VI–V ст. до н.е.
- 2) XVII–XVIII ст.
- 3) Кінець XIX — початок XX ст.
- 4) Середина XX ст.

2. Що таке політика? Виберіть відповідь, яка найбільш точно відбиває сутність даного поняття.

- 1) політика — це сфера відносин із приводу організації та управління соціальними процесами;
- 2) політика — це сукупність відносин індивідів і соціальних груп, пов'язаних із функціонуванням влади.

3. Що є предметом політичної науки?

- 1) суспільство в цілому;
- 2) політична сфера суспільства;
- 3) класи і соціальні групи;
- 4) політична влада;
- 5) політична система;
- 6) держава.

4. В чому полягає гносеологічна функція політології?

- 1) у визначенні альтернатив суспільного розвитку;
- 2) у пізнанні механізмів функціонування політичних систем;
- 3) у залученні індивідів і груп до певної політичної культури.

5. В чому полягає прогностична функція політології?

- 1) у пророкуванні майбутнього;

2) у розробці ефективних способів перетворення політичної та інших сфер суспільства;

3) у розробці можливих альтернатив розвитку політичних процесів.

6. Хто є автором вислову: «людина — тварина політична»?

- 1) Платон;
- 2) Цицерон;
- 3) Арістотель;
- 4) Ф. Ніцше.

7. Хто є автором даного висловлення: «Для того, щоб не було можливості зловживати владою, необхідний такий порядок, за яким різні гілки влади могли б стримувати одна одну»?

- 1) Ш. Л. Монтеск'є;
- 2) Т. Гоббс;
- 3) Т. Джефферсон;
- 4) Ж. Ж. Руссо.

8. Назвіть авторів концепції «суспільного договору»:

- 1) Ж. Ж. Руссо;
- 2) Т. Гоббс;
- 3) Дж. Локк;
- 4) Н. Макіавеллі;
- 5) Ш. Л. Монтеск'є.

9. Якому мислителеві належить наступна фраза: «Дії людей, а особливо государів, з яких у суді не запитаєш, оцінюють по результату, тому нехай государі намагаються зберегти владу й здобути перемогу. Які би способи для цього не вживалися, їх завжди визнають гідними й схвалють, адже чернь захоплюється видимістю та успіхом...»?

- 1) Платонові;
- 2) Т. Гоббсу;
- 3) Н. Макіавеллі;
- 4) Ф. Ніцше.

10. Які об'єкти дослідження є для біхевіористського напрямку в політології вихідними?

- 1) політичні інститути;
- 2) політична поведінка;
- 3) політичні цінності;
- 4) процес прийняття рішень;
- 5) політичні технології.

1.2. Завдання до теми «Політологія як наука»

1. Кому належать наступні визначення політики:

- 1) «Політика — це цивілізована форма спільноти» _____
- 2) «Політика — це сукупність способів, які необхідні для того, щоб прийти до влади та корисно її використовувати...» _____
- 3) «Політика — це сфера панування й придушення одних соціальних груп іншими» _____
- 4) «Політика — це прагнення до участі у владі або до надання впливу на розподіл влади...» _____

Варіанти відповідей:

- Нікколо Макіавеллі;
- Карл Маркс;
- Макс Вебер;
- Арістотель.

2. Вкажіть представників світової політичної думки зазначених періодів: М. Вебер, Дж. Локк, Арістотель, Ф. Аквінський, Т. Гоббс, Г. Моска, К. Маркс, Платон, Аврелій Августин, Ж. Ж. Руссо, В. Парето, О. Конт.

4) «Політика — це прагнення до участі у владі або до надання впливу на розподіл влади...» _____

1. Політична думка античності _____
2. Політична думка середньовіччя _____
3. Політична думка Нового часу _____
4. Політичні концепції середини XIX — початку XX ст. _____

3. Які із даних проблем відносять до теоретичної, а які — до прикладної політології?

- 1) політична влада _____
- 2) технології виборчих кампаній _____
- 3) історія політичних вчень _____
- 4) політична культура _____
- 5) стратегії вироблення і прийняття політичних рішень _____

2.1. Блок тестів до теми «Політична влада»

1. Що таке політична влада?

- 1) Влада — це сила, могутність.
- 2) Влада — це можливість і здатність одного учасника відносин впливати на поведінку інших.
- 3) Влада — це система визначених правил взаємин між окремими індивідами та соціальними інститутами.

2. Виділіть основні мотиви для підпорядкування.

- 1) страх перед санкціями;
- 2) звичка до підкорення;
- 3) зацікавленість у виконанні розпоряджень;
- 4) авторитет керівника;
- 5) можливість приймати політичні рішення;
- 6) воля й здатність до самоствердження.

3. Що таке ресурси політичної влади?

- 1) сукупність засобів, за допомогою яких суб'єкт влади впливає на діяльність об'єкта;
- 2) політико-правова властивість державної влади, що визначає її неподільність усередині території країни, а також незалежність у міжнародних відносинах;
- 3) повновладдя націй, можливість її самостійного політичного самовизначення.

4. Виділіть основні види ресурсів влади.

- 1) економічні ресурси;
- 2) силові ресурси;
- 3) інформаційні ресурси;

- 4) демографічні ресурси;
- 5) суверенні ресурси;
- 6) нормативні ресурси;
- 7) легальні ресурси;
- 8) легітимні ресурси.

5. Що означає термін «легітимність політичної влади»?

- 1) юридична законність влади;
- 2) схвалення влади населенням, переконаність у необхідності підкорення.

3) верховенство та повнота влади держави на всій її території, а також незалежність і рівноправність у міжнародних відносинах;

4) здатність впливати на поведінку окремих людей, соціальних груп, організацій або суспільства в цілому з метою досягнення певних цілей.

6. Хто автор трьох форм політичного панування (типів легітимності влади) – традиційного, харизматичного, раціонально-легального?

- 1) Н. Макіавеллі;
- 2) М. Вебер;
- 3) М. Моска;
- 4) В. Парето;
- 5) Р. Міхельс.

7. Визначте характерні ознаки харизматичного панування.

1) Влада ґрунтується на традиціях і звичаях, які існують у суспільстві.

2) Влада ґрунтується на визнанні встановлених у державі юридичних норм, що регулюють суспільні відносини.

3) Влада спирається на виняткові якості лідера, вождя.

8. Виділіть характерні риси політичної еліти.

- 1) Особлива політична свідомість.
- 2) Дотримання законності.
- 3) Активність і компетентність.
- 4) Високий соціальний статус.

- 5) Вільна конкуренція.
- 6) Виняткові особисті якості.
- 7) Особиста участь у прийнятті рішень, пов'язаних із використанням державної влади.

9. Яких вчених можна віднести до авторів класичної концепції політичної еліти?

- 1) Р. Міхельс.
- 2) Н. Макіавеллі.
- 3) М. Моска;
- 4) Р. Мілс.
- 5) М. Джилас.
- 6) В. Парето.

10. Назвіть основні сучасні теорії еліт.

- 1) Теорія демократичного елітизму.
- 2) Макіавеллістська теорія.
- 3) Теорія плюралізму еліт.
- 4) Ціннісна теорія.
- 5) Теорія пануючої еліти.
- 6) Теорія мерітократії.

2.2. Завдання до теми «Політична влада»

1. Вкажіть характерні риси традиційного (1), харизматичного (2) та раціонально-легального (3) типів політичного панування (підстав легітимності влади).

- 1) Діяльність у межах встановлених юридичних норм
- 2) Орієнтація на радикальні зміни політичної системи
- 3) Орієнтація на збереження існуючих у суспільстві відносин

2. До яких теоретичних концепцій можна віднести такі визначення влади:

- 1) «Влада — це механізм поведінки, закладений у найбільш фундаментальних інстинктах людини»

2) «Влада — це здатність і можливість одного індивіда в певних соціальних умовах проводити власну волю всупереч опору іншого...». _____

3) «Влада — це здатність системи забезпечувати виконання окремими її елементами певних функцій». _____

4) «Влада — це засіб соціального спілкування, що дозволяє регулювати групові конфлікти та забезпечувати інтеграцію суспільства». _____

Варіанти відповідей:

системний підхід; конфліктологічний підхід; соціологічний підхід; біологічний підхід.

3. Вкажіть, яким наведеним нижче визначенням відповідають наступні поняття: бюрократія, автократія, мілітократія, етатократія, аристократія, геронтократія, плутократія, демократія, мерітократія.

1) Влада вибраних _____

2) Влада багатства _____

3) Влада чиновників _____

4) Влада народу _____

5) Влада одного _____

6) Влада старійшин _____

7) Влада військових _____

8) Влада держави _____

9) Влада гідних _____

монархія, олігархія, анархія

10) Безвладдя _____

11) Єдиновладдя _____

12) Влада багатих _____

4. Порівняйте систему рекрутування (відбору) у «відкрити» і «закрити» політичну еліту, використовуючи наведену нижче схему:

№	Критерії відбору	«відкрита» еліта	«закрита» еліта
1	Вимоги, запропоновані для входження до еліти		
2	Механізми відбору до еліти		
3	Можливості просування в еліту		

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ЗМІСТОВОГО МОДУЛЯ І:

1. Поняття та функції політики. Співвідношення політики й моралі.
2. Політичні відносини, політична свідомість, політична організація як складові елементи політики.
3. Предмет і структура політичної науки. Місце політології в системі суспільних наук.
4. Політична думка античності.
5. Політичні навчання середньовіччя і Відродження.
6. Проблема влади в роботах Н. Макіавеллі.
7. Політичні ідеї Нового часу.
8. Основні течії і школи нової західної політичної науки.
9. Основні етапи розвитку політичних ідей в Україні.
10. Політична думка в Україні в середині XIX — на початку XX ст.
11. Сучасний стан розвитку політичної думки в Україні.
12. Поняття і структура політичної влади.
13. Сучасні концепції влади.
14. Класифікація ресурсів політичної влади.
15. Легітимність політичної влади. Підстави легітимності.
16. Поняття і ознаки політичної еліти.
17. Класична теорія еліт (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс).
18. Сучасні теорії еліт: загальна характеристика.
19. Способи рекрутування політичної еліти.
20. Поняття і функції політичного лідерства. Стилі політичного лідерства.

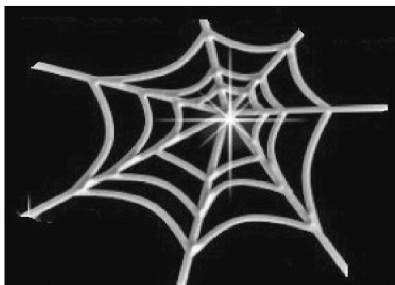
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА

ТЕМА 3

ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

- *Поняття та моделі політичних систем*
- *Політичні режими*

Поняття «політична система», що відбиває стан політичного життя суспільства, політичних явищ і процесів у певній цілісності та усталеності, було введено в політологію в 60-х рр. ХХ ст. Саме в цей час із усією очевидністю стало ясно, що функціонування суспільства не зводиться лише до діяльності його інститутів (на вивчення яких був спрямований «найпопулярніший» у науці інституціональний підхід), і, тим більше, не пояснюється марксистською концепцією (що використовувалася в радянському суспільствознавстві), відповідно до якої політична організація суспільства базується на принципах залежності від певної соціально-економічної формації, а політична практика пояснюється виключно з позицій класового підходу.

Відбиваючи нову наукову парадигму, системний підхід став ключовим для розуміння політики в сучасному світі, відкривши можливості для дослідження політичного життя в його нерозривній цілісності, взаємозв'язку та взаємозалежності.

3.1. ПОНЯТТЯ ТА МОДЕЛІ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

Письменник *О. Геніс* в оповіданні «Зозуля без годинника» зазначає, що кожна епоха користується певним набором метафор, на які спирається її реальність¹. Так, наприклад, з

¹ Геніс. А. Кукушка без часов / Культурологія. — Екатеринбург: У-Фактория, 2003. — с. 196.

XIX ст. популярними стали архітектурні метафори, які, серед інших, використовував і К. Маркс.

🔍 «Суспільство в Маркса — будинок, — воно не складається з нас і не росте в нас, а нами будується. Спочатку — базис (економіка, виробничі відносини), потім — надбудова, тобто ідеологія, культура, мистецтво, мораль. Але якщо суспільство — будинок, то його завжди можна знести й відбудувати заново. Будинок потребує ремонту, іноді капітального, іноді косметичного. Перебудова, до речі, — остання серед архітектурних метафор».

Геніс О. «Зозуля без годинника»

Починаючи з 60-х рр. XX ст. стали з'являтися й інші метафори. Результатом численних революцій 60-х, за Генісом, стала нова посткласична, постіндустріальна, постмодерністська парадигма, заснована на органічних метафорах. Старий механістичний принцип змінюється новим — екологічним принципом системності та взаємозв'язку.

Американський фізик, філософ та еколог *Ф. Капра* у своїй відомій книзі «Дао фізики» сформулював низку критеріїв, що відрізняють нову наукову парадигму від старої. Згідно з Капрою, світ — це не зібрана з окремих елементів-кубиків споруда, а єдине ціле; Всесвіт складається не з речей, а з процесів; суспільство ж являє собою павутиння взаємозалежних і рівноважливих процесів.

🔍 «Системний підхід розглядає світ у термінах залежностей і об'єднань. Системи є інтегрованими цілими, чії властивості не можуть бути зведені до властивостей менших одиниць. Замість того, щоб концентруватися на основних будівельних блоках або речовинах, системний підхід надає особливого значення базовим принципам організації. Приклади систем бувають у природі. Кожний організм — від дрібних бактерій через весь спектр рослин і тварин до людини — є інтегрованим цілим і, отже, живою системою. Але системи не обмежені індивідуальними організаціями та їх частинами. Ті ж самі аспекти цілісності виявляють соціальні системи... Всі ці системи являють собою цілісності, чії конкретні структури є результатом взаємодії й взаємозалежності їх частин»

Капра Ф. «Системний погляд на життя»

«Якщо демократичне суспільство опиралося на образ складеної з акуратних цеглинок-виборців піраміди» — відзначає О. Геніс, — то постіндустріальний світ пропонує

іншу метафору — павутину»¹. Не випадково, глобальну комп'ютерну мережу Internet, користувачами якої на сьогоднішній день є більше 1 млрд людей, називають не інакше як «всесвітньою павутиною».

🔍 «Століттями й тисячоліттями головними ресурсами народів були простір і золото. Надновий час викликав до життя новий ресурс — інформацію. У майбутньому столітті цей ресурс стане визначальним. За три десятиліття свого існування інформаційна система фактично перетворилася на фактор еволюції. Наприкінці минулого сторіччя поняття «мережа» стало універсальною метафорою. Заговорили про мережну економіку, мережну логіку, мережний інтелект...»

Гуревич П. «Конфігурація могутності»

Поняття «система» виступає ключовим і для розуміння політики в сучасному світі. Власне, й політологія визначається саме як наука про *сутність, форми й закономірності виникнення, функціонування і розвитку політичних систем*.

Термін «система» був уведений у науковий обіг австрійським біологом *Людвігом фон Берталанфі* в межах першої в історії наукової думки системної концепції — «*Загальної теорії систем*». У даній теорії вчений визначив систему як певну цілісність, що складається із взаємозалежних елементів.

Будь-яка цілісність, що визначається як система, з позицій системного підходу повинна володіти двома основними властивостями: по-перше, складатися із сукупності взаємозалежних частин, і, по-друге, відмежовуватися від оточення, з яким взаємодіє. Таке визначення дозволяє виділити безліч різних систем — від механічних до екологічних і соціальних.

Поняття «система» для розгляду суспільства і суспільних відносин уперше було застосовано американським соціологом *Т. Парсонсом*, який представив суспільство як взаємодію чотирьох підсистем, що забезпечують його

¹ Геніс. А. На обратном пути / Культурология. — Екатеринбург: У-Фактория, 2003. — с. 218.

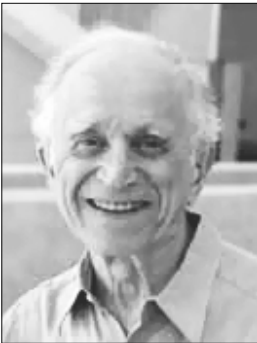
життєдіяльність: економічної, політичної, соціальної та духовної.

Таким чином, політична система являє собою окремий вид соціальної системи (а саме такої, що пов'язана із прийняттям владних рішень).

У політичну науку термін «система» вводить американський політолог *Девід Істон*, який визначає її як певний механізм функціонування влади, що визначає порядок розподілу ресурсів і цінностей. Разом з іншими американськими вченими – Габріелем Алмондом і Карлом Дойчем – Девід Істон вважається автором класичної теорії «політичної системи».

 «Політичне життя може розглядатись як система різноманітних взаємозалежних видів діяльності, що впливають у своїй сукупності на спосіб прийняття рішень».

Істон Д. «Політична система»

Девід Істон

Вивчаючи політичні системи, *Д. Істон* приділяв основну увагу їх взаємодії з іншими підсистемами суспільства. За Істоном, політична система представляє собою організм, що активно реагує на зовнішні імпульси. Але, формуючись під впливом внутрішнього й міжнародного оточення, будь-яка політична система, у свою чергу, сама впливає на його формування (одержуючи вихідні із цього оточення імпульси, система впливає на нього за допомогою власних сигналів).

 «Системний аналіз політичного життя заснований на понятті «системи, зануреної в середовище» і підданій впливу з її боку...Такий аналіз припускає, що система, аби вижити, повинна мати здатність реагувати на вимоги.... ».

Істон Д. «Політична система»

Відмінною рисою взаємодії політичної системи з навколишнім середовищем є те, що вона здійснюється за допомогою політичної влади.

🔍 «У внутрішній організації політичної системи основною властивістю, характерною й для інших соціальних систем, є винятково гнучка здатність реакції на умови свого функціонування. Дійсно, політичні системи включають найрізноманітніші механізми, за допомогою яких їм вдається справлятися із вражаючими впливами середовища. За допомогою цих механізмів вони мають можливість регулювати свою поведінку, трансформувати внутрішню структуру й навіть змінювати фундаментальні завдання. На відміну від соціальних систем, інші типи систем не мають цієї властивості».

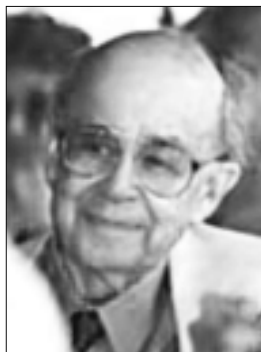
Істон Д. «Категорії системного аналізу політики»

Г. Алмонд, аналізуючи політичні системи, звертає увагу, насамперед, на їх внутрішню структуру. Використовуючи функціональний підхід, учений підходить до аналізу політичної системи як до певної *сукупності взаємодій державних і недержавних структур, заснованої на виконанні ролей.*

🔍 «Політична система — це система взаємодії, що виконує функції інтеграції й адаптації за допомогою застосування або погрози застосування легітимного насильства».

Алмонд Г. «Порівняльні політичні системи»

Ядро політичної системи, за Алмондом, становить держава. Однак він відзначає, що *«політика є чимось більшим, аніж діяльністю з реалізації влади та здійсненню примуса, — це, зокрема, й політичні організації, такі, як партії та групи інтересів. Подібні організації не мають примусової влади — хіба що в тому ступені, у якому вони контролюють державу»*¹. Аналогічним чином, відзначає Алмонд, засоби масової інформації лише опосередковано впливають на вибори, законотворчість та здійснення правопорядку. Крім того, можна виділити й інші інститути — такі, як родина, церква, школа, корпорації та ін., що впливають на політичні настанови і політичний курс.

Габріель Алмонд

¹ Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор. — М.: Аспект Пресс, 2002. — сс. 38–39.

Таким чином, у структурі політичної системи Алмонд виділяє так звані «інституціональні» (політичні інститути — держава, партії, групи інтересів, громадські організації) та «орієнтаційні» (політична культура) елементи.

Використовуючи комунікативний метод при розгляді політичної системи, К. Дойч представляє її як інформаційну модель, певний «чорний

Карл Дойч

ящик», що працює за принципом «вхід» — «вихід». Термін «чорний ящик» у 1956 р. був запозичений У. Ешбі (книга «Введення до кібернетики») з авіаційної термінології для описання системи, пристрій якої невідомий, відома лише її реакція на зовнішні впливи. Дойч виділяє наступні основні фактори, що впливають на ефективність діяльності політичної системи: якість інформації, яка надходить ззовні в систему («вхід»), якість механізмів системи, що переробляють інформацію («конверсія»), та якість реакції системи на зовнішні імпульси («вихід»).

Таким чином, при побудові теоретичної моделі політичної системи використовуються чотири базові категорії: «політична система», «навколишнє середовище», «реакція системи» і «зворотний зв'язок». Відповідно до цієї моделі, механізм функціонування політичної системи містить у собі чотири фази:

1) «Вхід» («введення») — вплив на політичну систему навколишнього середовища у формі *вимог і підтримки*.

2) «Конверсію» («перетворення») — реакцію системи на вимоги навколишнього середовища, їх перетворення на певні рішення.

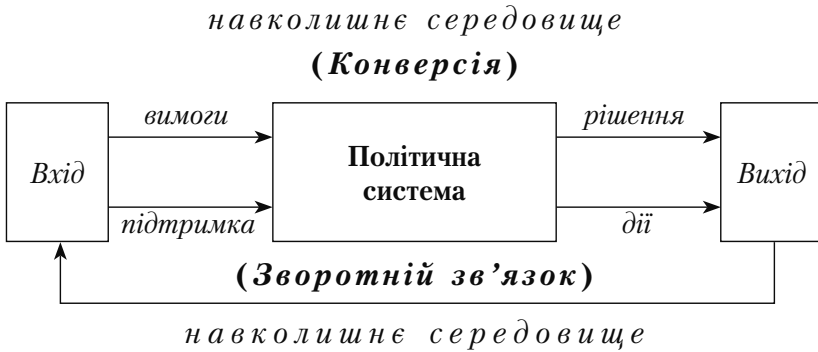
3) «Вихід» («висновок») — здійснення ухвалених рішень у формі конкретних дій системи.

4) «Зворотний зв'язок» — вплив дій системи на навколишнє середовище з метою формування на «вході» певних вимог і забезпечення підтримки.

За даною моделлю (схема 3.1), у систему ззовні надходять *вимоги* (думки індивідів з приводу розподілу цінностей у суспільстві: безпека, соціальний захист, освіта, ме-

дичні послуги та ін.), що послабляють політичну систему, і *підтримка* (матеріальні й нематеріальні ресурси — податки, виконання обов'язків, правомірна поведінка, участь у виборах і референдумах та ін.), що підсилює систему.

Схема 3.1. Модель політичної системи.

Введення інформації складається з виявлення і аналізу існуючих інтересів (*функція артикуляції інтересів*), їх узагальнення та інтеграції (*функція агрегування інтересів*), що виконують *групи інтересів, громадські організації та політичні партії*, які формулюють і узагальнюють вимоги населення. Велике значення має й функція *політичної комунікації*, що забезпечує поширення політичної інформації між елементами політичної системи, системою та навколишнім середовищем.

Політична система переробляє вимоги, що надійшли до неї, і підтримку на рішення по розподілу цінностей (закони, розпорядження, інші норми) та виконує на підставі ухвалених рішень дії, відповідно до вимог суспільства. Функція *конверсії* (перетворення інформації) полягає у встановленні норм, правил (*законодавча діяльність*), а функція *виведення* — у застосуванні цих норм, виконанні конкретних дій (*виконавча діяльність*), а також у здійсненні контролю за дотриманням встановлених норм і застосуванні санкцій у випадку їх порушення (*правоохоронна, контрольно-наглядова діяльність*).

Для підтримки стабільності в суспільстві рішення та дії системи на «виході» повинні відповідати вимогам і підтримці

на «вході». Саме на підтримку рівноваги системи спрямовані механізми *зворотного зв'язку* (цінності та настанови політичної культури, ідеологія, політична соціалізація, рекрутування політичної еліти та ін.).

Отже, політичну систему можна визначити як сукупність взаємозалежних державних і недержавних соціально-політичних інститутів, цінностей і норм, а також принципів організації та здійснення політичної влади.

Існують різні підходи до опису основних функцій політичної системи. Найпоширенішою є класифікація, розроблена Г. Алмондом і Дж. Пауеллом (схема 3.2).

 «Функція політичної системи — це забезпечення інтеграції, розробки та реалізації загальних цілей суспільства».

Парсонс Т. «Соціальна система»

Схема 3.2. Функції політичної системи.

Типологізувати політичні системи можна за різними підставами:

- за типом легітимного панування (*М. Вебер*) — *традиційні, харизматичні та раціонально-легальні*;
- за типом суспільно-економічної формації (*К. Маркс*) — *рабовласницькі, феодальні, капіталістичні та соціалістичні*;
- за характером зв'язків із навколишнім середовищем (*К. Поппер*) — *закриті й відкриті*;
- за характером політичних цінностей, що становлять основу правління (*Ж. Блондель*) — *ліберальні, традиційні, радикально-авторитарні (комуністичні), авторитарно-консервативні та популістські*;
- за типом політичної культури (*Г. Алмонд*) — *англо-американська, європейсько-континентальна, доіндустріальна та тоталітарна*.

Однією з найпоширеніших у сучасній політичній науці є класифікація політичних систем за *політичним режимом*, тобто на підставі характеру й засобів здійснення влади.

3.2. ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ

Якщо поняття «політична система» характеризує порядок організації політичної влади, взаємозв'язок державних і недержавних інститутів, цінностей і норм, то категорія «*політичний режим*» (лат. *regimen* — керування) відбиває функціональний аспект політичної системи. Основними характеристиками політичного режиму виступають способи здійснення влади, що існують в даній політичній системі, порядок формування політичних інститутів, характер взаємин суспільства і держави, правовий статус особистості та ін.

 «Політичний режим — це певне об'єднання системи партій, способу голосування, одного або кількох типів прийняття рішень, однієї або кількох структур груп тиску».

Дюверже М. «Ідея політики. Застосування влади в суспільстві»

 «Під політичним режимом я розумію систему конституційних (законних) порядків і конкретне втілення цієї системи на практиці».

Вятр Є. «Типологія політичних режимів»

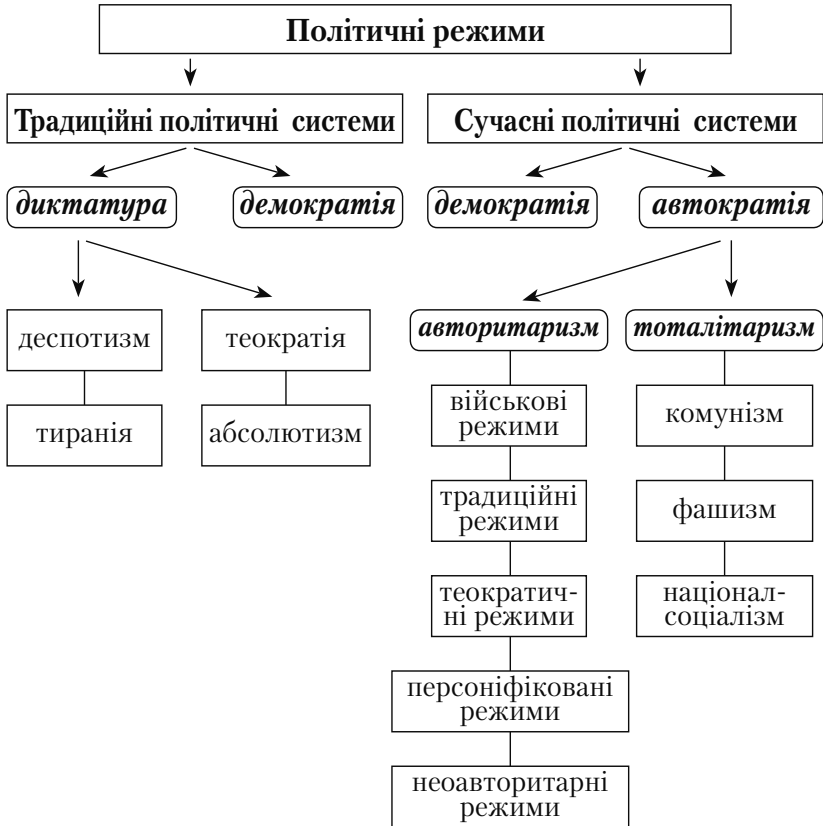
 «Під політичним режимом розуміється сукупність ідеологічних, інституціональних і соціологічних елементів, що сприяють формуванню влади на певний період».

Кремон Ж.-Л. «Західні політичні режими»

Таким чином, у загальному виді **політичний режим** можна визначити як **сукупність засобів і методів реалізації політичної влади**.

Найпоширеніша в сучасній політичній науці система класифікації політичних режимів може бути представлена в такий спосіб (таблиця 3.3.):

Схема 3.3. Типологія політичних режимів

При розгляді методів реалізації влади в традиційних політичних системах найбільш ефективним виявляється їх розподіл на *демократії та диктатури*.

Демократичний (гр. *demos* — народ, і *cratos* — влада) режим уперше виникає в полісах (містах-державках) Стародавньої Греції і спочатку зводиться до можливості вільної участі всіх громадян у вирішенні державних питань.

🔍 «Розглянемо спочатку правління честолюбне (не може дати йому інше ім'я, хіба що назвати його тімократією або тімархією), за яким розглянемо й таку ж саму людину; потім візьмемо олігархію та олігархічну людину; далі розглянемо демократію і демократичного громадянина; і, нарешті, перейшовши до четвертого міста — тиранічного й вивчивши його, звернемось знову до душі тиранічної».

Платон «Держава»

🔍 «...Скільки видів має влада, що управляє людиною в її громадському житті?... Монархічне правління, яке має на меті загальне благо, ми називаємо царською владою; влада небагатих, але більш, ніж одної — аристократією (або тому, що правлять краці, або тому, що мається на увазі вище благо держави та ті, хто до неї входить); а коли заради загального блага править більшість, тоді ми вживаємо позначення, загальне для всіх видів державного устрою — політія... Відхилення від зазначених устроїв такі: від царської влади — тиранія, від аристократії — олігархія, від політії — демократія. Тиранія — монархічна влада, що має на меті вигоду одного правителя; олігархія спрямована на вигоди заможних громадян; демократія — на вигоди незаможних; загального ж блага жодна з них на меті не має».

Арістотель «Політика»

Періодом найвищого розквіту античної демократії є V ст. до н.е. Приблизно до цього часу відносяться й перші спроби класифікації форм здійснення влади. Так, Сократ виділяє низку «правильних» (монархія, аристократія, демократія) і «неправильних» (тиранія, олігархія, охлократія) форм правління; свої класифікації типів правління пропонують Платон (який виділив чотири форми влади — тімократію, демократію, олігархію і тиранію) та Арістотель (який слідом за Сократом протипоставив правильні форми влади — монархію, аристократію і політію неправильним — тиранію, олігархію і демократію).

Держави, що за способами реалізації влади схожі з афінською демократією, існували в Стародавньому Римі, Новгороді, Флоренції та інших містах-республіках, але, як правило, недовго, вироджуючись у *охлократію* (гр. *ochlos* — юрба, і *cratos* — влада), а пізніше — і в *тиранію*.

Під *диктатурою* (лат. *dictātūra*, від *dictāre* — пропонувати) розуміється необмежена влада однієї особи або соціальної групи, що спирається на насильство як основний метод управління. Диктатура як режим абсолютної влади однієї особи (диктатора) виникає у Стародавньому

Римі в V–IV ст. до н.е. Диктатором називали вищу посадову особу, яка наділялася в надзвичайних випадках всією повнотою державної влади. Історичними різновидами диктатури як форми одноособового правління є *тиранія* та *деспотизм*. *Тиранія* (гр. *tyrannis*) — це режим, заснований на одноособовому правлінні, що встановлюється насильницьким шляхом. Класичні тиранії існували у Стародавній Греції в VII–VI ст. до н.е. у перехідний період боротьби народу з *аристократією* (гр. *aristos* — кращий та *kratos* — влада) — родовою знаттю.

🔍 «Якщо несправедлива влада здійснюється тільки однією людиною, яка в ній прагне до своєї вигоди, а не до блага підвладного йому суспільства, такий володар називається тираном. Назва походить від насильства, оскільки, замість того, щоб керуватися справедливістю, гнітить він силою. Тиран обтяжує своїх підданих не тільки в області благ тілесних, але й відносно благ духовних. Оскільки він більше жадає влади, а не того, щоб приносити користь, він ускладнює всякий розвиток підданих, адже підозрює, що будь-яка перевага підданих шкодить його пануванню. Тирани прагнуть до того, щоб між підданими не кріпилися узи дружби та щоб ті не радувалися благу мирного життя; коли ж один одному не довіряє, то вони не можуть нічого вживати проти їх панування. Тому сіють вони розбрати між підданими, а також забороняють те, що пов'язує людей, наприклад, шлюби та збори, а також інші подібні речі, завдяки яким серед людей виникають дружба й довіра».

Фома Аквінський «Про владу»

Деспотизм (гр. *despoteia* — необмежена влада, *despotēs* — володар, владика) являє собою форму особистої необмеженої влади правителя, що спирається на величезний адміністративно-бюрократичний апарат керування. Такому режиму притаманно повне свавілля влади при абсолютному безправ'ї підданих. Деспотизм є характерним для традиційних, закритих політичних систем, основою легітимності яких виступають общинні цінності, авторитет традиції. Найбільше своє поширення деспотизм одержав у країнах Стародавнього Сходу (Ассирія, Вавилон та ін.).

Диктатура як необмежена влада певної соціальної групи представлена режимами *абсолютизму* та *теократії*. *Теократія* (гр. *theos* — бог і *kratos* — влада) — це форма здійснення політичної влади, при якій управління державою здійс-

нюється духівництвом (або безпосередньо главою церкви). *Абсолютизм* (лат. *absolutus* — безумовний) являє собою такий вид державного правління, при якому політична влада повністю належить монархові (або монархічній династії). Для абсолютної монархії є характерною максимальна централізація влади, що виключає наявність будь-яких органів управління, незалежних від монарха. Розквітом абсолютизму в країнах Західної Європи стали XVII–XVIII ст. У Росії абсолютна монархія (самодержавство) проіснувала аж до XX ст.

Для аналізу сучасних політичних систем прийнята класифікація політичних режимів, що виходить з їх розподілу за ступенем централізації влади на *демократичні* та *недемократичні* (*автократичні*).

 «Різниця між демократією та її протилежністю полягає в тому, що за демократії влада розподілена, обмежена, контрольована і виконується протягом певного строку, тоді як за автократії влада сконцентрована, неконтрольована, невизначена та необмежена. Одним словом, чим демократія не є, тим є автократія».

Сарторі Дж. «Емпірична теорія демократій»

Основними різновидами сучасних недемократичних режимів є *тоталітаризм* і *авторитаризм*.

Термін *тоталітаризм* (лат. *totalis* — весь, цілий, повний) ввів у політичну теорію і практику в 20-х роках XX ст. лідер італійського фашизму Б. Муссоліні. Згодом даний термін став використовуватись в політичній науці для позначення такої системи розподілу влади, за якої політична система повністю підкоряє собі всі сфери громадського життя, спираючись при цьому на загальнообов'язкову ідеологію. На відміну від диктатур традиційних суспільств, тоталітаризм має характерні риси, властиві лише індустріальному суспільству з досить високим рівнем розвитку науки і техніки, широкою системою масової комунікації (що сприяє ідеологізації суспільства), політичною активністю мас (розвитком партій і суспільно-політичних рухів тоталітарного характеру) та ін. Тому тоталітарні режими виникають (а більшість із них і припиняють своє існування) на світовій політичній арені тільки у XX ст.

🔍 «Тоталітаризм — це концепція, що створена на Заході після Другої світової війни для характеристики Радянського Союзу та нацистської Німеччини, які принципово відрізняються від традиційних авторитаризмів дев'ятнадцятого століття. Гітлер і Сталін зухвалістю своїх політичних і суспільних прагнень додали нового змісту поняттю сильної держави. Традиційний деспотизм на зразок франкістської Іспанії або представленого у вигляді різних військових диктатур Латинської Америки ніколи не прагнув роздавити «громадянське суспільство» — тобто суспільну сферу приватних інтересів, — а намагався лише контролювати її. Ані фалангісти Франко, ані пероністський рух в Аргентині не змогли виробити систематичної ідеології й лише упівсили намагалися змінити цінності та умонастрій народу. Тоталітарна ж держава будується на явно вираженій ідеології, яка дає універсальну точку зору на людське життя. Тоталітаризм задається метою повністю знищити громадянське суспільство, встановити «тотальний» контроль над життям громадян. З тієї хвилини, як більшовики захопили владу в 1917 році, Радянська держава систематично знищувала всі можливі конкуруючі джерела легітимності, включаючи політичні партії, пресу, профспілки й церкву. Залишилося суспільство, члени якого були зведені до «атомів», не зв'язаних із жодними інститутами і посередниками, окрім всемогутнього уряду».

Фукуяма Ф. «Кінець історії та остання людина»

За характером пануючої ідеології виділяють такі різновиди тоталітаризму:

1. *Фашизм* (італ. *fascio* — пучок, зв'язка), що виник в Італії в 1922 р., проголошував своєю основною метою відродження великої Римської імперії, характеризувався масовим терором, расизмом і ксенофобією, культом вождя (дуче).
2. *Комуністичний тоталітаризм* (лат. *communis* — загальний), який сформувався в Радянському Союзі на основі ідеології марксизму-ленінізму, що затверджувала можливість побудови безкласового комуністичного суспільства на основі реалізації принципів колективізму, диктатури пролетаріату та ін. Характеризувався ліквідацією приватної власності, плановою моделлю економічного господарювання, масовими репресіями (було знищено близько 40 млн людей), культом особистості.
3. *Націонал-соціалізм* (нім. *nazismus* — від назви націонал-соціалістської партії Німеччини) — режим, що

існував із 1933 р. по 1945 р. у Німеччині і увібрав у себе основні риси як фашизму, так і комуністичного тоталітаризму. Мета націонал-соціалізму зводилася до світового панування арійської раси та антикомуністичного руху. Так само, як і інші форми тоталітаризму, націонал-соціалізм ґрунтувався на загальному пануванні партії та культурі вождя (фюрера).

 «З історичної точки зору народження гітлерівського режиму визначилося волею, відмінною від комуністичної...Переходячи від історії до ідеології, я, як і раніше, буду наполягати на тому, що це розходження двох видів терору вирішальне, якими б не були риси подібності. Розходження це — вирішальне через ідею, що надихає кожну із систем; в одному випадку завершальним етапом виявляється трудовий табір, в іншому — газова камера. В одному випадку діє воля до побудови нового режиму, а може бути, і створення нової людини, і для досягнення цієї мети годяться будь-які засоби; в іншому — проявляється прямо-таки диявольська воля до знищення певної псевдораси. Якщо стисло викласти зміст цілей, які ставлять перед собою обидві системи, я міг би запропонувати два формулювання. Говорячи про мету радянської системи, я нагадав би відому думку: «хто хоче вподібнитися ангелові, уподібнюється звірові». Із приводу ж гітлерівської системи сказав би: людині нема чого хотіти вподібнитися хижому звірові, адже це занадто легко в неї виходить».

Арон Р. «Демократія і тоталітаризм»

Незважаючи на численні розходження, усі види тоталітаризму мають низку загальних рис, що дозволило американським вченим *К. Фрідріху* та *З. Бжезінському* виділити такі ознаки тоталітарного політичного режиму:

- 1) єдина загальнообов'язкова ідеологія;
- 2) однопартійність;
- 3) державна монополія на засоби масової інформації;
- 4) централізована (планова) економіка;
- 5) потужний репресивний апарат.

Таким чином, **тоталітаризм** представляє собою політичний режим, що характеризується **абсолютним контролем держави над всіма сферами громадського життя, повним підпорядкуванням людини політичній владі, диктатором ідеології, відсутністю прав і свобод особистості.**

🔍 «Тоталітаризм є політичним ладом, що безмежно поширив своє втручання в життя громадян...Є єдиний владний центр: він покликаний все знати, все передбачати, все планувати, все пропонувати. Звичайна правосвідомість виходить з передумови: все незаборонене є дозволеним; тоталітарний режим припускає зовсім інше: все, що не дозволене — заборонене... Держава заявляє: є тільки державний інтерес, і ти ним зв'язаний».

Львін І. «Загальне вчення про право й державу»

Передумовою виникнення тоталітарного режиму в усіх країнах була, як правило, затяжна криза, що охоплювала основні сфери життя суспільства. Тривалий стан нестабільності породжував неусвідомлену потребу людей в об'єднанні навколо тієї або іншої привабливої ідеї (навіть самої незбутньої, як, наприклад, відродження Римської імперії або побудова комунізму), прагнення до підкорення сильному політичному лідеру, який обіцяє стабільність і порядок у суспільстві.

Однією з передумов зародження тоталітаризму на цьому тлі стає психологічний фактор — формування колективістського світогляду, що затверджує пріоритет колективного над індивідуальним. Так, видатний російський філософ М. Бердяєв зазначав, що головна небезпека зародження тоталітаризму полягає саме в політизації утопічних поглядів, спробі реалізувати «ідеальне», прагненні до створення монополії на істину, що «завжди тоталітарна, ворожа волі»¹. З позицій колективного світогляду людина сприймається як маленький гвинтик єдиного працюючого механізму, тому інтереси загальні, колективні ставляться набагато вище інтересів особистих, індивідуальних. І тоталітарна державна машина всіляко сприяє такому світосприйманню, придушуючи будь-яку несхожість, стираючи відмінності між людьми до мінімуму. Яскравою ілюстрацією такої тотальної уніфікації є відомий роман «Ми» Є. Замятіна, в якому зображується суспільство, де вирішені всі проблеми, досягнуто абсолютне щастя шляхом повного знеособлювання, ліквідації всякої індивідуальності.

¹ Бердяев Н. Судьба России. — М., 1990. — с. 331.

🔍 «Як завжди, Музичний Завод усіма своїми трубами співав Марш Єдиної Держави. Розміреними рядами, по чотири, захоплено відбиваючи такт, йшли нумери — сотні, тисячі нумерів, у блакитнуватих юніфах, із золотими бляхами на грудях — державний нумер кожного й кожної. І я — ми, — одна з незліченних хвиль у цьому могутньому потоці. Блаженно-сине небо, крихітні сонця в кожній із блях, не затьмарені божевіллям думок обличчя...».

Замятін Є. «Ми»

Взагалі, ті психологічні (а слідом за ними — й соціальні) зміни, що відбуваються в суспільстві, «зараженому» тоталітарною ідеєю, найяскравіше відбилися не в науковій, а в художній літературі ХХ століття — у романах Дж. Оруелла «1984» і «Звіроферма», А. Кестлера «Сліпуча тьма», О. Хакслі «О, новий чудовий світ», Р. Бредбері «451 за Фаренгейтом», Є. Замятіна «Ми», В. Войновича «Москва 2042» та ін.

Так, антиутопія Дж. Оруелла «1984», що величезними тиражами розійшлася по всьому світу (тільки у Великобританії з 1949 р. по 1984 р. було продано 11 млн примірників роману) зображує логіку тоталітаризму точніше й наочніше, аніж будь-які наукові формулювання та схеми. «Його художні символи: АНГСОЦ, Старший Брат, Двозначність, Новомова, — відзначає В. Чалікова, — стали провідними поняттями політичного мислення в другій половині ХХ ст., а модель суспільства, в якому живуть і гинуть Вінстон та Джулія, політологи за своєю силою порівнюють із Левіафаном Гоббса»¹.

Держава АНГСОЦ (Англійський Соціалізм), створена Оруеллом у романі «1984», шокувала читачів усього світу. Вона виявилася буквальним зліпком тоталітарних систем ХХ ст., які повністю поглинули людину та її волю.

Джордж Оруелл

🔍 «Світ зовні, за закритими вікнами, дихав холодом. Вітер закручував спіралями пил та обривки паперу; і, хоча світило сонце, а небо було

¹ Оруэлл Дж. 1984. — М.: ДЭМ, 1989. — с. 9.

різко блакитним, усе в місті мало безбарвний вигляд — крім розклеєних усюди плакатів. З кожного помітного кута дивилося обличчя чорновусого. З будинку навпроти теж. **СТАРШИЙ БРАТ ДИВИТЬСЯ НА ТЕБЕ** — говорив підпис, і темні очі дивилися в очі Вінстону..... Внизу на вулиці вітер тріпав рваний плакат, на ньому миготіло слово АНГ-СОЦ. І на кожній площадці зі стіни дивилося одне й те ж обличчя. Портрет був виконаний так, що, куди б ти не став, очі тебе не відпускали: **СТАРШИЙ БРАТ ДИВИТЬСЯ НА ТЕБЕ**. У далечині між дахами сковзнув вертоліт, завис на мить, як трупна муха, і по кривій понісся далі. Це поліцейський патруль заглядав людям у вікна. Але патрулі в рахунок не йшли. Враховувалася тільки поліція думок...

Чотири будинки величезних розмірів настільки піднімалися над містом, що з даху житлового будинку «Перемога» можна було бачити всі чотири рази. В них містилися чотири міністерства, весь державний апарат: Міністерство правди, що відало інформацією, освітою, дозвіллям і мистецтвами; Міністерство миру, що відало війною; Міністерство любові, котре відало охороною порядку, і Міністерство достатку, що відповідало за економіку. На новомові: мініправ, мінімир, мінілюб та мінідос. На білому фасаді міністерства правди елегантним шрифтом були написані три партійних гасла: **ВІЙНА — ЦЕ МИР, ВОЛЯ — ЦЕ РАБСТВО, НЕЗНАННЯ — СИЛА**.

Вінстон вийняв з кишені двадцятип'ятицентову монету. І тут дрібними чіткими буквами ті ж гасла, а на зворотному боці — голова Старшого Брата. Навіть з монети переслідував тебе його погляд. На монетах, на марках, на книжкових обкладинках, на прапорах, плакатах, на сигаретних пачках — усюди. Всюди тебе переслідують ці очі й обволікає голос. Увісні й наяву, на роботі й за їжею, на вулиці й удома, у ванній, у постелі — немає порятунку. Немає нічого твого, крім кількох кубічних сантиметрів у черепі».

Оруелл Дж. «1984»

Відвертість, з якою персонаж Оруелла — співробітник «поліції думок» О'Брайєн, який катує відступників у «Міністерстві любові», формулює мету існування тоталітарної держави — знищення особистості як такої, її повне підкорення владі, створення атмосфери постійного страху — шокує навіть сучасного читача. Читачам у Великобританії (та й в інших країнах) 40–50 рр. ХХ ст. формули «мета влади — влада», «репресії заради репресій», «катування заради катувань» уявлялися кошмаром, готовим от-от збутися в реальному житті. Холодна війна між двома економічними

та ідеологічними системами, здавалося, з неминучістю наближала настання влади О'Брайєнів.

 «Ми — жерці влади. Бог — це влада. Влада колективна. Влада — це влада над людьми, над тілом, але найголовніше — над розумом. Якщо людина не страждає, як ви можете бути впевнені, що вона виконує вашу волю, а не свою власну? Влада полягає в тому, щоб заподіювати біль і принижувати. У тому, щоб розірвати свідомість людей на шматки й скласти знову в такому вигляді, в якому вам завгодно. Тепер вам зрозуміло, який світ ми створюємо? Він буде повною протилежністю тим дурним гедоністичним утопіям, якими тішилися колишні реформатори. Світ страху, зради і муки, світ, що, вдосконалюючись, ставатиме не менш, а більш безжалісним. Колишні цивілізації стверджували, що вони засновані на любові та справедливості. Наша заснована на ненависті. У нашому світі не буде інших почуттів, крім страху, гніву, торжества і самознищення. Усі інші ми винищимо. Усі. Ми розірвали зв'язки між батьками і дитиною, між чоловіком і жінкою, між однією людиною та іншою. Ніхто вже не довіряє ані дружині, ані дитині, ані другові. А незабаром і дружин, і друзів взагалі не буде. Немовлят ми заберемо в матерів, як забираємо яйця з-під курки. Статевий потяг витравимо. Розмноження стане щорічною формальністю, як поновлення продовольчої картки. Оргазм ми зведемо нанівець. Не буде іншої вірності, крім партійної. Не буде іншої любові, крім любові до Старшого Брата. Не буде мистецтва, літератури, науки. Зникне допитливість, життя не буде шукати собі застосування. З розмаїттю задоволень ми покінчимо. Але завжди, завжди буде сп'яніння владою, і чим далі, тим сильніше, тим гостріше. Завжди, кожен мить, буде пронизлива радість перемоги, насолода від того, що наступив на безпорадного ворога. Якщо вам потрібний образ майбутнього, уявіть собі чобіт, що топче обличчя людини... І пам'ятайте, що це — навічно. Обличчя для розтоптування знайдеться завжди. Завжди знайдеться еретик, ворог суспільства, для того щоб його знову й знову перемагали й принижували. Ніколи не припиняться шпигунство, зрадиництва, арешти, катування, страти. Це буде світ терору — у такому ж ступені, як світ торжества. От який мир ми побудуємо...

Нас не займає чуже благо, нас займає тільки влада. Ані багатство, ані розкіш, ані довге життя, ані щастя — тільки влада, чиста влада. Ми знаємо, що робимо, і в цьому наша відмінність від усіх олігархій минулого. Всі інші, навіть ті, хто нагадував нас, були боягузами і лицемірами. Германські нацисти і російські комуністи були вже дуже близькі до нас за методами, але в них не вистачило мужності розібратися у власних мотивах. Вони робили вигляд та, імовірно, навіть вірили, що захопили владу вимушено, на обмежений час, а далі, рукою подати, вже видно рай, де люди будуть вільні та рівні. Ми не такі. Ми знаємо, що владу

ніколи не захоплюють для того, щоб від неї відмовитися. Влада — не засіб; вона — мета. Диктатуру засновують не для того, щоб охороняти революцію; революцію роблять для того, щоб встановити диктатуру. Мета репресій — репресії. Мета катування — катування. Мета влади — влада».

Оруелл Дж. «1984»

Від страшної дійсності тоталітарних суспільств — фашистської Італії, комуністичного СРСР, націонал-соціалістської Німеччини — світ АНГСОЦу, створений Оруеллом, відрізняється лише своєю абсолютною відвертістю. Саме цим — свого роду «очищеною ідеєю» тоталітаризму — він і лякає читача, який звик до того, що будь-який уряд подає свої рішення й дії у вигідному світлі, «загортаючи» реальну політичну практику у гарну «обгортку» ідеології і йменує навіть відверто «силові» періоди правління «епохою демократичних починань». (Так, мабуть, найбільш «жорстка» з існуючих сьогодні тоталітарних держав — КНДР — вже у своїй назві тричі вказує на демократичний характер влади — Корейська *Народна Демократична* (тобто така, що спирається на владу народу) *Республіка* (від лат. *res publica* — справа народу). На практиці ж північнокорейське «народовладдя» є класичною тоталітарною державою, що спирається на культ особи та пануючу комуністичну ідеологію.

Монополія влади на інформацію, придушення інакомислення і опозиції призводять до формування в громадян тоталітарної держави особливого типу свідомості, не зв'язаної мораллю, а обґрунтованої винятково політичною доцільністю, принципом «мета виправдовує засоби».

 «Моральність повинна бути підпорядкована інтересам класової боротьби пролетаріату. Морально все те, що служить руйнуванню старого експлуататорського суспільства й об'єднанню всіх трудящих навколо пролетаріату, що створює нове суспільство комуністів».

Ленін В. «Завдання союзу молоді. III Всеросійський з'їзд комсомолу. 1920»

«Там, де існує одна загальна вища мета, — підкреслював англійський вчений Ф.А. Хайек, — не залишається місця для жодних етичних норм або правил»¹. За відсутності си-

¹ Хайек Ф. А. Дорога к рабству // Вопросы философии. — 1990. — № 11. С.123–165.

стеми моральних обмежень, у тоталітарній системі неминуче набуває чинності такий механізм соціального відбору, за яким нагорі виявляються люди, повністю вільні від моралі й здатні на будь-які дії.

🔍 «У суспільстві, де взяли гору тоталітарні тенденції, люди непедаггічні й, просто кажучи, безпринципні мають набагато більше шансів на успіх...Щоб брати участь в управлінні тоталітарною системою, недостатньо просто приймати на віру порядні пояснення непорядних дій. Треба самому бути готовим переступати будь-які моральні закони, якщо цього вимагають вищі цілі. Оскільки мету встановлює лише верховний вождь, то кожний функціонер, виступаючи лише інструментом в його руках, не може мати моральних переконань. Головне, що від нього потрібно, — це беззастережна особиста відданість вождеві, а слідом за цим — повна безпринципність і готовність буквально на все. Функціонер не повинен мати власних таємних ідеалів або уявлень про добро й зло, які могли б спотворити наміри вождя. У тоталітарному суспільстві знайдеться багато справ, що вимагатимуть жорстокості, залякування, обману. Адже ні гестапо, ні адміністрація концтабору, ні Міністерство пропаганди, ні СД, ні СС (як і аналогічні служби в Італії або в Радянському Союзі) не є підходящим місцем для вправ у гуманізмі. Але в тоталітарній державі шлях до високого становища веде саме через ці організації».

Хайек Ф. «Дорога до рабства»

Тоталітарна ідея в такому суспільстві практично обожається, а її носії — єдині у світі, хто знає, що і як потрібно робити — стають об'єктами для поклоніння. Ідеологія ставиться вище критики, вона представляється єдиною правдою, істиною на всі часи, що підмінює собою реальне життя.

🔍 «Кажу вам, Вінстоне, дійсність не є чимось зовнішнім. Дійсність існує в людській свідомості й ніде більше. Не в індивідуальній свідомості, що може помилятися, — тільки у свідомості партії, колективній і безсмертній. Те, що партія вважає правдою, і є правда. Неможливо бачити дійсність інакше, окрім як дивлячись на неї очима партії... Одна вільна людина завжди зазнає поразки. Але якщо вона може повністю, без залишку підкоритися, якщо вона може відмовитися від себе, якщо вона може розчинитися в партії так, що сама стане партією, тоді вона стає всемогутньою і безсмертною... Дійде до того, — подумав Вінстон, — що партія оголосить: двічі по два — п'ять, і вам доведеться повірити. Рано чи пізно вони обов'язково дійдуть і до цього, це логічно впливає з їхньої політики. Адже партійна філософія заперечує не тільки досвід, але й саму реальність зовнішнього світу».

Оруелл Дж. «1984»

Порівняйте цю промову вигаданого Оруеллом персонажа зі словами цілком реальної особи з радянської політичної дійсності. От як пояснював Г. Л. Пятаков, радянський державний діяч, член ЦК Комуністичної партії Радянського Союзу (до речі, теж згодом репресований), на що повинна бути здатна людина, яка зв'язала себе із більшовицькою (комуністичною) партією.

🔍 «Більшовизм — це партія, що несе ідею перетворення у життя того, що вважається неможливим, нездійсненим і неприпустимим... Заради честі й щастя бути в її лавах ми повинні пожертвувати і гордістю, і самолюбством, і всім іншим. Вступаючи до лав партії, ми викидаємо з голови всі нею засуджені переконання... Небільшовики й, взагалі, категорія звичайних людей не можуть зробити миттєвої зміни, перевороту, ампутації своїх переконань... Ми — партія, що складається з людей, які роблять неможливе можливим: переймаючись думкою про насильство, ми направляємо його на самих себе, а якщо партія цього вимагає, якщо для неї це важливо й потрібно, актом волі зуміємо в 24 години викинути з голови ідеї, з якими носилися роками... Придушуючи свої переконання, викидаючи їх, — потрібно в найкоротший строк перебудуватися так, щоб внутрішньо, всім мозком, всією істотою бути згідними з тим або іншим рішенням, постановою партії. Чи є легким насильницьке викидання з голови того, що вчора ще вважав правим, а сьогодні, щоб бути в повній згоді з партією, вважати помилковим? Звісно, ні. Проте насильством над собою потрібний результат досягається... Я чув такого роду міркування: партія може прикро помилятися, наприклад, вважаючи чорним те, що в дійсності безперечно біле... Усім, хто підсуває мені цей приклад, скажу: **так, я буду вважати чорним те, що вважав і що могло здаватися білим, тому що для мене немає життя поза партією, поза згодою з нею**».

Валентинов Н. «Пятаков і більшовизм»

Усі без винятку види тоталітарних режимів виходили з одного посилання — «влада завжди права». У комуністичному Радянському Союзі — *«Партія завжди права»* (Л. Троцький); *«Муссоліні завжди правий»* — у фашистській Італії (офіційне гасло); у націонал-соціалістській Німеччині — *«Фюрер завжди правий»* (І. Ріббентроп) і т.д.

«Людські відносини, що становлять тканину суспільства — сім'я, релігія, історична пам'ять, мова, стають мішенню, — відзначає М. Геллер, — суспільство систематично і методично атомізується, близькі особисті зв'язки людини викорінюються

і замінюються іншими, обраними й затвердженими для неї державою»¹. Державна ідеологія проникає навіть в особисті й інтимні зв'язки людини — сімейні. Так, піонер Павлик Морозов, який видав режиму своїх батьків, був перетворений радянською пропагандою на зразок непримиренної боротьби з куркульством в ім'я колективізації, став прикладом для кількох поколінь радянських дітей. Тоталітарна держава створює «нову людину», змінюючи всю структуру її свідомості (ідеали, вірування, цінності) шляхом встановлення абсолютного контролю над засобами масової інформації, системою освіти і виховання. Відзначаючи визначальний вплив ідеології на свідомість людини, ще в 1971 р. Перший Секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у звітній доповіді на з'їзді комуністичної партії говорив про *створення нової історичної спільності — радянського народу*².

 «У романі Кена Кізі «Політ над гніздом зозулі», що був опублікований у 1962 році, наведена яскрава ілюстрація тоталітарних надій. Герої книги — божевільні (пацієнти лікарні), які живуть інфантильно-безглуздим життям під наглядом владної Великої Сестри. Герой роману Мак-Мерфі намагається їх звільнити, порушуючи правила лікарні, виводячи ув'язнених-пацієнтів на волю. Але в ході цієї спроби він виявляє, що серед них немає жодного, котрого тримали б у лікарні проти його волі. Зрештою всі вони від страху перед зовнішнім світом добровільно залишаються в стінах лікарні під владним захистом Великої Сестри. Це й була кінцева мета тоталітаризму: не просто позбавити людину волі, а й змусити її боятися волі й навіть без примусу визнавати свої ланцюги чимось благойдійним».

Фукуяма Ф. «Кінець історії та остання людина»

Особливою формою авторитарного політичного режиму виступає *авторитаризм* (лат. *autoritas* — вплив, влада). Довгий час авторитарний режим розглядався не як окремий вид політичного режиму, а як особливий різновид тоталітаризму, його доповнення. Поширенню цієї думки сприяв аналіз проблем модернізації й розвитку, проведений Комітетом порівняльної політики при дослідницькій раді з соціальних наук (Social Science Research Council) в 60-х рр. ХХ ст., коли група провідних політологів світу в ході розгляду розвитку

¹ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. — М.: АСТ, 2004. — С. 60.

² Отчётный доклад ЦК КПСС XXIV съезду КПСС. — М.: Политиздат, 1971. — Р. III, 1.

суспільства від його традиційної до сучасної стадії, виділила два ідеальних типи політичного режиму: демократичний і тоталітарний. Авторитарний режим був визнаний перехідним режимом, що виникає в результаті переходу суспільства від тоталітаризму до демократії.

Тільки із середини-кінця 1970-х рр. під впливом наукових дискусій про феномен тоталітаризму (праці К. Поппера, Ф. А. Хайєка, Х. Арендт, З. Бжезінського, К. Фрідріха, Х. Лінца та ін.), а також під впливом праць С. Хантінгтона, Г. О'Донелла, Дж. Кірпатрік та ін., які виділили такі різновиди автократії, як бюрократично-авторитарний режим, корпоративний авторитаризм та ін., авторитаризм став сприйматися як особливий, самостійний вид автократичного (недемократичного) політичного режиму.

 «Авторитарні режими є політичними системами з обмеженими, не заснованими на відповідальності, політичному плюралізмі, без ретельно розробленої панівної ідеології (однак із чіткою ментальністю), без інтенсивної або екстенсивної політичної мобілізації (за винятком певних етапів розвитку), і в яких лідер (іноді невелика група) відправляє владу в рамках формальних і слабо визначених, але в дійсності, добре передбачуваних обмежень».

Літц Х. «Тоталітарні та авторитарні режими»

Із широким поширенням авторитаризму в слаборозвинених суспільствах, у політичній науці виникла інша крайність — спроба розгляду демократії та авторитаризму як ідеальних типів режимів, з виділенням їх крайніх проявів — анархії й тоталітаризму відповідно.

Аналіз реальної політичної практики, форм і різновидів сучасної автократії — від традиційних монархій до військових режимів і «фасадних» ліберальних демократій, а також аналіз процесів посттоталітарної трансформації країн Східної Європи (зокрема — Чехії, Словаччини, Угорщини та ін.) дозволяють говорити про те, що авторитаризм виступає цілком самостійним видом політичного режиму зі своїми мотивами виникнення, причинами існування й відтворення, серед яких сучасні політологи виділяють:

- 1) збереження традиційного типу суспільства з орієнтацією на звичні та стійкі форми соціального життя і авторитети;

- 2) відтворення клієнтальних відносин у соціальній структурі суспільств, що розвиваються;
- 3) збереження патріархального і підданського типів політичної культури, що зумовлює відсутність активного впливу населення на політичну систему;
- 4) значний вплив релігійних норм (насамперед, ісламу, буддизму, конфуціанства) на політичні орієнтації населення;
- 5) економічна відсталість;
- 6) нерозвиненість громадянського суспільства;
- 7) високий ступінь конфліктності в суспільствах, що розвиваються, та ін.¹

Авторитаризм представляє собою такий різновид недемократичного політичного режиму, заснованого на принципі централізації влади, при якому влада одноособового правителя (диктатора) або правлячої еліти не обмежується ані правом, ані представницькими органами влади, ані системою розподілу влади. Авторитаризм має безліч рис, що ріднять його з тоталітаризмом: концентрацію політичної влади в одних руках, відсутність опозиції, закритість політичної еліти, використання силових методів впливу та ін. Але, на відміну від тоталітарного, авторитарний режим не спирається на єдину, загальнообов'язкову ідеологію, яка регламентує всі сфери життя суспільства. Авторитаризм не ставить перед суспільством і владою незбутніх, поза межних завдань, він не претендує на «тотальне панування над людськими душами»: державний контроль може не поширюватися на такі сфери громадського життя, як економіка, культура, релігія та ін.

Таким чином, до основних характерних рис авторитарного політичного режиму можна віднести:

- 1) централізацію політичної влади;
- 2) закритий характер політичної еліти;
- 3) монополізацію державною владою політичної сфери при відносній свободі в інших сферах громадського життя;
- 4) пріоритет силових методів над іншими в політичному управлінні;
- 5) відчуження народу від влади та ін.

¹ Авторитарный политический режим / Политология / Под ред. М. А. Вавилика. — М., «Юристъ», 2005. — С. 243.

Найпоширенішою класифікацією авторитарних режимів, що існують у сучасному світі, є система, запропонована польським політологом Є. Вятром. Відповідно до цієї класифікації виділяють:

1. *Військові режими*. Вони виникають, як правило, внаслідок державного перевороту, путчу (нім. *putsch* — переворот) — захоплення влади диктатором або військовим угрупованням, що супроводжується знищенням опозиції, репресіями по відношенню до політичних діячів колишньої влади. В силу того, що значна частина таких переворотів у ХХ ст. відбувалася в країнах Латинської Америки, в сучасній політичній практиці військове або політичне угруповання, що прийшло до влади неконституційним шляхом і здійснює диктаторське правління методами терору, називається *хунтою* (ісп. *junta* — об'єднання, збори, від назви вищого органа виконавчої влади в іспаномовних країнах). Прикладами військових режимів виступають диктатура «чорних полковників» у Греції (1967–1975), військовий переворот у Панамі (1968), хунта Піночета в Чилі (1973–1989) та ін.

Августо Піночет

2. Традиційні *режими*, що одержали найбільше поширення в державах з абсолютною формою монархічного правління, для яких характерна або відсутність органів представницької влади, або їх жорстке підкорення монархові, зосередження в руках глави держави всієї повноти влади, легітимність якої носить традиційний характер. До таких режимів відносяться політичні системи країн арабського Сходу — Саудівської Аравії, Оману, Брунею та ін. Різновидами даного виду політичного режиму є:
 - *клановий авторитаризм* у традиційних суспільствах, заснований на етнічних або сімейно-родових відносинах (Заїр, Гватемала);
 - *національний авторитаризм*, для якого характерне правління певної етнічної групи (Туркменістан, Узбекистан);

3. *Теократичні режими*, що характеризуються концентрацією реальної влади в руках духовництва або релігійного лідера (навіть при можливому існуванні представницьких органів влади і президента як глави держави). Прикладом такого різновиду авторитаризму виступає теократія в Ірані, що склалася після революції 1979 р., коли реальну владу в країні захопив ісламський фундаменталізм на чолі з аятолою Хомейні.
4. *Персоніфіковані режими* — режими особистого правління, у яких влада належить лідерові, що спирається не на політичні інститути, а на репресивно-поліцейський апарат. Прикладами такого режиму є режими Іді Аміна в Уганді, Саддама Хусейна в Іраку.
5. *Неоавторитарні режими*, які характеризуються зосередженням влади в руках правлячої еліти при формальному існуванні опозиції й системи конкурентних виборів. Прикладом такого типу режиму може служити неоавторитаризм у Мексиці, а також у Росії та більшості країн — колишніх республік СРСР.

Велика розмаїтість форм авторитаризму в сучасному світі пов'язана з багатьма факторами, серед яких: слабкий економічний розвиток, політична модернізація, трансформація партійних систем, перехід від тоталітаризму до демократії та ін. Тому, крім розглянутих видів авторитаризму, у сучасній політичній науці виділяють:

- *однопартійні режими*¹ (Єгипет при Насері, Аргентина при Пероні);
- *корпоративний авторитаризм*², різновидами якого є *тіньовий авторитаризм* — влада тіньових (кримінальних) угруповань, *бюрократичний авторитаризм* — (фр. — *bureaucratie*, букв. — панування канцелярії, від фр. *bureau* — бюро, канцелярія й гр. *kratos* — влада) — влада, здійснювана закритою групою чиновників, адміністративно-управлінським апаратом, що спирається на армію та силові державні структури, а також *олігархічний авторитаризм* — влада,

¹ Мухаев Р. Политология. — М.: ПРИОР, 1997. — с. 162.

² Желтов В. Политология. — Ростов н/Д: Феникс, 2004. — с. 244.

заснована на сполученні політичного й економічного панування (Філіппіни при Маркосі);

- *популістські режими*¹ (лат. *populus* — народ), орієнтовані на завоювання популярності в широких мас за допомогою демагогії, використання стереотипів і міфів, маніпулювання суспільною думкою, широкого використання форм безпосередньої демократії — виборів, референдумів, а також різноманітних форм політичної участі громадян (мітингів, демонстрацій та ін.) з метою штучної легітимації влади (Лівія, Білорусь).

Авторитаризм може виникати як перехідний режим при модернізації традиційних держав, при лібералізації тоталітарних режимів, виступаючи формою посттоталітарної трансформації суспільства (Південна Корея, Китай).

 «Нині нації й економіка належать у різних країнах до настільки неспожитих епох, що в наявності — крайня розмаїтість політичних структур. Держави, що досягли лише національного рівня, очевидно, не можуть допускати суперництва партій, що тяжким тягарем лягає на розвинені країни. Держави, що проходять початкові стадії індустріалізації, теж виявляються в скрутному стані, коли мова заходить про те, щоб встановити конституційно-плюралістичні режими, тобто допустити боротьбу партій».

Арон Р. «Демократія і тоталітаризм»

Демократичний (від гр. *demos* — народ, і *kratos* — влада) *політичний режим* у самому загальному вигляді може бути охарактеризований як форма організації та функціонування політичної системи, при якій всі члени суспільства мають рівні можливості реалізації своїх прав і свобод.

 «Демократія, якщо дати коротке визначення, — це політична система, в якій громадяни користуються сукупністю основних громадянських і політичних прав і де провідні політичні лідери обираються в ході вільних та чесних виборів і діють в межах закону».

Алмонд Г., Пауелл Дж., Стром К., Далтон Р. «Порівняльна політологія сьогодні»

У політичній науці до середини ХХ ст. склалося кілька різних моделей демократії. Так, у межах теорії політичних

¹ Политология / Под ред. М.А. Василика. — М.: Юристъ, 2001. — с. 247.

еліт під демократією розуміється правління еліти, засноване на відкритому механізмі її рекрутування, що забезпечує її постійний зв'язок із суспільством (*теорія демократичного елітизму*), або ж влада, заснована на конкуренції між різними елітними групами, що запобігає формуванню цілісної елітарної групи (*теорія плюралізму еліт*).

Йозеф Шумпетер

Дані елітистські теорії, що поєднали теорію демократії й класичні елітарні уявлення про суспільство, які традиційно заперечували саму можливість існування демократії, спираються на так звану концепцію *конкурентної демократії Й. Шумпетера*. Конкурентна теорія виходить із розуміння демократії як представницької влади, вибраної шляхом вільних конкурентних виборів більшістю при збереженні гарантій меншості.

Таким чином, за Шумпетером, стає можливим таке правління політичних еліт, що здійснюється за згодою народу та під його контролем.

🔍 **«Демократичний метод — це такий інституціональний механізм для прийняття політичних рішень, за яким окремі індивіди одержують право на прийняття рішень за допомогою конкурентної боротьби за голоси виборців. Принцип демократії в такому випадку означає, що кермо влади повинно бути передане тим, хто має підтримку більшу, ніж інші конкуруючі індивіди або групи».**

Шумпетер Й. «Капіталізм, соціалізм і демократія»

З позицій *партісіпаторної теорії* (англ. *participate* — участь) демократія, навпаки, полягає в особистій участі народу в політичному житті, а про ступінь демократичності тієї чи іншої політичної системи можна судити за можливостями прямої участі мас в управлінні.

Насправді, конкурентна та партісіпаторна теорії демократії не суперечать одна одній, а акцентують увагу на різних організаційних і правових формах її здійснення: *представницькій та безпосередній (прямій)*. Представницька демократія виявляється в діяльності сформованих народом

(виборцями) органів державної влади і самоврядування; пряма — здійснюється шляхом безпосереднього волевиявлення громадян на виборах і референдумах.

 «У маленьких політичних системах, подібних до місцевих співтовариств, «народ» має можливість безпосередньо брати участь в обговоренні, визначенні та проведенні в життя суспільного курсу. У більших політичних системах, до яких відносяться сучасні держави, демократія повинна, здебільшого, здійснюватися через опосередковану участь у виробленні політичного курсу. Вибори, конкуренція політичних партій, незалежні засоби масової інформації та представницькі органи уможливають певний рівень демократії, певний рівень «правління народу»».

Алмонд Г., Пауелл Дж., Стром К., Далтон Р. «Порівняльна політологія сьогодні»

У реальному політичному житті кожна демократична політична система має свої особливі, специфічні риси. Але, незважаючи на розбіжності, можна виділити такі загальні характеристики демократичного політичного режиму:

- 1) *політичний плюралізм* (лат. *pluralis* — множинний) — принцип, що припускає вільне співіснування різних ідеологічних течій, партій, політичних і громадських організацій, рухів, а також різноманіття форм політичної діяльності й вираження політичних інтересів;
- 2) *верховенство права* — домінування закону в усіх сферах громадського життя, високий ступінь реалізації прав і свобод людини;
- 3) *виборність органів державної влади*, їх залежність від населення та регулярна змінюваність;
- 4) *реалізація принципу розподілу влади*, відповідно до якого державна влада поділяється на три рівноправні і незалежні гілки — законодавчу, виконавчу і судову, що запобігає її концентрації в руках однієї особи або окремої соціальної групи;
- 5) *наявність розвиненого громадянського суспільства*, під яким розуміється сукупність неполітичних відносин у суспільстві (економічних, моральних, культурно-духовних, релігійних, національних), вільних від прямого втручання з боку органів державної влади.

Поява в середині — кінці ХХ ст. цілої низки теорій демократії (*ціннісної, економічної, раціонально-утилітарної, інституціональної, модернізаційної* та ін.) призвело до розмивання змісту самого терміна «*демократія*», під яким стали розуміти форму політичної організації суспільства, засновану на визнанні народу основним джерелом влади, і певний філософський, світоглядний ідеал людського буття, і форму політичної участі, і моделі діяльності різних суспільних інститутів, і багато чого іншого. Тому для характеристики демократії саме як форми політичного режиму (на відміну від «*демократії*» як ідеального типу влади), американський політолог Р. Даль запропонував використовувати новий термін — «*поліархія*» (гр. *poli* — множинність, і *arche* — влада).

Роберт Даль

Невід’ємними ознаками поліархії, за Далем, є такі обов’язкові якості політичної системи, як *плюралістичність* і *опозиційність*.

🔍 «**Поліархія** — це специфічний вид режиму для управління сучасною державою — режиму з характеристиками, які виразно відрізняють його від усіх інших режимів, що існували до ХІХ століття, а також від більшості сучасних режимів, що встановилися в націях-державках... — режим, заснований на відносно високій терпимості до опозиції (до тих, хто протистоїть діям уряду), на широких можливостях впливати на поведінку уряду й навіть на можливості зміщення мирним шляхом різних офіційних осіб».

Даль Р. «Поліархія: участь і опозиція»

Роберт Даль виділив низку умов, необхідних для існування сучасної політичної демократії (або, за Далем, «*поліархії*»):

- 1) Контроль за рішеннями уряду конституція покладає на офіційних осіб, які обираються народом.
- 2) Дані офіційні особи періодично обираються за допомогою чесно проведених виборів, що виключають будь-який примус.
- 3) Практично все доросле населення має право обирати офіційних осіб.

- 4) Практично все доросле населення має право претендувати на виборні посади.
- 5) Громадяни мають право висловлювати свою думку, не побоюючись переслідування з політичних мотивів.
- 6) Громадяни мають право одержувати інформацію з альтернативних джерел інформації, які перебувають під захистом закону.
- 7) Громадяни мають право створювати незалежні асоціації й організації, включаючи політичні партії та групи інтересів.

Американські політологи, провідні спеціалісти центру європейських досліджень Стенфордського університету *Ф. К. Шміттер* та *Т. Л. Карл*, відзначають, що дані умови в цілому вичерпують сутність демократії, але пропонують додати до списку Р. Даля ще дві умови:

8. Обрані народом офіційні особи повинні мати можливість здійснювати свої конституційні повноваження, не зазначаючи протидії (навіть неформальної) з боку інших офіційних осіб. Демократія опиняється в небезпеці, якщо військові або співробітники державних установ чи підприємств мають можливість діяти незалежно від виборних керівників і, тим більше, накладати вето на рішення народних обранців.
9. Держава повинна бути суверенною і діяти незалежно від політичних систем більш високого рівня. «Даль та інші сучасні теоретики, — відзначають вчені, — очевидно, вважали дану умову очевидною, оскільки вели мову про формально незалежні національні держави. Однак після розподілу сфер впливу, укладення безлічі неоколоніальних угод, виникнення союзів і блоків проблема автономії стала досить серйозною. Чи є по-справжньому демократичною система, якщо виборні керівники не здатні прийняти обов'язкові для всіх рішення без їх затвердження ззовні? Це питання стає досить суттєвим, навіть якщо зовнішній

Філіпп К. Шміттер

вплив виходить із демократичної держави, а внутрішня влада здатна тією чи іншою мірою їй протистояти (як у Пуерто-Рико). У протилежному випадку, як, наприклад, у республіках Прибалтики, воно виявляється принциповим»¹.

Террі Лінн Карл

Перелік умов і процедурних норм дозволяє визначити, що таке демократія. Але він нічого не говорить про те, зауважують вчені, як реально функціонує демократична система правління. Найпростіша відповідь: «Згідно з волею народу». Більш складна: «Відповідно до колективної волі політиків, які діють в умовах обмеженої невизначеності»².

ГОЛОВНЕ У РОЗДІЛІ:

1. Політична система — це сукупність взаємозалежних державних і суспільних інститутів, цінностей і норм, а також принципів організації та здійснення політичної влади.
2. Основоположниками класичної теорії політичних систем є Д. Істон, Г. Алмонд, К. Дойч, які використовували для наукового аналізу системний, структурно-функціональний і комунікативний методи дослідження.
3. У структурі політичної системи виділяють «інституціональні» (політичні інститути — держава, партії, групи інтересів, громадські організації) і «орієнтаційні» (політична культура) елементи.
4. Життєдіяльність політичної системи виявляється в процесі виконання цілої низки функцій: мобілізаційної, розподільчої, регулятивної, адаптаційної, функції політичного реагування, рекрутування еліт, політичної соціалізації та ін.
5. Існує чимало класифікацій політичних систем. Серед найпоширеніших — виділення англо-американських,

¹ «Что есть демократия?» — Journal of Democracy. — Summer 1991, Volume 2, Number 3, p. 75–88.

² Там же.

- європейсько-континентальних, доіндустріальних і тоталітарних систем (Г. Алмонд), відкритих і закритих систем (К. Поппер), ліберальних, комуністичних, традиційних, популістських і авторитарно-консервативних систем (Ж. Блондель).
6. Політичний режим як функціональний аспект політичної системи являє собою сукупність засобів і методів реалізації політичної влади.
 7. Серед великої кількості підходів до класифікації політичних режимів можна виділити типологію традиційних політичних систем (диктатури та демократії) і сучасних політичних систем (демократії та автократії). До основних різновидів автократичних режимів відносять тоталітарний і авторитарний режими.
 8. Тоталітарний режим характеризується повним контролем державної влади над усіма сферами громадського життя, диктатом однієї партії, єдиною ідеологією, репресивними методами управління. Основними історичними різновидами тоталітарних режимів є комуністичний тоталітаризм, фашизм і націонал-соціалізм.
 9. Авторитарний політичний режим заснований на диктатурі однієї особи, певної групи, партії або інституту. Для авторитаризму характерна: відмова від тотального контролю над суспільством, відсутність єдиної ідеології при збереженні всіх інших ознак автократичного режиму. До різновидів авторитаризму відносять військові, традиційні, теократичні, персоніфіковані, неоавторитарні та ін. режими.
 10. Демократичний політичний режим характеризується домінуванням закону в усіх сферах громадського життя, високим ступенем реалізації прав людини, політичним плюралізмом, реалізацією принципу розподілу влади, розвиненим громадянським суспільством.
 11. До сучасних теоретичних концепцій демократії відносять елітарні моделі демократії (концепція плюралізму еліт і теорія демократичного елітизму), засновані на концепції конкурентної демократії, теорію партісіпаторної демократії, а також ціннісну, модернізаційну,

економічну, раціонально-утилітарну, інституціональну та ін.

12. В залежності від форм і способів участі громадян у політичному житті виділяють пряму (безпосередню) і представницьку демократію.
13. Під поліархією розуміється форма здійснення політичної влади, що характеризується плюралістичністю та опозиційністю.

СЕМІНАР № 3. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА

Мета і завдання заняття: вивчення структури і функцій політичної системи, моделі її функціонування, розгляд основних типів політичних систем, характеристика поняття «політичний режим», аналіз основних історичних типів тоталітаризму, розгляд особливостей авторитарного політичного режиму, характеристика демократичного політичного режиму.

Основні поняття та категорії теми: *політична система, «вхід» у систему, «вихід» із системи, «конверсія», «зворотний зв'язок», вимоги і підтримка, артикуляція і агрегування інтересів, рішення і дії, політичний режим, диктатура, деспотія, тиранія, охлократія, автократія, тоталітаризм, фашизм, комунізм, націонал-соціалізм, авторитаризм, хунта, популізм, бюрократія, корпоративізм, теократія, демократія, плюралізм, опозиція, громадянське суспільство, поліархія.*

ПЛАН

1. Теорія політичних систем.

Поняття, структура і функції політичної системи. Основні підходи до вивчення політичних систем. Моделі функціонування політичної системи. Типологія політичних систем.

2. Політичні режими.

Поняття і типи політичного режиму. Тоталітаризм і авторитаризм як форми недемократичного політичного режиму. Демократичний політичний режим: поняття й ознаки.

3. Трансформація політичних режимів.

Посттоталітарні політичні режими: поняття й особливості. Моделі посттоталітарної трансформації політичних систем.

ПРОБЛЕМНО-ПОШУКОВІ ПИТАННЯ

1. Що таке політична система? Як вона пов'язана із іншими підсистемами суспільства? Визначте зв'язок між політичним режимом і політичною системою.

2. Вхідні імпульси в політичну систему поділяються на вимоги й підтримку. Які є види вимог і підтримки? Розкрийте їх зміст.

3. В чому відмінності між закритою та відкритою політичними системами? Назвіть країни, системи яких могли б бути віднесені до закритого або відкритого типів.

4. Чому тоталітаризм називають феноменом ХХ століття? Які різновиди тоталітарного режиму виділяють у політичній науці?

5. Які можна виділити різновиди авторитарного політичного режиму? В чому їх особливості?

6. Визначите загальні та особливі риси у функціонуванні тоталітарного й авторитарного режимів.

7. Наведіть приклади існуючих сьогодні тоталітарних режимів. До яких різновидів тоталітаризму вони відносяться?

8. Дайте визначення демократії. Порівняйте основні сучасні моделі демократії.

9. Що таке громадянське суспільство? Чи є наявність громадянського суспільства обов'язковою умовою існування демократії? Відповідь обґрунтуйте.

10. В. Черчилль відзначав: «Демократія — це найгірша форма правління, якщо не брати до уваги всі інші». Прокоментуйте даний вислів.

ТЕМИ ДЛЯ ДОПОВІДЕЙ І РЕФЕРАТІВ

1. Теорії демократії в працях Дж. Локка, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо.

2. Демократія в західній політичній думці ХІХ–ХХ ст.

3. Соціально-економічні та соціокультурні передумови тоталітаризму.

4. Антитоталітарні утопії у вітчизняній і закордонній художній літературі.

5. Неоавторитаризм у сучасному світі.

6. Типи політичних систем у посттоталітарних країнах: порівняльний аналіз.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Политические исследования. — 1992. — № 4.
2. Андреев С. С. Политические системы и политическая организация общества // Социально-политические науки. — 1992. — № 1.
3. Арендт Х. Истоки тоталитаризма. — М., 1996.
4. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. — М., 1993.
5. Белов Г. А. Функции политической системы // Кентавр. — 1995. — № 2.
6. Белов Г. А. Политическая система // Кентавр. — 1995. — № 3.
7. Вятр Е. Трансформация тоталитарных и авторитарных политических режимов в современные демократии // Лекции по политологии. — Таллинн. — 1991.
8. Гаджиев К. С. Тоталитаризм как феномен XX века // Вопросы философии. — 1992. — № 2.
9. Гаджиев К. С. Эпоха демократии? // Вопросы философии. — 1996. — № 9.
10. Дай Т., Зиглер Х. Демократия для элиты. — М., 1991.
11. Даль Р. Введение в теорию демократии. — М., 1992.
12. Даль Р. О демократии. — М., 2000.
13. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и её проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии, — 1990. — № 9.
14. Джилас М. Лицо тоталитаризма. — М., 1992.
15. Жилев Ж. Фашизм. Тоталитарное государство. — М., 1991.
16. Истон Д. Новая революция в политической науке // Социально-политический журнал. — 1993. — № 8.
17. Каменская Г. В. Генезис идей демократии // Социологические исследования. — 1994. — № 4.
18. Ковлер А. И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века. — М., 1997.
19. Липсет С. М., Сен К. М., Торрес Ч. Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократии // Международный журнал социальных наук. — 1993. — № 3.
20. Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация // Политические исследования. — 2000. — № 4.
21. Политический риск: анализ, оценка, прогнозирование, управление. — М., 1992.
22. Политология / Под ред. проф. М. А. Василика. — М., 2004.
23. Поппер К. Открытое общество и его враги. В 2 т. — М., 1992.

24. Пугачёв В. П., Соловьёв А.И. Введение в политологию. — М., 1997.
25. Санистебан Л. С. Политические системы и легитимность // Диалог. — 1993. — № 4.
26. Сартори Дж. Вертикальная демократия // Политические исследования. — 1993. — № 2.
27. Токвиль А. Демократия в Америке. — М., 1992.
28. Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления. — М., 1996.
29. Фарукшин М. Х. Политическая система общества // Социально-политические науки. — 1991. — № 5.
30. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества. — М., 2000.
31. Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации // Мировая экономика и международные отношения. — 1995. — № 6.
32. Хайек Ф. Дорога к рабству // Вопросы философии. — 1990. — № 11.
33. Хессе Э. Что такое демократия? // Политические исследования. — 1992. — № 3.
34. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. — Киев, 1995.
35. Эд्रेйн Ч. Р. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования. — М., 2000.

ДЕРЖАВА В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ

- *Поняття, ознаки та функції держави*
- *Форми сучасної держави*
- *Тенденції розвитку державності в сучасному світі*

Структуру політичної системи становить низка елементів, серед яких найважливіше місце займають політичні інститути (лат. institutum — установлення) — організації, установи, об'єднання громадян, що виконують спеціальні функції в політичному житті суспільства. До політичних інститутів відносять державу, політичні партії, суспільно-політичні організації, рухи та ін. Що ж таке держава? Який зміст вкладається в це широко вживане багатьма науками поняття в політології? Якими бувають сучасні держави? Які існують тенденції розвитку державності в сучасному світі? Ці та інші питання розглядаються в даному модулі, присвяченому державі як основному інституту політичної системи суспільства.

4.1. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

«Станьте власником земельної ділянки на Марсі або Місяці!» — з такою пропозицією в 1983 р. вперше звернувся до жителів Землі американський громадянин Д. Хоуп, який, скориставшись прогалинами в міжнародному законодавстві, зареєстрував право власності на Місяць, Марс, Венеру та багато інших астрономічних тіл у Сонячній системі. За повідомленнями багатьох засобів масової інформації, на початок 2007 р. «власністю» на Місяці володіють уже більше 2 млн людей, серед яких колишні президенти

США Рональд Рейган і Джиммі Картер, губернатор Каліфорнії Арнольд Шварценегер, рок-музикант Мік Джаггер, актори Том Круз і Ніколь Кідман (в Україні — Ірина Білик, Ані Лорак, «Воплі Відоплясова» та ін.). Кожний покупець, крім Посвідчення про право власності, одержує також Карту Місяця й Конституцію Місячного посольства, у подальших планах якого — створення Місячної республіки та отримання місця в ООН.

«Місячне посольство» — яскравий приклад так званої віртуальної держави, що існує тільки на папері або в Інтернеті. Такими ж віртуальними державами є Домініон Мельхіседека, територією якого його засновники проголошують ненаселені атоли, що перебувають під водою або з'являються на поверхні тільки під час відливу, лицарський Мальгійський Орден, що не має суверенітету, держава Христіанія, яка виникла в 1971 р., коли громада хіпі незаконно вселилась у занедбані військові казарми в Копенгагені та ін. Чи можна ці утворення насправді називати державами? Звичайно ж, ні. Безумовно, у сучасному світі, в якому налічується вже більше 200 держав, існують і маленькі (карликові) держави (як, наприклад, Князівство Монако із площею 1,95 км² і населенням менше 32 тис., або ж Ватикан, розташований у столиці Італії, із площею 0,44 км² і населенням близько однієї тисячі людей), і величезні по території та кількості жителів країни (як, наприклад, Росія — найбільша по території держава із площею 17 075,4 тис. км² і сьома у світі за кількістю населення — 144,2 млн, або ж Китай з найбільшою кількістю жителів — понад 1 286,97 млн, і третій у світі за територією — 9,6 млн км²). Але, незалежно від розмірів і кількості жителів, місця розташування й історії, всі вони мають певні властивості, що відрізняють їх від інших суспільних утворень і організацій. Це — *універсальність* (здатність управляти соціально неоднорідним суспільством за допомогою

спеціальних органів), *суверенність* (верховенство, повнота й незалежність політичної влади), а також монополія на видання законів і норм, обов'язкових для всього населення, збір податків і застосування насильства (як способу захисту встановлених норм поведінки). Такі властивості має тільки держава. Так, Макс Вебер визначав державу як «людське співтовариство, що претендує на монополію законного використання фізичної сили всередині даної території»¹. Іншими словами, сутність державності вбачається саме в примусі — винятковій можливості послати кого-небудь у формі й зі зброєю для того, щоб змусити людей виконувати встановлені закони.

Таким чином, у самому загальному вигляді *державу* можна визначити як *універсальну форму організації суспільства, що має суверенітет*. Держава — це центральний елемент політичної системи суспільства. Якщо функції з реалізації політичної влади в суспільстві можуть виконувати різні організації, партії, громадські об'єднання, союзи, які, у своїй сукупності й складають політичну систему суспільства, то вищою владою, рішення якої є обов'язковими для всіх громадян, організацій і установ, володіє лише держава. Вона виступає офіційним представником усього суспільства, координуючи й упорядковуючи його життя за допомогою ресурсів влади, що надходять у політичну систему.

Перші держави виникають наприкінці IV — на початку III тисячоліття до н.е., а поява перших наукових знань про державу пов'язується з історією античної Греції та Рима — у цей час починається вивчення проблем організації державної влади, пошук ідеальних форм державного устрою та ін.

При цьому необхідно відзначити, що сам термін «держава», незважаючи на його широке використання, у своєму сучасному розумінні є порівняно молодим. Справа в тому, що аж до XVI ст. держава й громадянське суспільство не відділялися один від одного, а для їх позначення використовувалися такі поняття, як *князівство, королівство, республіка* тощо. Спеціальний термін «*stato*» (від лат. *status* — статус, положення) для позначення держави як особливої форми

¹ Вебер М. Политика как призвание и профессия / Избранные произведения. — М.: Прогресс, 1990.

політичної організації суспільства був введений у науковий обіг італійським ученим і державним діячем *Нікколо Макіавеллі*, який першим відзначив розходження між управлінням невеликими містами-державами (полісами) за допомогою безпосередньої участі всіх його громадян, і великими національними співтовариствами, де керування здійснюється політичною елітою за *допомогою державної влади*.

Виникнення державності на різних етапах розвитку політичної думки пов'язувалося із впливом різних факторів (схема 4.1). Так, походження держави пояснювалося божественною волею (*теологічна теорія*), історичним розвитком — об'єднанням родів і племен (*патріархальна теорія*), раціональною угодою людей (*договірна теорія*), військово-політичними чинниками — як апарат управління захопленими народами і територіями (*насильницька теорія*), економічними факторами — політичним пануванням певного класу (*економічна, марксистсько-ленінська концепція*), психологічними факторами — потребою людей у підкоренні (*психологічні, психоаналітичні концепції*) та ін.

Схема 4.1. Теорії походження держави.

🔍 «Держава створюється не заради тільки того, щоб жити, а переважно для того, щоб жити щасливо... Людина, яка знайшла своє завершення в державі — найдосконаліше зі створинь».

Арістотель «Політика»

🔍 «Держава є орган класового панування, орган гноблення одного класу іншим, є створення «порядку», що узаконює й усталює це гноблення, зменшуючи зіткнення класів».

Ленін В. І. «Держава й революція»

🔍 «Держава, так само як і інші політичні союзи, її історичні попередники, є відносинами панування людей над людьми, що спирається на легітимне насильство як засіб. Таким чином, щоб вона існувала, люди, які знаходяться під пануванням, повинні підкорятися авторитету, на котрий претендують ті, хто панує».

Вебер М. «Політика як покликання та професія»

🔍 «Держава — це певний тип юридично врегульованої політичної поведінки, що існує в конкретних просторово-часових умовах».

Саністебан Л. С. «Основи політичної науки»

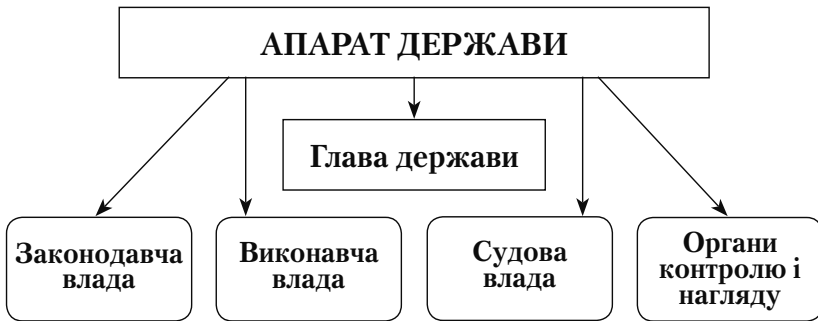
Невід’ємними атрибутами держави (її складовими елементами) є:

- 1) *Територія*, тобто просторова організація держави. Територією держави є частина суші, надр, повітряного простору і територіальних вод, на які поширюється її суверенітет.
- 2) *Населення* — співтовариство людей, які постійно мешкають на території даної держави і підкоряються її владі. Населення зв’язане з державою фактом постійного проживання на її території, а також особливим характером політико-правової приналежності — фактом *громадянства*. Під *громадянством* розуміється *постійний зв’язок людини з державою, що проявляється в їх взаємних правах і обов’язках*. За національним складом виділяють мононаціональні держави, в яких переважна більшість громадян становлять одну національність (Японія), та багатонаціональні держави, класичним прикладом яких є Україна.
- 3) *Публічна влада*, тобто особлива система органів і установ, що реалізує функції державної влади (*апарат держави*).

Апарат сучасної держави включає такі види державних органів (схема 4.2.):

- 1) *Органи законодавчої влади*, основною функцією яких є розробка та прийняття законів. Вищий орган законодавчої влади називають *парламентом* (фр. *parlement*, від *parler* — говорити).
- 2) *Органи виконавчої влади*, що виконують виконавчорозпорядницькі функції в державі. Вищий орган виконавчої влади називають *урядом*.
- 3) *Судові органи влади*, що здійснюють у державі функції правосуддя.
- 4) *Органи контролю й нагляду* — органи, що сприяють виконанню судової влади (*прокуратура, адвокатура та ін.*), а також різні *контрольно-ревізійні управління та інспекції*.
- 5) Особливе місце в державному апараті займає *глава держави* — конституційний орган або вища посадова особа (*монарх чи президент*), яка представляє державу всередині країни та на міжнародній арені.

Схема 4.2. Апарат сучасної держави

Кожна держава може також мати свої державні символи (*прапор, герб, гімн, іноді — девіз*), власну грошову одиницю, державну мову (закріплена законодавством мова офіційного спілкування, обов'язкова для використання в діловодстві, судочинстві, освіті, державних засобах масової інформації), столицю.

Таким чином, **держава** — це **універсальна, суверенна політична форма організації суспільства, центральний інститут політичної системи, створований для організації та**

управління життям населення на певній території за допомогою публічної влади, що має обов'язковий характер.

Сутність держави найбільш повно проявляється в її функціях, тобто головних напрямках діяльності. Функції держави за сферами діяльності поділяються на внутрішні та зовнішні. Основні функції сучасної держави представлені на схемі 4.3.

Схема 4.3. Функції сучасної держави¹

¹ Теория государства и права / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. — М.: Юристъ, 1999. — с 62.

4.2. ФОРМИ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ

Отже, усі держави мають приблизно однаковий набір властивостей, ознак і функцій. У будь-якій державі існують парламент, уряд, суди, армія, поліція та ін. Однак при уважнішому розгляді структури державної влади, національно-територіальної організації, взаємозв'язку релігії та світської влади, можна помітити й істотні відмінності в устрої сучасних держав. Так, главою уряду в Німеччині є канцлер, який призначається парламентом, у США — президент, який обирається народом; глава держави в Японії — імператор, у Швеції — король, у Франції — президент, в Австралії та Канаді — королева Великобританії, представлена генерал-губернаторами, а на Кубі або в Лівії немає ані президента, ані монарха, ані взагалі поста глави держави. Султан Брунею одноосібно править державою, а влада королеви Великобританії практично повністю обмежена незалежними парламентом, урядом і судами. Територія Німеччини складається із земель, США й Мексики — зі штатів, Росії — з республік, країв, областей і автономних округів, а території Китаю, Іспанії, України містять в собі автономні утворення. Навіть назви держав (Об'єднане Королівство Великобританії та Північної Ірландії, Князівство Монако, Федеративна Республіка Німеччина, Соціалістична Народна Лівійська Арабська Джамахірія, Ісламська Республіка Іран та ін.) говорять про існування особливих, властивих кожній конкретній державі особливостей. При цьому, безумовно, деякі держави мають і досить подібні характеристики, що дає можливість об'єднати їх у певні групи за способами формування вищих органів влади (формами *державного правління*) і територіальною організацією (формами *державного устрою*). Основні різновиди форм сучасної держави в узагальненому виді представлені наприкінці теми (схема 4.6.).

Форма правління — це форма держави, що характеризує організацію вищої державної влади та систему її зв'язків із населенням.

Сучасні форми правління, основні різновиди яких представлені на схемі 4.4, за місцем глави держави в апараті

влади можна поділити на два основні різновиди: *монархію* та *республіку*.

Схема 4.4. *Форми державного правління*

Монархія (гр. *monarchia* — єдиновладдя) представляє собою форму правління, за якою влада глави держави (монарха — царя, імператора, короля, еміра і т.д.) успадковується, здійснюється безстроково й не залежить від населення. Історично верховна влада монарха обґрунтовувалася її божественним походженням — монарх вважався намісником Бога на землі. Так, наприклад, Імператор Японії аж до прийняття нової конституції в 1946 р. офіційно вважався сином богині сонця — Аматерасу. Сучасна політична наука при

розгляді монархічних держав основну увагу приділяє не характеру походження влади монархів, а їхнім повноваженням, виділяючи такі різновиди даної форми правління, як *абсолютну й обмежену (конституційну) монархії*.

Абсолютна монархія (лат. *absolutus* — безумовний) характеризується зосередженням у руках монарха всієї повноти державної влади. Ця форма правління виключає наявність органів державної влади, незалежних від монарха. У сучасному світі абсолютизм зберігається в Бахреїні, Брунеї, Ватикані, Катарі, Кувейті, ОАЕ, Омані, Саудівській Аравії.

Обмежена монархія представляє собою таку форму державного правління, у якій повноваження монарха обмежуються конституцією (звідси інша її назва — *конституційна монархія*), що припускає існування незалежних представницьких органів державної влади. Така форма правління на сьогоднішній день існує більш ніж у 30 країнах світу (якщо рахувати країни Співдружності, тобто об'єднання держав — колишніх колоній і домініонів Великобританії), в тому числі — в одинадцяти європейських державах.

Основними різновидами обмеженої монархії є *дуалістична монархія*, у якій монарх очолює виконавчу гілку влади (Йорданія, Марокко), і *парламентська монархія*, у якій реальна влада належить не главі держави, а главі уряду, що призначається парламентом (Великобританія, Бельгія, Нідерланди, Швеція, Норвегія, Данія, Іспанія, Японія та ін.). В обмеженій монархії (а особливо — у монархії парламентській) глава держави практично не має реальної влади, він виконує лише представницькі функції, виступаючи від імені держави. Проте, монархія як форма правління не тільки зберігається, але іноді й відновлюється (як у 1975 р. в Іспанії), виступаючи потужною гарантією стабільності політичної системи. Про це свідчать і результати опитувань населення в Японії 1975 р., коли 80% респондентів висловилися за збереження статусу імператора¹, а також опитування у Великобританії 1997 р. і Австралії 1999 р., де переважна більшість громадян проголосувала за

¹ Л. Сморгунів, В. Семёнов. Политология. — СПб., 1996. — с. 97.

збереження монархічної форми правління, погодившись сплачувати податки на утримання королівського двору (близько восьми млн ф. ст. на рік¹).

У сучасному світі існують й інші (нетипові) форми монархії. Наприклад, унікальну форму монархічного правління являє собою Малайзія, в якій монарх обирається строком на п'ять років із числа дев'яти султанів, котрі очолюють потомствени султанати — складові частини держави. В Об'єднаних Арабських Еміратах існує так званий колективний монарх — Рада емірів, що обирає зі свого складу Президента ОАЕ. У багатьох країнах, що входять до Співдружності (Канада, Австралія, Нова Зеландія та ін.), від імені британського монарха державою керує генерал-губернатор, який призначається місцевим урядом або парламентом. При цьому такі країни, як Індія та Пакистан, що також входять до складу Співдружності, обирають президента як главу держави.

🔍 «Можливо, монархії й відмирають, проте у Західній Європі все ще більше монархій, аніж у будь-якому іншому регіоні світу. До монархій відносяться Великобританія й Іспанія, так само як і шість більш дрібних європейських демократій (Нідерланди, Бельгія, Люксембург, Данія, Норвегія й Швеція), а також кілька мікродержав типу Монако. Більшість цих монархій має тривалу історію, але дві з них з'явилися лише в ХХ сторіччі — норвезька (1905) та іспанська (1975), що була створена при переході країни від диктатури Франко до демократії. Можливо, іспанський король має більше впливу, аніж будь-який інший із європейських монархів, однак мало хто з них має реальну владу взагалі. В ході конституційної реформи 1970-х рр. в король Швеції був позбавлений усіх повноважень, що залишалися в нього — навіть формальних.

Монархії різняться скоріше за стилем, ніж за обсягом повноважень. Британська монархія схильна до пишності й церемоніалу, і королева під'їжджає до парламенту в золоченій кареті, в яку впряжені прикрашені коні. Монархії скандинавських держав і країн Бенілюксу іноді називають «велосипедними» (походження цього визначення зрозуміло зі знімка, де королева Нідерландів Беатрікс сфотографована на велосипеді). Покійний король Норвегії Олаф V (який правив з 1957 по 1991 рр.) відрізнявся особливою простотою поведінки. Замолоду він брав участь в Олімпійських іграх по стрибках на лижах із трампліна, і навіть в останні роки життя його часто можна було зустріти на лижній прогулянці

¹ Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран. — М.: Юристъ, 1997. — с. 364.

в лісах навколо Осло в супроводі лише свого собаки. Під час нафтової кризи 1970-х років він наполіг на тому, щоб добиратися від своєї королівської резиденції до лижної траси на громадському транспорті (і оплачувати свій квиток)».

Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. «Порівняльна політологія сьогодні»

Більше 140 держав у сучасному світі є *республіками*. *Республіка* (лат. *res publica* — суспільна справа) — це форма державного правління, за якою вища влада належить представницьким органам, вибраним населенням на певний строк. Главу держави з республіканською формою правління називають *президентом* (лат. *praesidēns (praesidentis)*) — той, що сидить попереду).

Звичайно ж, республіка як форма правління теж має свої різновиди. Очевидно, що ключова фігура в державному апараті США — президент, але як часто ми чуємо про президентів Німеччини або Італії? У цих країнах набагато помітнішою виявляється діяльність прем'єр-міністра (або канцлера), у той час як у Франції і президент, і прем'єр здаються цілком рівноцінними політичними фігурами. Вся справа — у нерівному розподілі функцій і повноважень між різними гілками державної влади, а також у тому, яке місце в державному апараті відводиться президентові. Основне питання, на яке необхідно дати відповідь при класифікації форм республіканського правління — хто формує уряд, кому він підзвітний та підконтрольний?

Так, особливістю моделі розподілу влади, що вперше виникла в США й розповсюдилася в країнах Латинської Америки, є те, що президент, який обирається на всенародних виборах, поєднує повноваження глави держави та глави виконавчої влади. Така форма правління одержала назву *президентської республіки*.

Для Німеччини, Італії, як і для більшості європейських республік, характерна інша модель, відповідно до якої вирішальна роль в організації державної влади належить парламенту, що формує уряд зі складу партій, що одержали більшість голосів на виборах. Президент як глава держави виконує лише представницькі функції. Така форма правління, що існує в усіх західноєвропейських країнах, за винятком

Франції, Португалії, Фінляндії та Швейцарії, називається *парламентською республікою*.

🔍 «Якщо спробувати кількома словами викласти суть основної розбіжності між парламентською і президентською системами, то можна сказати, що парламентаризм надає політичному процесу певну гнучкість, тоді як системі президентського правління властива твердість.

Строго говорячи, парламентаризм — це такий режим, за яким єдино демократичним законним інститутом є парламент, а влада уряду перебуває в повній залежності від парламентського вотуму довіри...

У системах президентського правління глава виконавчої влади, наділений значними конституційними повноваженнями, включаючи контроль за складом кабінету й адміністрації, обирається прямим голосуванням на певний строк і не залежить від вотуму довіри парламенту. Він не тільки «власник» виконавчої влади, а й символічний глава держави, який у період між виборами може бути відсторонений від влади тільки через імпічмент».

Лінц Х. «Небезпеки президентства»

Франція виступає класичним прикладом так званої *змішаної республіки* (або гібридної, напівпрезидентської, парламентсько-президентської). Дана форма правління характеризується більшим у порівнянні з парламентською республікою обсягом повноважень президента, який, при цьому, не є главою виконавчої влади. Уряд у такій республіці формується й контролюється одночасно і парламентом, і президентом.

🔍 «Розглянемо V Французьку Республіку, яку Моріс Дюверже охарактеризував як напівпрезидентську. Хоча глава держави (президент) тут дійсно обирався на певний строк правління, глава уряду (прем'єр-міністр) повинен був розпоряджатися парламентською більшістю. За умови, що президентська партія мала у своєму розпорядженні таку більшість, президент міг обрати прем'єр-міністра зі членів своєї партії, що, тим самим, давало йому можливість управляти як фактичному главі уряду. В іншому випадку глава уряду (прем'єр-міністр) міг належати до опозиційної партії, щоб мати можливість одержати підтримку парламенту, як це відбулося в період між 1986 і 1988 рр., коли президент країни Франсуа Міттеран повинен був призначити прем'єр-міністром лідера опозиційної партії Жака Ширака. У такі моменти президент не є Президентом «з великої букви» (у буквальному значенні). Хуан Лінц визначає V Республіку як «гібридну».

Рігс Ф. «Порівняльна оцінка президентської форми правління»

Розглянуті вище форми республіканського правління називають демократичними, бо вони засновані на принципі розподілу влади й відрізняються одна від одної лише обсягом повноважень тієї або іншої гілки влади. Однак, поряд з такими моделями розподілу влади, виділяють і так звані *недемократичні республіки*, що використовують принципово інші способи організації державної влади.

Такі форми правління існували в багатьох соціалістичних країнах, де практикувалося обрання фактичного глави держави вищим партійним органом. Форма організації влади в СРСР — *радянська республіка* — подібна парламентській (тому що саме парламент формує уряд), але, при цьому, замість принципу розподілу влади використовується зворотний принцип — «вся влада радам», що передбачає концентрацію влади в руках законодавчих органів влади (рад народних депутатів різних рівнів), які мають одночасно і законодавчі, і виконавчі функції.

Багато республік з автократичними політичними режимами за формою правління на практиці вподібнюються монархіям — у таких країнах лідери партій або правлячих угруповань проголошуються довічними (Югославія при Тіто, Індонезія — в 60-ті рр., Заїр та Уганда в 70-ті рр. XX ст.) і навіть посмертними (як лідер КНДР Кім Ір Сен) президентами, а успадкування влади остаточно перетворює такі республіки на певну президентську форму абсолютизму. Досить показовою в цьому змісті є історія із президентом ЦАР Бокасса, який у 1977 р. (за прикладом свого кумира Наполеона) офіційно проголосив себе імператором Центральноафриканської республіки Бокасса I, розтративши на святкування з нагоди свого коронування всі запаси державної скарбниці — більше 200 млн доларів.

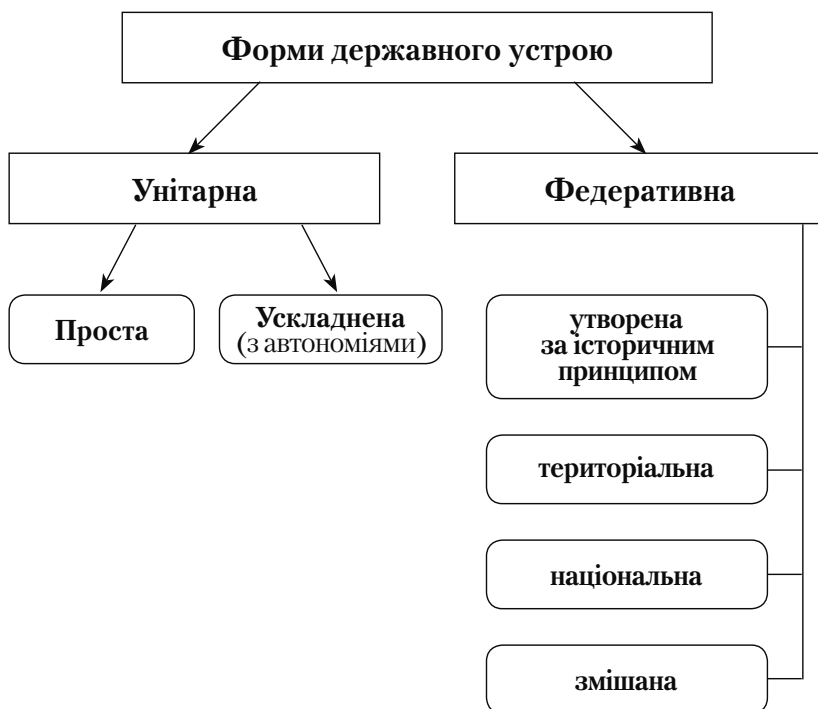
Формальне віднесення деяких держав за своєю формою до республіки мало що дає для аналізу реальної системи розподілу влади. Так, наприклад, у Лівії головний керівний орган (так зване Револьюційне керівництво) офіційно перебуває поза системою державної влади, а в Ірані після Ісламської революції 1979 р. реальна влада належить не президентові й парламенту, що обираються населенням, а Керівникові держави — релігійному лідерові (аятолі),

який призначається мусульманською Радою Старійшин і здійснює свої повноваження довічно.

Державний устрій являє собою форму держави, яка визначає її національно-територіальну організацію. Державний устрій характеризує внутрішню структуру держави, спосіб її політичного та територіального розподілу, принципи взаємин між державою в цілому та її частинами, їх правовий статус.

У сучасному світі виділяють *унітарний* та *федеративний* державний устрій. Основні різновиди форм державного устрою представлені на схемі 4.5.

Схема 4.5. Форми державного устрою

Переважає більшість сучасних держав за формою державного устрою є *унітарними*. *Унітарний державний устрій* (лат. *unitas* — єдність) характеризується єдністю державної території, єдиною системою органів державної влади,

єдиним законодавством. Така форма територіальної організації характерна, як правило, для країн економічно й національно однорідних. Територія унітарної держави поділяється на різні адміністративно-територіальні одиниці (лат. *administratio* — управління і *territorium* — область, територія) складові частини (краї, області, райони та ін.), відповідно до яких формується система місцевих органів влади і самоврядування.

Іноді в унітарних державах зі складним характером національних і соціально-економічних відносин припускається *автономія* її окремих частин. Під *автономією* (гр. *auto* — сам і *nomos* — закон) розуміється законодавчо закріплена форма самоврядування територіальної одиниці держави, що проявляється в самостійному рішенні питань місцевого значення. Виділяють такі види національно-територіальної автономії, як *політичну* (державну), що має деякі зовнішні ознаки державності — парламент, уряд та ін., сфера компетенції яких визначається конституцією (Автономна Республіка Крим — в Україні, Гренландія — у Данії), і *адміністративну* (місцеву), що не має зовнішніх ознак державності, коло прав якої визначається звичайними законами (Тібет — у Китаї, автономія в штаті Ассам — в Індії). Держави, що мають у своєму складі автономні утворення, називають *ускладнено унітарними*.

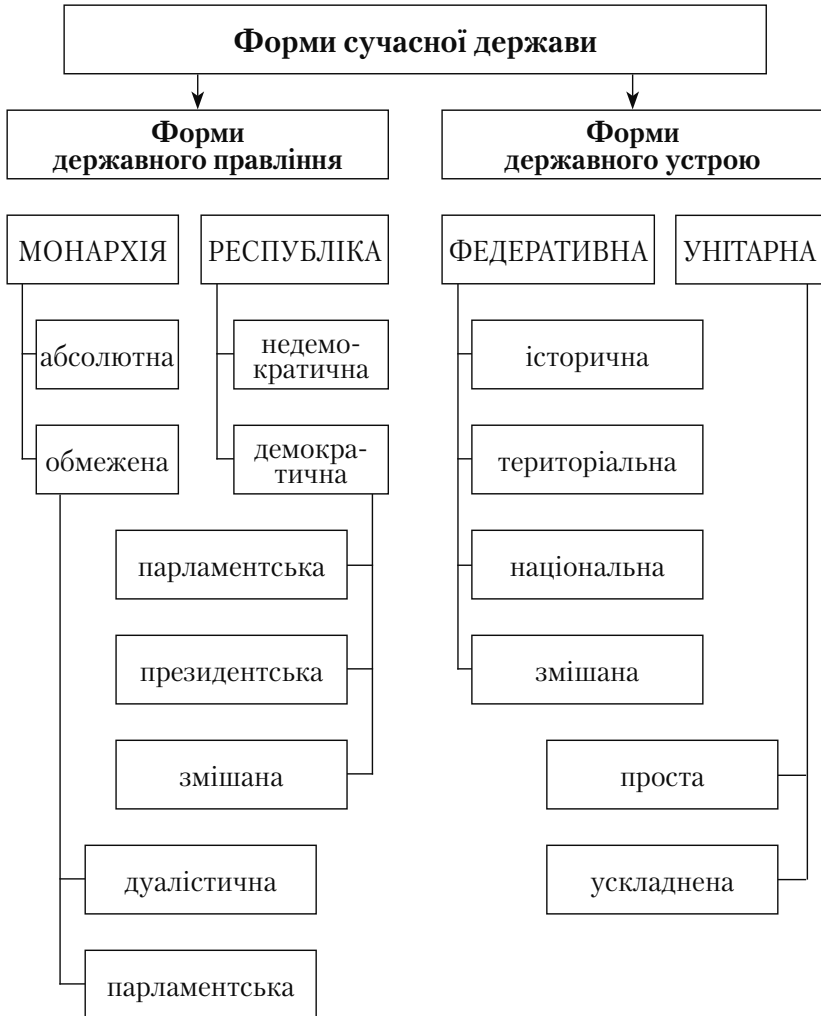
Федерація (федеративний устрій) (лат. *foederatio* — союз, об'єднання) — це форма державного устрою, що припускає наявність у складі держави певних державних утворень — суб'єктів федерації (республік — у Російській Федерації, штатів — у США, Індії, Бразилії, Мексиці, кантонів — у Швейцарії, провінцій — в Аргентині, Канаді, Пакистані, земель — у Німеччині та Австрії, еміратів — в ОАЕ), які мають певну самостійність, свій адміністративно-територіальний поділ і законодавство.

 «Федерація представляє собою форму організації державної влади, головні принципи якої були сформульовані засновниками Сполучених Штатів у Конституції 1787 р. Федерація припускає утворення єдиного центрального уряду, а ті одиниці, що її складають, отримують право, з одного боку, на самоврядування, з іншого — на співучасть у загальному конституційному управлінні. Повноваження центрального уряду делегуються насе-

ленням всіх складових одиниць. Для розпуску федерації потрібна згода всіх або більшості складових одиниць».

Елейзер Д. Дж. «Порівняльний федералізм»

Схема 4.6. Форми сучасної держави.

Федеративний устрій є характерним для країн зі значним різноманіттям національних, соціально-економічних, історичних умов. Дана форма територіальної організації

характеризується розподілом повноважень між центральними органами державної влади та суб'єктами федерації, подвійною системою органів державної влади і законодавства. Суб'єкти федерації мають представництво в парламенті країни, забезпечене існуванням другої палати.

У сучасному світі існує майже 20 федеративних держав, при цьому вони займають більше 40% всієї території планети (а за кількістю жителів — до третини населення Землі). Виділяють: *історичні типи федерації* (ФРН, Швейцарія), *національні* (СРСР, Чехословаччина, Бельгія), *територіальні* (США, Мексика) і *національно-територіальні* (Росія).

 «В основі федеративної матриці — територіальний принцип. У нинішні часи федералізм, що будується на якійсь іншій основі, виявляється досить недовговічним... Як тільки впали тоталітарні режими СРСР, Чехословаччини та Югославії, ці країни розкололися, і, щонайменше у двох випадках із трьох, цей розкол спричинив кровопролиття».

Елейзер Д. Дж. «Порівняльний федералізм»

Історія знає й інші типи національно-територіальної організації держав — *імперії, конфедерації* та ін. Так, *імперія* (лат. *imperiū* — влада, панування) являє собою державу, що складається з *метрополії* (гр. *meter* — мати й *polis* — місто) — центральної частини держави, і *колоній* (лат. *colonia* — поселення) — підлеглих центральній владі держав (наприклад, Римська імперія, Британська імперія, Російська імперія). Дана форма державного устрою існувала у світі аж до розпаду колоніальної системи в середині ХХ ст.

Конфедерація (лат. *confederatio* — союз, об'єднання), на відміну від федерації, що представляє собою форму національно-територіального устрою держави, є *формою міждержавного об'єднання*, союзом незалежних держав, створюваним для виконання певних завдань: економічних, політичних, військових і ін. Держави, що входять до конфедерації, зберігають свій суверенітет і мають власні органи державної влади. Для координації дій у конфедерації, як правило, створюються загальні органи влади і управління. До кінця ХІХ століття конфедерація розглядалась як тип державного устрою. Конфедеративний устрій мали у свій час такі держави, як Австро-Угорщина до 1918 р., Швеція й Норвегія

до 1905 р., США до 1787 р., Швейцарія до 1848 р., ОАР – Єгипет і Сирія (1958–1961 рр.), Германський союз (з 1815 р. до 1867 р.), Сенегамбія – Сенегал і Гамбія (з 1982 по 1989 р.) та ін. Як показала історія, конфедерації є досить нестійкими державними утвореннями, які або розпадаються, або ж перетворюються на федерації.

🔍 «Конфедерація була загально визнаною формою федералізму до 1787 р. При конфедеративному устрої одиниці, що об'єдналися, утворюють союз, але в значній мірі зберігають свій суверенітет і законодавчі повноваження. Вони встановлюють і підтримують постійний контроль над центральним урядом. Для виходу зі складу конфедерації її членів не потрібно згоди інших – подібне право фіксується при встановленні конституційної угоди. Класичні зразки конфедерації – Ахейський союз (конфедерація давньогрецьких міст у Пелопоннесі, бл. 280–146 рр. до н.е.) і Республіка З'єднаних провінцій (об'єднання семи нідерландських провінцій в XVI–XVII ст.). Окрім названих існують інші – квазіфедеративні – форми, у тому числі: унії (наприклад, Об'єднане королівство Великобританії та Північної Ірландії; ліги (наприклад, асоціація держав Південно-Східної Азії), кондомініуми (наприклад, Андорра під протекторатом Франції й Урхельського єпископа (Іспанія))...».

Елейзер Д. Дж. «Порівняльний федералізм»

4.3. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ДЕРЖАВНОСТІ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

У сучасному світі існує низка міждержавних об'єднань, до яких входять незалежні, суверенні держави (наприклад, СНД, Європейський Союз та ін.). Досить ймовірно, що згодом деякі з них стануть основою для нових форм державності. Так, зараз є очевидною тенденція до зміцнення Єв-

Прапор Європейського союзу

ропейського Союзу (який, до речі, має багато ознак окремого державного утворення – органи влади, символіка, єдина європейська валюта та ін.) – від розширення повноважень Європарламенту до намірів завершити створення єдиного внутрішнього ринку й спроб ввести в дію загаль-

ноевропейську Конституцію, прийняту в 2004 р. Сьогодні ЄС — це 373 мільйони населення і 9,2 трильйони доларів сукупного ВВП, що дозволяє деяким ученим уже називати його «граничним випадком правової держави»: новою державною системою, яка повністю визначає економіку, політику і культуру на певній території¹. Чи дійсно це так? Які перспективи цього унікального феномена політичного життя кінця ХХ — початку ХХІ ст., чи стане ЄС новою формою державності, що визначатиме політичний порядок у Європі та світі, новою структурою, що відбиває тенденції розвитку державності в сучасному світі?

Основою того, що зараз носить назву «Європейський Союз», стало засноване в 1946 р. «Співтовариство вугілля та сталі», яке регламентувало переміщення цих стратегічно важливих товарів між Францією і Німеччиною, а в 1958 р. був створений прообраз Загального ринку (до нього увійшли Франція, Німеччина, Італія та країни Бенілюксу — Бельгія, Нідерланди, Люксембург). Вирішальною для Співдружності стало розширення в 1973 р. — до ЄС вступили Великобританія, Ірландія та Данія. Надалі до Співдружності послідовно приєднуються Греція (1981), Іспанія та Португалія (1986). Важливою подією стало приєднання до Євросоюзу в 1990 р. Східної Німеччини — країни колишнього соцтабору, економічні структури якої на той момент не відповідали стандартам ЄС. У 1995 р. до ЄС приєднались Австрія, Фінляндія та Швеція, а в 2004 р. відбулося знаменне розширення ЄС на схід: до його складу були прийняті Литва, Латвія, Естонія, Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Словенія. Кандидатами на вступ у 2008 р. є Болгарія, Румунія, Туреччина, а також Мальта і Кіпр, які економічно та політично відповідають вимогам ЄС.

Бажання уникнути загрози військових конфліктів, що виникла в європейських народів після другої світової війни, стало рушійною силою європейської консолідації. Всього за 50 років війна між європейськими державами стала немислимою, адже країни створили мережу, об'єднану законами та нормативно-правовими актами. Заснована

¹ Переслегин С. Самоучитель игры на мировой шахматной доске. — М.: АСТ, 2006. — с. 155.

на праві система, що перебиває суверенітети національних держав, замінила ідею балансу сил у світовій політиці на її пряму протилежність — з нарощуванням сили Європа стає все більш притягальною для сусідів, які прагнуть приєднатися до неї, а не зрівноважити її могутність. За зауваженням американського економіста Р. Розенкранца, це, ймовірно, перший випадок в історії, коли виникнення потужної сили не спонукало інші країни об'єднатися проти неї¹. Причиною цього є унікальна природа Європейського Союзу, що представляє собою скоріше мережу, аніж державу. Особливістю такої структури є відсутність у ЄС чітко визначеного центра, тому, будь-яка інша сила, намагаючись збалансувати її вплив, сама втягується у процес взаємодії з різними її членами.

Таким чином, об'єднання європейських країн, що розпочалося понад 50 років тому багато в чому через усвідомлення глобальної взаємозалежності соціально-економічних і політичних процесів у сучасному світі, незважаючи на формальні ознаки окремого державного утворення зі своїм прапором, гімном, паспортами та грошовою одиницею, докорінно відрізняється від усіх, які існували раніше. ЄС представляється такою організацією, що залишає реальну владу своїм учасникам, які відповідають за втілення в життя переважної більшості політичних дій, а також здійснюють контроль за її діяльністю. Це принципово нова, наддержавна структура, яка в корені змінює характер світової політики.

Нова Європа являє собою не федерацію і не конфедерацію, а зовсім нове за своєю суттю утворення — динамічну політичну систему, яка складається з цілої низки співтовариств, що здійснюють спільну діяльність у певних областях (економічній, політичній, культурній), і яка діє в межах єдиного правового поля. Існує як мінімум три великих проекти, в яких беруть участь не всі члени ЄС: Єврозона (12 країн), Шенгенська (безвізова) угода (15 країн) та Західноєвропейський (оборонний) союз (10 повноправних членів).

¹ Rosencrance R. The European Union: A New Type of International Actor // Paradoxes of European Foreign Policy. — Kluwer, 1998.

🔍 «ЄС не є імперією, федерацією, конфедерацією або іншою формою наднаціональної держави. Це скоріше складний комплекс міжнародно-правових домовленостей, підписантими яких є більшість європейських держав, єдиний ареал дії цілої низки сервітутів, певна «рамка», вибудувана для будь-яких життєвих форматів».

Переслєгін С. «Самовчитель гри на світовій шахівниці»

Інтегрована Європа змогла увійти в життя європейців так швидко в значній мірі завдяки несиловому проникненню в національну політику держав — формально не порушуючи національні інститути, але змінюючи їх внутрішньо. Привабливість політичної та економічної моделі Євросоюзу стала потужним стимулом перетворення суспільного та державного ладу сусідніх із ним держав. Усе більше й більше країн потрапляють до «Євросфери» — зони європейського впливу, перетерплюючи перетворення в руслі європейського проекту та переймаючи європейські цінності й моделі поведінки. Росія підписує Кіотський протокол щодо заборони промислових викидів речовин, що сприяють парниковому ефекту; улагоджуючи відносини з Європейським Союзом, Польща відмовляється від існуючої десятиліттями практики й вводить конституційний захист етнічних меншин, щоб одержати дозвіл вступити в ЄС; ісламістський уряд Туреччини, побоюючись викликати невдоволення Брюсселя, відмовляється від пропозиції своєї власної партії щодо прийняття нового кримінального кодексу, в якому порушення подружньої вірності з боку жінок каралося б за законом.

Відносини між народами європейського співтовариства поступово перетворюються на внутрішню політику. Як відзначав перший президент Європейської комісії, закон — це найдужча зброя Європи: «Європейське Співтовариство є дітищем закону, в нього немає засобів безпосереднього примусу для того, щоб змусити підкорятися своїй владі, в нього є тільки невеликий адміністративний апарат, який спирається на держави — члени ЄС»¹.

Таким чином, на сьогоднішній день стає вкрай складно сказати, де закінчується внутрішня політика європейських

¹ Duchene F. J. Monnet: The first statesman of interdependence. — N-Y, L., 1994..

держав, а де починається зовнішня. Будь-які значимі події у внутрішньополітичному житті тієї або іншої країни негайно відбиваються на її міжнародному становищі, вимагаючи таких дій у галузі зовнішньої політики, що повністю б відповідали загальній концепції політики ЄС.

Сила Європейського Союзу, таким чином, вимірюється не величиною військового бюджету або перевагою в галузі високоточних ракетних технологій — Європа не виставляє напоказ свою міць і не говорить про «єдину розумну модель прогресу», як США. Вона діє набагато тонше, проникаючи крізь зовнішню оболонку традиційних політичних структур. На відміну від стратегії США, яка припускає можливість використання сили, стратегія Європи полягає сьогодні в наданні сусіднім країнам можливості інтеграції до ЄС, що припускає їх неминуче наближення до політичних норм та інституціональної практики Європейського Союзу. Більш того, європейські стандарти в області прав людини та захисту прав меншин значно перевищують вимоги, запропоновані для вступу до будь-якої іншої організації, і, виходячи за рамки свого призначення, стають загальносвітовими стандартами.

 «Європа змінює країни не загрозою вторгнення в них: найбільша загроза з боку ЄС — це відмова мати з ними справи».

Леонард М. «XXI століття — століття Європи»

Створюючи загальні стандарти, формуючи загальні цінності, що набувають чинності через національні інститути, Європа може поширювати свій вплив, не перетворюючись на об'єкт ворожих дій. У той час, як кожна кампанія, посольство або військова база США є потенційною мішенню для терористів, уміння Європи триматися в тіні дозволяє їй поширювати сферу свого впливу у світі, не провокуючи подібної ситуації. Відсутність єдиного лідера, наявність цілої низки владних центрів, об'єднаних загальними цілями, дає можливість ЄС розширювати свої кордони, охоплюючи все більше країн, не ризикуючи розпастися й продовжуючи надавати своїм членам переваги, забезпечувані положенням найбільшого світового ринку.

Інакше кажучи, у відносинах з іншими країнами європейців не цікавить класична геополітика. ЄС змінює країни не загрозою вторгнення, він виходить із принципів суворого дотримання законності та єдності базових (демократичних) цінностей. Таким чином ЄС має можливість повністю трансформувати країни, у відносини з якими він вступає, а не просто впливати на них (змінюючи, наприклад, силовим методом уряди Афганістану або Іраку). Перейшовши від моделі взаємодії на рівні національних держав (яка була найбільш ефективною останні кілька століть) до нової — *надсуверенної* — форми політичної організації, Європа змінює характер світової політики, ставлячи інші країни перед вибором: або вступити до ЄС, або створити свій союз, заснований на схожих принципах міжнародного права, можливості втручання у справи інших та ідеології збереження миру.

 «Європейська модель надихає послідовників по всьому світі, і вони створюють власні співтовариства з найближчими сусідніми державами. Цей «ефект регіонального доміно» змінить наші уявлення про політику, економіку й дасть нове визначення сили для ХХІ століття».

Леонард М. «ХХІ століття — століття Європи»

Сучасна геополітика, таким чином, втрачає звичні одно- або двополюсні обриси, відходячи від впливу ООН і принципу невтручання у внутрішні справи суверенних держав. Небезпеки, що несе в собі глобалізація, все частіше змушують сучасні держави втручатися у внутрішні справи один одного для того, щоб погоджувати світові стандарти контролю за станом навколишнього середовища, боротьби з міжнародним тероризмом, захисту прав людини та ін. Показовою в цьому плані є реакція країн ЄС щодо своїх нових членів — Чехії, Польщі та ін., які не встигли усвідомити характеру такого роду взаємодії, і змушені були під тиском європейських країн корегувати свої зовнішньополітичні плани відповідно до загальної зовнішньої політики ЄС з питання розміщення системи ПРО на території цих держав у березні-квітні 2007 г.

При цьому, за влучним зауваженням англійського політолога *М. Леонарда*, сучасна Європа являє собою «шлях,

Марк Леонард

що не має кінцевого пункту призначення, політичну систему, яка уникає грандіозних планів і конкретного визначення очікуваних результатів»¹ (властивих, скажімо, американській політиці). Саме відсутність у Європи такого роду далеких планів, а також пріоритет принципу безперервності реформ є ключем до розуміння її сучасної політики. «Декларація Шумана», підписана Францією та Німеччиною, стала підґрунтям «Нового європейського будинку», чітко визначивши пріоритет даного принципу безперервності процесу реформ: «Єдина Європа не буде побудована відразу або за єдиним генеральним планом, — відзначає М. Леонард, — вона буде розбудовуватися за допомогою конкретних досягнень, які спочатку створять солідарність *de facto*»².

Перелік потенційних членів ЄС сьогодні утворює довгий список — від України та Грузії до Марокко й Тунісу, які територіально навіть не входять до Європи. При цьому, незважаючи на реальні проблеми багатьох країн (у тому числі — й України) на шляху до євроінтеграції, а також проблеми самого ЄС, пов'язані із обмеженими можливостями його швидкого розширення (очевидно, що саме зараз Європа повністю зайнята «перетравленням» останньої хвили розширення ЄС, а не очікуванням «великого вибуху» — нового розширення ЄС і НАТО, ініційованого на саммітах у Копенгагені та Празі в 2002 р.), даний процес має незворотній характер — не стільки через екстенсивний характер розвитку економіки ЄС, скільки через геополітичні обставини. Так само, як свого часу Німеччина наполягала на вступі Польщі до європейського клубу, сьогодні вже поляки прагнуть приєднання до ЄС України, щоб мати стабільного сусіда на сході. Тому, слова колишнього голови Єврокомісії Р. Проді про те, що «Україна має стільки ж підстав увійти до складу ЄС, скільки й Нова Зеландія», означають лише те, що країнам, які претендують на членство в новій

Перелік потенційних членів ЄС сьогодні утворює довгий список — від України та Грузії до Марокко й Тунісу, які територіально навіть не входять до Європи. При цьому, незважаючи на реальні проблеми багатьох країн (у тому числі — й України) на шляху до євроінтеграції, а також проблеми самого ЄС, пов'язані із обмеженими можливостями його швидкого розширення (очевидно, що саме зараз Європа повністю зайнята «перетравленням» останньої хвили розширення ЄС, а не очікуванням «великого вибуху» — нового розширення ЄС і НАТО, ініційованого на саммітах у Копенгагені та Празі в 2002 р.), даний процес має незворотній характер — не стільки через екстенсивний характер розвитку економіки ЄС, скільки через геополітичні обставини. Так само, як свого часу Німеччина наполягала на вступі Польщі до європейського клубу, сьогодні вже поляки прагнуть приєднання до ЄС України, щоб мати стабільного сусіда на сході. Тому, слова колишнього голови Єврокомісії Р. Проді про те, що «Україна має стільки ж підстав увійти до складу ЄС, скільки й Нова Зеландія», означають лише те, що країнам, які претендують на членство в новій

¹ Леонард М. XXI век — век Европы. — М.: АСТ, 2006. — С. 18.

² Леонард М. XXI век — век Европы. — М.: АСТ, 2006. — С. 19.

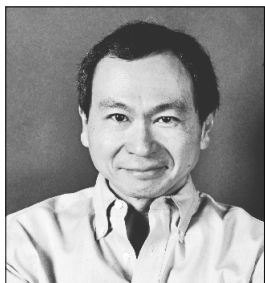
Європі, не варто чекати формального запрошення — така ж ситуація відзначалася й у 1989 р., коли в західноєвропейських країн не було впевненості у тому, чи потрібно Європі займатися поглибленням ЄС, чи може вона прийняти бідні центрально- та східноєвропейські країни; однак, коли ці країни на практиці стали відповідати всім правилам «клубу», причин для відмови вже не залишилося. Як зазначає колишній міністр фінансів Франції Д. Страусс-Кан, «Ми (Європа) змушені зараз думати про те, як надати можливість країнам колишнього Радянського Союзу та Середземноморського басейну увійти до нашої політичної сфери. Можливо, зараз ще рано готуватися до створення Європейського Союзу, який охопить територію від айсбергів на Півночі Арктики до піщаних дюн у Сахарі та Середземномор'я посередині, але виключати таку можливість, напевно, було б злочином».¹

 «Зараз для Європейського проекту наступив вирішальний момент: як завдати на нових сусідів такого перетворюючого впливу, який він зробив на країни Центральної й Східної Європи та Туреччину. Як перетворити Європейський Союз, що складається із двадцяти п'яти членів, на співтовариство п'ятдесятьох демократичних держав, яке перетворить своїх сусідів, захоплюючи їх за собою».

Леонард М. «XXI століття — століття Європи»

Таким чином, провідною тенденцією останніх десятиліть у світовій політиці є ослаблення національної державності. Ця тенденція має дві основні причини — нормативну й економічну. Дійсно, багато держав у ХХ столітті були «занадто» потужними, придушували населення й нападали на своїх сусідів. Навіть у неавтократичних державах досить часто спостерігався спад економічного росту внаслідок надмірного втручання державної влади в економічну сферу. Тому основною тенденцією останніх років стало різке зменшення частки державного сектора й звернення до ринку або до функцій громадянського суспільства, помилково привласнених державним апаратом. Активне зростання світової економіки також неминуче спричинило

¹ Леонард М. ХХІ век — век Европы. — М.: АСТ, 2006. — С. 168.

Френсіс Фукуяма

руйнування автономії суверенних національних держав за рахунок різкого зростання обміну інформацією, мобільності капіталу й трудових ресурсів.¹

Однак події 11 вересня 2001 року змусили багатьох політологів по-новому підійти до розгляду проблеми розвитку державності в сучасному світі. Сьогодні у політичній науці однією з найпоширеніших стала позиція, відповідно до якої в умовах кризи глобальної безпеки головним питанням світової політики стає не зменшення державності, а, навпроти, її посилення.

Так, американський вчений *Ф. Фукуяма* зазначає, що для окремих суспільств (як і для світового співтовариства в цілому) знищення державності — це прелюдія не до утопії, а до катастрофи. Слабкі держави по усьому світу — від Європи до Південної Азії — являють собою загрозу міжнародному порядку, будучи джерелом конфліктів і серйозних порушень прав людини, виступаючи потенційним джерелом тероризму нового різновиду, здатного проникати в розвинений світ. Зміцнення державності шляхом створення різних видів державних установ, за Фукуямою, є завданням, що стало життєво важливим для міжнародної безпеки, але з яким на сьогодні впоралося лише кілька розвинених країн. Таким чином, для майбутнього світового порядку найважливіше — «знову навчитися будувати державу».²

🔍 **«Хоча ми не бажаємо повернення до світу конфліктуєчих великих сил, ми, дійсно маємо потребу в силі. Тільки держави (й саме держави) здатні об'єднати й доцільно розмістити сили забезпечення порядку. Ці сили необхідні, щоб забезпечувати правління закону усередині країни, дотриматись міжнародного порядку. Ті, хто виступає за «сутінки державності» — чи то поборники вільного ринку, чи то віддані ідеї багатосторонніх договорів, — повинні пояснити, що саме замінить силу суверенних держав в сучасному світі. Насправді цю прірву заповнило різноманітне зібрання міжнародних організацій, злочинних синдикатів,**

¹ Ф. Фукуяма. Сильное государство. — М.: «АСТ». — 2006. — С. 197.

² Ф. Фукуяма. Сильное государство. — М.: «АСТ». — 2006. — С. 199.

терористичних груп та ін., які володіють певною владою та легітимністю, але рідко і тим, і іншим одночасно. За відсутності ясної відповіді нам залишається тільки повернутися до суверенної національної держави й знову спробувати зрозуміти, як зробити її сильною та успішною».

Фукуяма Ф. «Сильна держава»

ГОЛОВНЕ В РОЗДІЛІ:

1. Держава є центральним інститутом політичної системи суспільства, що створюється для організації й управління життям населення на певній території за допомогою публічної влади, яка має загальнообов'язковий характер.
2. Виникнення державності на різних етапах розвитку політичної думки пов'язувалося із впливом різних факторів. Серед основних теорій походження держави: теологічна, патріархальна, теорія насильства, договірна, психологічна, соціально-економічна.
3. Основними властивостями держави є суверенність, універсальність, монополія на правотворчість та застосування сили.
4. Основними ознаками держави виступають населення, територія та апарат влади — органи законодавчої, виконавчої та судової влади, органи контролю і нагляду, посада глави держави.
5. Функції держави за сферами діяльності поділяються на внутрішні та зовнішні. До внутрішніх відносять правову, соціально-економічну, екологічну, культурно-виховну; до зовнішніх — функцію оборони країни, функцію співробітництва з іншими державами, функцію підтримки світового порядку.
6. Форма державного правління — це спосіб організації вищої державної влади та система її взаємин з населенням. Виділяють: монархію (абсолютну і конституційну, яка поділяється на парламентську і дуалістичну) та республіку (недемократичну і демократичну у вигляді президентської, парламентської або змішаної моделі).
7. Державний устрій характеризує внутрішню структуру держави, її національно-територіальну організацію.

Виділяють: унітарні (прості або ускладнені) і федеративні (створені за історичним принципом, національні, територіальні та змішані) держави.

8. Конфедерація є формою міждержавного об'єднання, союзом незалежних держав, що створюється для виконання економічних, політичних, військових та ін. завдань. Держави, що входять до конфедерації, зберігають свій суверенітет і мають власні органи влади. Конфедерації є досить нестійкими державними утвореннями, які або розпадаються, або перетворюються на федерації.
9. Провідною тенденцією останніх десятиліть у світовій політиці є ослаблення національної державності, зумовлене двома основними причинами — нормативною та економічною. Проте сьогодні однією з найпоширеніших у політичній науці є позиція, відповідно до якої в умовах кризи глобальної безпеки головним питанням світової політики стає не зменшення державності, а, навпроти, її посилення.

СЕМІНАР № 4. ДЕРЖАВА ЯК ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТИТУТ

Цілі та завдання заняття: розгляд сутності, ознак і властивостей держави, визначення її внутрішніх та зовнішніх функцій, вивчення специфіки діяльності державного апарата, розгляд основних форм державного правління і державного устрою, ознайомлення з теоріями походження держави, аналіз основних теорій правової і соціальної держави, характеристика основних тенденцій розвитку державності в сучасному світі.

Основні поняття і категорії теми: *держава, державна територія, громадянство, суверенітет, апарат держави, законодавча влада, виконавча влада, судова влада, органи контролю і нагляду, прокуратура, глава держави, президент, монарх, уряд, парламент, суд, унітарна держава, автономія, федерація, релігійна держава, світська держава, суб'єкт федерації, розподіл влади, правова держава, соціальна держава.*

ПЛАН

1. Поняття, ознаки і функції держави. Теорії походження держави.

Держава як центральний елемент політичної системи суспільства. Універсальність і суверенність державної влади. Ознаки держави. Основні концепції походження, природи і соціального призначення держави. Внутрішні і зовнішні функції держави.

2. Форми сучасної держави.

Поняття форми правління. Монархія: поняття, ознаки, види. Республіка, її особливості та різновиди. Радянська республіка як недемократична форма республіканського правління. Поняття форми державного устрою. Унітарний державний устрій, його ознаки. Поняття автономії. Федерація: поняття, ознаки і види. Релігійні і світські держави.

3. Основні принципи правової і соціальної держави. Тенденції розвитку сучасної державності.

Соціальне середовище і механізм функціонування правової держави. Принципи правової держави. Соціальна орієнтація правової держави, співвідношення соціального і правового принципів. Взаємозв'язок правової держави

і громадянського суспільства. Основні тенденції розвитку державності в сучасному світі.

ПРОБЛЕМНО-ПОШУКОВІ ПИТАННЯ

1. Визначте місце держави в політичній системі суспільства. В чому особливості політологічного підходу до визначення держави?

2. Прокоментуйте висловлення М. Вебера: «Людство не вигадало нічого більш вишуканого в політиці, ніж політичний союз, яким є держава». Як ви вважаєте, які зміни відбулися у функціях національної держави та її значенні як сучасної політичної організації суспільства за останні десятиліття?

3. Визначте сутність монархії як форми державного правління. В чому особливості інституту монархії в сучасних умовах?

4. В чому сутність принципу розподілу влади? Що представляє собою механізм «стримувань і противаг»? Наведіть приклади.

5. В роботі «Про дух законів» Ш.Л. Монтеск'є, обґрунтовуючи необхідність розподілу влади, пояснює, до яких негативних наслідків може призвести об'єднання різних гілок влади. Спробуйте передбачити наслідки об'єднання:

- 1) законодавчої і виконавчої влади;
- 2) законодавчої і судової влади;
- 3) виконавчої і судової влади;
- 4) всіх трьох гілок влади.

6. Як розподіляється влада між законодавчою та виконавчою гілками в президентських, парламентських та змішаних республіках?

7. Дайте визначення автономії. В чому відмінність федерації від ускладненої унітарної держави?

8. Назвіть умови існування правової держави. Які держави можна назвати правовими?

9. Чи сумісні, на ваш погляд, вільна особистість і держава? Прокоментуйте наступні ствердження:

- 1) «Коли стає можливим говорити про свободу, тоді держава перестає існувати» (Ф. Енгельс).

- 2) «Держава — річ, яка вигідна всім, але не вигідна кожному окремо» (В. Найшуль).
- 3) «Ціль держави — задоволення різноманітних інтересів особистості. Інтереси окремих осіб — суть єдино реальні інтереси» (І. Бентам).

10. Як ви розумієте поняття «соціальна держава»? Як співвідносяться правовий і соціальний принципи державності? Які елементи соціальної держави існують в Україні?

11. В чому полягає зміна місця і ролі держави в контексті світових тенденцій політичного розвитку?

ТЕМИ ДЛЯ ДОПОВІДЕЙ І РЕФЕРАТИВ:

1. Теорії походження держави.
2. Взаємозв'язок держави і громадянського суспільства.
3. Особливості форми державного правління і державного устрою України.
4. Основні етапи розвитку української державності.
5. Інститут президентства в сучасному світі.
6. Основні шляхи формування правової держави в умовах посттоталітарного розвитку суспільства.
7. Тенденції розвитку державності в сучасному світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон К. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор. — М., 2002.
2. Бжезінський З. Україна має стати європейською державою // Сучасність. — 1992, № 9.
3. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Избранные произведения. — М., 1990.
4. Гоббс Т. Левиафан // Соч. в 2-х т. — М., 1990. — Т. 2.
5. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації // Вибрані праці. — Нью-Йорк, 1960.
6. Дарендорф Р. От социального государства к цивилизованному сообществу. // Полис, — 1993. — № 5.
7. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1991.
8. Ильин А. Н., Коваль В. И. Две стороны одной медали: гражданское общество и государство // Политические исследования. — 1992. — № 1, 2.
9. Ильин И. А. О монархии и республике // Вопросы философии. — 1991. — № 4, 5.
10. Заколотный В. П. Государство как основной институт политической системы. — М., 1999.
11. Кинг П. Классифицирование федераций // Политические исследования. — 2000. — № 5.
12. Козловский П. Общество и государство: неизбежный дуализм. — М., 1998.
13. Ленин В. И. О государстве. // Полное собрание сочинений. Т. 39.

14. Леонард М. XXI век — век Европы. — М., 2006.
15. Локк Дж. Избранные философские произведения. — М., 1960.
16. Монтескье Ш. О духе законов // Избр. Произведения. — М., 1955.
17. Переслегин С. Самоучитель игры на мировой шахматной доске. — М., 2006.
18. Платон. Государство. Соч. в 3-х т. Т. 3. — М., 1971.
19. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре. — М., 1988.
20. Санистебан Л. Государство и общество // Диалог. — 1993. — № 5-6.
21. Современный федерализм. — М., 1999.
22. Социальное государство и защита прав человека. — М., 1994.
23. Тавадов Т. Г. Современные федерации и их субъекты // Социально-политический журнал. — 1997. — № 1.
24. Тарасов Е. Н. Государство как институт политической системы // Социально-политический журнал. — 1994. — № 1-2.
25. Теория государства и права / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. — М., 1999.
26. Українська державність у ХХ ст.: історико-політичний аналіз. — К., 1996.
27. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества. — М., 2000.
28. Фукуяма Ф. Сильное государство. — М., 2006.
29. Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права. — М., 1996.
30. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран. — М., 1997.
31. Чиркин В. Е. Нетипичные формы правления в современном государстве // Государство и право. — 1994. — № 1.
32. Шаповал В. Вищі органи сучасної держави. — К., — 1995.
33. Шмачкова Т. В. Из основ политологии Запада (характер режимов гражданского общества и партийной системы при демократии) // Политические исследования. — 1991. — № 2.
34. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и капитала // Маркс К., Энгельс Ф. Соч.: 2-е изд. — Т. 21.
35. Якушик В. М. Різноманітність форм правління // Філософська і соціологічна думка. — 1990. — № 10.

ТЕМА 5.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ГРУПИ ІНТЕРЕСІВ

- *Партії в політичній системі: поняття, ознаки, функції*
- *Партійні системи*
- *Групи інтересів та групи тиску*

Особливе місце в політичній системі суспільства займають політичні партії. Видатний американський політолог С. Хантінгтон стверджує, що не державна бюрократія, не парламент і навіть не вибори, а саме політичні партії характеризують устрій будь-якої сучасної політичної системи. Відбиваючи інтереси різних соціальних груп, партії стають свого роду сполучною ланкою між державою та громадянським суспільством. «Режим без партій — це режим без демократії» — стверджує ще один класик сучасної політології — французький вчений М. Дюверже. Що ж таке партія? Яке місце і значення партій у політичній системі суспільства? Який зв'язок між політичним режимом, формою правління та виборчою і партійною системами, що існують у державі? Вивченню політичних партій як унікального політичного феномена нового часу, а також таких найважливіших інститутів політичної системи, як групи інтересів та групи тиску, і присвячена дана глава змістовного модуля.

5.1. ПАРТІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, ФУНКЦІЇ

Як складовий елемент політичної системи, партії виникли порівняно недавно. Так, відомий французький політолог Моріс Дюверже відзначав, що *«ще в середині XIX ст. жодна країна світу (за винятком США) не знала політичних партій: існували різні течії суспільної думки, народні*

клуби, філософські товариства, але аж ніяк не партії в сучасному смислі цього слова»¹. А, тим часом, вже менш ніж через століття політичні партії функціонують у більшості цивілізованих країн світу.

Власне, самий термін «*партія*» (лат. *partis* — частина, група) виникає ще за часів античності — у Стародавньому Римі цим словом позначали об'єднання вільних громадян, які відстоювали свої інтереси. Перші партії в сучасному розумінні цього слова виникають тільки в ХІХ ст. на базі так званих політичних клубів — політичних угруповань, що виражали, як правило, інтереси окремих політичних лідерів. Так, у США в 1828 р. на базі клубу федералістів виникає *демократична партія* (одним з лідерів якої був Т. Джефферсон), а в 1854 р. на базі клубу антифедералістів формується *республіканська партія* на чолі з А. Лінкольном. У Європі першою політичною партією стала англійська *ліберальна партія*, яка виникла в 1861 р. на базі утвореного раніше політичного клубу вігів. Дещо пізніше — в 1867 р. — виникає англійська *консервативна партія* (на базі політичного клубу торі), а в 1863 р. з'являється й перша у світі масова робітнича партія — *Загальний германський робітничий союз*, заснований німецьким соціалістом Ф. Лассалем. У Російській імперії процес формування політичних партій також відноситься до середини ХІХ ст., а на початку ХХ ст. вже активно функціонувала безліч політичних партій різної спрямованості — *октябристи, кадети, соціал-демократи, трудовики* та ін.

Для того щоб розібратися в тому, що представляє собою сучасна політична партія, необхідно, насамперед, розглянути її основні ознаки. На відміну від інших організованих соціальних груп, що виражають інтереси людей (груп інтересів; суспільно-політичних рухів, союзів, об'єднань), політична партія має цілу низку специфічних, тільки їй притаманних властивостей.

По-перше, будь-яка партія характеризується особливою спрямованістю своєї діяльності — прагненням до особистої участі в прийнятті й реалізації політичних рішень. Таким

¹ Дюверже М. Политические партии. — М.: Парадигма, 2005. — С. 21.

чином, головною метою політичної партії виступає *боротьба за владу*. Ця ознака відрізняє партію від усіх громадських організацій (екологічних, антивоєнних, правозахисних, феміністичних та ін.), до завдання яких не входить політична боротьба.

 «Перша, і при цьому головна мета кожної партії полягає в досягненні переваги, що дозволяє прийти до влади або залишитися при ній».
Шумпетер Й. «Капіталізм, соціалізм, демократія»

 «До політичних партій відносяться організації, що проводять лінію на відкрите завоювання їх представниками державних позицій».

Джанда К. «Політичні партії»

 «Партія (легальна) — це громадська організація, що відкрито ставить своєю метою встановлення або утримання контролю над ключовими позиціями в структурах державної влади через змагання з іншими партіями в електоральному процесі».

Кулик А.Н. «Порівняльний аналіз у партології»

По-друге, політична партія має особливий *соціальний статус*. Специфіка її положення обумовлена тим, що саме партія здійснює зв'язок між громадянським суспільством і державою, представляючи інтереси громадян у політичній системі. Зароджуючись у суспільстві, власне так само, як і інші суспільні об'єднання, партії згодом розгортають свою діяльність у політичній сфері, прагнучи потрапити в політичну систему, зайняти ключові пости в апараті держави та, використовуючи державну владу, реалізувати проголошені цілі й завдання.

 «Держава ґрунтується на суспільних силах. Ключову роль у ній відіграють партії. Вони сприймають сигнали суспільства, переробляють їх у світлі своїх ціннісних уявлень і перетворюють на політику. Таким чином, вони здійснюють зворотний зв'язок із суспільством».

Фогель Г. «У пошуках плюралізму та терпимості»

По-третє, політичну партію характеризує наявність *соціальної бази* — певного прошарку суспільства, тих або інших соціальних груп, інтереси яких і представляє партія.

Нарешті, політичну партію відрізняє *організаційна структура*, наявність *програми діяльності* (уставу) та партійної символіки.

🔍 «Партія — це не просто спільнота, а сукупність спільнот, безліч розсіяних по країні малих об'єднань (секцій, комітетів, місцевих асоціацій та ін.), пов'язаних координаційними інститутами. Члени партій включені в чіткі інституціональні рамки, у певну — більш-менш складну — інфраструктуру... У сучасних партіях інфраструктура має величезне значення: вона встановлює загальні рамки діяльності їх членів, пропонує форму їх зв'язку між собою; вона визначає спосіб відбору керівників та їх повноваження. Вона найчастіше пояснює, чому одні партії сильні й домагаються успіху, а інші слабкі й недієдатні».

Дюверже М. «Політичні партії»

Організації, що претендують на роль політичних партій, але не мають організаційної структури, реальної соціальної бази, програмних цілей — досить розповсюджене явище в сучасному політичному житті. Чимало таких *квазі-партій* і в Україні. До таких, зокрема, на різних етапах розвитку вітчизняної партійної системи відносилися (і відносяться) «Політична партія «За красиву Україну»» і «Політична партія «Красива Україна»», «Партія Свідомості Третього Тисячоліття» і «Партія «Світло зі Сходу»», «Політична партія «Русь єдина»» і «Політична партія «Єдина Київська Русь»», «Партія інтелігенції України» і «Партія комуністів (більшовиків) України», «Прогресивно-Автомобільна партія України» і «Українська морська партія», а також партії, які використовують у своїх цілях «розкручені бренди» — так, окрім партії «Народний Рух України», що виникла в 1993 р., Мін'юстом зареєстровані такі партії, як «РУХ (Український Народний Рух)» (1999), що відділився від першого, та «Народний Рух України за єдність» (2000), що проголосив своєю метою об'єднати обидві партії; окрім «Партії Зелених України», що утворилася в 1991 р., до 2001 р. в Україні налічувалась ще низка партій зі схожими назвами — «Екологічна Партія України», «Екологічна партія України «Захист»», «Зелена Екологічна Партія України», «Зелена партія України», «Зелена партія України — XXI», «Політична партія «Українська партія зелених»» та ін.

Деякі дослідники виділяють так звані *помаранчеві партії*, під якими розуміють організації, що відверто пародіюють

діяльність політичних партій та рухів¹. «Помаранчеві» партії мають певні зовнішні ознаки політичних партій — назву, програму, але при цьому не мають ані реальної соціальної бази, ані організаційної структури. Їх представники, повністю усвідомлюючи свою псевдопартійність, займаються переважно організацією політичних хешпенінгів, підкреслюючи, тим самим, політичну неспроможність багатьох інших «серйозних» партій.

Феномену «помаранчевих» партій вже чимало років. Так, відома історія, що відбулася на парламентських виборах у 1911 р. в Австро-Угорщині, коли конкуренцію соціал-демократичній партії склала неіснуюча «Партія помірнього прогресу в межах закону», вигадана автором знаменитого антимілітаристського роману «Пригоди бравого солдата Швейка» — чеським письменником Ярославом Гашеком. Висунувши два основних гасла — «Якщо ви оберете нашого кандидата, ми захистимо вас від землетрусу в Мексиці» та «Хто віддасть за нас голос, той отримає маленький кишеньковий акваріум» — Гашек одержав 20 голосів виборців.

Першою «помаранчевою» партією на пострадянському просторі вважається створена в 1991 р. в Росії Партія диктатури плюралізму, яку складали більшовицька, ліберальна, демо-фашистська, православно-соціалістична, анархістська фракції, а також фракції політичних повій та агресивного сексуалізму. Серед інших російських «помаранчевих» партій — рух «Субтропічна Росія», Клуб друзів Л. П. Берії, КПРС ім. Л. І. Брежнєва та ін.

В Україні до псевдопартій можна віднести такі партії, як «Українська партія шанувальників пива» (УПШП) та «Всеукраїнська партія любителів пива» (ВУПЛП). Незважаючи на досить розгалужену регіональну структуру, фіксоване членство та партійні квитки, ці «партії» не ставлять своєю метою ані досягнення політичної влади, ані навіть боротьбу за неї. Їхня мета — привертання уваги до проблем у політичній, економічній, екологічній та духовній сферах шляхом проведення різного роду акцій (пивних фестивалів, акцій на захист Тибету та ін.). *«Пиво — це демо-*

¹ Коргунюк Ю.Г., Заславский С. Е. Российская многопартийность: становление, функционирование, развитие. — М.: Фонд ИНДЕМ, 1996.

кратичний символ, — вважає виконавчий секретар УПШП О. Зирянов. — Історичні корені пива та його тотальна поширеність підкреслюють інтернаціональні принципи партії, чистота й прозорість напою — символ боротьби за екологічну чистоту і т.д. Настав час ставитися до партійних функціонерів не як до зацикленних лівих або правих фанатиків, а як до живих, здорових, радісних людей. Нехай вони частіше посміхаються, нехай п'ють смачне пиво, нехай люблять весну або осінь... Тоді, можливо, політика перестане бути сферою діяльності тих, хто уявив себе місяцями, або тих, хто за будь-що намагаються добратися до державного штурвалу»¹.

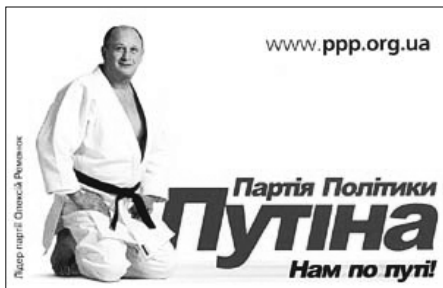
Створена в 1994 р. на зразок української, Партія любителів пива Росії стала за всіма зовнішніми ознаками максимально наближеною до реальної партії: існує статут партії, прийнята спеціальна «Політико-питейно-закусочна декларація», яка проголошувала основною метою партії «вираження інтересів любителів пива незалежно від їх расової, національної й релігійної приналежності»; були вибрані Центральний комітет і Політбюро; створені фракції любителів світлого та темного пива, фракція непитущих; утворена розгалужена мережа представництва партії — більше 60 відділень у різних регіонах Росії (всього — 1700 членів). Однак спроба Партії любителів пива домогтися успіху на виборах до Державної Думи в 1995 р. за рахунок електорату ЛДПР скінчилася для квазіпартії невдачею — вона отримала всього 0,62% голосів виборців.

 «Знайте — тільки пиво поєднує людей, робить їх життя яскравим та наповненим змістом! Наша мета, щоб у усіх було що випити й закусити! Ми готові пити й закушувати з усіма, незалежно від нації, раси, релігії. Ми хочемо їсти й пити все, що смачно, дешево й красиво. До наших лав, друзі!».

«Політико-питейно-закусочна декларація» Партії любителів пива Росії

Подібна доля спіткала й українську квазіпартію, що ризикнула взяти участь у парламентських виборах 2006 р. — «Партію політики Путіна» (ППП), створену на базі

¹ Кацман В. От светлого пива — к светлому будущему / Зеркало недели. — № 7 (72) Суббота, 17–23 февраля 1996 года.

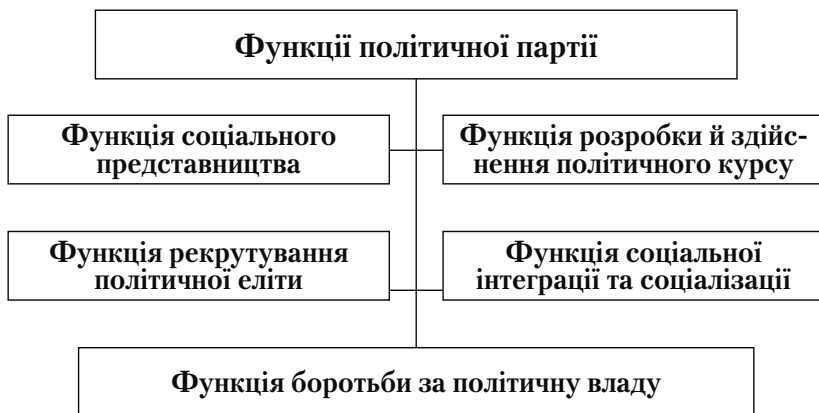
«Слов'янського народно-патріотичного союзу» (СНПС). Її лідери намагалися використовувати імідж Путіна в Росії як основний козир у передвиборній агітації, заявивши, що політика, яка проводиться В. Путіним

у Росії з 2000 року, являє собою приклад для України¹. Підсумком такого PR-заходу стало 0,12% голосів виборців на парламентських виборах.

Отже, виходячи з основних ознак політичної партії, можна дати таке загальне визначення: **політична партія** — це добровільна політична організація, що представляє інтереси певної соціальної групи й ставить своєю метою їх реалізацію шляхом досягнення політичної влади.

Сучасні політичні партії виконують ряд функцій, найважливіші з яких представлені на схемі 5.1.

Схема 5.1. Функції політичних партій

Типологізувати сучасні політичні партії можна за різними підставами (див. табл. 5.1). Однією з найпоширеніших є класифікація партій, заснована на розходженнях в організацій-

¹ Кафтан Л. Україна вибирає: Путин, апельсини, НАТО / Комсомольская правда. — 24 марта 2006. Фото — www.kp.ru/upimg/photo/58824.jpg.

ній структурі. За цією ознакою *М. Дюверже* виділив *кадрові* та *масові* партії. Дюверже відзначає, що розходження між кадровими та масовими партіями зумовлене соціальною і політичною інфраструктурою і, загалом, пов'язане із заміною обмеженого виборчого права загальним (адже за умов існування великої кількості *виборчих цензів* (лат. *sensus*, від *sen-seo* — роблю перепис), які обмежують реалізацію виборчого права, партії мали чітко виражену кадрову форму)¹.

Діяльність кадрових партій, які характеризуються відсутністю фіксованого членства, членських внесків, спрямована, в першу чергу, на організацію та проведення виборчої кампанії. Мета такої партії — залучити за допомогою відомих і впливових осіб максимальну кількість виборців і, таким чином, забезпечити перемогу на виборах. Кадровими партіями є, наприклад, республіканська і демократична партії в США, а також більшість європейських консервативних партій.

🔍 «Кадрові партії базуються на невеликих комітетах, незалежних один від одного й, зазвичай, децентралізованих; вони не прагнуть ані до множення своїх членів, ані до залучення широких народних мас — скоріше вони намагаються об'єднувати особистостей. Їхня діяльність цілком спрямована на вибори та парламентські комбінації й, у цьому смислі, зберігає характер сезонний; їхня адміністративна інфраструктура перебуває у зародковому стані; керівництво тут немов розпорошене серед депутатів і має особистісний характер».

Моріс Дюверже

Дюверже М. «Політичні партії»

Масові партії, навпаки, мають складну внутрішню структуру — широку систему партійних організацій, фіксоване членство, а задля мобілізації широких мас спираються, як правило, на певну ідеологію. Масовими партіями, наприклад, є європейські партії соціалістичної орієнтації.

🔍 «Масові партії засновані на залученні максимально можливої кількості людей, народних мас. Тут ми виявимо чітку систему вступу, доповнену досить суворим механізмом індивідуальних внесків, які, в основному, і забезпечують фінансування партії (тоді як для кадрових

¹ Дюверже М. Политические партии. — М.: Парадигма, 2005. — С. 117.

партій джерелом існування найчастіше виступають пожертвування та субсидії приватних кредиторів — комерсантів, підприємців, банків та інших фінансових структур). Масовість членства і стягнення внесків вимагають створення значного адміністративного апарата. Важливу роль усередині самої партії відіграє доктрина, бо особисте суперництво приймає форму боротьби різних ідеологічних пліннів».

Дюверже М. «Політичні партії»

Дюверже виділив також два особливі різновиди масових партій, що виникли в ХХ ст.: партії *комуністичної* та *фашистської* орієнтації, для яких, в цілому, властиві більш розвинена централізація в порівнянні з соціалістичними партіями, ієрархічна система вертикальних зв'язків, що виключає можливість виділення фракцій і забезпечує беззаперечну дисципліну в лавах партії, а також опора на тверді тоталітарні доктрини. Разом з тим, Дюверже вказує й на принципові розходження в організації цих партій. Насамперед, ці відмінності стосуються структури партії: якщо комуністичні партії опираються на систему виробничих осередків, то фашистські — на особливого роду недержавні воєнізовані загони — *«у націонал-соціалістів ми бачимо партії всередині самої партії — спочатку СА, потім СС»*¹. Відрізняється й соціальний склад партій: комуністична позиціонує себе як політичне вираження робітничого класу, пролетаріату, фашистська — як знаряддя захисту середнього класу й дрібної буржуазії. Нарешті, розходження стосуються змісту доктрин: комунізм вірить у маси, сповідає егалітаризм і віру в прогрес, фашизм вірить в еліти, наполягаючи на традиційних цінностях — спільність раси, крові, землі².

Безумовно, даний розподіл політичних партій не є вичерпним або єдино можливим, він, звичайно, не охоплює все різноманіття партій, що існують у сучасному світі. Власне, вже сам Дюверже відзначав, що багато партій не укладаються в запропоновану ним схему — це, насамперед, християнсько-демократичні партії, які займають проміжне положення між кадровими та масовими; лейбористські партії, створені за принципом непрямої структури; аграрні партії; партії архаїчного і передісторичного типу, що зустрічаються в країнах Сходу й Африки;

¹ Дюверже М. Политические партии. — М.: Парадигма, 2005. — С. 120.

² Там само. С. 43.

клієнти, що складаються навколо впливових особистостей; партійні клани; камарильї, зібрані диктаторами, та ін.¹

Досить розповсюдженою в сучасній політичній науці є класифікація партій за характером ідеологічних доктрин. Виділяють *ліберальні*, *консервативні*, *соціал-демократичні*, *комуністичні*, *соціалістичні*, *націоналістичні*, *фашистські* та інші партії.

Можливим є й розподіл політичних партій на підставі їх ставлення до характеру політичних перетворень. Виділяють *консервативні* партії (що виступають за збереження існуючих інститутів політичної системи, усталених порядків і традицій), *ліберальні* партії (реформістські, які виступають за еволюційні зміни політичної системи суспільства), *революційні* партії (радикальні, екстремістські, що виступають за кардинальну зміну існуючих порядків) та *реакційні* партії (що орієнтуються на повне або часткове повернення до колишнього політичного ладу).

За місцем у політичній системі можна говорити про *правлячі* партії (що перемогли на виборах, сформували парламентську більшість) і *опозиційні* партії (позбавлені можливості безпосередньо брати участь у здійсненні рішень, пов'язаних із використанням політичної влади).

За своїм правовим статусом виділяють партії *легальні* (які діють у межах чинного законодавства) та *нелегальні* (заборонені законом партії, що припускають можливість використання в політичній боротьбі незаконних, насильницьких методів — тероризму, диверсій та ін.).

За способами і методами функціонування, а також за характером внутріпартійних відносин виділяють *централізовані* партії (для яких характерна тверда внутріпартійна дисципліна, відсутність фракцій, вождистський характер влади) та *децентралізовані* партії (із внутріпартійною фракційністю і свободою голосування).

За місцем у політичному просторі партії прийнято поділяти на *ліві*, *праві* та *центристські*. Однак поняття «ліва партія» або «права партія» не мають абсолютного характеру, вони лише вказують на певне місце в спектрі партій,

¹ Там само. С. 43–44.

що склався в конкретній політичній ситуації. Італійський політик і політичний філософ *Н. Боббіо* в роботі «Праві та ліві» пропонує розташовувати партії на осях двох основних пар ідей: *свобода-рівність* та *свобода-влада*, що діють за принципом виключення: не можна бути відразу й правими, й лівими. Використовуючи дані діади, політичну сцену будь-якої країни можна розділити на чотири частини. У *крайньому лівому* сегменті розмістяться доктрини, рухи та партії авторитарні й егалітарні одночасно (партії комуністичної та соціалістичної орієнтації); до *лівого центру* можна віднести партії егалітарні та ліберальні (соціал-демократичні, ліберальні партії); *правий центр* представляють ліберальні та одночасно неегалітарні партії й рухи (націонал-демократичні, консервативні партії); до *крайнього правого* сегменту відносять антиліберальні та антиегалітарні рухи та партії (націоналістичні, фашистські партії).

Табл. 5.1. Типологія політичних партій

№	Підстава для класифікації	Види політичних партій	
1	Організаційна структура	кадрові	масові
2	Характер ідеологічних доктрин	комуністичні та соціалістичні	консервативні
		соціал-демократичні	націоналістичні
		ліберальні	фашистські
3	Місце в політичній системі	правлячі	опозиційні
4	Ставлення до характеру перетворень	консервативні	революційні
		ліберальні	реакційні
5	Характер внутріпартійних відносин	централізовані	децентралізовані
6	Місце в політичному спектрі	крайні ліві	правий центр
		лівий центр	крайні праві
7	Правовий статус партії	легальні	нелегальні

5.2. ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

Сукупність політичних партій у політичній системі і систему зв'язків, що складається між ними в процесі боротьби за політичну владу та її реалізацію, називають *партійною системою*. Виходячи з кількості партій, виділяють *однопартійну*, *двопартійну* та *багатопартійну* системи. При цьому мається на увазі не кількість існуючих у даній політичній системі політичних партій, а кількість партій, що реально беруть участь у політичному житті країни. Так, наприклад, у деяких східноєвропейських соціалістичних країнах ХХ ст. (ПНР, НДР та ін.) формально існувало кілька партій, при цьому реальну політичну силу представляли тільки комуністичні партії цих країн; у США або Великобританії — країнах, партійні системи яких традиційно відносять до двопартійної моделі, — також діє безліч інших партій, а партійну систему Японії другої половини ХХ ст. навряд чи можна було назвати багатопартійною аж до початку 90-х рр., адже, незважаючи на велику кількість партій, більшість місць у парламенті регулярно одержувала тільки одна партія. Відомий французький учений *Ж. Блондель* називає однопартійною таку систему, за якою одна партія одержує на виборах більше 65 % голосів виборців, двопартійною — у якій дві найбільш впливові партії одержують загалом більше 75 % голосів виборців (але не більше, ніж 65 % кожна), багатопартійною — систему, за якої дві найбільші партії в сумі набирають менше, ніж 75 % голосів виборців.

Однопартійна система характеризується відсутністю реальної конкурентної боротьби за владу, її монополізацією однією партією. У чистому вигляді така система існує в країнах з тоталітарним політичним режимом, де правляча партія (Комуністична партія в СРСР, Націонал-соціалістська робітничка партія в Німеччині, Трудова партія в КНДР та ін.) встановлює повний контроль над державою й суспільством, усуває опозицію, забороняє існування інших партій. Тоталітаризм, таким чином, за визначенням передбачає однопартійну систему, і навіть якщо в країні зареєстровані інші партійні об'єднання, вони існують лише

формально, не беручи участь у політичній боротьбі — реальна влада належить тільки одній партії (країни «соціалістичного табору» Східної Європи в середині ХХ ст., КНР). Так, за влучним зауваженням радянського державного й суспільного діяча М. Томського, зробленим ним на ХІ з'їзді ВКП (б) у 1922 р. «...у СРСР багато партій. Але, на відміну від закордону, у нас одна партія при владі, а інші — у в'язниці».

Однак стверджувати, що однопартійна система є безумовною ознакою тоталітарного політичного режиму, в жодному разі не можна.

🔍 **«Ставити знак рівняння між тоталітарною партією і єдиною партією означало б перевернути факти: є партії єдині, але не тоталітарні; так само ж у рамках плюралістичних режимів можна зустріти партії тоталітарні».**

Доверже М. «Політичні партії»

Так, наприклад, з 1946 р. в Японії, незважаючи на існування кількох партій (Соціалістичної, Комуністичної, Союзу соціал-демократів, Комейто та ін.) протягом майже 50 років більшість місць у парламенті належала Ліберально-демократичній партії. Подібна ситуація склалася в Індії в 50-ті — 80-ті рр. ХХ ст., де, незважаючи на конкуренцію з Індійською незалежною партією, переважну більшість голосів на виборах одержував Індійський Національний Конгрес, а її лідери (династія Ганді — Дж Неру, І. Ганді, Р. Ганді) займали пост прем'єр-міністра країни.

Однопартійні системи характеризуються безумовною стабільністю, безконфліктністю, передбачуваністю політичного курсу, але, у той же час, за умов відсутності конкуренції, вони згодом стають схильними до бюрократизації, консерватизму, виникає ризик перетворення партії на закриту соціальну групу, не здатну до ефективного управління суспільством.

Індіра Ганді

Двопартійна система припускає таку модель політичної конкуренції, за якою з усього партійного спектра

тієї чи іншої політичної системи лише дві партії втручаються в реальну боротьбу за голоси виборців, змінюючи одна одну при владі. Класичними двопартійними системами вважаються партійна система США (республіканці та демократи) і Великобританії (лейбористи та консерватори). Партія, що перемогла на виборах, самостійно визначає політичних курс країни, тоді як опозиції — партії, що на виборах програла, — залишається функція здійснення контролю за діяльністю партії правлячої.

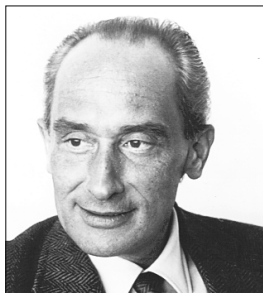
Досить розповсюдженим різновидом двопартійної системи є так звана система «2+1», у якій жодна з двох найбільших партій не може самостійно розраховувати на перемогу на виборах. У цьому випадку значно зростає роль «дрібних» партій, які можуть забезпечити перевагу в голосах при формуванні уряду парламентським шляхом. Така ситуація характерна для Німеччини, де два найбільших партійних об'єднання (блок ХДС/ХСС і СДПГ) домагаються перемоги, об'єднуючись із «третьою партією» — Вільними демократами або Партією Зелених. В останні роки риси такої системи все більше виявляються в класичній біпартійній системі Великобританії, де в політичному житті поступово зростає роль Ліберально-демократичної партії.

Багатопартійній системі, яка одержала найбільше поширення в країнах Західної Європи (Італія, Бельгія, Нідерланди, Швеція, Данія та ін.), властиві такі характерні риси: конкурентна боротьба партій, конфліктність, орієнтація більшості існуючих у політичній системі партій на особисту участь у розподілі влади за допомогою створення парламентських *коаліцій* (лат. *coalitio* — союз).

Відзначаючи унікальність багатопартійності в кожній конкретній політичній системі, М. Дюверже зазначав, що *«типологію багатопартійності дати вкрай нелегко: від трьох партій — і до нескінченності, враховуючи незліченну безліч різновидів...»*¹...

Італійський політолог *Дж. Сарторі*, у своїй праці «Партії та партійні системи» запропонувавши оригінальну

¹ Дюверже М. Политические партии. — М.: Парадигма, 2005. — С. 280.

Джованні Сарторі

семиступеневу класифікацію партійних систем, серед основних різновидів багатопартійності виділяв *систему обмеженого плюралізму* (Бельгія, Нідерланди), *систему крайнього плюралізму* (Італія) і *атомізовану систему* (Малайзія). Вигляд останньої (яка характеризується співіснуванням у політичній системі більше, ніж 20 партій) мають і більшість сучасних посттоталітарних партійних систем

країн Східної Європи (у тому числі Україна, Росія, Білорусь та ін.), у яких, після тривалого часу тоталітарної однопартійності, йде активний процес партійного будівництва. Так, початок становлення партійної системи в Україні пов'язаний із періодом з 1991 р. по 1993 р., протягом якого була створена 21 партія (серед перших — Партія Зелених України, Ліберальна партія України (1991), Українська республіканська партія, Християнсько-демократична партія (1992), Народний Рух України, Комуністична партія України, Соціалістична партія України (1993) та ін.). Піком створення політичних партій в Україні є 1998 — 2001 рр. (126 партій станом на 1.10.2001 р.). У 2006 році в Україні було офіційно зареєстровано 125 партій, 45 з яких брали участь у парламентських виборах (причому 34 партії набрали менше 1% голосів виборців). Отже, можна сказати, що наявність у політичній системі такої кількості партій, за великим рахунком, означає лише те, що партійна система перебуває в стадії свого становлення.

🔍 «Країна, де суспільна думка розколота на численні, але недовговічні, ефемерні й швидко мінливі групи, не відповідає справжньому поняттю багатопартійності: вона переживає ще передісторію партій і перебуває в тій фазі еволюції, для якої розходження між біпартійністю та багатопартійністю незастосовне, оскільки немає ще справжніх партій. Так було в країнах Центральної Європи в період 1919-1939 рр., у більшості молодих держав Африки й Сходу, у багатьох латиноамериканських державах та західноєвропейських державах XIX ст.»

Дюверже М. «Політичні партії»

Безумовно, кількість партій безпосередньо впливає на рівень політичної стабільності, але, як відзначає Г. Алмонд, ще важливішу роль відіграє ступінь антагонізму між ними: «Багатопартійні системи з помірним антагонізмом між партіями зберігають здатність до ефективного функціонування. Там, де партійні системи складаються із вкрай антагоністично настроєних один до одного елементів, існує загроза катастрофи і громадянської війни незалежно від кількості партій»¹. Більшість посттоталітарних держав Східної Європи, й особливо ті, у яких загострені мовні, релігійні або етнічні проблеми, мають проблеми даного характеру.

Вивчаючи партійні системи, а, зокрема, процес їх становлення та розвитку, дуже важливо звернути увагу на проблему взаємозв'язку типів партійної системи та видів виборчої системи, під якою розуміється певний порядок формування представницьких органів влади. У цьому зв'язку одним із найцікавіших у сучасній політичній науці є так званий «закон Дюверже», відповідно до якого двопартійна система складається переважно в країнах з *мажоритарною* (фр. *majorite* — більшість) виборчою системою відносної більшості. Дана система, яка припускає обрання кандидата (партії, блоку), що одержав на виборах більшість голосів виборців, призводить до укрупнення найбільш сильних партій, практично позбавляючи можливості участі у владі дрібних партій (тому що виборець, який прийшов на вибори, не бажаючи ризикувати своїм голосом, робить свій вибір на користь тієї або іншої великої партії, що має більші шанси на перемогу). *Мажоритарна система абсолютної більшості*, що припускає обрання кандидата (партії, блоку), який отримав більше 50% голосів виборців, призводить до формування багатопартійної системи, що складається з декількох партій. На відміну від системи відносної більшості, при якій немає необхідності в союзах і об'єднаннях, дана виборча система стимулює діалог між партіями для створення парламентської коаліції. І, нарешті, *пропорційна* (лат. *proportio* — співвідношення)

¹ Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня. — М.: Аспект Пресс, 2002. — С.173.

виборча система, що передбачає розподіл депутатських мандатів між партіями в пропорційній залежності від числа поданих за них голосів виборців, призводить до формування багатопартійності, за якої партії є максимально автономними, не схильними до блокування й створення передвиборчих коаліцій.

5.3. ГРУПИ ІНТЕРЕСІВ ТА ГРУПИ ТИСКУ

Крім політичних партій, діяльність яких безпосередньо спрямована на завоювання політичної влади, у політичній системі існує низка інших організацій, що прагнуть до досягнення неполітичних цілей, але, при цьому, тісно взаємодіють із партіями, політичними елітами та лідерами. Такі специфічні об'єднання в політичній науці отримали назву *груп інтересів*.

У загальному вигляді **групи інтересів** можуть бути визначені як **неурядові й непартійні суспільні об'єднання, що виражають інтереси певних соціальних груп у відносинах з політичними інститутами, а також з іншими соціальними групами.**

Основи теорії груп інтересів були сформульовані американським вченим А. Ф. Бентлі (1870–1957) у праці «Процес здійснення урядової влади: вивчення суспільних тисків» (1908). Застосовуючи біхевіористський підхід до вивчення політичних процесів, Бентлі приділяв основну увагу не конституційним нормам і формальним політичним інститутам, а діяльності людей, «визначеній їх інтересами та спрямованій на забезпечення цих інтересів»¹. При цьому акцент у вивченні політичної діяльності робився не на індивідуальну, а саме на групову поведінку, адже діяльність людей, які змагаються за досягнення своїх інтересів, здійснюється не індивідуально, а за допомогою об'єднаних на основі спільних інтересів груп. Відзначаючи, що *«немає такої групи, яка б не мала свого інтересу»*, Бентлі розглядає все суспільство як сукупність різних груп інтересів, кількість яких *«обмежується лише*

¹ Современная буржуазная политическая наука. — М., 1982. — С. 65.

одним показником — інтересами, заради яких вони створені й діють»¹. Політичне життя суспільства, таким чином, представляє собою зіткнення й боротьбу різних груп, що відстоюють свої інтереси.

 «Вся діяльність із державного управління є діяльністю груп, що тиснуть одна на одну, що утворюють одна одну й виділяють нові групи й групи нових представників (органи або урядові агентства) для посередництва в суспільній угоді. Наблизитися до задовільного розуміння державного управління можна лише уявивши його у вигляді суспільно-групових відносин».

Бентлі А. Ф. «Процес здійснення урядової влади: вивчення суспільних тисків»

Інший класик теорії груп інтересів, американський вчений *Д. Трумен*, слідом за Бентлі розглядав групу як основну категорію для соціально-політичного аналізу, визначаючи в праці «Управлінський процес. Політичні інтереси й суспільна думка» (1951) суспільство як низку взаємодіючих між собою груп, а політичний процес — як процес групової конкуренції в боротьбі за владу над розподілом ресурсів. Трумен відзначає, що групи інтересів у більшості випадків діють за посередництвом політико-адміністративних інститутів, які є відбиттям боротьби груп і залежать від їх діяльності.

Таким чином, теорія груп інтересів базується на розгляді суспільства як сукупності різних груп інтересів, що прагнуть реалізувати свої інтереси за допомогою впливу на політичний курс, внаслідок чого політика являє собою процес і результат взаємодії різних груп інтересів.

 «Політика — це процес авторитетного розподілу соціальних цінностей; він досягається за допомогою прийняття рішень; рішення — продукт діяльності; будь-яка діяльність не ізольована від інших її видів, сукупність останніх характеризується загальною тенденцією відносно прийняття рішень; різноманіття видів діяльності зумовлене діяльністю груп, тому боротьба між групами (за інтереси) визначає прийняття тих або інших рішень».

Шаран П. «Порівняльна політологія»

¹ Bentley A. The Process of Government: A Study of Social Pressures. — Cambridge. — 1967. — P. 221–222.

Групи інтересів розрізняються за своєю структурою, соціальною базою, методами діяльності, а також за ступенем участі в політичному процесі.

Французький вчений Ж. Блондель виділяє два «ідеальних типи» груп інтересів — *общинний* та *асоціативний*. Члени «общинних» груп пов'язані між собою, насамперед, приналежністю до певного співтовариства — родини, племені, касти, етнічної групи. «Асоціативні групи», навпаки, створюються людьми для реалізації певних інтересів, що мають досить обмежений характер. «Реальні» групи інтересів Блондель розташовує поміж «ідеальних типів»:

- 1) Групи *«за звичаєм»*, що намагаються діяти в обхід офіційних інститутів, прагнучи до особистих контактів з носіями влади. Дані групи характерні для традиційних суспільств, а також для країн, де політики й бюрократи розглядають свою діяльність як засіб для одержання матеріальних благ, забезпечення своїх родичів і друзів дохідними місцями, привілеями і т.д.
- 2) *Інституціональні групи*, що базуються на формальних організаціях усередині державного апарата — виконавчій бюрократії, законодавчому корпусі, армії та інших силових структурах. Вплив таких груп пов'язаний з їх безпосередньою близькістю до процесу прийняття рішень. Велике поширення такі групи набули в країнах, де більш «сучасні» групи інтересів не мають у своєму розпорядженні ані організаційних традицій та досвіду, ані масового складу, а найчастіше знаходяться під прямим контролем державної влади. У таких умовах внутрібюрократичні, внутріпартійні або внутріармійські (в залежності від характеру режиму) клани стають єдиними посередниками між державою та суспільством, з максимальною вигодою для себе використовуючи дане положення.
- 3) *Групи захисту*, що характерні для більшості демократичних країн. Дані групи, до яких, насамперед, відносяться профспілки та асоціації підприємців, покликані відстоювати матеріальні інтереси своїх прихильників у відносинах з державною владою.

4) *Групи підтримки*, для яких характерні аморфність структури, відсутність фіксованого членства, прагнення до відстоювання конкретних завдань. Дані групи, до яких відносяться різні екологічні рухи, анти-воєнні організації та ін., найчастіше мають досить серйозну вагу та впливають на політику в демократичних державах.

Американські вчені *Г. Алмонд* і *Дж. Пауелл* при дослідженні груп інтересів також виходять з виділення двох основних різновидів груп інтересів: *первинних* і *організованих*. До категорії первинних груп вчені відносять *невпорядковані*, стихійні групи (мітинги, демонстрації, збори), яким властива нестійкість, а також різного роду *неасоціативні*, слабо організовані об'єднання (етнічного, професійного, територіального або конфесіонального характеру), діяльність яких має епізодичний характер.

 «Існують два особливі різновиди неасоціативних груп. До одного з них відносяться великі групи, позбавлені формальної організації, хоча їх члени усвідомлюють, можливо смутно, свої спільні інтереси. Багато етнічних, регіональних і професійних груп підпадають під цю категорію. До другого типу належать невеликі сільські, економічні або етнічні підгрупи, члени яких безпосередньо знайомі один з одним. Маленька, об'єднана особистим знайомством група, має кілька важливих переваг і може бути досить ефективною в певних політичних ситуаціях. Як приклади діяльності подібних груп можна привести страйки й петиції студентів з вимогою підвищити стипендії та поліпшити якість освіти або ж апеляцію родичів до збирача податків для того, щоб той створив режим найбільшого сприяння для сімейного бізнесу».

Алмонд Г., Пауелл Дж., Стром К., Далтон Р. «Порівняльна політологія сьогодні»

Організовані групи інтересів представляють собою об'єднання, що мають чітку внутрішню структуру. До таких груп відносять *інституціональні групи*, вплив яких обумовлений саме силою їх організаційної бази (група, що спирається на певний державний інститут, має безпосередній доступ до влади).

 «У США військово-промисловий комплекс містить у собі як персонал Міністерства оборони, так і співробітників оборонних підприємств, які об'єднаними зусиллями відстоюють високі військові витрати».

Що ж до урядової бюрократії, то в багатьох суспільствах її діяльність аж ніяк не зводиться до простого реагування на зовнішні сигнали: за відсутності політичних директив, вона нерідко виступає самостійним органом представництва інтересів. Неполітичні інституціональні групи також можуть бути включені в політичний процес. В Італії, наприклад, Римська католицька церква впливає на політику держави. У мусульманських країнах фундаментальне духовництво відіграє подібну роль, визначаючи, яким моральним нормам повинна відповідати державна політика, активно лобіюючи урядових чиновників».

Алмонд Г., Пауелл Дж., Стром К., Далтон Р. «Порівняльна політологія сьогодні»

Ще одним різновидом організованих груп інтересів виступають *асоціативні групи* (профспілки, підприємницькі об'єднання, етнічні й релігійні об'єднання, екологічні та феміністичні рухи), які створюються безпосередньо для того, щоб представляти інтереси певної соціальної групи. Суспільно-політичні організації та рухи є добровільними об'єднаннями громадян, що виникають у тій або іншій сфері життєдіяльності суспільства для задоволення й захисту їх інтересів. Найбільший вплив серед усіх асоціативних груп мають міжнародні рухи (екологічна організація «Грінпіс», правозахисні організації — «Міжнародна амністія», «Гельсінський союз», молодіжні організації — «Всесвітня федерація демократичної молоді», «Міжнародний союз студентів»).

Організовані групи інтересів для реалізації своїх цілей створюють спеціальні структури — *групи тиску* (або *лобі*) (англ. *lobby* — кулуари), основним завданням яких є цілеспрямований вплив (*лобіювання* або *лобізм*) на органи державної влади, політичні партії та політичних лідерів. Як феномен політичного життя, лобізм уперше виникає в США в XIX ст.: першою відомою групою тиску вважається організація американських фермерів «Grangers», яка створила в 1867 р. у Вашингтоні власне бюро з метою одержання інформації про те, як голосують конгресмени й сенатори північно-західних (сільсько-господарських) штатів, а також для того, щоб впливати на відбір кандидатів у парламент. До середини XX ст. вплив таких груп став настільки помітним, що уряд був вимушений обмежити

його на державному рівні. Проте, у 90-х рр. ХХ ст. у США налічувалося вже більше 80 тис. офіційно зареєстрованих лобістів, а на початку ХХІ ст. їх кількість тільки зростає. Сьогодні взаємодія груп тиску з політичними структурами (партіями, політичними лідерами, урядами) здійснюється по-різному. У деяких країнах лобізм врегульований на законодавчому рівні, інші розцінюють його як різновид незаконної, «тіньової політики». Розглядаючи дане явище політичного життя в цілому, можна виділити як *легальні* (виступи в парламенті, розробка законопроектів, формування суспільної думки за допомогою ЗМІ, фінансування виборчих кампаній у встановлених законодавством межах), так і *нелегальні* (купівля голосів у парламенті, організація масових акцій — демонстрацій, пікетувань та ін.) форми лобізму.

🔍 «У 1974 році Конгрес США прийняв закон, що обмежив таємні платежі корпорацій і профспілок. Комітетам політичної дії дозволялося вносити по 5000 дол. на попередні й загальні вибори. Малося на увазі, що за допомогою цього закону можна буде направляти і регулювати грошові пожертвування такого роду. Ніхто не передбачав, що відбудеться через 10 років після прийняття закону. Число комітетів політичної дії почало зростати зі сказаною швидкістю. Їх кількість збільшилася з 113 у 1972 р. до 3149 у 1982 р. Лише виплати кандидатам на виборах у Конгрес зросли з 10 млн дол. до 80 млн дол., а загальна сума платежів на всіх політичних рівнях у 1982 р. досягла 240 млн дол. Стало очевидно, що голоси на виборах можна «купувати» за допомогою хабарів. Наприклад, коли Національна асоціація з торгівлі автомобілями сплатила кілька тисяч доларів керівникам комітету з контролю за торгівлею, вони проголосували проти пропозиції про те, що продавець повинен повідомляти покупців про дефекти автомобілів. Профспілки та ділові кола уклали союз, що сприяв прийняттю закону про фіксовані ціни в суднобудуванні. Ці групи виплатили 50 тис. дол. членам комітету торговельного флоту. Комітет проголосував за прийняття закону (33 голоси — «за», «0» — проти), в Палаті Представників його обговорення зайняло 40 хвилин».

(Смелзер Н. «Соціологія»)

Таким чином, у сучасних суспільствах лобізм трансформувався в окремий соціально-політичний інститут, що представляє собою сукупність специфічних каналів і механізмів впливу на процес вироблення та реалізації політичної влади.

Характерною рисою політичного життя стала професіоналізація лобістської діяльності. У сучасному суспільстві лобіювання здійснюють уже не стільки безпосередньо групи інтересів, скільки професійні лобісти. Внаслідок цього лобізм в усе більшій мірі набуває характеру професійної діяльності або співробітників, або спеціальних консультантів, найнятих компаніями, діловими й професійними асоціаціями, профспілковими та іншими групами для проведення інтересів цих організацій у процесі формування державної політики¹. Виступаючи найважливішим елементом у системі соціально-політичної взаємодії й процесі вироблення та здійснення державної політики сучасних суспільств, лобізм перетворився на один із центральних інститутів політичної системи, по праву одержавши неформальні визначення «третьої палати парламенту» і «п'ятої гілки влади».

ГОЛОВНЕ У РОЗДІЛІ:

1. Найважливішою складовою політичної системи є політичні партії — добровільні політичні організації, що представляють інтереси певних соціальних груп і ставлять своєю метою їх реалізацію шляхом досягнення політичної влади.
2. До ознак політичної партії відносять: особливий статус; наявність соціальної бази, організаційної структури та статуту.
3. Функціями політичної партії є:
 - боротьба за політичну владу;
 - соціальне представництво;
 - розробка й здійснення політичного курсу;
 - рекрутування еліти;
 - соціальна інтеграція;
 - соціалізація.
4. Класифікувати політичні партії можна за різними підставами:
 - за структурою (кадрові й масові);
 - за ідеологією (ліберальні, консервативні, соціал-демократичні, соціалістичні, комуністичні, фашистські);

¹ Павроз А. В. Группы интересов и лоббизм в политике. — СПб.: Изд-во С-Петербур. Ун-та, 2006. — С. 87.

- відповідно до характеру перетворень (консервативні, ліберальні, революційні);
 - за місцем у політичній системі (правлячі й опозиційні);
 - за правовим статусом (легальні та нелегальні);
 - за місцем у спектрі політичних сил (ліві, центристські, праві) та ін.
5. Сукупність політичних партій та механізм взаємозв'язків між ними становлять партійну систему. За кількістю партій, що реально беруть участь у політичному процесі, виділяють однопартійну, двопартійну та багатопартійну системи.
 6. Важливою складовою політичної системи суспільства виступають групи інтересів — неурядові і непартійні суспільні об'єднання, які висловлюють інтереси певних соціальних груп у відносинах з політичними інститутами та організаціями, а також з іншими соціальними групами.
 7. Організовані групи інтересів створюють специфічні структури для більш ефективної реалізації своїх інтересів, які називають групами тиску або лобі. Розрізняють легальні та нелегальні форми лобізму.
 8. Активна взаємодія держави і громадянського суспільства в процесі формування та реалізації політичної влади призвела до трансформації лобізму в масштабний і значимий політичний інститут, який представляє собою потужний механізм впливу на процес вироблення та реалізації державної політики.

СЕМІНАР № 5. ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ГРУПИ ІНТЕРЕСІВ

Цілі та завдання заняття: розгляд партій як політичного інституту, з'ясування місця і ролі партій у політичній системі суспільства, типологізація та порівняльний аналіз партійних систем, виявлення специфіки партійної системи України, тенденцій її розвитку, розгляд і класифікація громадських організацій та суспільно-політичних рухів, з'ясування сутності, функцій груп інтересів, їх взаємовідносин із політичними партіями і громадськими організаціями, аналіз феномену лобізму.

Основні поняття і категорії теми: *політична партія, протопартія, кадрова партія, масова партія, партійна система, багатопартійність, мультипартійність, партійний блок, громадська організація, суспільно-політичний рух, група інтересів, група тиску, лобізм, корпоративізм, опозиція, фракція.*

ПЛАН

1. Політичні партії: поняття, види, місце в політичній системі.

Поняття політичної партії. Ознаки і типи політичних партій. Процес формування сучасних політичних партій. Основні тенденції в розвитку політичних партій. Функції партій. Методи і форми впливу партій на політичне життя.

2. Партійні системи.

Однопартійні, двопартійні та багатопартійні політичні системи. Партійні об'єднання та партійні блоки. Співвідношення виборчих та партійних систем. Політична опозиція, її місце та роль у політичному житті суспільства. Партійна система сучасної України: особливості становлення і тенденції розвитку.

3. Групи інтересів.

Поняття та основні функції груп інтересів. Відмінність груп інтересів від політичних партій. Типологія груп інтересів. Громадські організації та рухи в політичній системі суспільства. Взаємовідносини суспільних суспільно-політичних рухів і партій. Легальний і нелегальний лобізм. Корпоративізм і некорпоративізм. Групи інтересів у політичній системі України.

ПРОБЛЕМНО-ПОШУКОВІ ПИТАННЯ

1. Що таке «партія»? Яке місце займають партії в політичній структурі суспільства? Чим вони відрізняються від інших політичних інститутів?

2. Прокоментуйте вислів французького політолога М. Дюверже: *«Режим без партій — це режим без демократії»*. Чи є, на вашу думку, багатопартійність ознакою демократичної політичної системи?

3. Порівняйте особливості масових і кадрових партій. Назвіть переваги і недоліки кожного типу партій.

4. Назвіть країни, де існують однопартійні, двохпартійні та багатопартійні системи. Від яких чинників залежить характер партійної системи? Яка партійна система, на ваш погляд, є в сучасних умовах оптимальною?

5. В чому особливості складу уряду в умовах багатопартійної системи з домінуючою партією?

6. Спробуйте визначити зв'язок між формами державного правління, партійними та виборчими системами.

7. До якого типу партійної системи можна віднести партійну систему України? Чим зумовлене існування величезної кількості партій і суспільно-політичних рухів у сучасній Україні? Чи є наявність такої кількості партій ознакою демократичного політичного режиму?

8. Розкрийте поняття «суспільно-політичний рух». Які різновиди суспільно-політичних рухів ви знаєте? Приведіть приклади.

9. Що таке групи інтересів? Яку роль вони відіграють у житті сучасного суспільства? Охарактеризуйте роль і місце груп інтересів у політичній системі сучасної України.

10. Яким способом здійснюється зв'язок груп інтересів із політичними партіями? Чи зацікавлені в цьому зв'язку партії та органи державної влади?

11. Що таке групи тиску? Для чого вони створюються? Які позитивні і негативні сторони лобізму можна виділити?

ТЕМИ ДЛЯ ДОПОВІДЕЙ І РЕФЕРАТИВ:

1. Партиїні системи: розвиток, основні сучасні різновиди, особливості функціонування.
2. Порівняльний аналіз партійних систем у країнах СНД.
3. Порівняльний аналіз партійних систем у розвинених і перехідних суспільствах.
4. Характеристика політичного спектру політичних партій в сучасній Україні.
5. Громадські об'єднання в Україні.
6. Лобізм у сучасному світі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Автономов А. С. Азбука лоббирования. — М., 2004.
2. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон К. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор. — М., 2002.
3. Афанасьев М. Н. Клиентелизм и российская государственность. — М., 2000.
4. Бакун Л. А. Группы в политике // Полис. — 1999. — № 1.
5. Бинецкий А. Э. Лоббизм в современном мире. — М., 2004.
6. Валлерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность // Политические исследования. — 1992. — № 5–6.
7. Галкин А. Массовая партия сегодня // Свободная мысль. XXI. — 2000. — № 1.
8. Галкин А. Модель партии XXI в. // Свободная мысль. XXI. — 2000. — № 6.
9. Гарань О. В. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). — К., 1993.
10. Джордан Г. Группы давления, партии и социальные движения: есть ли потребность в новых разграничениях? // Мировая экономика и международные отношения. — 1997. — № 1.
11. Дюверже М. Партийная политика и группы давления // Социально-гуманитарные знания. — 2000. — № 4.
12. Дюверже М. Политические партии. — М., 2005.
13. Журавський В. С. Становлення політичних партій в українському суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту. — К., 2002.
14. Зяблюк Н. Г. Лоббизм в США как политический институт // США: экономика, политика, идеология. — 1995. — № 1, 2.
15. Коломейцев В. Ф. Партии в зеркале западной политологии // Государство и право. — 1995. — № 10.

16. Корнієвський О. А., Якушик В. М. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні. — К., 1997.
17. Крамаревський О. Політичні партії і організації України: Довідник. — К., 1999.
18. Кулик А. Посттоталитарные партии в политическом процессе: методология исследования // Мировая экономика и международные отношения. — 1994. — № 2–3.
19. Кулик А. Н. Сравнительный анализ в патологии // Политические исследования. — 1993. — № 1.
20. Лепехин В. «Группы давления»: генезис и классификация // Власть. — 1993. — № 3.
21. Любимов А. П. Лоббизм как конституционно-правовой институт. — М., 1998.
22. Малько А. Лоббизм // Общественные науки и современность. — 1995. — № 4.
23. Михельс Р. Социология политических партий в условиях демократии // Диалог. — 1990. — № 1-18.
24. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии. — М., 1997.
25. Павров А. В. Группы интересов и лоббизм в политике. — СПб., 2006.
26. Партии и партийные системы современной Европы. — М., 1994.
27. Перегудов С. П. Корпорации, общество, государство: эволюция отношений. — М., 2003.
28. Пуфлер Е. Партийна система незалежної України: особливості формування, тенденції подальшої трансформації. // Нова політика. — 1997, № 1.
29. Пушкарева Г. В. Партии и партийные системы: концепция М. Дюверже // Социально-политический журнал. — 1993. — № 9.
30. Рубан В. В., Серёгина Н. С. Политические партии и движения в Украине: проблемы становления и тенденции развития. — Х., 1996.
31. Русначенко А. П. Пробуження. Робітничий рух на Україні: 1989–1993. — К., 1995.
32. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. — Тернопіль, 1991.
33. Томенко М. В., Олійник В. В. Партийна еліта України — 2000. — К., 2000.
34. Хто є хто. Партії та політики ХХІ століття. Вип.1 / Авт.-упоряд. В. В. Болгов. — К., 2002.
35. Шмачкова Т. В. Из основ политологии Запада (характер режимов гражданского общества и партийной системы при демократии) // Политические исследования. — 1991. — № 2.
36. Шмиттер Ф. Неокорпоративизм // Полис. — 1997. — № 2.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

- *Поняття, структура та функції політичної культури*
- *Типи політичної культури. Політична субкультура*

Політична культура представляє собою динамічну та водночас відносно усталену систему політичних цінностей та орієнтацій, моделей поведінки, характерних для певної держави, суспільства, цивілізації. Від її стану, характеру, якості політичних цінностей та домінуючих політичних орієнтацій залежить розвиток усієї політичної системи суспільства.

Зазначене поняття, вбираючи в себе емпіричні та теоретичні, ціннісні та нормативні, раціональні та підсвідомі уявлення, допомагає усвідомити всебічні зв'язки людей з інститутами влади та поміж собою з приводу участі в управлінні суспільством та державою. Знання сутності та структури політичної культури, а також її основних типів дає можливість глибокого розуміння всебічного впливу культури на суспільно-політичні явища та процеси.

6.1. ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Культура і політика тісно взаємодіють між собою протягом усього існування людської цивілізації, регулюючи життєдіяльність суспільства. У різні історичні часи відносини між культурою та політикою склалися по-різному: політика впливала на культуру, нерідко шляхом жорсткої політизації культурної сфери суспільства (в тому числі й силовими методами), призводячи до колоніальних війн XVII–XVIII ст. (зіткнення «цивілізації» і «варварства»), до знищення творів мистецтва та діячів культури в 20-30-ті

роки ХХ ст. в Радянському Союзі та в 30-40-і роки — в нацистській Німеччині, до «культурної революції» Мао Цзедуну в Китаї, до ідеологізації культурної сфери в соціалістичних країнах за часів «холодної війни» тощо.

Різні елементи соціокультурної системи — цінності та традиції, релігійні та моральні норми — також, у свою чергу, справляли і продовжують справляти великий вплив на політичні відносини і процеси, визначаючи на різних етапах розвитку людства можливі напрямки формування політичних сил, особливості кадрової політики, характер політичних відносин між народами, державами і цивілізаціями. Такий вплив культурних факторів на формування та здійснення політики може мати різні наслідки, породжуючи, наприклад, релігійні війни та конфлікти (від хрестових походів середньовіччя до сучасних подій в Афганістані та Іраку) або стаючи визначальним для інтеграції чи дезінтеграції націй, суспільств та держав. Так, різнорідність культур стала одним із головних факторів розпаду СРСР, Югославії, Чехословаччини, а спільність культурних цінностей і норм стала необхідним підґрунтям для об'єднання наприкінці ХХ століття НДР та ФРН у єдину державу.

 «Гостре почуття патріотизму американців, шанобливе ставлення японців до політичних еліт, схильність французів до інакомислення та протесту — все це приклади того, як культурні норми можуть формувати політичне життя. Наші настанови і цінності впливають на те, як ми діємо; це справедливо й по відношенню до політики. Функціонування політичних інститутів відбиває, принаймні, частково, позиції, норми і очікування громадян. Так, англійці використовують свої конституційні встановлення для підтримки своєї свободи, в той час як в Південній Африці і Північній Ірландії ті ж самі інститути були перетворені на засоби придушення. В періоди системних змін підтримка збоку громадськості може полегшити становлення нового режиму, тоді як відсутність такої підтримки здатна підірвати засади політичної системи. Для того, щоб зрозуміти тенденції сучасної та майбутньої поведінки будь-якої нації, ми повинні виходити з суспільних настанов у галузі політики та їх ролі в політичній системі, тобто від того, що ми називаємо національною політичною культурою.»

*Алмонд Г., Пауелл Дж., Стром К., Далтон Р.
«Порівняльна політологія сьогодні»*

Габріель Алмонд

Термін «*політична культура*», вперше використаний німецьким філософом XVIII ст. *І. Гердером*, ввів у науковий обіг наприкінці 50 — на початку 60-х рр. XX ст. американський вчений, політолог *Габріель Алмонд*. Аналізуючи структуру політичної системи суспільства, Алмонд виділив такі її складові елементи, як політичні інститути (держава, партії, групи інтересів), що реалізують функції влади та управління, і політичні орієнтації (знання, цінності, настанови, ідеали), які характеризують поведінку суб'єктів політики. Останні, у своїй сукупності, й отримали назву «політична культура».

🔍 **«Поняття «політична культура» вказує на специфічні політичні орієнтації — настанови відносно політичної системи та її окремих частин, а також настанови відносно власної ролі в системі. Ми говоримо про політичну культуру так само, як могли б говорити про економічну культуру або культуру релігійну. Це сукупність орієнтацій відносно особливої сукупності об'єктів і процесів».**

Алмонд Г., Верба С. «Громадянська культура і стабільність демократії»

Політична культура — явище динамічне, її зміст та форма постійно розвиваються, збагачуються історією. Політична культура суспільства формується в процесі поєднання різноманітних ціннісних орієнтацій та засобів політичної участі громадян, національних традицій, звичаїв, що відображають усталені риси цивілізаційного розвитку суспільства та держави. Таким чином, політична культура відображає рівень і характер політичних знань, оцінок та дій громадян, зумовлений політичним досвідом минулих поколінь та їх повсякденним використанням у політичному житті суспільства.

🔍 **«Було б невірним вважати, що політична культура є чимось незмінним. Новий життєвий досвід може змінити настанови індивідів: наприклад, селяни, мігрувавши до міста, засвоюють норми, пов'язані з міським життям. Це означає, що політична культура є ключовим елементом розуміння політичного життя в державному розрізі. Якщо ми**

не будемо її враховувати, ми не зрозуміємо, як насправді функціонує політика».

Алмонд Г., Пауелл Дж., Стром К., Далтон Р. «Порівняльна політологія сьогодні»

Сучасна наука дає низку трактувань поняття політичної культури. У найзагальнішому визначенні **політична культура — це зумовлена історичним досвідом система відносно стійких цінностей, настанов та переконань, що визначають поведінку суб'єктів політичних відносин.**

 «Політична культура — це сукупність позицій, цінностей та взірців поведінки, що стосуються взаємовідносин влади і громадян».

Вятр Є. «Соціологія політичних відносин»

До основних *функцій політичної культури* відносять:

- *функцію ідентифікації* (формування групової ідентичності, усвідомлення індивідом свого місця в системі політичних зв'язків і відносин);
- *функцію політичної соціалізації та адаптації* (залучення людини до політичної сфери, засвоєння індивідом політичних знань, норм і цінностей, що сприяють формуванню необхідних якостей для виконання певних функцій і ролей);
- *функція політичної орієнтації* (вироблення знань про політичні явища і процеси);
- *інтегративна функція* (об'єднання індивідів і соціальних груп на основі певної системи політичних цінностей та ідеалів);
- *комунікативна функція* (забезпечення збереження, нагромадження й передачі знань, інформації про політичні явища й процеси);
- *регулятивна функція* (вироблення взаємодії суб'єктів політичних відносин, забезпечення функціонування політичної системи).

У структурі політичної культури можна виділити *нормативний елемент* (накопичений політичний досвід), *ціннісний елемент* (політична свідомість) та *поведінковий елемент* (моделі політичної поведінки).

Політичний досвід, накопичений протягом історичного розвитку суспільства, містить у собі існуючі соціальні

норми — звичаї, традиції, моральні та релігійні норми, а також норми права. Носіями політичного досвіду виступають *стереотипи, міфи і символи*.

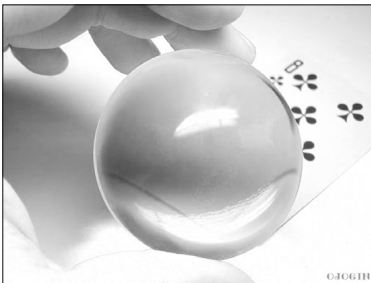
🔍 «Політична культура суспільства складається з системи емпіричних переконань, експресивних символів та цінностей, що визначають ситуацію, в якій відбувається політична дія. Вона формує суб'єктивну орієнтацію на політику».

Алмонд Г., Верба С. «Громадянська культура і стабільність демократії»

🔍 «Політична культура являє собою сукупність стереотипів політичної свідомості і поведінки, притаманних даній соціальній спільності».

Фарукшин М. Х. «Політична культура суспільства»

Політичний стереотип (гр. *stereos* — твердий, і *typos* — відбиття) — це спрощене, схематичне уявлення про політичний об'єкт. Ознаками стереотипу є емоційна забарвленість (окрім інформації, стереотип містить у собі позитивне або негативне ставлення до будь-чого або до будь-кого) та усталеність (стереотип не пов'язаний із реальною дійсністю, базується на обмеженому політичному досвіді). Політичні стереотипи значно спрощують процес орієнтації та прийняття рішень, сприяють формуванню політичної ідентичності. При цьому, деформуючи реальні знання про політичні об'єкти, стереотипи досить часто стають засобом політичного *маніпулювання*. Під маніпулюванням (лат. *manus* — рука) в даному випадку розуміється визначальний вплив на суспільну думку або політичну поведінку, спонукання до тих або інших політичних дій в умовах зниження критичності свідомості. Зниженню критичного осмислення ситуації сприяє відсутність реальної інформації про об'єкт, використання неусвідомлених компонентів сприйняття (зокрема — релігійних, політичних, економічних та ін. забобонів), групових оцінок того, що відбувається (масових емоцій) та ін. У такій ситуації стереотип, спрощуючи описування реального політичного об'єкта, завжди націлений на необхідний результат, адже описуване явище або

подія вже не відбиває реальність, а стає лише його прийнятним переказом. Стереотип, як правило, ґрунтується на алогізмі, виключенні компромісів, «золотої середини», розташовуючи всі політичні явища по простій шкалі: «ми» — «вони», «свої» — «чужі», «друзі» — «вороги» та ін. Стереотип сприяє виробленню й упорядкуванню політичних переконань, їх перетворенню на міцну систему, цілісне пояснення (а, найчастіше, й виправдання) політичного порядку.

Ернст Кассіпер

Політичний міф (гр. *mythos* — слово) — це стійкий помилковий, некритичний, емоційно забарвлений образ, уявлення про політичні події, явища та процеси. Політичні міфи є наймогутнішим засобом для маніпулювання політичною свідомістю. Міфотворчість підсилюється, як правило, у періоди соціально-політичної нестабільності, (міф дозволяє впорядкувати й пояснити незрозумілі, нові для людини або соціальної групи політичні явища і процеси). Наявність у політичній культурі суспільства великого масиву міфів і стереотипів є ознакою недемократичного характеру політичного режиму.

Німецький філософ *Е. Кассіпер*, аналізуючи долю європейської культури та західної цивілізації, в праці «Міф про державу» вбачав духовні джерела другої світової війни в тому, що людство виявилось нездатним протистояти натиску політичної міфотворчості.

🔍 «Міф досягає апогею, коли людина віч-на-віч зіштовхується з несподіваною та небезпечною ситуацією... У критичних ситуаціях людина завжди звертається до надзвичайних засобів. Наші сьгоднішні політичні міфи є саме такими надзвичайними засобами...

Нові політичні міфи не виникають спонтанно, вони не є диким плодом неприборканої уяви. Навпаки, вони являють собою штучні витвори, створені вмільми та спритними «майстрами». Нашому ХХ ст. — великій епісі технічної цивілізації — призначено було створити й нову техніку міфу, оскільки міфи можуть створюватися так само й відповідно до тих самих правил, що й будь-яка інша сучасна зброя».

Кассіпер Е. «Техніка сучасних політичних міфів.»

🔍 «Політичні міфи слід трактувати як набір потенційно суттєвих уявлень, що спираються, головним чином, на емоції. Більш важливими, аніж їхній зміст, виявляються функції міфів як регуляторів політичних відносин».

Лосев О.Ф. «Філософія. Міфологія. Культура.»

🔍 «Міф, як правило, є сказанням, яке стосується минулих подій, він надає їм особливого значення й змісту в новий час — тим самим зміцнюється авторитет тих, хто здійснює владу в певному суспільстві».

Фрідріх К., Бжезінський З. «Тоталітарна диктатура й автократія»

🔍 «Тільки міф разом дає відповідь на всі запитання. І позбавлена «свого» людина винагороджується комфортом життя в заміфологізованому суспільстві. Такій людині легше жити, адже вона завжди знає, як ставитися до первинності матерії та покрою піджака, до свободи волі та білого вірша, до математичних абстракцій та абстрактної скульптури, до питань статі та кольору стелі, до химери совісті та смаку соусу».

Вайль П., Геніс О. «60-ті. Світ радянської людини»

Міф, а особливо, міф політичний, завжди був наближеним до релігії. У цьому сенсі показовим є дослідження, проведене в 1943 р. в Німеччині американським соціологом Т. Абелем. Абель провів конкурс на кращу автобіографію учасника гітлерівського руху. Близько 700 робіт фашистів були опубліковані в книзі «Чому Гітлер прийшов до влади», яка згодом стала настільною для американської розвідки. Історик нацизму Родс дійшов висновку, що більшість германських фашистів були людьми «загубленого покоління», яке пережило кризу ідентичності, втративши основні цінності та життєві цілі. Тому не випадково своє «звернення» до фашизму представники суспільства, фактично позбавленого релігії, зображували в термінах релігійного одкровення. Гітлер зумів направити в потрібне русло ту духовну енергію, що довгий час не знаходила виходу, зростивши релігію з нацистським міфом.

🔍 «Міф — це зосереджений образ світу, аббревіатура явища, без міфу будь-яка культура втрачає свій здоровий творчий характер природної сили. Держава не має більш могутніх неписаних законів, аніж ця міфична основа, що гарантує її зв'язок із релігією».

Ніцше Ф. «Народження трагедії з духу музики»

Серед усього різноманіття сюжетів політичного міфу можна виділити *міф про золоте століття*, що закликає повернутися до світлого минулого або йти у світле майбутнє (будувати комунізм або велику Римську імперію), *міф про героя-рятівника*, що наділяє певні політичні фігури надзвичайними якостями, харизматичними рисами, *міф про змову*, який дозволяє пояснювати всі негативні явища в суспільстві дією таємних сил (домагаючись політичної єдності, об'єднання суспільства шляхом простого протиставлення «хороших», «своїх» та «поганих», «чужих»).

 «Найпростіша, з погляду колективної психології, відповідь на кризу причинно-наслідкових зв'язків у суспільстві — віра в змову, будь-які змови — внутрішні або закордонні, ліві або праві, ЦРУ або КДБ. Цю віру підживлює почуття безпорадності перед лицем таємничих, але могутніх сил. Думка про те, що за всіма лихами стоїть чиясь зла воля, досить втішлива. Це означає, що не все ще загублено — з ворогом можна боротися. Образ таємного ворога — це об'єктивація страху особистості перед суспільством, в якому не працюють причинно-наслідкові зв'язки».

Геніс О. «Обживаючи хаос»

Аналіз стану сучасної політичної культури в Україні дозволяє зазначити, що за останні роки значно оновилися її цінності, навички, орієнтації, методи та прийоми політичної діяльності. Замість культури, сформованої за роки радянської влади, поступово формується нова — відкрита культура, за якої суспільство поступово звикає до політичного плюралізму, різноманітності підходів щодо розв'язання гострих політичних проблем, відкритого висловлення свого ставлення до політичних інститутів. Стає нормою позитивна установка на засвоєння світового політичного досвіду, зростає почуття включеності України до світового процесу культурного розвитку. Але взірці старої радянської політичної культури також нагадують про себе, навіть у новій системі цінностей, у вигляді відчуженого або негативного ставлення до політики взагалі чи до політичних цілей, визначених владою. Специфічними рисами сучасного політичного життя в Україні є невизначеність політичних переваг і орієнтацій людей, а також помітна

заміфологізованість культурно-політичного простору, збереження цілої низки стереотипів та символів радянської епохи.

Зокрема, незважаючи на принципові соціальні і політичні зміни, що відбулися в нашому суспільстві, громадська думка у ставленні до НАТО, ЄС (а в деяких людей і до «Заходу» взагалі) у порівнянні з радянськими часами майже не змінилася з моменту розпаду Радянського Союзу та проголошення Україною незалежності.

Так, за результатами всеукраїнського опитування, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» та Київським міжнародним інститутом соціології у лютому 2005 року, 48 % опитаних висловилися проти вступу до НАТО, а 28 % — проти вступу до ЄС¹.

На перший погляд може скластися враження, що ці цифри свідчать про невисокі шанси Альянсу або Європейського Союзу завоювати прихильність українського населення. Проте, детальніший аналіз отриманих результатів досліджень вказує на те, що більшість населення України формує свою думку про НАТО і можливий вступ до нього не на основі знань і фактів, а на стереотипах і припущеннях.

Дві третини українців узагалі не знають, що таке НАТО чи ЄС. Як показали опитування 2004 року, проведені Центром соціального прогнозування, 40% українців вважають, що НАТО виконує миротворчу місію, 28,5% — оборонну, 22,4% — агресивну. Одночасно 47,3% вірять у те, що НАТО є ефективним засобом захисту національних інтересів своїх держав-членів². Яким чином миротворча діяльність у воєнному розумінні допомагає обороні національних інтересів, залишається незрозумілим. Отже, українське населення відчуває значні труднощі в точному визначенні суті діяльності і завдань альянсу.

Якщо поцікавитися думкою літніх людей про НАТО, то у відповідях ми, частіше за все, почуємо відлуння давніших політичних міфів. Більшість людей віком старше 50-ти

¹ Українці хочуть вступати до ЄС і не хочуть до НАТО — опитування Фонду «Демократичні ініціативи»/ КМІС. — 23.02.2005. — <http://www.ea-ua>.

² Ставлення українців до НАТО. 4 липня 2004. — <http://epicentre.1plus1>.

(54,2 %) невдоволені співпрацею України з НАТО. Це й зрозуміло — чим старіша людина (тобто чим більше вона прожила в СРСР), тим критичніше вона ставиться до НАТО, адже за часів «холодної війни» саме НАТО як військово-політичний союз, створений для протистояння Радянському Союзу, був уособленням «західної загрози». Мало що знають про НАТО й молоді люди. Результати соціологічних опитувань свідчать про надзвичайно низький рівень знань молоді за даним питанням, що також вкрай негативно впливає на ставлення до Альянсу (79,1% від усіх опитаних висловилися проти вступу України до НАТО).

Такий стан справ не дивує, бо впродовж багатьох десятиріч у свідомості радянських людей формувалася негативний образ НАТО. Під час протистояння соціалістичного табору країн західної демократії радянська система приховувала правдиву інформацію щодо західної ідеології, нав'язувала думку про ворожість Північноатлантичного Альянсу.

Сьогодні ситуація на міжнародній арені кардинальним образом змінилася — скінчилася «холодна війна», розпався Радянський Союз, розпущений військовий блок країн — учасниць Варшавського договору. Україна, так само, як і більшість інших країн — колишніх республік СРСР, співробітничала з НАТО та іншими міжнародними організаціями. Так, партнерство України з НАТО (зокрема — з питань запобігання військових конфліктів та надзвичайних ситуацій, протистояння міжнародному тероризму) було розпочато відразу після проголошення незалежності в 1991 році. Україна перша з країн СНД приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру», а принципово новим етапом розвитку стосунків між Україною та Альянсом стало підписання в 1997 р. Хартії про особливе партнерство. Однак дотепер ставлення українців до НАТО значною мірою залишається під впливом давно мертвої радянської пропаганди. Незнання реального стану справ, непоінформованість українців із цього приводу підтримує старі

й створює нові міфи про альянс. Такі міфи можна розвіяти, лише надавши суспільству об'єктивну інформацію про основи функціонування цієї організації.

Результати соціологічних досліджень виявили цілий масив характерних для України міфів: НАТО — агресивний імперіалістичний блок; НАТО може втягти Україну у воєнні дії, посварить її з Росією, буде вимагати значних додаткових коштів тощо. За даними досліджень Центру ім. Разумкова, показники ставлення українського суспільства до НАТО та ЄС досить рухливі й залежать від ступеня впливу політичних сил та рівня інформованості. Так, зокрема, події після президентських виборів 2004 р. (коли Президент України В. А. Ющенко визначив курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію пріоритетним напрямком зовнішньої політики держави) та під час парламентських виборів 2006 р. (коли багато хто з «антинатовських» партій та блоків виносив питання про НАТО та ЄС у заголовки своїх передвиборчих програм і досить вдало спекулював ним під час агітації) призвели до того, що в 2006 р. майже 60% українців до НАТО та ЄС ставляться негативно, а позитивно й невизначено — по 19%. При цьому всього 6,5% українців вважають, що мають високий рівень інформованості, майже 40% — середній рівень, 35% — низький, а 11% взагалі нічого не знають про НАТО¹.

Таким чином, майже половина населення України не знає, що таке НАТО (так само, як і ЄС), які цілі й завдання ставить ця організація і яким чином участь України в блоці може відбитися на перспективах розвитку України. Тому необхідно, насамперед, всебічно інформувати населення про діяльність ЄС і НАТО, що дозволило б українцям позбавитися того упередженого ставлення до цих структур, що несли в собі міфи й стереотипи радянських часів, і зайняти чітку й визначену позицію з даної проблеми.

Політичний символ (гр. *symbolon* — знак) представляє собою *знак, що виконує комунікативну функцію між суб'єктами політичних відносин*. Політична символіка може бути представлена як сукупність державних символів і атрибу-

¹ А. Нестерова. Что такое Хорошо и что такое НАТО. — ЛиФ в Украине. — № 39, 2006. — С.6.

тів влади, національно-державних і культурно-історичних форм та образів політичної культури суспільства, а також символів, що утворюють знакову систему певних політичних течій.

До основних видів політичної символіки в сучасному суспільстві відносять: *державну* (прапор, герб, гімн, девіз), *ритуально-процесуальну* (інавгурації, коронації, присяги, пікетування, демонстрації), *наочно-агітаційну* (гасла, плакати, листівки, політичну рекламу), *умовно-графічну* (колірну символіку, емблеми, медалі, грамоти), *скульптурно-архітектурну* (архітектурні спорудження, пам'ятники, скульптури) та ін.

🔍 «Єдність будь-якої культури спирається на спільність мови її символіки».

Шпенглер О. «Занепад Європи»

🔍 «Прапори мають особливе значення, так само, як і інші символи культурної ідентичності, в тому числі хрести, півмісяці і навіть головні убори, адже культурна ідентичність стала для більшості людей найважливішим чинником. Люди відкривають нові, але нерідко й старі ідентичності, і виступають під новими, але часто й старими стягами, що веде до війни з новими, однак нерідко й старими ворогами».

Хантінгтон С. «Зіткнення цивілізацій»

🔍 «Наприкінці 60-х рр. зниклий комунізм старанно заміняли його казенними символами. Гриміли ювілейні торжества (від 50-річчя радянської влади до 50-річчя радянського цирку). Радянські альпіністи увінчали пік Комунізму, що раніше носив ім'я Сталіна — погруддям Леніна. І, нарешті, іронічним підсумком комуністичної утопії сяяв над Москвою ресторан Останкінської телевежі. Називався ресторан — «Сьоме небо»».

Вайль П., Геніс О. «60-ті. Світ радянської людини»

У своїй статті «Сила безсилив», опублікованій на початку 80-х рр. ХХ ст., чеський державний і громадський діяч, драматург, правозахисник, майбутній президент Чехословаччини, а потім і Чехії, Вацлав Гавел виклав наступну історію, що наочно ілюструє використання символіки в політиці:

«Завідувач овочевої крамниці ставить на своїй вітрині між цибулею та морквою гасло: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Навіщо він це робить? Що він хоче сказати світу? Він справді сповнений ентузіазму від думки про об'єднання робітників земної кулі? І цей ентузіазм такий великий, що він відчуває нездоланний імпульс ознайомити громадськість зі своїми ідеалами?

Очевидно, що продавцю овочів байдужа семантика гасла на вітрині; він помістив його туди не через особисте бажання ознайомити публіку з ідеєю, вираженою цими словами. Звичайно, це не означає, що дана дія взагалі позбавлена мотиву чи значення, або що це гасло нікому нічого не говорить. Насправді гасло — *знак*, і як такий містить підсвідоме, але досить чітко визначене повідомлення. Словесно його можна було б виразити так: «Я, продавець овочів ХУ, мешкаю тут і знаю, що повинен робити. Я поведжуся так, як від мене очікують. На мене можна покладатися, і мене немає в чому дорікнути. Я слухняний і тому маю право, щоб мене залишили в спокої». Звичайно, в такого повідомлення є адресат: воно спрямоване нагору, до начальства, і в той же час воно — щит, що прикриває продавця від потенційних донощиків. Таким чином, корені справжнього значення гасла — у самому існуванні продавця. Гасло відбиває його життєві інтереси. Але в чому ці інтереси полягають?

Давайте відзначимо: якби продавцю овочів веліли виставити гасло «Я боюся, а тому беззаперечно слухняний», він би нізащо не поставився до його семантики так спокійно, хоча таке ствердження було б правдивим. *Продавцю овочів було б незручно й соромно виставити на вітрині таке недвозначне ствердження про власну деградацію, і це цілком природно, оскільки він людина, і як така має почуття власної гідності.* Щоб обійти таку складність, прояв лояльності повинен прийняти форму знака, що, принаймні, на верхньому, текстовому рівні вказує на якусь незацікавлену переконаність. Цей знак дозволяє запитати: «А що поганого в об'єднанні пролетарів всіх країн?» Він дозволяє продавцю сховати від самого себе низинні основи своєї слухняності й одночасно

маскує низинні основи влади — приховує їх за фасадом чогось високого. І цим «щось» є *ідеологія*¹.

Особливим символом політичної культури виступає мова як система знаків, наділених певним значенням, що використовується для збереження, перетворення та передачі інформації. Структура мови, поняття, що в ній існують, відображають характер соціально-політичних зв'язків, структуру конкретного типу політичної системи, а також саму систему розподілу політичної влади. Таким чином, мова може виступати не тільки засобом комунікації, а й засобом маніпулювання суспільною свідомістю з метою формування певних політичних настанов і орієнтацій.

Так, прикладом відображення тоталітарного характеру політичної системи суспільства, повного контролю політичної влади над усіма сферами суспільного життя, який вплинув на формування свідомості і поведінки людини в СРСР, є сформована за роки радянської влади мова, що містила в собі, наприклад, такі поняття, як *соціалістичний табір, братерські країни, битва за врожай, ударник комуністичної праці, міста-герої*; цілу низку скорочень — *КПРС, ВЛКСМ, НКВС*, а також певні назви (міст — *Сталінград, Ворошиловград, Ленінград*; газет — *«Комсомольська правда», «Пионерська правда», «Ленінська зміна»*), імена (*Октябриня, Індустріна, Даздраперма*), гасла (*«комунізм — це Радянська влада плюс електрифікація всієї країни», «п'ятирічку — за чотири роки», «економіка повинна бути економічною», «піонер, ти відповідаєш за все»*) тощо.

 «Слова, що позначають реалії радянського побуту, а тому добре знайомі кожній радянській людині, зовсім незрозумілі людям, які ніколи не жили радянським життям. Ущільнення, надлишки, лімітник, прописка, перегин, приватник, штовхач... Щоб розтлумачити іноземцеві значення хоча б одного тільки останнього слова, довелося б довго пояснювати суть соціалістичної системи господарювання, при якій нормальні економічні стимули не діють, через що й виникає потреба в «штовхачах»».

Сарнов Б. «Наша радянська новомова»

¹ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. — М.: «АСТ», 2004. — С. 260–262.

«Коли американець перекладає, наприклад, француза, він має справу з реальністю, більш-менш йому знайомою. А як, наприклад, перекласти «Іванову дали житлоплощу»? Або, скажімо: «Петрову вдалося дістати банку розчинної кави»? Або, припустимо: «Сидоров втратив московську прописку»? Що все це означає?

Довлатов С. «Перебивні картинки»

Практика формування політичної свідомості за допомогою мови — не винахід комуністичного тоталітаризму. В історії існує чимало прикладів того, як за допомогою введення нових слів або, навпаки, вилучення тих або інших термінів, висловів, намагалися змінити політичну реальність.

Так, в історії Російської імперії відомий випадок, коли імператор Павло I звелів замінити слово «громадянин» на слово «обыватель», а Микола I заборонив використовувати в документах слова «Білорусія» і «Литва», замість них була введена назва «Північно-Західний край»¹.

Чимало прикладів впливу мови на політичну дійсність можна знайти й сьогодні. Так, у 2006 р. російська Держдума оголосила поза законом «шкідливі» слова й вислови, заборонивши чиновникам і журналістам вживати назви іноземних грошей — долара, євро та ін., а також вилучивши з використання в ЗМІ назву забороненої Націонал-більшовицької партії Е. Лимонова.

Президент Ірану М. Ахмадінежад, також користуючись логікою «якщо про що-небудь не говорити — його й не буде», заборонив у країні використання слів, запозичених з інших мов, борючись, таким чином, з «пособниками сіонізму» (так, замість слова «піца» говорять «плоский корж», а факс називають «дистанційним листописцем»). В Узбекистані в ЗМІ заборонено використовувати слова «корупція», «клан», «бідність», «опозиція» та ін.

Зберігаючи спільні для людей політичні знання, досвід та моделі поведінки, мова сприяє формуванню *групової*

¹ Цепляев В. Вперёд к мокроступам? АнФ № 34 (524) от 24.08.2006. — С. 9. Коллаж О. Дорофеева.

політичної ідентичності. Саме тому сучасні держави приділяють велику увагу мовній єдності. Наявність лінгвістичних підгруп усередині суспільства може спричинити конфліктність у державі (Квебек – у Канаді, Каліфорнія – в США, східні та західні регіони України).

🔍 «Політичні проблеми, породжувані мовними розходженнями, відносяться до найскладніших. Існує приказка, що «конституції можуть бути сліпими, але не німими». Іншими словами, хоча політичні системи можуть ігнорувати расові, етнічні або релігійні розходження між своїми громадянами, вони не в змозі уникнути прив'язки до однієї або кількох мов».

Алмонд Г., Пауелл Дж., Стром К., Далтон Р.
«Порівняльна політологія сьогодні»

Так, відмінності в культурно-історичних традиціях, етнічному складі, конфесіональній приналежності регіонів України, їх мовна неоднорідність суттєво впливають на політичну свідомість населення, зумовлюючи пріоритет тих або інших суспільних цінностей та настанов. З одного боку, можна відмітити явище *культурного етноцентризму* (україно- або русоцентризму), коли визнається лише одна з існуючих субкультур і заперечується будь-яка інша система цінностей. З іншого боку, відзначається тенденція до розширення орієнтацій на взірці західної масової культури.

Політична свідомість визначається як система політичних знань, цінностей і переконань людей, на підставі яких формуються усталені політичні орієнтації та настанови по відношенню до політичної системи та їх місця в даній системі, складаються відповідні моделі політичної поведінки.

У структурі політичної свідомості можна виділити статичні елементи – *політичні знання* (знання про політичну систему, інститути і процедури, за допомогою яких забезпечується участь людей в політичному процесі), *політичні цінності* (певні судження про політичне життя, про політичні цілі та відповідні переваги – законність, порядок тощо), *політичні переконання*, що формуються на підставі знань і цінностей як сукупність уявлень, що характеризують певний політичний ідеал (демократія, анархія,

авторитаризм та ін.), *політичні орієнтації* (настанови щодо певної політичної системи і відповідної моделі поведінки в політичному процесі), а також *динамічні елементи* (громадська думка, масові настрої та ін.).

 «Політична культура націй — це розподіл зразків орієнтації щодо політичних об'єктів серед членів націй».

Алмонд Г. «Громадянська культура. Політичні установки і демократія п'яти націй»

Політична культура, відповідно до концепції Г. Алмонда, містить у собі три рівні політичних орієнтацій:

- 1) *Ставлення до політичної системи* (що відбиває уявлення громадян про цінності та інститути, які складають політичну систему).
- 2) *Ставлення до політичного процесу* (що відбиває очікування громадян, їх уявлення про те, як повинна реалізовуватися політика);
- 3) *Ставлення до результатів і наслідків реалізації політичного курсу* (ставлення до результатів діяльності політичної влади).

За суб'єктивним складом політична свідомість поділяється на індивідуальну, групову і масову. Виділяють також повсякденну форму (що характеризується розмитістю, стихійністю становлення її компонентів) та теоретико-ідеологізовану форму політичної свідомості (що виходить зі стрункої системи політичних уявлень і поглядів на основі певної ідеологічної концепції).

Ідеологія (гр. *idea* — поняття, і *logos* — вчення) — це система політичних, правових, релігійних, філософських уявлень, поглядів та ідей, що відбивають інтереси, світогляд, ідеали людей, соціальних груп, політичних партій, громадських організацій і суспільства в цілому. Ідеологія, використовуючи певну систему цінностей, формує індивідуальну і масову свідомість, закріплює цілі та програми, які визначають характер і напрямки розвитку соціальних відносин.

Отже, ідеологія не просто «проявляє» політичні переконання — вона їх створює, надаючи досить цілісний образ світу політики. Ідеологія містить в собі цілий комплекс фундаментальних норм і цінностей, що визначають зміст

діяльності людини і суспільства. Забезпечуючи певний політичний порядок і соціальну стабільність, вона виступає інструментом для конструювання основних механізмів політичної поведінки, стає свідомим або несвідомим пере-крученим баченням фактів з метою виправдання політичного панування, сприяючи, таким чином, мобілізації мас і маніпулюванню поведінкою людей. Саме ця властивість дала привід багатьом ученим ставитися до ідеології негативно, визначаючи її як *«помилкову свідомість, що існує для виправдання панування правлячого класу»* (Ф. Енгельс), *«опіум інтелектуалів»* (Р. Арон), *«філософські вульгаризації, що спонукають маси до перетворення дійсності»* (А. Грамші), *«відчужене життя, застигла пародія на реальність»* (Д. Белл) та ін. Класик політичної думки, німецький вчений К. Маннгейм у своїй знаменитій праці *«Ідеологія та утопія»* (1929) називав ідеологію *«добровільною містифікацією»*, *«уявленнями, що не можуть бути реалізовані»*. У працях, присвячених осмисленню ролі ідеології в політичному житті, її розглядають як *«систему цінностей, що виступає як політичний світогляд, що має силу віри і великий орієнтаційний потенціал»* (Е. Шилдс), як *«механізм перетворення ідей на соціальні важелі»* (М. Лернер), як *«форму вираження міфологічної свідомості, сублімований спосіб подолання страхів та катастроф ілюзій»* (Г. Лассуелл).

До перших класичних політичних ідеологій, що виникли у XVIII ст., відносять консерватизм і лібералізм, у XIX ст. з'являються соціалістичні ідеології (марксизм, соціал-демократія, утопічний соціалізм), анархізм та ін. У XX ст. виникають і національні ідеології — фашизм, націонал-соціалізм, а також комуністична ідеологія (марксизм-ленінізм). До сучасних політичних ідеологій відносять неоконсерватизм, неолібералізм, неомарксизм і ін. Видами релігійних ідеологій є християнсько-демократична ідеологія, ісламський фундаменталізм, ортодоксальний індуїзм, іудаїзм та ін.

До основних функцій ідеології відносять:

- *орієнтаційну* — ідеологія задає напрямок людській діяльності, формулює основні цілі суспільного розвитку;

- *мобілізаційну* — ідеологія виступає як безпосередній мотив політичної діяльності, спонукаючи суспільство, соціальні групи до політичної діяльності;
- *інтеграційну* — ідеологія сприяє формуванню єдності соціальної групи, створенню єдиного політичного співтовариства;
- *комунікативну* — ідеологія формує систему політичного спілкування між представниками тієї чи іншої соціальної групи.

Політична поведінка — це взаємодія соціальних суб'єктів (індивідів, соціальних груп) і політичної системи. Вона безпосередньо зумовлюється існуючим політичним досвідом та політичною свідомістю. До основних форм політичної поведінки відносять *політичну участь* і *політичну неучасть* (абсентеїзм).

Політична участь — це вплив соціальних суб'єктів на функціонування політичної системи, формування політичних інститутів та процес вироблення політичних рішень.

На політичну участь громадян впливають як об'єктивні фактори (тип політичної культури, розклад політичних сил), так і суб'єктивне ставлення до політичної системи, цінностей даної політичної культури, мотиви участі в політиці, потреби, знання та інформованість.

 «Політична участь — це інструментальна активність, за допомогою якої громадяни намагаються впливати на уряд таким чином, щоб він вдавався до бажаних для них дій».

Алмонд Г., Верба С. «Громадянська культура і стабільність демократії»

Одна з найпоширеніших вітчизняних класифікацій політичної поведінки передбачає виділення таких форм політичної участі, як *активна* участь (наприклад, у виборах, референдумах, мітингах, демонстраціях) і *пасивна* участь (яка передбачає відмову від активних дій у політичній сфері, таку форму поведінки, що обмежується дотриманням встановлених норм).

Згідно з однією з найвідоміших західних класифікацій політичної поведінки, автором якої є англійський учений А. Марш, виділяють три основних типи політичної участі:

1. *Ортодоксальну участь* — дії, що забезпечують установлене функціонування політичної системи (участь у голосуванні, лобювання інтересів, мітинги, демонстрації).

2. *Неортодоксальну участь* — несанкціоновані законом дії або дії, спрямовані проти політичної системи (бойкоти, неофіційні страйки тощо).

3. *Політичні злочини* — політична діяльність з використанням нелегітимної сили (революції, війни, тероризм та ін.).

Американський політолог *У. Мілбрайт* поділяє політичну участь на *конвенційну* (легальну, що регулюється законом) і *неконвенційну* (незаконну). До першого типу він відносить участь у партіях, виборчих кампаніях, голосування на виборах і референдумах, до другого — страйки, бунти, відмову підкорятися закону та ін. При цьому неконвенційна політична участь може здійснюватися несилдовими (демонстрації, мітинги) та силдовими засобами (бунт, тероризм).

До найпоширенішого типу політичної участі відносять *електоральну поведінку* (участь у виборах). На її спрямованість впливає, перш за все, ідентифікація конкретного виборця з певною соціальною групою або партією. Коло виборців, які голосують за певну партію або кандидата, називають *електоратом* (від лат. *elector* — виборець). Електорат, як частина населення, що підтримує ту чи іншу політичну силу, стає основою її діяльності, перетворює партію на впливові сили політичного процесу. Виборча активність електорату допомагає прийти до влади партіям та політичним лідерам, вибори посилюють позиції існуючої влади, надаючи можливість правлячій еліті діяти як стабільний політичний інститут. Для того, щоб політичні лідери, партії (або еліта в цілому) мали достатню електоральну базу, їхня політична діяльність повинна співпадати з інтересами певної частини населення. У випадку, якщо виборці позбавляються можливості впливати на існуючу ситуацію, електоральна активність зменшується, що виявляється у відмові від участі в голосуванні на виборах, зниженні легітимності, активізації опозиційної діяльності. Неможливість або нездатність у цілому усвідомлювати реальну політичну дійсність та впливати на ситуацію, що склалася, називають *електоральною пасивністю*.

На електоральну поведінку помітно впливають такі фактори, як рівень індивідуальної політичної культури та політичної свідомості, ступінь інформованості населення, стан політичної інфраструктури, соціальна динаміка та ін.

Вибори можуть відбуватися в умовах як демократичного, так і авторитарного політичних режимів. При цьому, в останньому випадку вибори мають скоріше формальний характер, аніж характер реальної боротьби за політичну владу. Результати таких виборів не впливають на розподіл владних повноважень у суспільстві — влада контролюється правлячою політичною елітою, показники якої від результатів голосування на виборах не змінюються.

🔍 **«У соціалістичному суспільстві виборець голосує за списки кандидатів однієї партії. Мова не йде про представництво людей, інтересів або ідеологій. У сучасному індустріальному, буржуазному суспільстві вибори мають характер участі. Вони включаються до процесу комунікації між тими, хто управляє, і тими, ким управляють».**

Коттере Ж., Емері М. «Виборчі системи»

Серед форм політичної участі важливе місце займають *протестні форми*.

Політичний протест — це прояв негативного ставлення до політичної системи в цілому або до її окремих елементів, норм, цінностей у відкритій, демонстративній формі. Виникнення політичного протесту, як правило, пов'язане із неефективністю реалізації політичної влади. До протестних форм відносяться *митинги, демонстрації, обструкції, бунт, тероризм* (найнебезпечніша форма політичного протесту), а також такі форми, як *політичний хеппенінг, політичний анекдот* та ін.

Демонстрації (лат. *demonstratio* — показувати) і *митинги* представляють собою масові збори населення з метою обговорення питань поточного політичного життя, підтримки певних вимог до органів державної влади, висловлення протесту проти її рішень тощо. Дані види політичної поведінки характеризуються безпосередньою активною участю громадян у політичному житті, розраховані на провокування відповідної реакції конфронтуючої групи або органів державної влади, привертання суспільної уваги.

Демонстрації та мітинги тісно пов'язані з іншими формами політичного протесту, спрямованими на протидію політичній системі — *бойкотом, пікетуванням, масовими маршами* та ін.

Страйк (італ. *basta* — досить) — форма політичного протесту, що виявляється в масовому припиненні праці з метою завдання впливу на процес прийняття певних рішень, задоволення економічних або політичних вимог.

Бунт — нелегальна форма політичного протесту, стихійне повстання, заколот; як правило — відповідна реакція на певні дії державних органів влади. Підкреслюючи різницю між бунтом і революцією, *Ж. Еллюль* відзначав, що, на відміну від революції, котра характеризується певною доктриною, революційною програмою, організацією та соціальною єдністю групи, що повстає проти існуючої системи, бунту властиві неорганізовані масові виступи, стихійний протест проти пануючого режиму. Затверджуючи неможливість революції в сучасному суспільстві, Еллюль називав ХХ ст. століттям бунтів, які залишаються останньою можливістю вираження протесту в нових соціальних і політичних умовах.

Обструкція (лат. *obstructio* — перешкода) — засіб політичної боротьби, що виявляється в затягуванні ухвалення політичного рішення, законопроекту, у зриві певного заходу (засідання парламенту, зборів та ін.).

Бойкот (англ. *boycott*, від *Boycott* — ім'я англійського управляючого маєтком Ч. К. Бойкоту, по відношенню до якого вперше у 1880 р. ірландськими орендарями була застосована така міра) — форма політичного протесту і метод політичної боротьби, що полягає в повному або частковому припиненні відносин з окремою особою, організацією, державою з метою примусити задовольнити політичні або соціально-економічні вимоги. Бойкот може призводити до суттєвих наслідків, оскільки несе в собі зачатки делегітимації як окремих інститутів влади, конкретних політичних лідерів, так і політичної системи в цілому. Одним із найвідоміших у світі є бойкот, що став початком руху за громадянські права чорношкірого населення США: у 1955 р. на знак протесту проти расової сегрегації пастор

Мартін Лютер Кінг мол. закликав негритянське населення до бойкоту міського транспорту (в якому над деяким місцями були розміщені таблички «Тільки для білих»). Унаслідок акції Верховний Суд США був змушений заборонити сегрегацію в суспільному транспорті. Тактика бойкотів та інших ненасильницьких актів протесту сприяла прийняттю законів, які зрівняли в правах чорношкірих і білих американців (1960, 1964), а Кінг удостоївся Нобелівської премії миру.

 «У деяких політичних системах, у тому числі в політичних системах Сполучених Штатів, Франції, Італії, Індії та низці арабських країн, насильницькі дії й спонтанна неупорядкована поведінка мають досить широке поширення. Такого роду практика часто припускає не стільки сплановані й організовані акції протесту інституціоналізованих політичних груп, скільки стихійні суспільні демонстрації або акти насильства. Наприклад, у Франції акції протесту стали частиною політичної традиції. Так, наприкінці 1960-х років французький уряд ледь не впав внаслідок виступів протесту, які почалися, коли студентам університетів було заборонено приймати у своїх кімнатах гуртожитку осіб протилежної статі. «Дикі» страйки (тобто стихійні страйкові дії), що здавна властиві британському профспілковому середовищу, часто відбуваються й у таких континентальних європейських країнах, як Італія та Швеція. У 1992 р. після того, як були виправдані поліцейські, що звинувачувалися в жорстокому побитті підозрюваного афроамериканця, у населених меншостями пригородах Лос-Анджелеса відбулися заворушення та погроми. Аналогічним чином, у 1992 р. почалися безладдя в Тунісі, коли ісламські фундаменталісти виступили із протестом проти анулювання урядом результатів недавніх виборів. В період з 1988 по 1990 рр. по всій Східній Європі прокотилися демонстрації, акції протесту на підтримку демократії. Невдоволення, що довго придушувалося, прорвалося назовні, і відбулося це доволі спонтанно, коли громадяни усвідомили, що Радянський Союз більше не буде допомагати місцевим режимам і що в них уже немає ані волі до придушення інакомислячих, ані необхідних для цього ресурсів. Звістки про виступи в інших місцях стимулювали акції протесту, даючи зразки аналогічних дій, а кожний новий успіх підсилював насагу».

Алмонд Г., Пауелл Дж., Стром К., Далтон Р.
«Порівняльна політологія сьогодні»

Тероризм (лат. *terror* — жах, страх) — це здійснення політичної боротьби засобами залякування, насильства, фізичної розправи з політичними супротивниками. Термін

«тероризм» увійшов у політичну теорію й практику ще з кінця XVIII ст., а з 70-х рр. XX ст. широке поширення одержав термін «тероризм міжнародний».

Терористичні акти можуть бути спрямовані не тільки на політичних опонентів, але й на тих осіб, які не є прямими політичними противниками. Основною метою тероризму є привертання уваги до конфлікту, в якому бере участь група, що застосовує дані засоби боротьби.

У сучасному світі спостерігається тенденція до ескалації терористичної діяльності (автор дослідження дій терористів-смертників американський вчений Р. Пейп за період з 1980 по 2001 рр. нараховує 188 актів тероризму), а також до ускладнення її характеру — окрім індивідуального й групового (організованого) тероризму, виникають і розвиваються міжнародні екстремістські організації, що призводить до зростання масштабів терору. Особливу небезпеку в сучасному світі представляє міжнародний тероризм — діяльність, здійснювана терористом або терористичною організацією в більш ніж одній державі, що спричиняє загибель людей, порушення нормальної дипломатичної діяльності держав, ускладнює здійснення міжнародних контактів, а також транспортних зв'язків між державами.

Однією з нових протестних форм у сучасному політичному житті є *політичний хеппенінг* (англ. *happening* — випадок, подія), який представляє собою своєрідну форму політичної участі, що проявляється в масових театралізованих діях політичного характеру. Як перші приклади політичного хеппенінгу на пострадянському просторі можна назвати діяльність російської Партії любителів пива (розбирання в 1994 р. за допомогою перехожих барикад, побудованих із ящиків з пивом, посилка Б. Єльцину як подарунок на день народження засобу для зняття похмільного синдрому у 1995 р.), та Партії диктатури плюралізму (що влаштувала в 1991 р. церемонію «урочистого ельцинювання»

на честь «чудесного порятунку Б. М. Єльцина з вод невідомої річки»), руху «Субтропічна Росія» (у програмних цілях якої були закріплені обіцянки про зниження температури кипіння води до +50 °С, а також підвищення середньорічної температури в Росії до +20 °С) та ін.¹ У серпні 2005 р. в центрі Москви учасники молодіжного демократичного руху «Ми» провели політичний хеппенінг під назвою «Огляд місцевості», що являв собою прогулянку учасників акції з помаранчевими повітряними кульками від Нового Арбата до Кремля з роздачею там тексту Конституції РФ. За ідеєю організаторів, хеппенінг був задуманий як розвідка місцевості, на якій у 2008 р. повинна відбутися російська «помаранчева революція»².

В Україні до хеппенінгових акцій можна віднести спалення «Партією «Братерство» іграшкових автомобілів перед будинком французького посольства на знак протесту проти публікації газетою France Soir карикатур на Ісуса Христа; акцію «Опори» (більше відомої як «Чорна пора») «Не гальмує!» — катання на санках і лижах по асфальту перед будинком Верховної Ради; «колядування» по штабах політичних партій активістів руху «Молодь — надія України» у 2006 р.³ Широку популярність набули акції арт-об'єднання «Революційно-експериментальний простір» (Р.Е.П.), що виникло на «революційному Майдані» 2004 р. «Репівці» влаштовували в будинку адміністрації Президента сеанси треш-живопису під назвою «Підклимна політика»: в рамках одного з них вони запхнули перформера під принесений з дому килим, де він, дригаючи ногами й руками, зображував вітчизняних чиновників. Глузування над закликами нової влади до прозорості в усіх сферах політики та економіки виражалися в тому, що одні «репівці» обмоталися прозорим поліетиленом, інші — чорним, і всі разом бігали під адміністрацією і кричали: «Непрозоро!».

На час проведення акції робота апарату президента була паралізована: його співробітники півтори години не від-

¹ Коргунюк Ю.Г., Заславский С. Е. Российская многопартийность: становление, функционирование, развитие. — М.: Фонд ИНДЕМ, 1996.

² «Мы» не прошли в Кремль». — <http://www.gzt.ru>. 7.08.2005.

³ Скоропадский А. Пора белой зависти / Корреспондент, 25 февраля 2006. — С. 58.

ходили від вікон. Сьомого листопада 2004 р. «репівці» вийшли на Майдан з гаслами «За мистецтво пащі порвемо!», портретами Е. Уорхола, Й. Бойса та чорнобілими транспарантами, на яких красувалися цитати Бойса: «Кожна людина —

художник». Молоді художники були одягнені в півтора-метрові блискучі ковпаки, окуляри зварників, паранджу, білі комбінезони та чорні хламиди. Вони розрахували акцію так, щоб виділятися на тлі червоних прапорів комуністів і синьо-жовтих та помаранчевих прапорів антикомуністів. Слідом за «репівцями» захопилося політичним перформансом і молоде покоління харків'ян, які влаштували в Києві на річницю помаранчевої революції акцію «Нарру birthday!». Автори ідеї власноручно смажили яловичий мозок на електроплитці, викладали на тарілки разом зі скибочкою апельсина й пропонували присутнім покуштувати. В одній зі своїх останніх проведених у Києві акцій під назвою «Пан Президент» Р.Е.П. і «Майор» (прізвисько «батька» польської «Помаранчевої альтернативи» Вальдемара Фрідріха, чії хеппенінги прославилися на весь світ) обіграли тезу про те, що найреальнішим сьогодні є візуальний мир. У фойє Центра сучасного мистецтва при НаУКМА встановили телевізор, а перед ним — мікрофон. Кожний бажаючий міг поставити запитання президентові Ющенку, зображення якого в цей момент з'являлося на екрані. І «ожилий» телевізійний президент, дійсно, відповідав, віщаючи загальними фразами. Організатори акції прокоментували її так: «Влада віртуальна. Навіть у такому суспільстві, де владні функції виконує не апарат сірих чиновників, а «Батько нації», влада насправді деперсоніфікована. «Батько нації» — це ікона, що існує поза часом і простором, а у владне крісло сідає людина, найбільш схожа на цю ікону. Краще, що може робити президент, — бути схожим на власне зображення. Ви думаєте, Він існує насправді? У нас немає впевненості в цьому. Президент живе в телевізорі.

Той, хто сидить на Банковій, — лише актор, який симулює існування президента в реальному світі»¹.

У квітні 2007 р. в 16 містах України відбулася акція Громадянської мережі «Опора» під назвою «Почни з чистого аркуша». На центральних площах міст розтягли десятиметрові полотна, на яких громадяни мали можливість поставити свій підпис і залишити відбиток власної долоні на знак готовності по-новому підходити до власного вибору, почати все з чистого аркуша й усвідомлювати відповідальність за власну позицію. Зібрані полотна представники акції збиралися передати до столиці, щоб обернути ними ті адміністративні споруди, які матимуть найбільшу потребу у зв'язку з народом². Серед молодіжних організацій, що сьогодні активно використовують у своїй діяльності політичний хеппенінг — «Молодіжний націоналістичний конгрес», «Українська студентська спілка», рух «Прорив», «Коаліція учасників помаранчевої революції», рух «Че Гевара» та ін.

Політичний анекдот — лінгвістична форма реакції (відреагування агресії) проти окремих лідерів, діючих інститутів влади або існуючої ідеології. Переказ політичного анекдоту є символічною боротьбою проти певної політичної сили (і одночасно символічним актом перемоги над нею). Причиною існування політичного анекдоту є відсутність легальних каналів прояву протесту у сфері політики (виборів, демонстрацій тощо). Демократизація суспільства, зміна політичної ситуації, поява офіційних каналів відреагування агресії (від виборів до політичних коміксів) знімають напруженість у суспільстві або спрямовують агресивність на інші соціальні об'єкти.

Політичній участі протистоїть політична неучасть — *абсентеїзм* (лат. *absentia* — відсутність), під яким розуміється *свідоме ухилення від участі в політичному житті, часткова або повна втрата інтересу до політичного життя*.

Абсентеїзм є усталеною формою сучасного політичного життя, своєрідним виявленням політичної свободи особисто-

¹ Український деловий журнал Експерт 2004–2007 <http://www.Експерт.UA>.

² «Начни с чистого листа». — украинская Сеть деловой информации www.liga.net. 13.04.2007. Фото — ЛІГАБізнесІнформ..

сті, в той час як тотальна політична активність свідчить про псевдоучасть (участь без можливості вибору), автократичний характер існуючого політичного режиму.

Аполітичність певної частини суспільства — звичайне явище навіть в умовах стабільної демократичної держави. Неучасть у цьому випадку — наслідок соціально-економічного благополуччя. Але, крім аполітичності, коли людина просто не бачить цінності своєї участі в політиці, неучасть у політичному житті може бути демонстрацією ставлення до влади, політичного режиму, у абсентеїзмі можуть бути відображені і протест, і незадоволеність можливостями політичного вибору, і відчуття непередбачуваності та безглуздості політики.

Таким чином, абсентеїзм може не тільки свідчити про економічне благополуччя і політичну стабільність у суспільстві, але й бути відображенням відчуження людини від влади, показником втрати довіри населення до неї, втрати інтересу до тих або інших напрямків політичної діяльності. Перетворюючись на масове явище, абсентеїзм може становити істотну загрозу легітимності представницьких органів влади, призводячи або до повної політичної апатії, або до екстремізму.

 «Людина за своєю природою є істотою політичною, а той, хто в силу своєї природи, а не внаслідок випадкових обставин, живе поза державою — або нерозвинена в моральному плані істота, або надлюдина. А чи можуть ті, хто не бере участі в управлінні державою, дружньо ставитися до державного устрою?».

Арістотель «Політика»

 «У політиці не може бути невинної помірності... Ті, хто практикує абсентеїзм, як правило, вважають, що вони знаходяться поза політичним життям. Проте істина криється в іншому. Абсентеїзм — це також політична позиція».

Саністебан Л. «Основи політичної науки»

 «Хоча норма, що потребує від людини участі в суспільних справах, є дуже поширеною, активна участь у них зовсім не є найважливішою формою діяльності для більшості людей. Політика — ані основне їхнє заняття у вільний час, ані головне джерело їхнього задоволення...».

Алмонд Г., Верба С. «Громадянська культура і стабільність демократії»

 «Чим вищий рівень освіти безробітних, відчужених і, взагалі, незадоволених життям, тим більш крайні форми приймає їх дестабілізуюча поведінка. Відчужені випускники університетів готують

революції; відчужені випускники технічних училищ і середніх шкіл планують перевороти; відчужені люди, які одержали початкову освіту, виявляються учасниками більш розповсюджених, але менш значних форм політичного протесту».

Хантінгтон С. «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються»

З метою зменшення рівня аполітичного абсентеїзму в деяких державах введені такі форми участі в політичному житті, як голосування за дорученням, поштою або через Інтернет (Естонія); боротьба з абсентеїзмом можлива також і шляхом введення обов'язкового вотуму — юридичного обов'язку виборців брати участь у голосуванні (Італія, Австралія, Бельгія, Греція, Туреччина, Аргентина, Єгипет), а також шляхом стимулювання виборчої активності, використання методів заохочень (так, в Андоррі громадяни, які прийшли на виборчу дільницю, отримують склянку вина або невеличку грошову винагороду).

Криза політичної участі може бути переборена шляхом вирішення основних соціальних проблем, засвоєння нових форм участі, характерних для громадянського суспільства, розвитком конкурентних механізмів у політиці.

6.2. ТИПИ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ. ПОЛІТИЧНА СУБКУЛЬТУРА

У сучасній науці існує декілька класифікацій типів політичної культури. Найпоширенішим є розподіл політичної культури на три основних типи, представлений класиками теорії політичної культури — американськими вченими Г. Алмондом та С. Вербою.

Сідней Верба

Відповідно до запропонованого вченими підходу виділяють три різні («ідеальні») моделі, що визначають роль громадян у політичному процесі — *парафіяни, піддані та учасники*, яким відповідають три основні типи політичної культури — *патріархальний, підданський та активістський*.

Парафіяни мають досить неясні уявлення про уряд і політику. Це мо-

жуть бути сільські жителі, які живуть у віддалених місцевостях, або ж просто люди, що ігнорують політику та її вплив на їхнє життя. Відповідно, внаслідок практично повної відсутності у громадян політичних знань про загальнонаціональну політику, а також навичок політичної участі, для *патріархального типу культури* (або *культури місцевих громад*) є характерною орієнтація на традиційні, общинні цінності, підкорення не існуючій державній владі, а конкретним особистостям (вождям), відсутність очікувань щодо політичної системи.

 «У таких суспільствах немає спеціалізованих політичних ролей. Лідери, вожді, шамани — це змішані політико-економіко-релігійні ролі. Для членів таких суспільств політичні орієнтації щодо цих ролей не віддільні від релігійних або соціальних орієнтацій. Патріархальні орієнтації також містять у собі відносну відсутність очікування змін, що ініціюються політичною системою. Члени патріархальних культур нічого не очікують від політичної системи. Навіть великомасштабні і більш диференційовані політичні системи можуть мати у своїй основі патріархальну культуру. Але відносно чистий патріархалізм більш ймовірний у простих традиційних системах.»

Алмонд Г., Верба С. «Громадянська культура і стабільність демократії»

Піддані, у свою чергу, пасивно підкоряються державним чиновникам і законам, але не голосують і активно не залучаються до політичного життя. Таким чином, для *підданського типу політичної культури* (або *культури підкорення*) характерне пасивне ставлення громадян до політичної системи.

 «Суб'єкт такої системи (підданий) усвідомлює існування урядової влади і почуттєво орієнтований на неї, можливо пишаючись нею, можливо не люблячи її й оцінюючи її як законну або незаконну. Але ставлення до системи взагалі й до того, що вона дає «на виході», тобто до адміністративної сторони політичної системи, це відношення в основі своїй пасивне, це обмежена форма знання й участі.»

Алмонд Г., Верба С. «Громадянська культура і стабільність демократії»

Учасники реально або потенційно залучені до політичного процесу. Вони інформовані про політичне життя, висувують вимоги до політичної системи й залежно від виконання цих вимог підтримують певних політичних лідерів.

Відповідно, *активістському типу політичної культури (культури участі)* властива орієнтація громадян на активну взаємодію із політичною системою.

🔍 **«Політична культура участі — це культура, в якій члени суспільства виразно орієнтовані на систему взагалі, а також як на політичні, так і на адміністративні структури та процеси. Індивідуальні члени такої політичної системи схиляються до того, щоб орієнтуватися на «активну» власну роль у політиці, хоча їхні власні почуття й оцінки таких ролей можуть варіюватися від прийняття до заперечення.»**

Алмонд Г., Верба С. «Громадянська культура і стабільність демократії»

Виходячи з орієнтацій громадян на залучення до політичного процесу, Г. Алмонд і С. Верба виділяють кілька моделей політичних культур, що представляють собою певні комбінації «чистих» типів культур у різних політичних системах (табл. 6.1).

Табл. 6.1. Співвідношення типів політичних орієнтацій у різних політичних системах

%	Демократична індустріальна політична система	Авторитарна індустріальна політична система	Авторитарна перехідна політична система	Демократична доіндустріальна політична система		
100	<i>активістський</i>	<i>активістський</i>	<i>активістський</i>	<i>активістський</i>		
90		<i>підданський</i>	<i>підданський</i>	<i>підданський</i>		
80					<i>патріархальний</i>	<i>патріархальний</i>
70						
60				<i>патріархальний</i>	<i>патріархальний</i>	
50	<i>патріархальний</i>					<i>патріархальний</i>
40		<i>підданський</i>	<i>патріархальний</i>	<i>патріархальний</i>		
30	<i>патріархальний</i>				<i>патріархальний</i>	
20						<i>патріархальний</i>
10	<i>патріархальний</i>	<i>патріархальний</i>	<i>патріархальний</i>	<i>патріархальний</i>		

Безумовно, ідеальні типи політичних орієнтацій у реальному житті не зустрічаються. Ґрунтуючись на результатах порівняльного дослідження політичних культур низки сучасних країн, Г. Алмонд та С. Верба виділили змішаний тип політичної культури — «*громадянську культуру*», яка характерна для більшості демократичних систем. В її межах більшість громадян можуть бути активними в політиці, тоді як інші виконують більш пасивну роль — роль підданих. Політична діяльність є лише частиною інтересів громадян, причому, як правило, не найважливішою. При цьому, орієнтації парафіян і підданих не тільки співіснують із орієнтаціями учасника, але й впливають на них.

 «Громадянська культура — це, насамперед, культура лояльної участі. Іншими словами, громадянська культура — це політична культура участі, у якій політична культура і політична структура знаходяться в згоді і відповідають один одному. Важливо, що в громадянській культурі політичні орієнтації участі поєднуються із патріархальними та підданськими політичними орієнтаціями, але, при цьому, не заперечують їх. Більше того, ці більш ранні політичні орієнтації не тільки підтримуються орієнтаціями участі, але вони також і відповідають орієнтаціям участі. Підтримка таких більш традиційних установок та їх злиття з орієнтаціями участі призводять до збалансованої політичної культури, в якій політична активність, залучення і раціональність існують, але, при цьому, врівноважуються покірністю, дотриманням традицій та прихильністю до общинних цінностей».

Алмонд Г., Верба С. «Громадянська культура і стабільність демократії»

Інший принцип класифікації пропонує представник *функціонального підходу* Є. Вятр, який поділяє політичні культури за типами політичного режиму на *тоталітарну, авторитарну та демократичну*. Для *тоталітарної* політичної культури характерні: заідеологізованість політичної свідомості; відданість лідеру, культ влади; наявність великої кількості політичних стереотипів і міфів; примусова (мобілізаційна) політична участь. *Авторитарній* політичній культурі, на відміну від тоталітарної, властиві такі ознаки: відсутність обожнення влади, любові до політичних лідерів; відсутність єдиної загальнообов'язкової ідеології; відчуженість особистості від політики, пасивне ставлення

Карл Поппер

населення до влади, аполітичність. Для *демократичного* типу політичної культури характерні: дотримання законів, відкритість і прозорість дій органів влади; активна участь громадян у політиці; пріоритет прав людини, орієнтація на знання і професіоналізм.

Представник *комунікативного підходу* до вивчення політичної культури англійський соціолог *К. Поппер* виділяє *відкритий* і *закритий* типи політичної культури. *Закритий* тип характеризується орієнтацією на власні цінності та норми, традиціоналізмом, нездатністю до комунікації та інновацій. Для *відкритого* типу політичної культури характерні здатність до розвитку, модернізації, обміну цінностями, сприйняття політичного досвіду інших культурних систем, ідеологічний плюралізм.

Особливе місце в класифікації політичних культур займає *порівняльний цивілізаційний підхід*, що припускає виділення різних типів політичних культур, які існують у різних цивілізаціях.

У найзагальнішому вигляді виділяють *західні* та *східні* політичні культури. До характеристик західної політичної культури відносять політичну активність, свободу особистості, ліберально-демократичні цінності, інноваційний характер. Особливостями східної політичної культури є її закритий характер, традиційність, харизматичний тип лідерства, пріоритет духовно-релігійних норм у регулюванні соціальних відносин.

Виходячи з класичного цивілізаційного принципу, виділяють такі типи політичних культур: *індо-буддійську, конфуціансько-буддійську, ісламську, західну та православну*.

Структурний підхід до вивчення політичної культури передбачає виділення типів культур за ступенем згоди населення відносно базових цінностей і форм політичного устрою. Так, за даним критерієм американський політолог *В. Розенбаум* виділяв *фрагментарні* та *інтегровані* типи культур, а *Г. Алмонд* і *Дж. Пауелл* — *консенсусні* та *конфлікт-*

ні. *Інтегрована (консенсусна)* культура характеризується наявністю *домінуючої культури* — сукупності політичних орієнтацій і моделей поведінки, притаманних більшості населення, що стає базою для соціального консенсусу, стабільних політичних відносин. Для *фрагментарної (конфліктної)* культури характерна відсутність консенсусу щодо головних політичних цінностей, уявлень щодо ефективності функціонування політичних інститутів, визнання прийнятності різних форм політичної участі. Відсутність домінуючої культури позначається на характері політичного життя, породжує конфліктність у суспільстві.

 «З точки зору питань державної політики або, глибше, уявлень про легітимні урядові порядки, політичні культури можуть бути консенсусними або конфліктними. У консенсусних політичних культурах існує згода між громадянами з приводу відповідних механізмів прийняття політичних рішень, а також з приводу найважливіших проблем, що постають перед суспільством, та шляхів їх вирішення. У конфліктних політичних культурах уявлення громадян кардинальним чином розходяться, причому такі розходження часто стосуються як легітимності політичного режиму, так і шляхів вирішення проблем».

Алмонд Г., Пауелл Дж., Стром К., Далтон Р.
«Порівняльна політологія сьогодні»

Врахування історико-культурних розходжень, традицій у розвитку національних культур дозволив *Г. Алмонду* та *С. Вербі* виділити відповідно до домінуючої в суспільстві культури такі типи:

- *англо-американську культуру*, для якої є характерною гомогенність, наявність єдиної системи політичних цінностей, що надають культурі стабільність;
- *континентально-європейську культуру*, для якої властива фрагментарність, присутність у складі національної (домінуючої) культури субкультурних політичних утворень за наявності базових для всього суспільства культурних цінностей;
- *доіндустріальну (авторитарно-патріархальну) культуру*, якій притаманна традиційність та диференціація;
- *тоталітарну культуру*, для якої характерна інтеграція на основі єдиної загальнообов'язкової ідеології.

Отже, політична культура не може бути абсолютно однорідною. Різноманітність інтересів різних соціальних груп породжує різні моделі політичної культури — *субкультури*, які існують у будь-якій країні. Насамперед це явище характерне для поліетнічних, федеративних та багатоконфесійних держав.

Політична субкультура (від лат. *sub* — під, і *cultura* — культура) визначається як **сукупність політичних орієнтацій і моделей поведінки, що суттєво відрізняються від домінуючих у суспільстві.**

Національні, етнічні, мовні, релігійні розходження можуть по-різному поєднуватися між собою. Субкультурні розходження, що систематично впливають на політичні переваги та політичні курси, отримали назву *культурних розломів*.

Згідно з теорією Г. Алмонда і Дж. Пауелла, існують *поперечні* та *кумулятивні* культурні розломи. Розломи кумулятивного характеру характеризують зіткнення людей або соціальних груп одночасно з цілою низкою питань, тоді як поперечні розломи визначають протистояння груп з подібними культурними показниками тільки з одного питання. Якщо лінії розломів у країні мають кумулятивний характер (об'єднуючи, наприклад, мову, расову або етнічну приналежність, релігію та історію), особливо, при співпадінні з економічною нерівністю, то вони утворюють підґрунтя для насильства та безкомпромісної політичної боротьби. В ситуації, коли окремі соціально-культурні розходження посилюють інші, політичне напруження різко зростає, що може призводити до розгортання політичних конфронтацій.

У роки «холодної війни», глобального протистояння двох економічних і політичних систем, здавалося, що політичні конфлікти і розходження, засновані на мові, етнічності або релігії, мають відійти на другий план, або взагалі зникнути на фоні більш сучасних конфліктів між класами та ідеологіями. Та все ж, у світі після «холодної війни», особливо там, де політичні субкультури підсилюються національними і релігійними розходженнями, дані конфлікти носять усталений та загрозливий характер.

Відродження, особливо в посттоталітарних державах, *етнічності (етнічної ідентичності)*, розвиток місцевих, регіональних культур, безумовно, збагачує все світове співтовариство, сприяє формуванню толерантного ставлення до представників інших культур, до носіїв інших цінностей і культурних норм. Однак, з іншого боку, зіткнення з нормами і цінностями інших культур (та субкультур) може стати причиною виникнення політичних конфліктів і криз, призводити до посилення зворотних тенденцій — зростанню *фундаменталізму та екстремізму*.

Екстремізм (лат. *extremus* — крайній) може бути визначений як схильність тих або інших політичних сил до крайніх поглядів, використання нелегальних форм політичної участі (бунти, погроми, тероризм) для досягнення політичних цілей.

Фундаменталізм (лат. *fundamentum* — підстава) представляє собою суспільно-політичну течію, ідеологію, що характеризується радикальним неприйняттям змін, модернізації соціальної та політичної систем, прихильністю до традицій, відстоювання релігійних, етичних, національних принципів. Фундаменталізм виникає, як правило, в умовах кризи певного руху, протистоїть оновленням, перекрученням, ухилам, ересям, які з'являються в ході його розвитку, висуває вимоги відновлення первісної чистоти, «повернення до джерел».

В останні десятиліття у світі спостерігається різке зростання *релігійного фундаменталізму*. Назва даної течії походить від напрямку в протестантизмі, який виник перед першою світовою війною в США і відкидав будь-яку критику Біблії, був спрямований на захист «фундаментальних принципів» релігійних догм від ліберального протестантського раціоналізму. Пізніше в Європі, на Близькому Сході та в США з'являються інші фундаменталістські — іудейські та мусульманські — об'єднання, які протистоять релігійній модернізації.

У політичній сфері сьогодні найбільш радикальним є ісламський фундаменталізм — через відсутність в ісламській історії та культурі традиції відокремлення церкви від держави — ісламські фундаменталісти ставлять своїм головним

завданням створення релігійних (теократичних) держав, виступаючи потужним фактором поляризації та дезінтеграції міжнародних політичних відносин.

🔍 «Фрагментація Радянської імперії, розпад Югославії, прагнення до незалежності і сецесії у особливих в етнічному плані регіонах (наприклад, сепаратистські рухи в Шотландії або в Африці) — все це відбиває неослабну здатність мови, культури та історичної пам'яті утворювати та підтримувати почуття етнічної та національної ідентичності серед частин національних держав».

*Алмонд Г., Пауелл Дж., Стром К., Далтон Р.
«Порівняльна політологія сьогодні»*

🔍 «У світі після «холодної війни» культура є силою, що одночасно і поєднує, і роз'єднує. Люди, розділені ідеологією, але поєднані культурою, об'єднуються, як це зробили дві Німеччини, починають робити дві Кореї та кілька Китаїв. Суспільства, поєднані ідеологією, але в силу історичних обставин роз'єднані культурою, розпадаються, як це сталося з Радянським Союзом, Югославією та Боснією, або входять у стан напруженості, як у випадку з Україною, Нігерією, Суданом, Індією, Шрі-Ланкою та ін...

Причини неможливості встановлення демократії у більшій частині мусульманського світу в значній мірі криються в ісламській культурі. Розвиток посткомуністичних суспільств Східної Європи та на просторі колишнього Радянського Союзу зумовлюється цивілізаційною ідентифікацією.»

Хантінгтон С. «Зіткнення цивілізацій»

ГОЛОВНЕ У РОЗДІЛІ:

1. Політична культура — це зумовлена історичним досвідом система відносно стійких цінностей, настанов та переконань, що визначають поведінку суб'єктів політики.
2. До функцій політичної культури відносять:
 - інтеграційну;
 - комунікативну;
 - функцію орієнтації;
 - функцію ідентифікації;
 - функцію соціалізації;
 - функцію адаптації.
3. В структурі політичної культури можна виділити нормативний елемент (політичний досвід), ціннісний елемент (політичну свідомість) та поведінковий елемент (моделі політичної поведінки).

4. Політичний досвід фіксується в політичних традиціях, ідеологіях, символах, стереотипах і міфах, а також у формі існуючої політичної системи — її інститутах, нормах, системі зв'язків і моделях поведінки.
5. Політичний стереотип — це спрощене, схематичне уявлення про політичний об'єкт. Політичний міф — стійкий некритичний, емоційно забарвлений образ, уявлення про політичні події, явища і процеси. Політичний символ — знак, що виконує комунікативну функцію між суб'єктами політичних відносин.
6. Політична свідомість — це система політичних почуттів, знань, цінностей і переконань людей, на основі яких формуються стійкі орієнтації й настанови людей стосовно політичної системи та їх місця в даній системі, закріплюються певні моделі політичної поведінки. У структурі політичної свідомості можна виділити статичні елементи (політичні цінності, політичні переконання, політичні орієнтації) та динамічні елементи (суспільна думка, масові настрої та ін.).
7. Політична поведінка — це взаємодія соціальних суб'єктів (індивідів, соціальних груп) і політичної системи. До основних форм політичної поведінки відносять політичну участь та політичну неучасть (абсентеїзм).
8. Політична участь — це вплив індивідів і соціальних груп на політичну систему, її елементи, процес прийняття політичних рішень. Найпоширенішою формою політичної участі є електоральна участь.
9. Політичний протест — це виявлення негативного ставлення до політичної системи в цілому або до її окремих елементів, норм, цінностей у відкритій, демонстративній формі. До форм політичного протесту відносять:
 - мітинги;
 - страйки;
 - демонстрації;
 - бойкоти;
 - тероризм;
 - політичний хеппенінг та ін.

10. Абсентеїзм — це ухилення від участі в політичному житті, втрата інтересу до політичного життя. Абсентеїстський тип поведінки існує в будь-якому суспільстві, але його зростання свідчить про кризу легітимності політичної системи.
11. До основних типів політичної культури відносять: підданську, патріархальну і активістську; демократичну, авторитарну і тоталітарну; відкриту і закриту; консенсусну (інтегровану) і конфліктну (фрагментарну). Виходячи з цивілізаційного принципу, виділяють індо-буддійську, конфуціансько-буддійську, ісламську, західну і православну культури, а за домінуючою культурою — англо-американську, континентально-європейську, доіндустріальну і тоталітарну культури.
12. Політична субкультура — це сукупність політичних орієнтацій та моделей поведінки, що значно відрізняються від домінуючих у суспільстві.
13. Субкультурні розбіжності, що систематично впливають на політичні переваги та політичні курси, називають культурними розломами. У сучасному світі саме культура все більше визначає моделі політичної згуртованості, дезінтеграції та конфлікту.

СЕМІНАР № 6. ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

Мета і завдання заняття: знайомство с феноменом політичної культури, визначення її структури та основних елементів, вивчення найважливіших функцій політичної культури, визначення поняття політичної поведінки, характеристика основних видів політичної участі, вивчення електоральної поведінки, аналіз форм політичного протесту, природи абсентеїзму, розгляд структури та функцій політичної ідеології, характеристика основних ідеологічних течій сучасності, розгляд основних типів політичної культури, аналіз специфічних рис політичної субкультури, характеристика політичної культури українського суспільства.

Основні поняття та категорії теми: *політична культура, політичний досвід, політична свідомість, політичний стереотип, політичний міф, політичний символ, політична ідеологія, лібералізм, консерватизм, соціал-демократія, комунізм, соціалізм, фашизм, націонал-соціалізм, неомарксизм, політична поведінка, політична участь, абсентеїзм, політичний протест, електоральна поведінка, патріархальна культура, підданська культура, активістська культура, культура участі, фрагментарна культура, інтегрована культура, консенсусна культура, конфліктна культура, субкультура, етноцентризм, фундаменталізм, екстремізм, національна ідентичність.*

ПЛАН

1. Поняття, структура і функції політичної культури. Типи політичної культури.

Поняття політичної культури, її роль у суспільстві. Структура політичної культури. Політичний досвід. Політичні стереотипи і політичні міфи. Політична символіка. Мова як політичний символ. Політична свідомість. Поняття і класифікація політичної участі. Протестні форми політичної участі. Політичний тероризм. Природа абсентеїзму. Функції політичної культури. Типи політичної культури. Тенденції розвитку культури, її зв'язок з політичними процесами. Специфіка української політичної культури: історія і сучасність. Політичні субкультури в Україні.

2. Політична ідеологія: структура і функції. Основні ідеології сучасності.

Поняття, основні властивості і функції політичної ідеології. Ідеологія і пропаганда. Політичне маніпулювання. Класифікація політичних ідеологій. Класичний лібералізм, його основні цінності. Неолібералізм. Виникнення консерватизму як політичної ідеології, його еволюція, типи. Неоконсерватизм. Основні елементи соціалістичної ідеології. Національні ідеології. Політичні ідеології в Україні. Формування політичних орієнтацій у посткомуністичній Україні. Основні тенденції розвитку політичних ідеологій.

ПРОБЛЕМНО-ПОШУКОВІ ПИТАННЯ

1. Що таке політична культура? Яку роль відіграє політична культура в житті суспільства, особистості? Чи можна за допомогою політичної культури пояснити розходження в політичному устрої, організації влади в різних країнах? Наведіть приклади.

2. Особливістю сучасної культури є створення нових міфів для забезпечення легітимності політичної влади, мобілізації населення, маніпулювання суспільною свідомістю. У чому, на ваш погляд, полягає відмінність сучасних політичних міфів від міфів архаїчних? Від чого залежить ступінь заміфологізованості політичної свідомості? Чи може суспільство частково або повністю позбутися політичних міфів?

3. Наведіть приклади міфів, сюжетами і темами яких були б:

- 1) Змова.
- 2) Уявлення про золоте століття.
- 3) Дії героя-рятівника.
- 4) Необхідність єдності в боротьбі.

4. З'ясуйте зміст елементів політичної символіки, визначте роль політичних символів у процесі об'єднання людей і соціальних груп навколо певних політичних цінностей та ідеалів. Наведіть приклади. Розгляньте елементи української національно-державної політичної символіки.

5. Міністр закордонних справ Франції Альфонс Ламартін у 1848 році зауважив: *«Якщо ви віднімете в мене*

триколірний прапор..., то віднімете половину могутності Франції як тут, у країні, так і за кордоном». Чи можна те саме сказати стосовно сучасних держав, чи є суттєвим у сучасному світі емоційно-психологічний і патріотичний вплив національно-державної символіки на громадян держав?

6. Що таке ідеологія? Які види ідеологій ви знаєте? Прокоментуйте такі визначення ідеології: «*спотворена свідомість*» (К. Маркс), «*кристалізація помилкової свідомості*» (В. Парето), «*добровільна містифікація*» (К. Маннгейм), «*секуляризована релігія*» (Д. Белл), «*невпізнана неправда*» (Б.-А. Леві).

7. Американський політолог Д. Белл в роботі «Кінець ідеології» наполягає на тому, що ера ідеології завершена: «*Всі ідеології приречені на саморуйнування. Ідеологія — це відчужене життя, пародія на реальність. Ідеологія — слово занепале — тепер таїться в темряві. Там, де перебуває і гріх*». Однак інший американський вчений У. Росту стверджує, що рушійною силою розвитку завжди виступає світогляд. Іншими словами, він запевняє, що світом правлять ідеї. Порівняйте ці твердження.

8. Формування нової української політичної культури відбувається в умовах взаємодії сформованих (традиційних) цінностей української культури і запозичених (ліберально-західних). Цей процес взаємодії носить складний і неоднозначний характер. Розгляньте можливі варіанти розвитку політичної культури в Україні:

- 1) «розмивання» традиційних цінностей і асиміляція західних політико-культурних орієнтацій;
- 2) сегментарний характер поширення ліберальних цінностей;
- 3) конфліктна взаємодія цінностей.

Спробуйте запропонувати свої варіанти розвитку української політичної культури.

9.С. Хантінгтон у роботі «Хто ми? Виклики американській національній ідентичності» виділив можливі джерела самоідентифікації:

- аскриптивні (вік, стать, кровне споріднення, етнічна та расова приналежність);

- культурні (кланова, мовна, національна, релігійна, цивілізаційна приналежність);
- територіальні (село, місто, регіон, континент);
- політичні (партійна, ідеологічна, державна приналежність);
- економічні (професійна, класова);
- соціальні (друзі, колеги, компанії, соціальний статус).

Які з перерахованих джерел самоідентифікації є найбільш важливими? Чи можуть поєднуватися дані джерела?

10. Чим, на ваш погляд, відрізняється американська політична культура від сучасної української? До якого типу можна віднести сучасну українську політичну культуру? Які чинники і як впливають на процес її розвитку?

11. Що таке «політична субкультура»? Наведіть приклади регіональних, етнолінгвістичних, релігійних, соціо-економічних, вікових субкультур. Визначте специфіку молодіжної політичної субкультури.

ТЕМИ ДЛЯ ДОПОВІДЕЙ І РЕФЕРАТІВ

1. Політична символіка в системі політичних уявлень.
2. Міфи в політиці.
3. Сутність, мета і завдання політичного маніпулювання.
4. Тероризм: сутність, причини виникнення та засоби боротьби з ним.
5. Порівняльний аналіз політичної участі в країнах Заходу і Сходу.
6. Особливості політичної участі молоді.
7. Проблеми формування української політичної культури в умовах посттоталітарної трансформації суспільства.
8. Регіональні особливості політичної культури в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Политические исследования. — 1992. — № 4.
2. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон К. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор. — М., 2002.
3. Андреева В., Куклиев В., Ровнер А. Энциклопедия символов, знаков, эмблем. — М., 2000.
4. Афанасьев Н. Н. Идеология терроризма // Социально-гуманитарные знания. — 2001. — № 6.
5. Баталов Э. Л. Советская политическая культура (к исследованию распадающейся парадигмы) // Общественные науки и современность. — 1994. — № 6; 1995. — № 3.
6. Бебик В. М., Головатий М. Ф., Ребкало В. А. Політична культура сучасної молоді. — К., 1996.
7. Безансон А. Бедствие века. Коммунизм. Нацизм и уникальность Катастрофы. — М., 2000.
8. Белл Д. Конец идеологии // Новое время. — 1990. — № 27.
9. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990.
10. Бурдяк В., Ротар Н. Політична культура, ідеологія, психологія. — Чернівці, 2000.
11. Гаджиев К. С. Политические идеологии: концептуальный анализ // Вопросы философии. — 1998. — № 12.
12. Гончаров Д. В. Теория политического участия. — М., 1997.
13. Дахин В. Политическая культура и власть // Свободная мысль. — 1996. — № 1.
14. Дембицкая О. Ю. Электоральная активность молодежи // Социологические исследования. — 1996. — № 12.
15. Дмитриев А. В. Неформальная политическая коммуникация. — М., 1997.
16. Історія української культури: Зб. матеріалів і документів / Упор. Б. І. Білик та ін. — К., 2000.
17. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. — М., 2000.
18. Кассирер Э. Техника современных политических мифов // Вестник МГУ. Сер 7. Философия. — 1990. — № 2.
19. Климов И. А. Протестное движение: взаимная обусловленность стратегий сторон // Полис. — 1999. — № 1.
20. Кольев А. Политическая мифология: Реализация социального опыта. — М., 2003.
21. Кравченко И. Политическая мифология: вечность и современность // Вопросы философии. — 1999. — № 1.

22. Культура. Идеология. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. — К., 2000.
23. Левчик Д. А. Политический хэппенинг // Социс.— 1996. — № 8.
24. Лісовий В. С. Поняття політичної культури. Політична культура українців // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. — К., 1996.
25. Ляхов Е. Г. Терроризм и международные отношения. — М., 1991.
26. Макаренко В. П. Главные идеологии современности. — Ростов н/Д., 2000.
27. Нагорна І. Політична культура українського народу. Історична ретроспектива і сучасність. — К., 1998.
28. Назаров М. М. Политические ценности и политический протест. — М., 1995.
29. Пивоваров Ю. С. Политическая культура. Методологический очерк. — М., 1996.
30. Політична психологія. Навчальний посібник за ред. Матвеева С. О. — К., 2003.
31. Политическая культура: теории и национальные модели. — М., 1994.
32. Политическая наука. Либерализм. Консерватизм. Марксизм. — М., 1998.
33. Поппер К. Открытое общество и его враги. Соч. в 2-х т. — М., 1992.
34. Сирота Н. М. Современные политические идеологии. — СПб, 1995.
35. Современная политическая мифология: содержание и механизмы функционирования. — М., 1996.
36. Согрин В. В. Либерализм Запада. XVII–XX вв. — М., 1995.
37. Терещенко А. Г. С. Липсет о социальных основах политического поведения // Социально-политический журнал. — 1996. — № 4.
38. Терроризм: психологические корни и правовые оценки («круглый стол») // Государство и право. — 1995. — № 7.
39. Флад К. Политический миф: Теоретическое исследование. — М., 2004.
40. Фрейд З. Психология массы и анализ человеческого «я» / Психоаналитические этюды. — Минск, 1997.
41. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. — М., 2004.
42. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. — М., 2004.

43. Хантингтон С. Столкновение цивилизации. — М., 2003.
44. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. — М., 2004.
45. Хевеши М.А. Толковый словарь идеологических и политических терминов советского периода. — М., 2002.
46. Человек, политика, культура: взгляд через призму политического участия. — М., 1994.
47. Шпенглер О. Закат Европы. — М., 1993.

**ЗАВДАННЯ І КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ
ДО ЗМІСТОВОГО МОДУЛЯ II**

«ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА»

1.1. Блок тестів до теми «Теорія політичних систем»

11. Кого з зазначених вчених можна віднести до авторів теорії політичної системи?

- 1) М. Вебер.
- 2) Д. Істон.
- 3) Г. Алмонд.
- 4) К. Дойч.
- 5) Т. Парсонс.

12. Які з перерахованих елементів складають політичну систему суспільства?

- 1) Держава.
- 2) Громадянське суспільство.
- 3) Політичні партії.
- 4) Політична культура.
- 5) Церква.

13. Які з перерахованих функцій політичної системи відносять до функцій «входу»?

- 1) Вироблення нових правил і норм.
- 2) Реалізація існуючих правил і норм.
- 3) Контроль за дотриманням встановлених правил.
- 4) Агрегація інтересів.
- 5) Артикуляція інтересів.

14. Яке з перерахованих положень розкриває зміст функції «артикуляції інтересів»?

- 1) Перетворення вимог на підтримку політичної системи.
- 2) Трансляція інтересів соціальних груп до політичної системи.

- 3) Виявлення й аналіз існуючих інтересів різних соціальних груп.
- 4) Реалізація політичною системою інтересів соціальних груп.
- 5) Узагальнення й інтеграція інтересів різних соціальних груп.
- 6) Поширення політичної інформації між елементами політичної системи, системою та навколишнім середовищем.

15. Яке із зазначених положень відповідає функції «агрегація інтересів»?

- 1) Перетворення вимог на підтримку політичної системи.
- 2) Трансляція інтересів соціальних груп до політичної системи.
- 3) Виявлення й аналіз існуючих інтересів різних соціальних груп.
- 4) Реалізація політичною системою інтересів соціальних груп.
- 5) Узагальнення й інтеграція інтересів різних соціальних груп.
- 6) Поширення політичної інформації між елементами політичної системи, системою та навколишнім середовищем.

16. Що можна віднести до різновидів тоталітарного режиму?

- 1) Комунізм.
- 2) Лібералізм.
- 3) Націонал-соціалізм.
- 4) Фашизм.
- 5) Консерватизм.

17. Які ознаки притаманні тоталітарному політичному режиму?

- 1) Гарантії прав і свобод людини.
- 2) Існування єдиної, загальнообов'язкової ідеології.
- 3) Наявність політичної опозиції, ідеологічного плюралізму.

- 4) Наявність громадянського суспільства.
- 5) Державний контроль за всіма сферами громадського життя.
- 6) Однопартійність.
- 7) Реалізація принципу розподілу влади.

18. Які риси властиві авторитарному політичному режиму?

- 1) Існування єдиної, загальнообов'язкової ідеології.
- 2) Відсутність єдиної ідеології.
- 3) Наявність політичної опозиції, ідеологічного плюралізму.
- 4) Відсутність опозиції, однопартійність.

9. Які положення характеризують демократичний політичний режим?

- 1) Формування державної влади на виборній основі.
- 2) Існування єдиної, загальнообов'язкової ідеології.
- 3) Реалізація принципу розподілу влади.
- 4) Наявність політичної опозиції, ідеологічного плюралізму.
- 5) Гарантії прав і свобод людини.
- 6) Наявність громадянського суспільства.
- 7) Державна регламентація всіх сфер суспільного життя.

10. Хто є автором теоретичної моделі поліархичної демократії?

- 1) М. Вебер.
- 2) С. Хантінгтон.
- 3) Р. Даль.
- 4) Г. Алмонд.

1.2. Завдання до теми «ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ»

1. Які з перерахованих функцій політичної системи є функціями «входу», а які — виходу»?

виконання правил і норм; агрегація інтересів; нормотворчість; контроль за дотриманням правил і норм; артикуляція інтересів

Заповніть таблицю:

№	Функції «входу»	Функції «виходу»
1		
2		
3		
4		

2. Які з перерахованих ознак притаманні демократичному політичному режиму, а які авторитарному?

гарантії прав і свобод людини; наявність єдиної загальнообов'язкової ідеології; розподіл влади; монополія однієї партії; наявність опозиції; багатопартійність; монополія влади на засоби масової інформації; державна регламентація всіх сфер громадського життя; наявність громадянського суспільства

Заповніть таблицю:

№	Демократичний режим	Авторитарний режим
1		
2		
3		
4		
5		

3. Яким політичним режимам відповідають такі ознаки?

1) Наявність загальнообов'язкової ідеології, єдинопартійність, відсутність опозиції.

2) Відсутність єдиної ідеології, монополізація політичної сфери суспільства державою.

- 3) Ідеологічний плюралізм, наявність опозиції, гарантії прав і свобод особи, багатопартійність.
-

2.1. Блок тестів до теми «Інститути політичної системи»

1. Виберіть із даних визначень держави найбільш точне:

- 1) Держава — це сукупність організацій і установ, що реалізують функції управління на певній території за допомогою встановлених юридичних норм і правил.
- 2) Держава — це система органів та інститутів, що здійснюють владні повноваження на основі верховенства права, розподілу влади, визнання рівності та свободи за всіма учасниками суспільних відносин.
- 3) Держава — це центральний інститут політичної системи суспільства, створювана для організації та управління життям населення на певній території за допомогою публічної влади, що має обов'язковий характер.
- 4) Держава — це універсальна система юридичних норм, встановлена органами політичної влади.

2. Хто є автором терміна «держави»?

- 1) Арістотель.
- 2) Н. Макіавеллі.
- 3) Ш. Л. Монтеск'є.
- 4) К. Маркс.
- 5) М. Вебер.

3. Обов'язковими ознаками держави є:

- 1) Територія.
- 2) Пост президента.
- 3) Апарат державної влади.
- 4) Населення.
- 5) Конституція.
- 6) Політичні партії.

4. Яке з наведених визначень характеризує державний суверенітет?

- 1) Політико-правовий зв'язок людини з певною державою.
- 2) Політико-правова властивість державної влади, що визначає її верховенство та незалежність.
- 3) Основний політико-правовий акт, що визначає основи суспільного та державного устрою.
- 4) Внутрішнє самоврядування політико-національного утворення в рамках єдиної держави.

5. Які судження відбивають зміст президентської форми правління:

- 1) Президент є главою держави.
- 2) Президент не має права розпускати парламент.
- 3) Уряд формується парламентом.
- 4) Президент і парламент обираються всенародно.
- 5) Президент є главою держави та уряду.

6. Якій формі республіканського правління властиве таке положення: уряд формується зі членів партій, що одержали більшість голосів на виборах у парламент країни?

- 1) Парламентській республіці.
- 2) Президентській республіці.
- 3) Змішаній республіці.
- 4) Недемократичній республіці.

7. Виділіть основні ознаки політичної партії:

- 1) Наявність програми діяльності.
- 2) Наявність соціальної бази.
- 3) Принцип демократичного централізму.
- 4) Наявність організаційної структури.
- 5) Боротьба за політичну владу.
- 6) Наявність фіксованого членства.

8. Класифікація політичних партій, виходячи з їх поділу на масові та кадрові, була розроблена:

- 1) К. Марксом.
- 2) М. Дюверже.

- 3) М. Вебером.
- 4) Дж. Сарторі.

9. Які цілі переслідують групи інтересів?

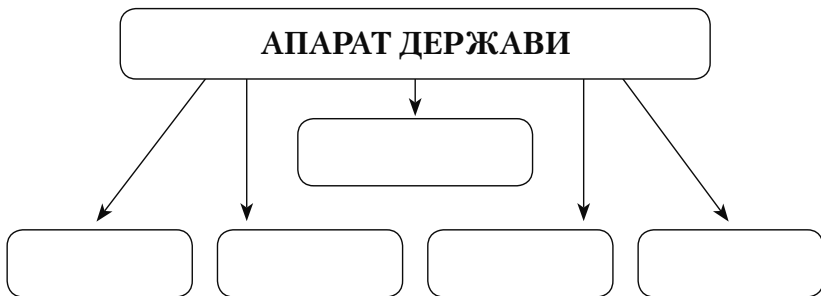
- 1) Взаємодія зі структурами влади.
- 2) Завоювання та використання політичної влади.
- 3) Реалізація групового інтересу.
- 4) Контроль за діяльністю інститутів державної влади.

10. Що таке лобізм?

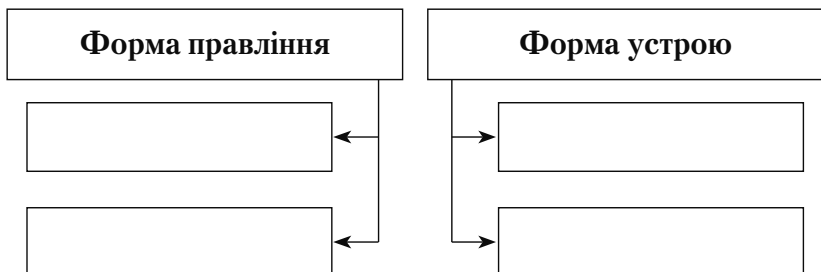
- 1) Спосіб організації державної влади.
- 2) Спосіб формування політичної еліти.
- 3) Цілеспрямований вплив на органи державної влади.
- 4) Форма індивідуальної політичної участі.
- 5) Ухилення від участі в політиці.

2.2. Завдання до теми «Інститути політичної системи»

1. Заповніть таблицю:

2. Заповніть таблицю:

3. Визначте, яким теоріям походження держави відповідають наступні положення:

- 1) Держава — результат прояву божественної волі.
- 2) Держава — результат розвитку родини, механічного об'єднання людей.
- 3) Держава — результат розвитку виробництва, приватної власності, класів та експлуатації.
- 4) Держава — результат раціонального об'єднання людей на основі угоди між ними.
- 5) Держава — результат дії військово-політичних факторів.

Варіанти відповідей:

- 1) Договірна теорія _____
- 2) Теорія насильства (захоплення) _____
- 3) Теологічна теорія _____
- 4) Марксистська (соціально-економічна) теорія _____
- 5) Патріархальна теорія _____

4. Визначте основні способи класифікації політичних партій. Заповніть таблицю:

№	Критерії для класифікації	Типи партій

3.1. Блок тестів до теми «Політична культура»

1. Які елементи складають структуру політичної культури?

- 1) Політичний досвід.
- 2) Політична поведінка.
- 3) Політичні символи.
- 4) Політична соціалізація.
- 5) Політична свідомість.

2. Які риси притаманні патріархальній політичній культурі?

- 1) Орієнтації на активну діяльність держави.
- 2) Орієнтації на місцеві, общинні цінності.
- 3) Орієнтація на активну участь громадян у політичному житті.
- 4) Відсутність очікувань громадян стосовно політичної системи

3. Які ознаки властиві підданській політичній культурі?

- 1) Орієнтація на обмежену участь у політичному житті.
- 2) Орієнтація на активну участь громадян у політичному житті.
- 3) Орієнтації на місцеві, общинні цінності.
- 4) Пасивне ставлення до політичної системи.

4. Які характеристики відповідають активістській політичній культурі?

- 1) Орієнтація на активну неучасть у політичному житті.
- 2) Орієнтації на активну діяльність держави.
- 3) Орієнтація на активну участь громадян у політичному житті.
- 4) Наявність вимог і очікувань громадян стосовно політичної системи.

5. Що таке політична соціалізація?

- 1) Вплив держави на економіку.
- 2) Діяльність партії по завоюванню і реалізації влади.

- 3) Процес залучення людини до політичних цінностей.
- 4) Процес виховання та освіти.

6. Які види політичної поведінки відносять до протестних?

- 1) Страйки, демонстрації.
- 2) Лобістська діяльність.
- 3) Електоральна участь.
- 4) Тероризм.
- 5) Політичний хеппенінг.

7. Яку назву має свідоме ухилення виборців від участі в політиці?

- 1) Пацифізм.
- 2) Популізм.
- 3) Абсентеїзм.
- 4) Абстиненція.

8. Що таке політична ідеологія?

- 1) Система політичних ідей і переконань, що відбивають інтереси, світогляд та ідеали індивідів і соціальних груп.
- 2) Стійкі, некритичні, емоційно забарвлені образи, уявлення про політичні події, явища і процеси.
- 3) Вплив індивідів і соціальних груп на політичну систему, її елементи, а також процес прийняття політичних рішень.

9. Які ідеї властиві ідеології консерватизму?

- 1) Прагнення до збереження існуючих політичних цінностей.
- 2) Прагнення до інновацій.
- 3) Забезпечення соціальної справедливості, свободи і рівності.
- 4) Прагнення до радикальної зміни існуючої політичної системи.

10. Які ідеї відстоює класичний лібералізм?

- 1) Свободу підприємницької діяльності.

- 2) Обмеження втручання держави в життя суспільства.
- 3) Підтримка історично сформованих форм державного устрою.
- 4) Державний контроль над економічною сферою суспільства.

3.2. Завдання до теми «Політична культура»

1. Яким типам політичних культур відповідають дані співвідношення типів політичних орієнтацій у різних політичних системах?

1. Патріархальна культура — 10% _____
 Підданська культура — 30% _____
 Активістська культура — 60% _____
2. Патріархальна культура — 10% _____
 Підданська культура — 80% _____
 Активістська культура — 10% _____
3. Патріархальна культура — 30% _____
 Підданська культура — 60% _____
 Активістська культура — 10% _____

2. Згрупуйте дані політичні символи за типами.

інавгурація; емблема; прапор; присяга; герб; скульптура; гімн; ордена і медалі; пам'ятники; коронація; гасла; плакати;

- 1) Державна політична символіка

- 2) Процесуальна політична символіка

- 3) Графічна політична символіка

- 4) Агітаційна політична символіка

- 5) Скульптурно-архітектурна політична символіка

3. Згрупуйте запропоновані принципи за ідеологічними течіями.

правова держава; соціальна рівність; природна нерівність індивідів; свобода підприємництва; пріоритет релігійних норм і традицій; соціальний захист населення.

Заповніть таблицю:

Лібералізм	Консерватизм	Соціал-демократія

**КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ
ДО ЗМІСТОВОГО МОДУЛЯ II:**

1. Поняття, структура і типи політичної системи.
2. Механізм функціонування політичної системи.
3. Тоталітарний політичний режим: поняття і ознаки. Історичні різновиди тоталітаризму.
4. Авторитаризм як форма недемократичного політичного режиму. Основні форми авторитарного політичного режиму.
5. Демократичний політичний режим: поняття і ознаки. Сучасні концепції демократії.
6. Особливості функціонування і розвитку посттоталітарної політичної системи.
7. Держава: поняття, ознаки і місце в політичній системі.
8. Форми державного правління, їх особливості в сучасному світі.
9. Форми державного устрою.
10. Поняття і ознаки політичної партії. Типологія політичних партій.

11. Поняття і основні типи партійних систем.
12. Поняття груп інтересів. Зв'язок груп інтересів з політичними партіями та органами державної влади.
13. Поняття і основні форми лобізму.
14. Поняття, структура і функції політичної культури.
15. Стереотипи, міфи і символи як елементи політичної культури.
16. Мова як символ політичної культури.
17. Поняття політичної ідеології. Основні ідеології сучасності.
18. Класифікація типів політичної участі. Електоральна поведінка.
19. Абсентеїзм: зміст і причини виникнення.
20. Типологія політичної культури. Поняття політичної субкультури.

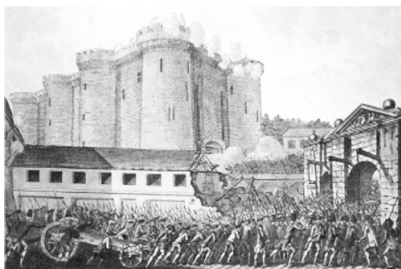
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ III

ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ ТА СВІТОВА ПОЛІТИКА

ТЕМА 7

ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

- *Політичний розвиток і модернізація*
- *Політичні конфлікти і кризи*

Світ політики надзвичайно різноманітний, він відрізняється мінливістю і динамічністю. Політичні системи, що існують у сучасному світі не ізольовані одна від одної, вони перебувають у постійній взаємодії, при якій стає неминучим зіткнення різних протиборчих сил. Тому не дивно, що політичне життя початку ХХІ ст. наповнене різного роду політичними протистояннями і конфліктами, кризами та війнами. Сьогодні найважливішим завданням стає осмислення причин і прогнозування наслідків таких зіткнень, а для цього необхідно дати відповідь на цілу низку складних питань. У чому відмінність сучасних політичних систем від тих, які існували в колишні епохи? Як здійснюється трансформація політичних інститутів, яким чином змінюються політичні цінності, політичні ідеали та політична поведінка? Зрозуміти сутність політичних змін, що відбуваються в сучасному світі, дають можливість поняття «політичний процес», «політичний розвиток», «політична трансформація», «політична модернізація», «демократизація» та ін., розглянуті в даному модулі.

7.1. ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК І МОДЕРНІЗАЦІЯ

Засновник соціології французький учений *Огюст Конт* виділяв у науці про суспільство (яку він спочатку назвав соціальною фізикою) два основних рівні — *соціальну статистику* і *соціальну динаміку*. Якщо соціальна статика покликана

розкрити взаємозв'язок між соціальними інститутами в загальній системі, представленій як єдиний організм, то соціальна динаміка спрямована на вивчення процесів соціальних змін, «що відбуваються внаслідок розпаду або перебудови соціальних структур»¹. Слідом за соціологією уявимо собі в такий же спосіб і політичну науку, де теорія політичних систем — це розділ «політичної статистики», що розкриває структуру політики, умови існування та основні закономірності функціонування політичних інститутів, у той час, як «політичною динамікою» перед нами постають політичні процеси, з якими пов'язані основні зміни в політичному житті.

Таким чином, якщо поняття «політична система» відбиває цілісність політики, взаємозв'язок елементів, що забезпечують її стабільність і рівновагу, то поняття «політичний процес» розкриває характер взаємодії різних суб'єктів політичної системи, виражає мінливість та безперервний розвиток політики.

Політичний процес (лат. *processus* — просування) — це діяльність суб'єктів політичних відносин, що відбиває стадії зміни політичної системи.

У сучасному політичному житті будь-якого суспільства можна виділити низку політичних процесів. Класифікація основних видів політичного процесу подається в таблиці 7.1.

Отже, політичний процес визначається характером політичних змін, під якими можуть розумітися перехід політичної системи з одного стану в інший; перетворення, що відбуваються в політичній структурі суспільства, політичній культурі й політичній поведінці; трансформація політичних інститутів; ускладнення форм політичної взаємодії та ін.

Залежно від якісних і кількісних характеристик змін виділяють дві основні форми перебігу політичних процесів: режим функціонування та режим розвитку.

Режим функціонування політичного процесу характеризується простим відтворенням сформованої моделі відносин, використанням усталених механізмів реалізації політичної влади. Пріоритет традицій над інноваціями

¹ Смелзер Н. Социология. — М.: Феникс, 1998. — С. 39.

охороняє політичну систему від якісних змін, надаючи всій системі достатню стабільність і стійкість. Режим функціонування має яскраво виражений циклічний характер, що проявляється в послідовній зміні певних фаз здійснення основних політичних дій, реалізації політичною системою встановлених функцій.

Табл. 7.1. Типологія політичних процесів

№	Підстава для класифікації	Види політичних процесів та їх характеристика	
1	Середовище перебігу політичного процесу	Внутрішньополітичні (взаємини між елементами політичної системи, пов'язані з реалізацією політичної влади)	Зовнішньополітичні (відносини між державами, пов'язані з досягненням політичних компромісів)
2	Стійкість взаємозв'язків політичних структур	Стабільні (стійкі моделі поведінки та механізми прийняття політичних рішень)	Нестабільні (виникають, як правило, в умовах кризи як прояв зміни політичних обставин)
3	Природа політичного процесу	Еволюційні (поступові зміни певних видів взаємодії суб'єктів політики, елементів політичної системи)	Револьюційні (різка зміна характеру відносин, що призводить до політичних конфліктів і криз)
4	Орієнтованість суб'єктів політики	Конфронтаційні (обумовлені боротьбою між учасниками політичного процесу)	Консенсуальні (обумовлені співробітництвом між учасниками політичного процесу)
5	Час перебігу політичного процесу	Тривалі (вимірюються певними історичними періодами)	Короткочасні (відбуваються в умовах реального часу)
6	Рівень поширення політичного процесу	Глобальні (відбуваються у світовому співтоваристві, а також на рівні національної держави)	Регіональні та локальні (відбуваються на рівні певного регіону)
7	Характер перебігу політичного процесу	Відкриті (характеризуються відкритим характером, зовнішніми проявами)	Приховані (латентні) (відбуваються без видимих зовнішніх проявів)

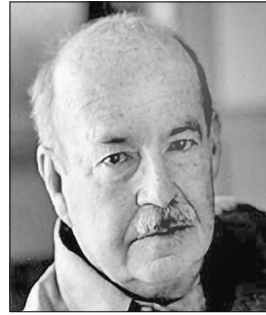
 «Функції процесу — це...різні форми активності, необхідні для вироблення й здійснення політичного курсу в політичній системі будь-якого типу: артикуляція інтересів, агрегація інтересів, реалізація влади, винесення судових рішень. Ми називаємо ці форми активності функціями процесу, оскільки вони відіграють необхідну роль при формулюванні політичного курсу. Соціалізація, рекрутування та комунікація, прямо не пов'язані з формулюванням і здійсненням політики, вкрай важливі для політичної системи. Ми говоримо про них як про системні функції, оскільки саме вони визначають, чи збережеться система, чи зміниться».

Алмонд Г., Пауелл Дж., Стром К., Далтон Р. «Порівняльна політологія сьогодні»

Цикли політичного процесу, як правило, визначаються проведеними з певною періодичністю виборами до органів державної влади, які, стаючи «підтримкою» політичної системи, легітимізують дії політичної влади. У тоталітарних державах, де повністю відсутня політична конкуренція, такий режим досягає свого крайнього прояву — так званого *політичного застою*, котрий проявляється в практично повній «консервації» політичного життя, що, у свою чергу, істотно гальмує економічний, соціальний і культурний розвиток суспільства. Класичним прикладом політичного застою є радянська політична система періоду правління Л. Брежнєва 70-х рр. ХХ ст. У цей час політичне життя в СРСР відрізнялося найбільшим консерватизмом, розширенням бюрократичного й партійного апарату, практично повною відсутністю реформ, посиленням репресій інакомислячих, розвитком військово-промислового комплексу, що знекровлював економіку країни. Саме ці фактори на початку 80-х рр. призвели до різкого спаду темпів економічного росту й уповільненню науково-технічного прогресу, ввівши країну в системну кризу.

Політичний процес, що характеризується високою інтенсивністю тих чи інших політичних змін, у політичній науці називають *політичним розвитком*. Цей термін був введений у науковий обіг в 50-х рр. ХХ ст. американським соціологом *Т. Парсонсом* для відображення динаміки політичного життя. Політичний розвиток представляє собою

таку зміну (або набуття) якостей і характеристик політичної системи, що дозволяє їй адаптуватися до нових умов соціально-політичного життя. Режим розвитку політичного процесу супроводжується істотною зміною структури і характеру політичних відносин, механізмів функціонування елементів політичної системи, а також характеру її взаємодії із зовнішнім середовищем.

Толкотт Парсонс

Намагання вчених виявити джерела, характер і спрямованість політичних змін у суспільствах, що змінюють моделі економічного та політичного розвитку, призвело до формування *теорії політичної модернізації*.

Під політичною модернізацією (фр. *modernisation*, від *moderne* — сучасний) розуміють процес, пов'язаний із формуванням або відновленням інститутів політичної системи, а також характеру політичних відносин. Основний внесок у розвиток теорії політичної модернізації зробили такі вчені, як *Г. Алмонд, Д. Пауелл, Л. Пай, С. Хантінгтон* та ін.

На відміну від поняття «*політичний розвиток*», термін «*політична модернізація*» вживається стосовно до країн, що здійснюють перехід від традиційного (доіндустріального, аграрного) до індустріального суспільства. У більшості розвинених сучасних країн політична модернізація відбувалася в період з кінця XVII до початку XX ст., протягом якого виникали нові політичні інститути, з'являлися різноманітні форми політичної участі громадян у політичному житті, формувалася новий тип політичної культури.

Виділяють два основних типи модернізації:

- *первинну (оригінальну) або органічну модернізацію;*
- *вторинну (віддзеркалену) або неорганічну модернізацію.*

Первинна модернізація реалізовувалася в США, а також країнах Західної Європи шляхом еволюційного розвитку всіх сфер громадського життя, що призвело до формування громадянського суспільства та виникнення нового типу політичної системи. Так, наприклад, у Великобританії процес

модернізації політичної системи, по суті, бере свій початок ще в середині XVII ст., коли були істотно розширені повноваження парламенту та уряду, і, тим самим, закладені основи політичної системи нового типу. В середині XVIII ст. в Англії формуються перші прообрази політичних партій — торі та вігі, а політичні реформи призводять до остаточної ліквідації абсолютизму й встановлення конституційної монархії. Інституціональні зміни англійської політичної системи закінчуються лише в середині XIX ст. з утворенням перших політичних партій — ліберальної та консервативної, а остаточне становлення громадянського суспільства пов'язується з прийняттям закону про місцеве самоврядування в кінці XIX ст.

Вторинна модернізація (Росія, Бразилія, Туреччина та ін.) здійснювалася шляхом запозичення досвіду розвинених країн, що вже пройшли цей етап. Даний тип модернізації, заснований не на внутрішньому розвитку, а на впливі зовнішніх факторів, відрізнявся набагато більшою інтенсивністю, але, при цьому, й істотною нерівномірністю змін, що відбувалися в суспільстві.

Спочатку в політичній практиці (та й у політичній науці також) політична модернізація сприймалася винятково як *вестернізація* (англ. *western*, від *west* — захід), тобто *безумовна орієнтація на американський або західноєвропейський спосіб життя, західні моделі політичної поведінки, духовні та політичні цінності*. Однак спроби прямого запозичення західних політичних стандартів, заміна цінностей традиційного суспільства цінностями західної цивілізації на практиці далеко не завжди виявлялися ефективними, що призвело до переосмислення теорії політичної модернізації в 70–90 роки XX ст., з урахуванням своєрідності історичних і національних умов реформування традиційних політичних систем.

 «Щоб прийти до демократії, потрібне не копіювання конституційних законів або парламентської практики будь-якої вже існуючої демократії, а здатність чесно поглянути на свої специфічні конфлікти та уміння винайти або запозичити ефективні механізми їх вирішення».

Растоу Д. «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі»

Внаслідок модернізації самої теорії модернізації виникли концепції «*часткової модернізації*» (що припускає можливість включення традиційних інститутів і цінностей до нових політичних структур), «*кризової* (регресивної) *модернізації*», і навіть «*тупикової модернізації*»¹.

Тенденція до здійснення культурної та політичної модернізації впливає на суспільство, стимулюючи громадянську участь, легітимацію політичної влади, прагнення до поліпшення життєвих умов та ін. Разом з тим модернізація завжди відбивається на стабільності суспільства, його культурній та політичній системах, підриваючи традиційні основи легітимності та політичного порядку, змінюючи звичні життєві уклади, цінності і норми поведінки.

На початку ХХІ ст. наслідком процесу політичної та соціокультурної модернізації стало придбання сучасними державами Західної Європи і Північної Америки рис постіндустріального суспільства, в умовах якого всезростаюче значення набувають *постматеріальні цінності*: соціальна рівність, захист навколишнього середовища, культурний плюралізм і самовираження. *Г. Алмонд і Дж. Пауелл* у своїх дослідженнях відзначали, що постматеріальні цінності стали джерелом виникнення нових соціальних груп (таких, як екологічні та феміністські рухи, різні асоціації із захисту суспільних інтересів). Нові цінності переформатували політичний порядок для індустріальних демократій: все більше громадян висувають вимоги до політичної влади, пов'язані із захистом навколишнього середовища, розширенням свобод, гарантіями соціального захисту.

В останні десятиліття ХХ ст. в межах теорії політичної модернізації активно вивчається проблема *демократизації* — переходу від різних форм недемократичного політичного режиму до демократії. Багато в чому інтерес до даної проблематики обґрунтований тими політичними процесами, що відбувалися в країнах Східної Європи в 90-х рр. ХХ ст.

Демократизація (гр. *demos* — народ і *kratos* — влада) у політичній науці визначається як процес зміни політичної системи, що характеризується розширенням політичних

¹ Пугачёв В.П., Соловьёв А.И. Введение в политологию. — М.: Аспект Пресс, 1997. — С. 428.

Алекс де Токвіль

прав і свобод громадян, виникненням політичного та ідеологічного плюралізму, збільшенням форм участі населення в політичному житті, децентралізацією державної влади, реалізацією принципу розподілу влади, а також побудовою громадянського суспільства.

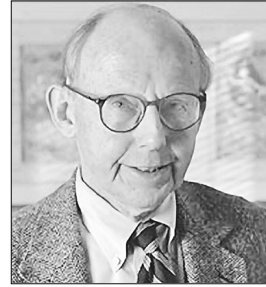
Розглядаючи основні фази переходу до демократії, американський політолог *Д. Растой* стверджує, що для генезису демократії необхідна низка факторів: почуття національної єдності, наявність стійкого конфлікту, а також свідомий вибір демократичних процедур. Крім того, і сама політична еліта, і суспільство повинні усвідомити та засвоїти нові правила політичного життя. Перехід до демократії не може бути легким і швидким, він супроводжується різними конфліктами і кризами. Потрібен досить тривалий період для того, щоб не тільки інституціоналізувалися ті зміни, що відбулися в структурі політичної системи, але й у свідомості людей закріпилися нові для них цінності, норми і зразки поведінки.

Так, ще в ХІХ ст. французький учений *Алекс де Токвіль*, аналізуючи протиріччя «демократичної революції», вказував на небезпеку швидкого переходу до демократичної системи, відзначаючи, що встановлення рівності серед народу, який не звик до політичної свободи, неминуче призводить до тиранії більшості, від якої до тиранії одноособової — усього один крок. Це підтверджується й подіями, що відбувалися у Франції після революції ХVІІ ст., і подіями на початку ХХ ст. в Росії, коли революції 1917 р. призвели до встановлення в країні тоталітарного політичного режиму.

Чимало парадоксів зустрічаються й на шляху демократизації політичного режиму. Так, американський політолог *А. Пшеворський* у праці «Демократія і ринок»¹ відзначає два можливих рівні виникнення конфліктів: між прихильниками й супротивниками автократії та між самими демократичними силами за місця в майбутній політичній системі. Ця ситуація

¹ Пшеворський А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. — М., 1999.

породжує наступну дилему: для того, щоб прийти до демократії, антиавторитарні сили повинні об'єднатися в боротьбі проти авторитаризму, але щоб перемогти в умовах демократії, вони повинні суперничати одна з одною.

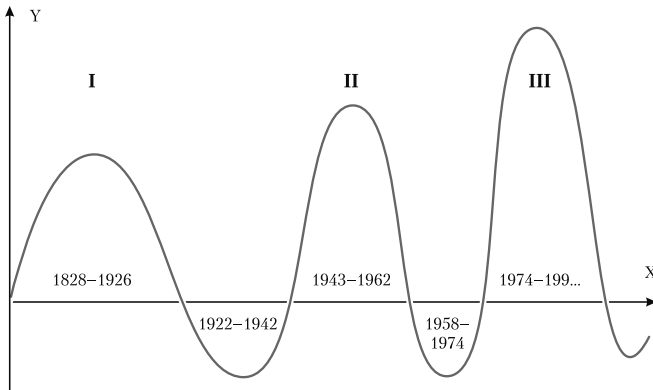

Самуель Хантінгтон

Напевне, найоригінальнішою сучасною концепцією демократизації є запропонована американським політологом С. Хантінгтоном теорія «*третьої хвилі демократизації*». Виділяючи певні періоди («хвилі») збільшення й скорочення кількості переходів до демократичних режимів, Хантінгтон розглядає в цілому процес демократизації як глобальний, здатний, в остаточному підсумку, охопити всі політичні системи світу (схема 7.1.).

Корені першої хвилі демократизації Хантінгтон вбачає в американській і французькій революціях, відзначаючи, що справжнє виникнення демократичних інститутів відбувається вже в XIX ст. Початок першої хвилі вчений пов'язує зі скасуванням майнового цензу й розширенням виборчого права в США в 1828 р.

Схема 7.1. Хвилі демократизації та відкоти.

Y — загальна кількість країн, що відносяться до демократичних режимів;

X — часовий інтервал процесу демократизації.

Швейцарія, Франція, Великобританія та інші європейські держави також здійснили перехід до демократії протягом сторіччя. До 1926 р. вже налічується понад 30 країн, у яких встановлюються демократичні інститути.

Однак для країн, що встановили демократичні режими напередодні Першої світової війни, країн, в яких нові демократичні цінності, що прийшли на зміну традиційним, не встигли закріпитися у свідомості громадян, швидкі зміни призвели до сумного результату — відновленню авторитарного або виникненню нового, значно жорсткішого варіанта автократії — тоталітарного політичного режиму. Хантінгтон підкреслює, що більш ніж з десятка країн, що створили демократичні інститути до 1910 р., лише Греція пережила після 1920 р. такий «відкіт», тоді як із сімнадцяти країн, що сприйняли демократичну ідею в 1910-1931 рр., зберегли її тільки чотири.

 «Перший відкіт почався в 1922 р. з березня в Римі, коли Муссоліні з легкістю одержав у своє розпорядження німціну та корумповану італійську демократію. Близько десятиліття знадобилося, щоб демократичні інститути, які ледь оперилися, у Литві, Польщі, Латвії та Естонії були скинуті внаслідок військових переворотів. Такі країни, як Югославія і Болгарія, які ніколи не знали реальної демократії, підкорилися новим формам більш жорсткої диктатури. Захоплення влади Гітлером покінчило з демократією в Німеччині, зробивши неминучою загибель австрійської демократії і, в результаті, поклало в 1938 р. кінець чеській демократії. Грецька демократія була остаточно похована в 1936 р. Португалія в 1926 р. стала жертвою військового перевороту, що потягнув за собою довгу диктатуру Салазара. Військові путчі відбулися в 1930 р. у Бразилії та Аргентині. Уругвай повернувся до авторитаризму в 1933 р. Військовий переворот 1936 р. призвів до громадянської війни в Іспанії й загибелі Іспанської республіки в 1939 р. Нова обмежена демократія, встановлена в 1920-ті рр. в Японії, на початку 1930-х рр. виявилася витиснутою військовим правлінням».

Хантінгтон С. «Третя хвиля. Демократизація наприкінці ХХ століття»

Початок другої хвилі демократизації пов'язаний із перемогою антигітлерівської коаліції в Другій світовій війні та розпадом світової колоніальної системи, що призвело до виникнення низки нових держав (Індії, Пакистану, Шрі-Ланки, Малайзії та ін.) і встановленню демократичних інститу-

тів у Західній Німеччині, Італії, Австрії, Японії, Кореї. Наприкінці 1940-х — на початку 1950-х рр. демократичний режим встановлюється в Туреччині та Греції. У Латинській Америці до кінця 1940-х рр. демократія відновлюється в Уругваї, Бразилії, Аргентині, Перу й деяких інших країнах.

Однак друга хвиля демократизації, що характеризувалася в порівнянні з першою хвилею набагато більшою інтенсивністю, виявилася досить нетривалою, і до кінця 1960-х рр. повністю вичерпала себе. Хантінгтон відзначає, що з кінця 1950-х рр. політичний розвиток і транзит режимів набувають чітко авторитарного характеру. Найбільшого масштабу другий відкіт досяг у Латинській Америці — Перу (1962), Бразилія (1964), Болівія (1964), Аргентина (1966), Еквадор (1972), Уругвай (1973), Чилі (1973). Зачепив другий відкіт і азіатські країни (Пакистан, Корея, Індонезія, Філіппіни), а також практично повністю захопив країни Африки, що стали незалежними в період з 1956 р. по 1970 р. (за винятком Ботсвани). У Середземномор'ї авторитарні режими встановлюються в Греції та Туреччині.

Третя хвиля демократизації починається з 1974 р. і проявляється, насамперед, у Південній Європі. Першим впав авторитарний режим у Греції, згодом — у Португалії, а зі смертю Франко починається процес демократизації в Іспанії. Протягом п'ятнадцяти років після падіння португальської диктатури демократичні режими прийшли на зміну авторитарним майже в тридцяти країнах. Наприкінці 1970-х рр. хвиля демократизації докочується до Латинської Америки (демократичні режими встановлюються в Еквадорі, Перу, Болівії, Уругваї, Бразилії та інших країнах). У 1977 р. демократичний рух заявляє про себе в Азії — Індія, проживши півтора роки в умовах надзвичайного стану, повертається на демократичний шлях. У середині 1980-х рр. демократії встановлюються на Філіппінах, у Південній Кореї та Пакистані. Наприкінці десятиліття демократична хвиля захлеснула Східну Європу, що призвело до розпаду комуністичного світу та утворення цілої низки нових держав, які вставали на шлях демократичного розвитку. Пік третьої хвилі демократизації припадає на 1991–1992 рр.

До кінця сторіччя третя хвиля демократизації поступово слабшає, і Хантінгтон виділяє 4-5 країн, що відновлюють авторитарні режими. Загальна (кількісна) картина процесу демократизації станом на кінець ХХ ст. наведена у таблиці 7.2.

🔍 **«Чи завершилася «третя хвиля»? У 1991–1192 рр. поширення свободи у світі, схоже, досягло вищої точки. І, хоча кількість авторитарних режимів скоротилася, те ж саме можна сказати й про ліберальну демократію. Відбувається процес «конвергенції», який призводить до появи «змішаних різновидів напівдемократичних режимів». Чи означає це, що ми перебуваємо на порозі третьої «відкотної хвилі» демократизації? Така, досить жажлива перспектива ще не стала невідворотною: «відкотної хвилі», безумовно, можна уникнути. Якщо ми не хочемо повторення традиційної схеми й прагнемо уникнути чергового «відкоту», насамперед, необхідно, щоб у найближчі роки відбулася консолідація тих демократій, які виникли в роки «третьої хвилі». Суть консолідації полягає в досягненні широкої й глибокої легітимації, такій, за якої всі найважливіші політичні актори — як на елітному, так і на масовому рівні — впевнені, що для їх країни демократичний режим краще будь-якої іншої реальної альтернативи, яку вони можуть собі уявити. Поглибленню демократії будуть також сприяти інституціоналізація такої системи політичних партій, яка буде стимулювати масову участь, залучати до політичного життя маргіналізовані групи й встановить живі зв'язки між організаціями громадянського суспільства, партійними відділеннями та посадовими особами на місцевому рівні».**

Даймонд Л. «Чи пройшла третя хвиля демократизації?»

Таблиця 7.2. Хвилі демократизації та відкоти¹

Фаза процесу	I хвиля	I відкіт	II хвиля	II відкіт	III хвиля	III відкіт
Кількісний зсув	33	22	41	22	35	4–5
Всього демократій	33	11	52	30	65	60–61

Таким чином, С. Хантінгтон стверджує, що демократизація — це глобальний процес, котрий з кожним десятиліттям охоплює все більшу кількість сучасних держав. Роз-

¹ Хантінгтон С. Третья волна. Демократизация в конце ХХ в. — М., 2003.

виваючи дану теорію, відомий англійський соціолог *Е. Гідденс* відзначає, що демократія — «ймовірно, найпотужніша з ідей ХХ ст.»¹. Дійсно, сьогодні у світі залишилося зовсім небагато країн, які не називають себе демократичними. Навіть колишній Радянський Союз або сучасний Китай визначали себе не інакше, як країни «народної демократії». «В буквальному значенні єдиними державами, що відкрито заявляють про свою недемократичність, — відзначає Гідденс, — залишаються останні напівфеодальні монархії, на кшталт Саудівської Аравії, та й вони, швидше за все, не зможуть не відчувати впливу демократичних тенденцій»².

Ентоні Гідденс

При цьому, на думку вченого, у сучасному світі виникає так званий *парадокс демократії*. Він полягає в тому, що поки демократія поширюється по усьому світі, у зрілих демократичних країнах, які інші країни повинні, здавалося б, брати за зразок, все більше й більше зростає розчарування в демократичних процесах. Пояснюється цей факт тим, що традиційні для демократії механізми правління все менше відповідають новим умовам життя, у тому числі гнучкості й динамізму, необхідним у постіндустріальному світі, який заснований на активному обміні інформацією. Колишні механізми управління просто не працюють у суспільстві, громадяни якого перебувають у тім самому інформаційному середовищі, як і ті, хто ними управляє. Тому, на думку Гідденса, для підтримки існування демократії необхідна *демократизація самої демократії*. Причому така демократизація необхідна не тільки зрілим демократичним державам, вона може сприяти й розвитку нових демократій. Так, наприклад, у Росії, на думку Гідденса, внаслідок збереження сильних «авторитарних обертонів» з минулого, неможливо

¹ Гідденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. — М.: Весь Мир, 2004. — С. 82.

² Гідденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. — М.: Весь Мир, 2004. — С. 82.

побудувати відкрите й демократичне суспільство винятково «зверху», його необхідно терпляче створювати через відродження громадянської культури.

🔍 «У різних країнах демократизація демократії може приймати різні форми, в залежності від конкретних умов. Але жодну сучасну країну не можна вважати настільки передовою, щоб вона не мала потребу в цьому процесі. Демократизація демократії означає ефективне делегування повноважень там, де — як у Великобританії — занадто багато влади все ще зосереджено на загальнодержавному рівні. Найчастіше вона передбачає й конституційні реформи, а також більшу прозорість у політичній сфері. Політичним партіям доведеться тісніше, аніж раніше, співробітничати з «групами інтересів», наприклад, екологічними рухами. Демократизація демократії залежить також і від виховання потужної громадянської культури».

Гідденс Е. «Світ, що тікає: як глобалізація змінює наше життя»

7.2. ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ І КРИЗИ

Уважний погляд на історію людства, навіть починаючи з 1945 р., — після закінчення Другої світової війни, — дає жахливу картину: з часу встановлення миру на планеті бушувало більш ніж 150 міжнародних та внутрішніх військових конфліктів (серед яких — корейська і в'єтнамська війни, арабо-ізраїльські конфлікти, війни в Перській затоці, війни в Афганістані та ін.), а число загиблих солдатів майже дорівнює кількості загиблих у Першій світовій (більше 7,2 млн людей). Якщо ж до цього числа додати жертви серед мирного населення, цифри стають просто астрономічними — від 33 до 44 млн.

🔍 «Люди стріляли, заколювали, бомбили, труїли газом та іншим способом убивали один одного в Бурунді й Болівії, на Кіпрі й у Шрі-Ланці, на Мадагаскарі й у Марокко. Зараз налічується близько 200 країн — членів ООН. І більш ніж у 60 з них мали місце воєнні дії. Стокгольмський Інститут мирних досліджень нарахував тридцять один збройний конфлікт за один тільки 1990 рік».

Тоффлер Е., Тоффлер Х. «Війна та антивійна»

Елвін та Хейді Тоффлер у книзі «Війна й антивійна» відзначають, що за період з 1945 по 1990 рр. усього три тижні на землі не було жодного збройного конфлікту. «Назвати

роки з 1945-го й до сьогоднішнього дня «післявоєнною» епохою, — пише він, — означає об'єднати трагедію з іронією»¹.

Таким чином, можна з впевненістю стверджувати, що конфлікти є невід'ємною частиною політичного життя, однією з основних форм перебігу політичного процесу. У політичній науці інтерес до конфліктів не зменшувався ніколи. Становлення теорії політичного конфлікту пов'язане з іменами таких вчених, як *Л. Козер*, *К. Боулдінг*, *Л. Крісберг* та ін. Всі вони виходять із розуміння політичного конфлікту як неминучого зіткнення тих або інших сил на політичному полі.

 «Конфлікт — це ситуація, в якій сторони повідомляють про несумісність їх потенційних позицій або станів і прагнуть заволодіти позицією, що виключає наміри іншої сторони».

Боулдінг К. «Зміст ХХ століття: Великі Перетворення»

 «Там, де існує суспільство, існують також і конфлікти... Можливо, конфлікт є батьком усіх речей, тобто рушійною силою змін... У раціональному приборканні соціальних конфліктів полягає одне із центральних завдань політики».

Дарендорф Р. «Елементи теорії соціального конфлікту»

У найзагальнішому виді політичний конфлікт (лат. *conflictus* — зіткнення) може бути визначений як форма політичного процесу, що характеризується зіткненням різноспрямованих політичних сил з метою реалізації їх інтересів в умовах протидії².

Американський соціолог *Л. Козер* зазначає, що найчастіше в сучасному світі політичні конфлікти виникають або з приводу розподілу ресурсів влади, або внаслідок розбіжності політичних ідеалів і цінностей, а також зміни соціального статусу, визначення своєї громадянської або етнічної приналежності. Відповідно в політичній науці прийнято виділяти такі види конфліктів:

- *конфлікт інтересів* (викликаний зіткненням політичних і соціально-економічних цілей);
- *конфлікт цінностей* (пов'язаний із протистоянням різних ідеологічних течій, політичних цінностей і орієнтацій);

¹ Тоффлер Е., Тоффлер Х. Война и антивоина. — М.: АСТ, 2005. — С. 39.

² Политология. Энциклопедический словарь. — М., 1993. — С. 142.

- *конфлікт ідентичності* (зумовлений процесом ототожнення, ідентифікації індивідами чи соціальними групами приналежності до певної спільноти).

Льюїс Козер

Л. Козер відзначає, що далеко не всі різновиди конфлікту є сприятливими для політичної системи. Конфлікти, які зачіпають інтереси різних політичних суб'єктів, носять, як правило, позитивний характер для системи, дозволяючи узгодити й врегулювати вимоги, що надходять до політичної системи. Конфлікти цінностей уже набагато небезпечніші — вони складніше піддається розв'язанню й завжди несуть у собі загрозу розпаду самої системи. Конфлікти, пов'язані з ідентифікацією (лат. *identicus* — тотожний) політичних суб'єктів — визначенням їх приналежності до тієї або іншої соціальної (етнічної) спільноти — завжди характеризуються особливою гостротою і є найнебезпечнішими для політичної системи, адже вони виникають в умовах формування нових державних утворень внаслідок реалізації права на самовизначення, властивого кожній нації. Такі конфлікти характеризуються боротьбою за права та інтереси різних національних груп, статусними та територіальними претензіями.

Конфлікт як форма політичного процесу має свої стадії розвитку, серед яких можна виділити три основні: *передконфліктну стадію* (стадію зародження політичного конфлікту), *стадію безпосереднього протиборства* та *стадію розв'язання конфлікту* (схема 7.2.).

Стан політичної системи, при якому через різке загострення протиріч порушується її стабільність, нормальне функціонування і розвиток, у політичній науці називають *політичною кризою* (від гр. *krisis* — рішення, поворотний пункт)¹. Політичну кризу можна визначити як крайню форму прояву конфлікту, що виявляється в глибокій дестабілізації політичної системи. Виділяють *зовнішньополітич-*

¹ Словарь-справочник по социологии и политологии. — М.: Знание, 1996. — С. 114.

ні (викликані міжнародними конфліктами) та внутрішньо-політичні (парламентські, урядові, конституційні) кризи.

Схема 7.2. Стадії розвитку політичного конфлікту¹.

До основних кризових моделей розвитку конфліктів відносять *війну* та *революцію*.

Війна визначається як *форма розв'язання політичного конфлікту шляхом застосування насильства*. Таким чином, війна, за висловом родоначальника сучасної військової стратегії німецького генерала Карла фон Клаузевіца, розглядається як одна з форм *продовження політики*, що являє собою «*акт насильства, доведений до крайності*»². Інший німецький генерал, ідеолог германського мілітаризму Е. Людендорф, розширив таке розуміння війни до концепції «*війни тотальної*», стверджуючи, що заради війни самий політичний порядок повинен бути підкорений військовим.

¹ Альбом схем по соціології і політології. — М.: Щит-М, 1998. — С. 113.

² Тоффлер Е., Тоффлер Х. Війна і антивійна. — М.: АСТ, 2005. — С. 74.

«*Нацистські теоретики*, — відзначає Е. Тоффлер, — *розвили концепцію «тотальної війни», відкинувши реальність миру як такого, стверджуючи, що мир — це всього лише період підготовки до війни — «війна між війнами»*¹ (як тут знову не згадати антиутопію Дж. Оруелла зі знаменитим гаслом Міністерства миру: «Війна — це мир»?).

Виділяють *зовнішні* війни (між державами), у тому числі *світові* (як глобальне протиборство політичних коаліцій, що охоплює більшу частину країн світу) та *внутрішні* (*громадянські*) війни, що представляють собою збройну боротьбу між конфронтуючими соціальними групами всередині держави. Війни між державами, особливо світові, призвели до загибелі десятків мільйонів людей, ставши справжньою трагедією цивілізації. Але не менш страшними є війни громадянські, що призводять до загибелі людей та знищення історичних, культурних і духовних зв'язків між представниками одного народу. За способами ведення виділяють війни *партизанські, фронтові та тотальні*.

Перша світова війна (1914–1918) представляла собою зіткнення між двома коаліціями держав: Центральними державами (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією) і Антантою (Росією, Францією, Великобританією, Сербією, пізніше — Японією, Італією, Румунією, США та ін.; всього 34 держави), що закінчилося поразкою країн Австро-німецького блоку, падінням Російської, Австро-Угорської та Османської імперій, загибеллю 9,5 млн людей.

Друга світова війна (1939–1945), розв'язана Німеччиною, Італією і Японією, що охопила 72 держави і закінчилася перемогою антифашистської коаліції, крахом імперій і падінням колоніалізму, вибухом атомних бомб у Хіросімі й Нагасакі, Нюрнберзьким процесом над нацистськими злочинцями й створенням Організації Об'єднаних Націй, призвела до загибелі 62 млн людей.

Однією з «нетипових» різновидів війни є «*холодна війна*» — ідеологічне й військово-політичне протистояння, що розгорнулося після Другої світової війни між капіталістичними державами (США і Західною Європою) та країнами

¹ Тоффлер Э., Тоффлер Х. Война и антивоина. — М.: АСТ, 2005. — С. 74.

«соціалістичного табору». Термін «холодна війна», авторство якого приписується публіцисту Х. Суопу, набув популярності завдяки статтям У. Ліппмана в «Нью-Йорк триб'юн», які в 1947 р. були надруковані окремим виданням під заголовком «Холодна війна. Про зовнішню політику США». «Холодна війна» мала багато, якщо не всі, формальних ознак війни звичайної, але офіційно вона ніколи не оголошувалася і, відповідно, не закінчувалася. Датою початку «холодної війни» вважається 5 березня 1946 р. — день знаменитої промови экс-прем'єр-міністра Великобританії Вінстона Черчилля в американському місті Фултон.

«Холодна війна», що розколола світ на два полюси, характеризувалася використанням усього арсеналу засобів політичної, економічної та ідеологічної боротьби, за винятком власне військового протистояння. Для неї були характерні гінка озброєнь (розвиток військово-промислового комплексу, створення нових військових технологій, нарощування ядерного озброєння, запасів ракет стратегічного призначення), спроба встановити контроль над іншими країнами, втягнувши їх у глобальне протистояння двох систем, введення економічних санкцій щодо супротивника, «ідеологічна агресія», яка проявлялася у міфотворчості, створенні цілого масиву політичних стереотипів, що формували образ «ворога» та ін. Розпал такого протистояння, не випадково названого війною, яскраво ілюструє випадок самогубства Дж. Форрестола, колишнього міністра оборони США — з криком «Росіяни йдуть!» він викинувся з вікна багатоповерхівки. Людина, яка особисто доклала чимало зусиль до розв'язання «холодної війни», врешті сама стала жертвою протистояння двох наддержав ХХ-го століття — СРСР та США. Америка лякала своїх громадян неминучим засиллям «червоної чуми», потужна радянська імперія ставила заслін усьому західному — і в економіці, і в науці, і в культурі. Мільйони людей, так чи інакше, постраждали від ідеологічної боротьби, що фактично позбавила їх права на вільну думку й доступ до правдивої інформації.

До військових конфліктів, які, безумовно, можна вважати проявом «холодної війни», відносять, війни в Кореї, В'єтнамі та Афганістані. Датою закінчення «холодної війни»

прийнято вважати 11 листопада 1989 р., коли була зруйнована Берлінська стіна.

Новий глобальний (цивілізаційний) конфлікт початку XXI ст., що розпочав свій символічний відлік із терористичної атаки 11 вересня 2001 р., і втягує у свою орбіту, з одного боку, більше 40 країн ісламського світу з населенням в 1 млрд 200 млн людей, а, з іншого, — практично всі країни постіндустріального християнського світу з населенням в 650–700 млн людей, визначається багатьма політологами як Четверта світова війна.

-
- «Війни починаються в умах людей» (*із преамбули Уставу ЮНЕСКО, 1946*);
 - «Війну починають не військові. Війну починають політики» (*У. Вестморланд*);
 - «Війна занадто серйозна справа, щоб довіряти її політикам» (*Талейран*);
 - «Історія сповнена війн, про які було напевне відомо, що вони ніколи не розпочнуться» (*Е. Пауелл*);
 - «Людство сьогодні переживає четверту світову війну. Якщо перша була спрямована проти колоніалізму, друга — проти фашизму, третя — проти «советизму», то четверта — проти глобалізму» (*Ж. Бодрійяр*);
-

Під *революцією* (лат. *revolutio* — переворот) у політології розуміється *вид політичного процесу, що характеризується радикальними політичними змінами, повною зміною*

політичної системи або ж витисненням з її структури окремих елементів. Революція, так само, як і будь-яка інша крайня форма прояву політичного конфлікту, безпосередньо пов'язана з використанням насильства.

У марксистсько-ленінській ідеологічній доктрині революція сприймалася як «локомотив історії» — об'єктивно необхідний, обумовлений історичним розвитком суспільства акт зміни «суспільних формацій». Прикладами політичних революцій можуть бути Велика французька революція 1789-1799 р., яка знищила абсолютизм; Лютнева революція 1917 р. в Росії, що скинула самодержавство, а також Жовтнева революція, яка відбулася слідом за нею і проголосила встановлення радянської влади та ін.

🔍 «Довгий час наша суспільна свідомість перебувала під впливом формули Маркса: революції — це локомотиви історії. Ми поетизували всі суспільні перевороти. Тепер ми знаємо, що революція є найгіршим способом поліпшити матеріальні та духовні умови життя мас. На словах обіцяється реалізація найбільших цінностей, але результати, як правило, виявляються протилежними».

Гуревич П. «Нова конфігурація майбутнього»

На думку П. Сорокіна, революції не соціалізують, а біологізують людей. Не поліпшують, а погіршують їхнє економічне становище, не збільшують, а скорочують усі базові свободи. Чого б не досягали революції, вони домагаються цього страшною, диспропорційно великою ціною.

Всі фундаментальні та по-справжньому прогресивні процеси, — відзначав учений, — це результат розвитку знання, солідарності, кооперації та любові, а не ненависті, звірства, божевільної боротьби, які неминуче супроводжують революції.

Альтернативою революції як форми розвитку політичної кризи виступає *реформування* (лат. *reformo* — перетворюю) — перетворення, зміна, перебування політичної системи або окремих її елементів. Це — еволюційний шлях виходу з кризи, який припускає такий характер політичних перетворень, що не зачіпає основ існуючого політичного ладу. Реформи найчастіше проводяться «зверху» — діючою владою, легально (в межах чинного законодавства), без використання прямого

Пітирим Сорокін

насильства і, як правило, здійснюються поступово, протягом тривалого часу.

Розв'язання політичних конфліктів може відбуватися по-різному. Можливе зняття конфлікту через зміну цілей і завдань, що постають перед протидіючими сторонами, внаслідок придушення (або повного знищення) однієї зі сторін, або ж у результаті досягнення між ними певної згоди. Політична наука приділяє особливу увагу пошуку можливих способів мирного та взаємовигідного розв'язання політичних конфліктів шляхом розробки комплексу спеціальних заходів щодо обмеження їх поширення та інтенсивності протікання, а також зниження їх негативних наслідків.

На думку політолога *Вільяма Ейрса*, не існує чіткої залежності між кількістю жертв війни та ступенем складності досягнення миру. Ейрс проаналізував 77 військових конфліктів, що відбулися в період з 1945 по 1996 рр. (48 із них завершилися миром до 1966 р.). У більшості випадків, чим кровопролитнішим був військовий конфлікт, тим довше він тривав і тим складніше було його зупинити. Однак є й інші приклади, коли конфлікти, що супроводжувалися відносно невеликим числом жертв, тривали десятиліття (наприклад, боротьба баскських сепаратистів із Іспанією), а кровопролитні конфлікти завершувалися за короткий час (наприклад, війна Ефіопії та Еритреї). На думку Ейрса, у сучасному світі вже неможливо достовірно спрогнозувати, наскільки затягнеться військовий конфлікт, виходячи з військового потенціалу ворогуючих сторін, стану їх економік, структури суспільств і т.д., адже в більшості випадків військові конфлікти зараз не є війнами в їх класичному розумінні — між державами або міждержавними альянсами. Щорічно у світі відбувається 20–80 збройних конфліктів, але в основному це — партизанські війни, де в боротьбі за владу в окремому регіоні конкурують не дві держави, а держава (або група держав) з однієї сторони й недержавні збройні формування різної політичної та ідеологічної спрямованості — з іншої. Сучасний світ характеризується високим ступенем взаємозалежності, тому старі цілі завоювання і утримання під контролем певних територій втратили колишній зміст. Так, у 2003 році у світі відбулася лише одна «справжня» війна

(в Іраку) і 23 збройні конфлікти, учасниками яких були недержавні структури.

Американська вчена Лорен Томсон, автор книги «Конфлікт Низької Інтенсивності – Зразок Війни в Сучасному Світі», дійшла висновку, що подібні конфлікти є менш кривавими, ніж «традиційні» війни, але, на відміну від звичайних збройних конфліктів між державами (які, як правило, закінчуються протягом короткого часу), можуть тривати роками, десятиліттями й навіть сторіччями. В результаті число жертв та руйнувань найчастіше перевищує кількість жертв і руйнувань під час «традиційних» воєн. Крім того, подібні конфлікти можуть у будь-який час перетворитися з «низькоінтенсивних» на «високоінтенсивні». Так, конфлікт в Афганістані, що розпочався після виводу радянських військ, призвів до утворення на території цієї країни притулку для ісламських терористів, які в результаті вивели конфлікт на міжнародну арену, завдавши удар по США 11 вересня 2001 р.

Фахівець із військової історії *Лоренс Фрідман* підкреслює, що зі зростанням небезпеки тероризму практично стало юридичним нонсенсом саме оголошення війни, оскільки держава не може оголосити війну підпільній організації. Тому в сучасному світі для визначення військових конфліктів усе частіше використовуються такі формулювання, як «застосування сили», «превентивний удар», «обмежена воєнна операція» тощо.

Політолог *Х. Данін*, проаналізувавши методи, якими розв'язувалися військові конфлікти за останні десятиліття, виділив чотири основних методи завершення війни:

- 1) метод, заснований на *власних інтересах* (self-centered), що застосовується за взаємною згодою конфліктуючих сторін, змушених зупинити війну, аби вижити;
- 2) «авторитарний» метод (authoritarian), що застосовується тоді, коли до влади в одній або кількох конфліктуючих сторонах приходять миролюбна або реалістично настроєна сила (наприклад, військовий або політичний лідер), що знаходить ресурси й можливості зупинити війну;

- 3) метод «силового примусу» (power struggle), який стає можливим тоді, коли до розв'язання конфлікту залучається «третя сила», що змушує конфліктуючі сторони сісти за стіл переговорів і зупинити війну (так, наприклад, міжетнічні військові конфлікти найчастіше вирішують, розділяючи ворогуючі народи державними кордонами);
- 4) «консультативний» метод (consultative mode), що на практиці використовується дуже рідко — у випадку, якщо міжнародні або інші посередники знаходять шляхи переконати воюючі сторони в можливості досягнення компромісу.

Фред Айкл

Втім, не можна не погодитися з американським політологом і державним діячем *Фредом Айклом*, провідним спеціалістом Центру стратегічних міжнародних досліджень, автором знаменитої книги «Кожна війна повинна закінчуватися», який, проаналізувавши історію військових конфліктів ХХ ст., прийшов до простого, але від цього не менш важливого висновку: будь-яку війну легше всього зупинити до того, як вона розпочалася.

Постконфліктна (лат. *post* — після, і *conflictus* — зіткнення) побудова миру (миробудівництво) припускає здійснення заходів політичного, соціально-економічного та правового характеру, що вживаються після врегулювання збройного конфлікту з метою надання підтримки відновленню обстановки довіри, взаємних зв'язків і співробітництва між протиборчими сторонами, запобігання рецидивів конфлікту. Відповідно до Концепції запобігання й урегулювання конфліктів на території держав — учасників СНД (1996), до основних заходів у цій сфері відносять:

- сприяння відновленню інститутів державної влади;
- сприяння поверненню біженців і переміщених осіб;
- допомога у відновленні найважливіших елементів інфраструктури держави;

- надання гуманітарної та іншої допомоги населенню;
- забезпечення умов для проведення вільних виборів до органів влади;
- сприяння захисту прав людини та ін.

За згодою сторін та для забезпечення гарантій виконання досягнутих домовленостей тимчасово в певних регіонах можуть бути розміщені військові спостерігачі або окремі підрозділи Колективних сил із підтримки миру.

До основних успішних способів розв'язання політичного конфлікту традиційно відносять *локалізацію* конфлікту, його *деескалацію*, досягнення *компромісу* або *консенсусу*.

 «Успішне врегулювання конфліктів припускає низку умов. Для цього потрібно, щоб конфлікти взагалі, а також дані окремі протиріччя визнавалися всіма учасниками як неминучі й, більше того, як виправдані й доцільні. Тому, хто не допускає конфліктів, розглядає їх як патологічні відхилення від «нормального» стану, не вдається їх подолати. Покірного визнання неминучості конфліктів також недостатньо. Скоріше, необхідно усвідомити плідний, творчий принцип конфліктів».

Дарендорф Р. «Елементи теорії соціального конфлікту»

Політичний компроміс (лат. *compromissum* — угода, досягнута шляхом взаємних поступок) являє собою спосіб розв'язання (урегулювання) політичного конфлікту, що досягається шляхом взаємних поступок. Іноді протиборчим сторонам вдається дійти згоди на підставі угоди — якщо не за всіма, то, принаймні, за тими питаннями, які викликали протистояння. В цьому випадку мова йде про так званій *добровільний компроміс*. Проте, більшість конфліктів закінчуються таким компромісом, де досить важко визначити відносні переваги тієї або іншої сторони. Прагнення сторін до миру може бути викликано неможливістю досягти поставленої мети або ж усвідомленням того, що продовження конфлікту менш вигідно, аніж його припинення. Така угода, котра укладається через обставини, що склалися, у сучасній політичній науці одержала назву *компромісу вимушеного*.

 «Насправді, компроміс, в якому чимало рядових учасників боротьби вбачають «зрадництво вождів», зумовлюється іншою структурною позицією лідера в порівнянні з веденими — позицією, котра дозволяє сприймати ситуацію у всій її цілісності, недоступній масам. Більше того, роль лідера вимагає постійної маніпуляції всередині груповими

точками напруги для того, щоб зберегти єдність у несприятливих обставинах. Ці маніпуляції лідера будуть виправдані навіть у тому випадку, якщо досягнення загальної мети зажадає жертви. Використовуючи термінологію Парсонса, можна сказати, що «підтримка системи» може іноді здійснюватися шляхом зниження якості виконання завдання».

Козер Л. «Завершення конфлікту»

Політичний консенсус (лат. *consensus* — згода) — це такий спосіб розв'язання політичного конфлікту, який заснований на досягненні принципової згоди між основними суспільно-політичними силами щодо принципів політичної організації, розподілу політичної влади та політичних ресурсів у суспільстві. Заснований на принципі врахування думки як більшості, так і меншості, консенсус у сучасному світі вважається універсальним засобом попередження й розв'язання конфліктів, зняття соціально-політичної напруженості в суспільстві.

ГОЛОВНЕ В РОЗДІЛІ:

1. Політичний процес — це діяльність учасників політичних відносин, що відбиває стадії зміни політичної системи. Політичні процеси можна поділити на внутрішньополітичні та зовнішньополітичні, стабільні та нестабільні, еволюційні та революційні, конфронтаційні та консенсуальні, тривалі та короточасні, глобальні та регіональні, відкриті та латентні.
2. Відповідно до якісних і кількісних характеристик змін, виділяють дві основні форми протікання політичних процесів: режим функціонування і режим розвитку.
3. Під політичною модернізацією розуміється процес, пов'язаний із формуванням або відновленням інститутів політичної системи, а також характеру політичних відносин. Термін «політична модернізація» вживається стосовно до країн, що здійснюють перехід від традиційного до сучасного суспільства. Виділяють два основних типи політичної модернізації: первинну (оригінальну) і вторинну (віддзеркалену) модернізацію.

4. Демократизація визначається як процес зміни політичної системи, що характеризується розширенням політичних прав і свобод громадян, виникненням політичного та ідеологічного плюралізму, збільшенням форм участі населення в політичному житті, децентралізацією державної влади, реалізацією принципу розподілу влади, побудовою громадянського суспільства.
5. Політичний конфлікт — це форма політичного процесу, що характеризується зіткненням різноспрямованих політичних сил з метою реалізації їх інтересів в умовах протидії. У політичній науці прийнято виділяти конфлікт інтересів, конфлікт цінностей і конфлікт ідентичності.
6. Основними стадіями розвитку політичного конфлікту є: передконфліктна стадія, стадія безпосереднього протистояння та стадія розв'язання конфлікту.
7. Політична криза — це крайня форма прояву політичного конфлікту, що виявляється в глибокій дестабілізації політичної системи. Виділяють зовнішньополітичні (міжнародні) і внутрішньополітичні (парламентські, урядові, конституційні) кризи. До основних кризових моделей розвитку конфліктів відносять війну та революцію.
8. Війна визначається як форма розв'язання політичного конфлікту шляхом застосування насильства. Виділяють зовнішні (між державами), у тому числі світові, і внутрішні (громадянські) війни.
9. Революція — це вид політичного процесу, який характеризується радикальними політичними змінами, повною зміною політичної системи або ж витисненням з її структури окремих елементів. Альтернативою революції як форми розвитку політичної кризи виступає реформування — перетворення, зміна, перебудова політичної системи або окремих її елементів.
10. До основних успішних способів розв'язання політичного конфлікту традиційно відносять локалізацію конфлікту, його деескалацію, досягнення компромісу або консенсусу.

11. Політичний компроміс представляє собою спосіб розв'язання (урегулювання) політичного конфлікту, який досягається шляхом взаємних поступок. Виділяють добровільний і вимушений види компромісу.
12. Політичний консенсус — це спосіб розв'язання політичного конфлікту, заснований на досягненні принципової згоди між основними суспільно-політичними силами щодо принципів політичної організації, розподілу політичної влади та політичних ресурсів у суспільстві.

СЕМІНАР № 7. ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Цілі та завдання заняття: визначення поняття та видів політичного процесу, аналіз режимів його функціонування, вивчення основних типів політичної модернізації, визначення сутності й характеру процесу політичної демократизації, розгляд змісту конфлікту як соціально-політичного явища, аналіз видів політичних конфліктів, виділення моделей кризового розвитку політичних конфліктів і основних способів їх розв'язання, вивчення поняття й основних типів виборчих систем, загальна характеристика виборчого права та виборчих процедур.

Основні поняття і категорії теми: *політичний процес, політичне функціонування, політичний розвиток, політична модернізація, первинна модернізація, вторинна модернізація, криза модернізації, демократизація, політичний конфлікт, політична криза, війна, революція, реформування, компроміс, консенсус, парламентська криза, конституційна криза, виборчий процес, виборча система, вибори, виборче право, виборчий ценз, виборча процедура, виборча кампанія, пропорційна виборча система, мажоритарна виборча система, електорат.*

ПЛАН

1. Політичний розвиток і модернізація.

Поняття, структура і види політичних процесів. Форми протікання політичного процесу. Політична модернізація. Типи політичної модернізації. Демократизація.

2. Політичні конфлікти і кризи.

Політичний конфлікт: сутність, структура і типологія. Поняття політичної кризи. Моделі кризового розвитку політичних конфліктів. Способи розв'язання політичних конфліктів.

3. Виборча система та виборчий процес.

Вибори: поняття, функції та види. Виборче право. Принципи виборчого права. Поняття та основні різновиди виборчої системи. Виборчий процес, його основні стадії.

ПРОБЛЕМНО-ПОШУКОВІ ПИТАННЯ

1. Розкрийте поняття «політичний процес». Які критерії для класифікації політичного процесу ви знаєте?

2. Як співвідносяться поняття «політичний розвиток» і «політична модернізація»? Назвіть основні типи політичної модернізації. Як ви розумієте термін «часткова модернізація»?

3. На думку колишнього президента Болгарії Ж. Желева, сучасній Східній Європі загрожує *«не повернення до комунізму, а окостеніння посткомунізму»*. Реальною загрозою є поступова заміна демократії певним типом *«багатопартійної, авторитарної загальної бійки»* та заміна справедливих виборів і чесного ринку деяким *«квазікапіталістичним гібридом економіки, в якому процвітають злочинність, корупція, політичне маніпулювання і мафія»*. Ж. Желев підкреслює: *«Комунізм мертвий, але ми не повинні дозволити його агонізуючому трупу потягти із собою на цвинтар слабку демократію»*. Наскільки, на ваш погляд, актуальні для сучасного етапу політичного розвитку України застереження Ж. Желева?

4. В чому зміст терміна «демократизація демократії»?

5. Оцінюючи перспективи розвитку демократії в сучасному світі, С. Хантінгтон в роботі «Третя хвиля: Демократизація наприкінці ХХ століття» сформулював наступні питання:

1) Чи є третя хвиля демократизації складовою частиною безупинної «глобальної демократичної революції», що, у кінцевому рахунку, набуває обмеженого (у просторі і в часі) характеру і стосується, передусім, тих країн, що в минулому вже мали певний демократичний досвід розвитку?

2) Чи можлива третя (реверсивна) хвиля авторитаризму?

3) Які перешкоди і можливості для розвитку демократії існують в країнах, що до 1990 р. не мали демократичних режимів?

Спробуйте дати свої відповіді на ці питання.

6. На думку С. Хантінгтона, третя хвиля авторитаризму може проявитися в самих різних формах:

- 1) Авторитарний націоналізм.
- 2) Релігійний фундаменталізм (ісламський, християнський, індуїстський).
- 3) Олігархічний авторитаризм, що виникає в багатих країнах як відповідь на тенденції поширення демократії.
- 4) Популістська диктатура.
- 5) Комуналістська диктатура.

Не виключені і нові форми (наприклад, технократично-електронна диктатура).

У якій формі, на ваш погляд, третя хвиля авторитаризму може проявитися в Україні?

7. В чому полягають особливості політичного конфлікту? Наведіть приклади конфліктів інтересів, конфлікту цінностей і конфлікту ідентичності.

8. В чому відмінність компромісу від консенсусу? Проаналізуйте механізми формування демократичного консенсусу.

9. Що таке виборча система? Назвіть основні типи виборчих систем, використовуваних у сучасному світі, проаналізуйте їх переваги та недоліки.

10. Назвіть основні етапи виборчого процесу. Яка роль передвиборчої кампанії у виборчому процесі? Назвіть основні фактори, що впливають на хід виборчих кампаній.

ТЕМИ ДЛЯ ДОПОВІДЕЙ І РЕФЕРАТІВ

1. Концепції політичної модернізації.
2. «Золотий закон» політичного розвитку А. де Токвіля.
3. Специфіка модернізації в умовах постіндустріального суспільства.
4. Теорії «третьої хвилі» Е. Тоффлера та «третьої хвилі демократизації» С. Хантінгтона.
5. Політичний конфлікт та політична стабільність.
6. Етнополітичні конфлікти в сучасному світі.
7. Концепція «зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтона.
8. Технологія проведення виборчих кампаній.

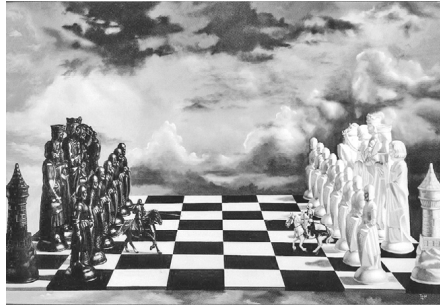
ЛІТЕРАТУРА

1. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор. — М., 2002.
2. Арон Р. Мир и война между народами. — М.: Nota bene, 2000.
3. Валлерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность // Политические исследования. — 1992. — № 5–6.
4. Виборче право України. Навчальний посібник. / за ред. Погрілка В. Ф., Ставнійчук М. І. — К., 2003.
5. Глухова А. В. Политические конфликты: основания, типология, динамика (теоретико-методологический анализ). — М., 2000.
6. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. — К., 1999.
7. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? // Политические исследования. — 1999. — № 1.
8. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и её проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. — 1990. — № 9.
9. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта // Социологические исследования. — 1994. — № 5.
10. Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. — К., 1997.
11. Дмитриев А. В., Кудрявцев В. Н., Кудрявцев С. В. Введение в общую теорию конфликтов. — М., 1993.
12. Дойч М. Разрешение конфликта. Конструктивные и деструктивные процессы // Социально-политический журнал. — 1997. — № 1.
13. Иноземцев В. Л., Кузнецов Е. С. Глобальный конфликт XXI века (размышления об итогах и перспективах меж цивилизационных противоречий) // Политические исследования. — 2001. — № 6.
14. Козер Л. А. Функции социального конфликта / Американская социологическая мысль. — М., 1996.
15. Козер Л. А. Завершение конфликта / Американская социологическая мысль. — М., 1996.
16. Козловский В. В., Уткин А. И., Федотова В. Г. Модернизация: от равенства к свободе. — СПб, 1995.
17. Конфликтология: Учебник для вузов / Под ред. проф. В. П. Ратникова. — М., 2001.
18. Кремень В. Г. Про деякі напрямки трансформації політичної системи України // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. Матеріали науково-практичної конференції. — К., 1996.

19. Купряшин Г. П. Кризисы модернизации // Кентавр. — 1994. — № 3.
20. Лебедева М. М. Политическое урегулирование конфликтов: Подходы, решения, технологии. — М., 2000.
21. Матвеев Р. Ф. Теория политических кризисов. — М., 1997.
22. Мерло П. Избирательные кампании и проблемы их подготовки: «равное игровое поле» и демократические выборы // Политические исследования. — 1995. — № 4.
23. Никитченко А. Н. Транснационализация демократии (третья волна демократизации в свете теорий международных отношений) // Политические исследования. — 1996. — № 5.
24. Пойченко А. Політичний процес в сучасній Україні. — К., 2001
25. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа: Сб. учеб. материалов / Под ред. Е. Ю. Мелешкиной. — М., 2001.
26. Преториус Р. Теория конфликта // Политические исследования. — 1991. — № 5.
27. Пшеворский А. Переходы к демократии // Путь. — 1993. — № 3.
28. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. — М., 1999.
29. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели // Политические исследования. — 1996. — № 5.
30. Степанов Е. И. Конфликтология переходного периода: методологические, теоретические, технологические проблемы. — М., 1996.
31. Таагпера Р., Шугарт М. С. Описание избирательных систем // Политические исследования. — 1997. — № 3.
32. Фельдман Д. М. Политология конфликта. — М., 1995.
33. Фишер Р., Юри У. Путь к согласию или переговоры без поражения. — М., 1992.
34. Хантингтон С. Столкновение цивилизации. — М., 2003.
35. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. — М., 2003.
36. Харитоновна О. Г. Генезис демократии (Попытка реконструкции логики транзитологических моделей) // Политические исследования. — 1996. — № 5.
37. Шеллинг Т. Стратегия конфликта // Соціально-політичний журнал. — 1998. — № 4.
38. Эйзенштадт С. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. — М., 1999.

СВІТОВА ПОЛІТИКА

- *Світова політика та система міжнародних відносин*
- *Геополітика*

Сучасна світова політика і міжнародні відносини становлять величезний інтерес для політичної науки. Проблеми походження націй, утворення міждержавних кордонів, формування й трансформації політичних режимів, створення різних політичних інститутів, політичних цінностей і моделей політичної поведінки безпосередньо пов'язані з торговельними, фінансовими, науковими, культурними та іншими зв'язками між державами, державними союзами, дипломатичними контактами і військовими конфліктами. Такий зв'язок стає тим більше очевидним у наші дні, у ситуації стрімкої глобалізації світу, коли практично всі країни міцно вплетені в розгалужену мережу різноманітних взаємодій, які визначають і характер виробництва, і його обсяги, і стандарти споживання, і, врешті, цінності та ідеали людей. Зміст даного модуля становить аналіз взаємодій на макрополітичному рівні таких суб'єктів політики, як держави, нації, різні міждержавні, неурядові організації та рухи, які відрізняються надзвичайною складністю, багатоаспектністю, плюралізмом

форм. У межах даного модуля також розглядаються основні положення і категорії геополітики, пропонується системне бачення геополітичної картини світу як взаємодії глобальних політичних, економічних і культурних процесів, аналізуються основні геополітичні концепції й школи.

8.1. СВІТОВА ПОЛІТИКА ТА СИСТЕМА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН¹

Історія цивілізації, особливо за останнє століття, багата на глобальні події, що стосуються долі всього людства: варто тільки згадати дві світові війни, в які в тій або іншій формі були втягнені представники всіх континентів, а також подальше протистояння двох наддержав, котрі поставили в залежність від своїх взаємин долю всього світу. Така взаємозалежність світу в останні десятиліття тільки зростає — збройні зіткнення в тій чи іншій частині планети призводять до зростання внутрішніх цін у країнах, що перебувають за тисячі кілометрів від зони конфлікту, а публікація необразливих з погляду сучасного європейця карикатур викликає масові безладдя та зіткнення в цілому регіоні світу. Всі ці події підтверджують не тільки сам факт існування світової політики, але й її всезростаючу роль у сучасному світі.

Проте саме поняття «*світова політика*» залишається одним із найменш визначених у сучасній політології. Проблема, у першу чергу, полягає в складності розмежування його з не менш часто вживаними в політичній теорії й практиці термінами «*міжнародні відносини*», «*міжнародна політика*», «*зовнішня політика*» та ін.

У вітчизняній політичній науці на сьогоднішній день домінує такий підхід: *світова політика* визначається як діяльність, взаємодія держав на міжнародній арені, у той час як під *міжнародними відносинами* розуміється система реальних зв'язків між ними, що виступає і результатом їхніх дій, і середовищем, у якому існує світова політика.

Однак слід відзначити, що поряд із державами суб'єктами сучасної світової політики виступають різні міжнародні й регіональні міжурядові організації (ООН, ЄЕС, ОАГ, Ліга арабських держав та ін.), екологічні та правозахисні рухи, міжнародні військові альянси, різноманітні конфесійні спільноти та ін. Тому характеристика відносин між головними суб'єктами політичних відносин — державами, їх конкуренція (від економічного суперництва до збройних конфліктів) і співробітництво (від торговельних обмінів

¹ Дана тема підготовлена у співавторстві з В. Ю. Фесенком.

до політичної інтеграції) влучніше визначається терміном «*міжнародна політика*». За допомогою ж поняття «*світова політика*» стає можливим акцентувати увагу на всезростаючій ролі нетрадиційних суб'єктів політики, роль яких у формуванні міжнародного середовища останнім часом істотно зростає.

Із безлічі різних визначень *зовнішньої політики* слід виділити її визначення як практичного втілення державою основних принципів міжнародної політики з метою реалізації її національних інтересів. Швейцарський дослідник *Ф. Брайар* відзначає, що зовнішня політика сучасних держав перестає бути прерогативою зовнішньополітичних відомств¹. Через необхідність спільно розв'язувати складні та численні проблеми вона стає однією з основних функцій більшості державних структур, які прагнуть у своїй діяльності до безпосереднього співробітництва з відповідними відомствами інших країн, що робить внутрішню й міжнародну політичні сфери взаємопроникними.

Виникає питання: чи можливий аналіз зовнішньополітичних рішень без врахування розміщення сил усередині держави? Проблема взаємозв'язку і взаємовпливу внутрішньої та зовнішньої політики є предметом гострої полеміки між різними школами політичної науки, які по-різному підходять до відповіді на дане питання.

Так, наприклад, представник школи *політичного реалізму* американський політолог *Ганс Моргентау* стверджує, що зовнішня політика держави завжди визначається її національними інтересами. На думку вченого, основа національного інтересу є постійною, тому внутрішні фактори життя країни, які змінюються в залежності від різних обставин, не можуть вплинути на природу національного інтересу: зокрема, Моргентау відзначає, що національний інтерес не може бути пов'язаним із характером політичного режиму². Відповідно, внутрішня та зовнішня політика мають значну автономію по відношенню одна до одної.

¹ Braillard Ph. Relations internationales: une nouvelle discipline // Le trimestre du monde. — 1994. — № 3.

² Morgenthau H. Politics among Nations. The struggle for Power and Peace. — N. Y. 1948.

🔍 «Національні інтереси об'єктивні, оскільки вони пов'язані із незмінною людською природою, географічними умовами, соціокультурними й історичними традиціями народу. Вони мають дві складові: одну постійну — це імператив виживання, непорушний закон природи; іншу змінну, що є конкретною формою, яку ці інтереси приймають у часі та просторі. Визначення цієї форми належить державі, що володіє монополією на зв'язок із зовнішнім світом. Основа ж національного інтересу, що відбиває мову народу, його культуру, природні умови його існування, залишається постійною».

Ганс Моргентгау

Моргентау Г. «Міжнародна політика»

Прихильники *марксизму* дотримуються іншої точки зору, відповідно до якої зовнішня політика є відбиттям класової сутності внутрішньополітичного режиму й залежить, зрештою, від економічних відносин у суспільстві. Отже, міжнародні відносини в цілому носять «вторинний» характер¹.

Напевне, кожне з існуючих пояснень — чи то мова йде про «первинність» внутрішньої політики стосовно політики зовнішньої, чи, навпаки, про її «вторинний характер» — відбиває лише частину істини й не є універсальним. Існуюча полеміка про співвідношення внутрішньої та зовнішньої політики лише підтверджує існування тісного зв'язку внутрішніх і зовнішніх факторів у сучасному політичному житті. На сьогодні день дуже складно сказати, де закінчується внутрішня політика й починається зовнішня. Будь-які значущі події у внутрішньополітичному житті тієї або іншої країни негайно відбиваються на її міжнародному становищі, вимагаючи відповідних кроків в сфері зовнішньої політики. Так, після парламентських виборів 1999 р. в Австрії, за результатами яких до складу правлячої коаліції увійшла праворадикальна Австрійська партія свободи на чолі з ультра націоналістом Йоргом Хайдером, Ізраїль на знак протесту заявив про розрив дипломатичних відносин

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения 2-е изд. Т. 12. — С. 735.

з Австрією, а з лютого 2000 р. дипломатичні санкції проти Австрії ввів Європейський Союз. Тиск із боку світового співтовариства призвів до того, що на парламентських виборах 2002 р. АПС одержала замість 27,2 % лише 10,16 % голосів виборців.

Існує чимало прикладів і того, як внутрішня політика, що проводиться тією або іншою державою, стає причиною її зовнішньополітичної ізоляції. Так, показовим у цьому сенсі є бойкот багатьма державами й міжнародними структурами ПАР часів політики *анартеїду* (афр. *apartheid* — роздільне проживання) — режиму расової дискримінації кольорового населення в ПАР (з 1948 по 1991 рр.), яка проявлялася у позбавленні політичних, соціально-економічних і культурних прав корінного африканського населення, що, з точки зору норм міжнародного права, є злочином перед людством. У сучасному світі можна відзначити економічну блокаду таких країн, як КНДР та Куба через недотримання ними прав людини. У свою чергу, існує й зворотний зв'язок: як правило, важливі зовнішньополітичні рішення спричиняють необхідність адекватних дій у внутрішньополітичній сфері. Так, із закінченням «холодної війни» і розпадом Радянського Союзу більшість держав колишнього «соцтабору» виявили бажання інтегруватися до різних європейських та світових структур, що вимагало від них значних перетворень у сфері законодавства (скасування страти, захист інтелектуальної власності і т.д.), економіки, оборони та національної безпеки.

Сучасна держава має у своєму розпорядженні широкий спектр інструментів зовнішньої політики для забезпечення своїх національних інтересів: від цілеспрямованого силового тиску до *дипломатії* (гр. *diploma* — складати) — комплексу ненасильницьких методів забезпечення державних інтересів. Формально дипломатія представляє собою офіційну діяльність глав держав, урядів, комісій зі здійснення переговорів, організації зустрічей глав держав, міжнародних форумів, представництва держави у різних міжнародних організаціях. Існує в дипломатії й неформальний момент, представлений низкою факторів, серед яких найбільш значимим виступає суб'єктивний — вплив особистих

якостей державних лідерів і керівників зовнішньополітичних відомств. До того ж, поряд з офіційними особами, ефективними дипломатами можуть виступати й приватні особи, які представляють державу в тому або іншому питанні. Це можуть бути й відомі бізнесмени, спортсмени, й «політики на пенсії» (наприклад, колишні глави держав, які виконують посередницьку місію на переговорах із врегулювання міждержавних конфліктів).

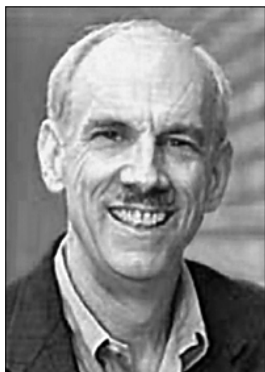
Кеннет Уолтс

Роль різних суб'єктів політики в глобальному масштабі по-різному оцінюються в межах різних сучасних політологічних теорій, серед яких, у першу чергу, необхідно виділити теорії *неореалізму* та *неолібералізму*.

Засновником теорії неореалізму вважається американський політолог *Кеннет Уолтс*, який у своїй книзі «Теорія міжнародної політики» (1979) поєднав мікроекономічну інтерпретацію міжнародної системи (індивідуалізм) із класичним реалістичним наголосом на силі та інтересах (матеріалізм) і одержав, таким чином, «неореалізм», що сьогодні став однією з провідних концепцій у теорії міжнародних відносин.

У *теорії неореалізму* Уолтса держави залишилися вихідними одиницями наукового аналізу, але, разом з тим, вони розглядаються не тільки самі по собі, але й з урахуванням створених ними структур (у тому числі союзів, міжурядових організацій та ін.). Розходження в поведінці держав на світовій арені пояснюються, насамперед, їх неоднаковою могутністю. Уолтс порівнює міжнародні відносини з ринком, де держави, діючи подібно фірмам, у своїх інтересах конкурують з одними та співробітничать із іншими членами світового співтовариства. При цьому основний акцент робиться саме на їхньому суперництві.

Уолтс погоджується з тим, що глобалізація породила нові виклики державній владі, але не вірить, що держави можуть бути заміщені чим-небудь ще, адже жоден із

Роберт Кеохейн

недержавних акторів не має тих можливостей, якими володіють держави. Уолтс стверджує, що глобалізація — це примха 90-х років, і державам за будь-яких обставин доведеться розширити свої функції у відповідь на глобальні трансформації.

Іншою сучасною теорією, що існує поряд із неореалізмом, є *неолібералізм*, основні положення якого були найбільш повно сформульовані американським політологом, фахівцем із проблем міжнародного світу Робертом Кеохейном у книзі «Після гегемонії» (1984). Увібравши в себе багато положень неореалізму, неолібералізм розходиться з ним в оцінці ролі міжнародних інститутів, вважаючи, що вони здатні нівелювати ефект сили й інтересу в мірі, достатній для того, щоб сприяти співробітництву між державами.

Разом із Дж. Наєм Кеохейн сформулював оригінальну модель *транснаціональних відносин*, що акцентує увагу на ролі недержавних акторів у міжнародних відносинах, а також розвинув концепцію *неоліберального інституціоналізму*, яка стверджує, що інститути (у тому числі й внутрішньополітичні — партії, групи інтересів та ін.), здатні значно впливати на поведінку держав у міжнародній системі політичних відносин. Логічним продовженням транснаціоналізму стала розроблена Кеохейном і Наєм концепція *комплексної взаємозалежності*, що підкреслює існування в сучасному світі плюралізму каналів зв'язку.

Одним із ключових понять, що використовується при вивченні сучасних міжнародних відносин, виступає *системність*. *Системність* — це такий *характер довгострокових взаємин між державами або групами держав, що характеризується стабільністю та взаємозалежністю, і пов'язаний з досягненням певного комплексу цілей, а також формуванням правової бази міжнародної діяльності*.

Відносини між елементами системи будуються на основі співробітництва — суперництва — нейтралітету.

Багато дослідників вважають, що системність у міжнародних відносинах виникла практично одночасно з появою перших держав, які відразу ж вступили у певні відносини одна з одною. Але навряд чи можна серйозно говорити про систему міжнародних відносин у цей історичний період, адже не всі контакти між державами ведуть до формування стійкої системи відносин, хоча певні елементи системності, безумовно, були присутні й на ранній стадії історії розвитку міждержавних відносин. Можна виділити окремі, досить нестійкі й порівняно недовговічні *локальні протосистеми*, що існували на різних етапах розвитку цивілізації. Такими протосистемами можна назвати систему відносин між містами-державами Стародавньої Греції, взаємини Рима й Карфагена (як певний прообраз біполярної системи), а також відносини між державами Північної Італії у XIV–XV ст.

Але ці крихітні острівці системності не визначали стану справ на міжнародній арені. Світ був роз'єднаний, будь-яка серйозна взаємодія між різними регіонами практично була відсутня. Численні конфлікти носили сумбурний характер — вони породжувалися не стільки реальними інтересами держав, скільки династичними амбіціями. Відкриття Америки (1492 р.), морського шляху до Індії (1498 р.), кругосвітнє плавання (1519–1522 р.) призвели до краху середньовічного уявлення про світ — для жителів Європи Земля відразу стала в десять разів більшою. У цей час відбуваються перші розділи сфер панування в масштабі всієї планети. Перший територіальний розподіл миру був здійснений наприкінці XV ст. Лінія цього розподілу була проведена в 1493 р. папою Олександром VI від Північного полюса до Південного. Але вже в 1494 р. встановилося нове розмежування сфер політичного впливу. Договір між Іспанією та Португалією встановив лінію територіального розділу, що проходила приблизно через центр Атлантичного океану. Іспанія й Португалія — провідні світові держави на той момент — прийшли до угоди, за якою всі відкриті землі на захід від демаркаційної лінії будуть відходити до Іспанії, а на схід — до Португалії. Даний договір передбачав механізм вирішення суперечок у майбутньому,

даючи ясний опис організації того простору, над яким ще тільки мали встановити панування. Розподіл сфер впливу став традиційним для взаємин між європейськими країнами. Так, наприклад, укладений у ході англо-голландських торговельних воєн XVII ст. Бредський мирний договір фактично був спрямований на розмежування сфер політичного впливу: англійці залишили Індонезію, голландці — Північну Америку.

Говорити ж про системність у міжнародних відносинах, на думку більшості політологів, стає можливим лише з моменту закінчення Тридцятирічної війни й підписання Вестфальського миру в 1648 р., Становлення перших національних держав (Англії, Франції, Іспанії, Швеції, Нідерландів) серйозно змінило характер міжнародних відносин. Взаємини між державами (що раніше залежали лише від волі монарха) стали носити більш стійкий та передбачуваний характер, що створювало необхідні передумови для структурування всієї сукупності міждержавних відносин, вибудовування певної ієрархії навколо основних центрів сили — держав, які володіли достатньою силою для завдання визначального впливу на розвиток подій у тому або іншому регіоні світу. Боротьба за реалізацію державних інтересів стає визначальною в розвитку міжнародних відносин.

Історія неодноразово підтверджувала тезу Н. Макіавеллі, сформульовану в роботі «Роздуми над першою декадою Тита Лівія»: стійкий порядок у світі може зберігатися тільки за умови рівності сил між державами й недопущення надмірного посилення якої-небудь із них. Інша справа, що в кожний історичний період така рівність досягається по-різному — і чим складнішими стають суспільство й суспільні відносини, тим складнішим стає й досягнення такої рівноваги.

Отто Бісмарк

Так, Вестфальська модель міжнародних відносин (XVII–XVIII ст.) передбачала безпеку, засновану, насам-

перед, на збройній силі. В умовах слабкої технічної оснащеності армій ця сила залежала від кількості військ та наявності мережі оборонних споруд. У такій ситуації державні інтереси формулювалися досить просто: борися за нові території та зміцнюй кордони. Однак, із розвитком суспільства, ускладненням його економічної та політичної систем, зміст поняття «державні інтереси» також став змінюватися. І, хоча безпека країни, як і раніше, залежала від збройних сил, вона була зумовлена вже не тільки чисельністю армії й флоту, але й якістю їх технічної оснащеності, що безпосередньо залежало від рівня розвитку промисловості. Таким чином, турбота про нарощування економічного потенціалу стає однією з головних складових державних інтересів провідних країн світу. Поряд із силовими методами, все більшу роль у забезпеченні безпеки держави стали відводити політико-дипломатичним засобам. Тому не випадково саме в ХІХ столітті дипломатична інтрига набуває досить суттєвого значення у боротьбі за реалізацію державних інтересів великих держав. На цей період припадає діяльність таких видатних дипломатів, як Ш. Талейран, О. Горчаков, О. Бісмарк, К. Меттерніх. Професія дипломата стає однією з найпрестижніших видів державної служби.

Поява в провідних країн чітких, довгострокових, усвідомлених правлячими елітами державних інтересів, внесла в міжнародні відносини певну стабільність і передбачуваність. Все це, безсумнівно, вплинуло на ставлення держав до договірних зобов'язань, даючи серйозний імпульс до формування основних принципів міжнародного права.

Історію системності в міжнародних відносинах в цілому можна поділити на кілька етапів (або окремих моделей), котрі істотно відрізняються один від одного за своїм внутрішнім змістом, динамікою розвитку й ступенем стабільності. У свою чергу, кожна з моделей проходила у своєму розвитку певний цикл, що складається з декількох фаз: *становлення* (консолідація), *стійкий розвиток*, *криза* та *розпад* системи. Вихідною точкою кожного витка розвитку системи міжнародних відносин виступав, як правило, великий військовий конфлікт (Тридцятирічна війна, наполеонівські війни, Перша й Друга світові війни), у ході якого

відбувалося кардинальне перегрупування сил, змінювався баланс інтересів, здійснювалося радикальне перекроювання політичної карти світу. Стверджувався новий, довгостроковий статус-кво як у відносинах між переможцями та переможеними, так і всередині табору переможців. Так, на конференціях в Оснабрюці й Мюнстері (1648 р.) були вироблені умови Вестфальського миру, Віденський конгрес 1815 р. завершив період наполеонівських воєн, проблема мирного врегулювання після Першої світової війни була вирішена на Паризькій мирній конференції (1919 р.), а на Потсдамській мирній конференції в 1945 р. були окреслені контури післявоєнного устрою світу.

Криза Вестфальської системи міжнародних відносин виникла в другій половині XVIII ст. з ослабленням позицій провідної європейської держави — Франції. Велика Французька революція почала тривалий період глобальних потрясінь і конфліктів, у ході якої й сформувалися основи принципово нової системи відносин. Баланс сил став зсуватися до сходу Європи. Складне перегрупування сил завершилося на Віденському конгресі в 1815 р., де були закладені політико-правові основи нової моделі міжнародних відносин — однієї з найбільш спірних в історії світової політики. Вітчизняні фахівці оцінювали Віденську систему вкрай негативно, стверджуючи, що *«вона спорудила будинок, який практично відразу став розпадатися»*¹. На думку ж західних учених, ця система, що проіснувала в незмінному виді до Кримської війни (1853–1855 рр.), була найбільш стабільною моделлю міжнародних відносин.

Дійсно, протягом тривалого часу Європа не знала прямих військових зіткнень між великими державами. Саме в цей час у міжнародну теорію й практику входить термін *«європейська згода»*, що символізувала новий рівень міждержавних відносин.

Однак вже до середини XIX ст. під впливом низки факторів у функціонуванні системи стали відбуватися збої. Визначилися можливі напрямки її подальшого розвитку:

¹ История дипломатии: в 3 т. / Под. Ред. В.П. Потемкина. Т. 1. — М., 1941. — С. 382.

розпад системи під тиском нових проблем або зняття кризи шляхом інтеграції до її структури накопичених змін та стабілізація міждержавних відносин. Розвиток пішов іншим шляхом: після серії локальних конфліктів, кульмінацією яких стала франко-пруська війна (1870–1871 рр.), система знову досягла стабільності та рівноваги, що їй дозволило їй проіснувати в оновленому вигляді аж до початку ХХ ст.

Проте, при всій зовнішній наступності механізмів міжнародних відносин, у структурі самої системи йшло приховане накопичення якісних змін. Розширився «клуб великих держав»: замість «великої п'ятірки» з'явилася «велика вісімка» (Англія, Франція, Росія, Німеччина, Австро-Угорщина, США, Японія та Італія). Таке збільшення центрів політичного впливу, безумовно, послабляло стійкість системи. Став розвиватися принцип європоцентризму, виникли центри сили поза межами Європи, що не передбачалося творцями Віденської системи. До того ж, на межі століть остаточно завершився розподіл світу, різко скоротивши можливості для пошуку компромісів у випадку виникнення конфліктів між великими державами. І, нарешті, серйозні внутрішні зміни в розвитку провідних країн світу призвели до значного корегування та ускладнення державних інтересів. Швидка поляризація елементів системи знайшла своє відбиття у створенні двох протидіючих союзів — Антанти й Потрійного союзу. І якщо класична політика балансу сил припускає, що союзи створюються для підтримки рівноваги, то в даному випадку обидва блоки були націлені на руйнування сформованого становища. Подібна політика неухильно підсилювала дестабілізуючі тенденції, роблячи розпад системи незворотним. Запас міцності був вичерпаний у 1914 р. — спалахнула Перша світова війна.

Внаслідок цього глобального конфлікту сформувалася нова модель міжнародних відносин — Версальсько-Вашингтонська, найбільш недовговічна модель організації світового співтовариства. Утворення даної системи припало на один із самих складних періодів в історії розвитку людської цивілізації, який супроводжувався революційними

потрясіннями, соціально-економічними катаклізмами, найгострішим сплеском ідеологічної полеміки про магістральні напрями суспільного розвитку.

Витиснення з європейської політики США, що активно брали участь у формуванні нової системи міжнародних відносин, а також ізоляція іншого центра політичного впливу — СРСР, також стали потужними дестабілізуючими факторами, які, зрештою, призвели до наймасштабнішого конфлікту в історії людства — Другої світової війни.

У результаті Другої світової війни відбулося кардинальне перегрупування сил на міжнародній арені. Повністю були розбиті й тимчасово втратили свій суверенітет Німеччина, Італія та Японія, вкрай ослабленими вийшли з війни Англія й Франція, і лише дві держави — США та СРСР — мали достатній потенціал для того, щоб взяти у свої руки справу післявоєнного врегулювання й конструювання нової моделі міжнародних відносин. Дві наддержави, які за рівнем сукупної сили в багато разів переважали своїх партнерів по антигітлерівській коаліції, стали диктувати свої правила у світовій політиці. Здавалося, що двом країнам-союзникам буде досить просто знайти спільну мову, але в дійсності з'ясувалося, що в СРСР та США абсолютно різні уявлення про післявоєнний світ. Значна розбіжність у цінностях і реальних політичних інтересах призвела до того, що тісне співробітництво військових років змінилося гострим протистоянням двох економічних та ідеологічних систем. Почалася «холодна війна», у ході якої відбулася інституціоналізація унікальної моделі міжнародних відносин — біполярної.

Політики, вчені, журналісти багатьох країн стверджували, що така примітивна конструкція міжнародних відносин, заснована на глобальному протистоянні двох наддержав, загрожує миру катастрофою, адже будь-який локальний конфлікт може вилитися в термоядерну війну. Однак, незважаючи на грізну риторику з обох боків, дана модель виявилася досить стабільним та добре прогнозованим утворенням. У світовій політиці склалася стійка рівновага, яку не можна було порушувати, тому що в ядерній війні не могло бути переможців.

Безумовно, стабільність, заснована на страху — далеко не ідеальний стан, але все ж набагато кращий, аніж війна. Підтримка усталеної моделі міжнародних відносин залежала від рівноваги сил наддержав, що змушувало як СРСР, так і США постійно нарощувати й удосконалювати свій військовий потенціал. Тривала й вимотуюча гонка озброєнь підсилювала наростання економічної та політичної кризи в СРСР, економіка якого явно уступала економіці США, і, в остаточному підсумку, призвела до поразки в «холодній війні».

Збігнев Бжезінський

🔍 **«Крах Радянського Союзу викликав колосальний геополітичний струс. Для Америки нова геополітична ситуація є серйозним викликом. Сполучені Штати опинилися в унікальному становищі — вони стали першою та єдиною світовою державою».**

Бжезінський З. «Велика шахівниця»

Підсумком «холодної війни» став розпад Радянського Союзу та, відповідно, утворення колосального геополітичного вакууму. Skorиставшись розпадом СРСР (який, на думку американського політолога-радянолога *З. Бжезінського*, призвів до утворення «чорної діри» в самому центрі Євразії), США у своїй зовнішній політиці перейшли від концепції «стримування» до концепції «поширення», прагнучи сформулювати «новий світовий порядок», заснований на власному домінуванні.

🔍 **«Америка займає домінуючі позиції в чотирьох сферах світової влади, які мають вирішальне значення: у військовій сфері вона має у своєму розпорядженні унікальні глобальні можливості розгортання; у галузі економіки вона залишається основною рушійною силою світового розвитку; у технологічному відношенні вона зберігає абсолютне лідерство в передових галузях науки й техніки; в області культури, незважаючи на певну її примітивність, Америка має привабливість, особливо серед молоді всього світу, — все це забезпечує Сполученим Штатам політичний вплив, рівного якому не має жодна держава світу. Саме поєднання всіх цих факторів робить Америку єдиною світовою наддержавою в повному розумінні цього слова».**

Бжезінський З. «Велика шахівниця»

Використовувати свою військову, економічну та культурну перевагу США намагаються, насамперед, отримати контроль над Євразією. Саме Євразію З. Бжезінський називає «великою шахівницею», на якій у найближчі десятиліття й буде затверджуватися світове політичне панування¹.

Однак активні спроби США нав'язати світу однополярну модель міжнародних відносин зустрічають запеклий опір з боку інших сил, що прагнуть до відновлення багатополарності. Проблема тероризму, з якою зштовхнулися США та їхні союзники, події в Іраку, наявність ядерної зброї та засобів її доставки у таких країнах, як Індія та Пакистан, випробування ядерної зброї в КНДР — все це свідчить про неможливість створення однополюсного світу, а також нездатність Сполучених Штатів на сьогоднішній день взяти всю відповідальність за світовий процес на себе.

На наших очах відбувається формування нових центрів сили, які, можливо, незабаром не тільки ні в чому не будуть поступатися США, але й перевершать їх за своїм політичним впливом. Так, Росія прагне зберегти територію колишнього СРСР як сферу свого впливу або як сферу своїх виняткових інтересів; активно розширює сферу впливу в Центральній і Східній Європі Німеччина, втягуючи в економічні та військово-політичні відносини країни, що раніше входили до зони впливу СРСР (Чехія, Словенія, Хорватія, Угорщина, Румунія). Та й східна частина Євразії — Азія — останнім часом стає все більш значимим центром економічного розвитку та політичного впливу.

 «Із закінченням «холодної війни» світ виявився втягненим у гігантський експеримент по виявленню достоїнств різних підходів до економічного росту, різних стратегій транзиту демократії, різних форм використання урядової влади та контролю над нею. Сьогодні уряди намагаються розв'язати нові проблеми, пов'язані зі збереженням навколишнього середовища, звичні проблеми, щодо економічної безпеки громадян, та старі проблеми, зумовлені конфліктами з приводу етнічної ідентичності та релігійних вірувань. У світі, який під впливом засобів миттєвої комунікації і зростаючої взаємозалежності економік

¹ Бжезінський З. Большая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. — М., 2005. — С. 12.

стає все більше тісним, поширення цих проблем, так само як і успіхів на шляху їх подолання, відбувається поверх національних границь».

Алмонд Г., Пауелл Дж., Стром К., Далтон Р.
«Порівняльна політологія сьогодні»

Англійський політолог, директор Лондонського Центру зовнішньої політики *Марк Леонард* прогнозує майбутній розвиток світу виключно в напрямку багатополярності, вважаючи що саме зараз США, Японія, європейські держави, Росія, Китай, Індія та інші країни вступають у нову фазу боротьби за владу і вплив. Аналізуючи тенденції розвитку сучасних міжнародних відносин, Леонард у роботі «Розділений світ: боротьба за першість у 2020 році» робить висновок, що до 2026 р. світ стане чотиріполюсним, а не сконцентрованим навколо єдиної супердержави — Сполучених Штатів. Цей чотиріполюсний світ будуть розділяти дві лінії: лінія між демократіями та автократіями, а також лінія між країнами, що прагнуть до рівноваги сили, та країнами, які намагатимуться будувати політику, використовуючи міжнародні інститути та міжнародне право. Так, США зіштовхнуться з полюсом, сформованим Китаєм та Росією, які «вдадуться до міжнародного права для захисту своєї автократії від будь-якого зовнішнього втручання». Європейський союз, на думку вченого, й надалі буде робити ставку на багатополярний світ та співробітничати з демократичними країнами. Що ж до Середнього Сходу, він, на думку вченого, перетвориться на зону «віри», де не буде місця ані демократії, ані правовій державі.

Марк Леонард

Отже, в умовах існування в сучасній світовій політиці цілого комплексу протиріч, очікувати найближчим часом формування стійкої моделі відносин не доводиться — невід'ємним атрибутом сучасної міжнародної політики стають різні регіональні кризи та локальні конфлікти. Однак накопичений на сьогоднішній день досвід вирішення найрізноманітніших проблем, усвідомлення всезростаючої взаємозалежності інтересів різних країн, а також необхідність

розв'язання комплексу глобальних проблем, що постають перед людством, дозволяє сподіватися, що прагнення до співробітництва переважить усі негативні фактори та призведе, зрештою, до формування нової, більш виваженої моделі міжнародних відносин.

Необхідно також відзначити, що в сучасних умовах, поряд з основними суб'єктами світової політики — державами, все більш важливими учасниками міжнародних відносин стають *міжнародні організації*. Діяльність міжнародних організацій охоплює найрізноманітніші аспекти міжнародних відносин: економічні, політичні, культурні. Їх кількість неухильно зростає — якщо на початку ХХ ст. існувало майже 40 міжурядових та 180 неурядових організацій, то сьогодні їх налічується близько 300 і 5000 відповідно. Першою міжнародною організацією був Всесвітній поштовий союз, створений у 1875 році. До основних міжнародних організацій, що активно діють у сучасному міжнародному просторі, відносять:

- *регіональні організації*: Рада Європи, Асоціація Держав Південно-Східної Азії (АСЕАН), Ліга Арабських Держав (ЛАГ), Організація Ісламська Конференція (ОІК), Організація Африканської Єдності (ОАЄ), Організація Американських держав (ОАД) та ін.;
- *організації економічного характеру*: Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС), Міжнародний Банк Реконструкції і Розвитку (МБРР), Міжнародне Союз Електрозв'язку, Організація Країн — Експортерів Нафти (ОПЕК) та ін.;
- *професійні організації*: Міжнародна Організація Журналістів (МОЖ), Міжнародна Асоціація Політичних Наук (МАПН), Міжнародна Організація Кримінальної Поліції (Інтерпол) та ін.;
- *демографічні організації*: Міжнародна Демократична Федерація Жінок (МДФЖ), Всесвітня Асоціація Молоді (ВАМ), Всесвітня Федерація Демократичної Молоді (ВФДМ) та ін.;
- *організації у сфері культури та спорту*: Міжнародний Олімпійський Комітет (МОК), Міжнародна федерація футболу (ФІФА) та ін.;

- *військово-політичні організації*: Організація Північно-Атлантичного Договору (НАТО), Тихоокеанський Пакт Безпеки (АНЗЮС) та ін.;
- *профспілкові організації*: Міжнародна Конференція Вільних Профспілок (МКВП), Всесвітня Конфедерація Праці (ВКП) та ін.;
- *різні організації, створені на підтримку миру та солідарності*: Всесвітня Рада Миру (ВРМ), Організація Солідарності народів країн Азії та Африки (ОСКАА), Міжнародний Інститут Миру у Відні та ін.;
- *організації на захист жертв воєн, катастроф та стихійних лих*: Міжнародний Червоний Хрест (МЧХ) та ін.;
- *релігійні організації*: Всесвітня Рада Церков (ВРЦ), Християнський рух за захист миру та Християнська мирна конференція, Всесвітній ісламський конгрес та ін.
- *екологічні організації*: Грінпіс та ін.

Значну роль у системі міжнародних відносин грає *Організація Об'єднаних Націй* (ООН), заснована в 1945 р. з метою підтримки світової системи безпеки. В Уставі ООН закріплені такі принципи міжнародного співробітництва, як суверенна рівність всіх її членів, вирішення міжнародних суперечок мирними засобами, відмова від застосування сили, невтручання у внутрішні справи держав. Структуру ООН становлять:

*Генеральний секретар ООН
Пан Гі Мун*

- Секретаріат ООН (на чолі з Генеральним секретарем);
- Рада Безпеки (15 країн, із них 5 постійних членів, що мають право вето, — Росія, США, Великобританія, Франція, КНР);
- Генеральна асамблея (всі країни-члени організації);
- низка організацій — структурних одиниць ООН, серед яких:

- ВООЗ (Всесвітня Організація Охорони здоров'я);
- СОТ (Світова Організація Праці),
- ЮНЕСКО (Всесвітня Організація з питань освіти, науки та культури),
- МВФ (Міжнародний Валютний Фонд),
- МАГАТЕ (Міжнародне Агентство з Ядерної Енергетики),
- ЮНКТАД (Конференція ООН із торгівлі та розвитку),
- ЮНІСЕФ (Міжнародний Дитячий Фонд),
- Міжнародний Суд.

Одна з основних функцій ООН – проведення миротворчих операцій. Вперше подібна акція була проведена в 1948 р., з тих пір миротворці ООН брали участь у розв'язанні 57 збройних конфліктів (нині миротворчі частини ООН беруть участь у врегулюванні 14 конфліктів).

Невід'ємну частину міжнародних відносин становить *міжнародне право – система договірних, юридично закріплених норм і принципів, що регулюють відносини між державами та іншими суб'єктами міжнародних відносин.*

До основних принципів міжнародного права відносять:

- принцип мирного співіснування;
- принцип суверенної рівності держав;
- принципи непорушності кордонів і територіальної цілісності держав;
- принцип мирного врегулювання конфліктів;
- принцип поваги прав людини та ін.

До основних сучасних міжнародно-правових документів, що закріплюють головні принципи міжнародного права, відносять:

- «Загальну Декларацію прав людини» (1948);
- «Декларацію про принципи міжнародного права» (1970);
- «Заключний акт НБСЄ» (1975);
- «Декларацію про неприпустимість інтервенції та втручання у внутрішні справи держав» (1981);
- «Паризьку хартію для Нової Європи» (1990) та ін.

8.2. ГЕОПОЛІТИКА

Сучасний світ стрімко змінюється, змінюються й політичні системи, й розстановка політичних сил на міжнародній арені. Останнє десятиліття ХХ ст. ознаменувалося серйозними політичними подіями: розпадом Радянського Союзу, об'єднанням Німеччини та «парадом суверенітетів» — появою низки незалежних держав у Східній Європі, ліквідацією воєнно-політичного блоку країн-учасниць Варшавського договору та переорієнтацією цілей Північноатлантичного Альянсу. Із закінченням «холодної війни» світ, що тривалий час сприймався як двополюсний, став втрачати звичні обриси. На політичну арену прагнуть вийти нові «гравці» — могутні держави й новостворені державні утворення, укладаються нові союзи та альянси.

Події, що відбуваються на міжнародній арені, не залишаються без уваги політичної науки. Вивченням проблем світового співтовариства, пов'язаних із пошуком і здійсненням політичної стратегії на глобальному та регіональному рівнях, займається спеціальна галузь політичного знання — *геополітика*.

Під *геополітикою* (гр. *ge* — земля, і *politike* — політика) у політичній науці розуміється концепція, що виходить із визнання залежності політичних процесів від територіально-просторового розташування держав, вона вивчає вплив географічних факторів (географічних границь, клімату, розміру території, кількості населення, наявності природних ресурсів та ін.) на стан і еволюцію економічної, політичної та соціальної систем суспільства.

Геополітику часто порівнюють із грою в шахи (зумовленість сучасної політики географічними факторами розглядається за допомогою визначення її «центрального

поля», «вертикалей», «горизонталей», «діагоналей», позначенням «сильних позицій» та «потенційних слабких місць»). Так, одна з найвідоміших робіт американського політолога *З. Бжезінського*, що присвячена питанням геополітики, має назву «Велика шахівниця»¹, а робота російського вченого *С. Переслєгіна*, пов'язана із критикою позицій Бжезінського і Хантінгтона, — «Самовчитель гри на світовій шахівниці»². Чимало таких порівнянь можна зустріти у художній літературі. Згадаємо живі шахові фігурки, якими грають булгаковські Воланд і Бегемот перед початком балу. Дослідники творчості М. Булгакова відзначають, що у своїх «живих шахах» автор орієнтувався на «Легенду про арабського звіздаря» з книги американського письменника Вашингтона Ірвінга «Амальгамбра», де астролог демонструє султанові живі шахові фігурки, рух яких означає, що вороги наступають на підвладну султанові Гранаду (область Іспанії, яку довше за всіх утримували під своєю владою араби). Звіздар пропонує на вибір: або змусити ворогів відступити без пролиття крові, доторкнувшись до фігурок тупим кінцем списа, або спровокувати криваве побоїще, торкнувшись фігурок вістрям списа. Султан вибирає кровопролиття, і відбувається кривава різанина³. Шахова партія Бегемота і Воланда також виявляється пов'язаною з війною в Іспанії. У кришталевому глобусі Воланда видно, як гинуть під будинками, розбитими бомбами та снарядами, люди, а за ними неупереджено спостерігає демон війни Абадонна, прагнучи зробити страждання однаковими для всіх воюючих сторін. Війна, розв'язана Абадонною, — цілком конкретна війна. На глобусі Воланда той «шматочок землі, бік якого миє океан», що став театром воєнних дій, являє собою Піренейський півострів (саме тут розташована Іспанія, де в 1936–1939 рр. відбувалася кровопролитна громадянська війна)⁴.

¹ Бжезинский З. Большая шахматная доска: господство Америки и его геополитические императивы. — М.: Международные отношения, 2005.

² Переслєгин С. Самоучитель игры на мировой шахматной доске. — М.: АСТ, 2006.

³ Соколов Б. Расшифрованный Булгаков. Тайны «Мастера и Маргариты». — М.: Яуз», «Эксмо», 2006. — С. 263–264.

⁴ Там само. С. 325.

Такі порівняння політичних подій, що відбуваються на міжнародній арені, з боями на шахівниці, зовсім не випадкові. У сучасному світі, так само як і на шахових полях, встановлюється панування тих або інших впливових сил, у певний історичний момент на перший план виходять окремі активні «фігури», розігруються мудрі комбінації, реалізуються стратегічні плани різних «гравців», встановлюється контроль над певними територіями та ін.

 «Євразія є «шахівницею», над якою триває боротьба за світове панування; така боротьба стосується геостратегії — стратегічного управління геополітичними інтересами. На євразійській шахівниці, що має овальну форму, грають не два, а одразу кілька гравців, кожний з яких має різний ступінь влади. Провідні гравці перебувають у західній, східній, центральній та південній частинах шахівниці. На цій величезній, вигадливих обрисів євразійській дошці, що простирається від Лісабона до Владивостока, й розташовуються фігури для «гри»».

Бжезінський З. «Велика шахівниця»

У цілому всі геополітичні концепції, так чи інакше, виходять із факту принципової важливості політичної географії в міжнародних політичних відносинах. Відоме ствердження Наполеона про те, що *«знання своєї географії є знанням своєї зовнішньої політики»*¹, дотепер не втрачає своєї актуальності.

Дійсно, причиною переважної більшості політичних конфліктів в історії міжнародних відносин, так чи інакше, був територіальний контроль. З. Бжезінський у роботі «Велика шахівниця» відзначає, що *«...для більшості кровопролитних воєн з моменту виникнення націоналізму було характерно або задоволення своїх національних устремлень, спрямованих на одержання більших територій, або почуття національної втрати у зв'язку із втратою «священної землі». Не буде перебільшенням сказати, що територіальний імператив був основним імпульсом, що керує поведінкою держав-націй»*².

¹ Бжезинский З. Большая шахматная доска: господство Америки и его геополитические императивы. — М.: Международные отношения, 2005. — С. 50.

² Там само. С. 50.

Ідеї *географічного детермінізму* — визначальної ролі географічного фактору (географічного положення та природних умов) у процесі політичного розвитку держав — своїм корінням сягають сивої давнини. Так, аналіз обумовленості суспільно-політичних процесів географічними факторами ми знаходимо ще в роботах античних мислителів — *Геродота, Гекатея Мілетського, Парменіда, Арістотеля* та ін.

🔍 «Острів Крит немов би призначений природою для панування над Грецією, і географічне розташування його прекрасне: він стикається з морем, навколо якого майже всі греки мають свої місця поселення; з одного боку, він перебуває на невеликій відстані від Пелопоннесу, з іншого боку — від Азії, саме від Тріопійської місцевості та Родосу. От чому Мінос і затвердив свою владу над морем, а з островів одні підкорив своїй владі, інші заселив...».

Арістотель. «Політика»

Вивченню взаємозв'язку географічних факторів та політичних відносин були присвячені роботи таких учених Нового часу, як *Ж. Боден* і *Ш.-Л. Монтеск'є*, які заклали основи наукового напрямку — історичного попередника геополітики — *політичної географії*.

У XIX ст. географічний детермінізм знаходить своє відбиття в роботах німецьких учених *А. фон Гумбольдта, К. Ріхтера, І. Канта, Г. Гегеля*. Ідеї про визначальний вплив географічного середовища на соціально-політичне життя суспільства одержали детальне обґрунтування в роботах англійського вченого *Г. Т. Бокля*. Розвивається російська

Фрідріх Ратцель

школа географічного детермінізму (*Л. Мечников, М. Данилевський, С. Соловйов, В. Ключевський та ін.*).

Особлива роль у становленні політичної географії як наукового напрямку належить німецькому вченому *Фрідріху Ратцелю*, якого називають засновником класичної геополітики. У роботах Ратцеля ідеї географічного детермінізму поєднуються із ідеями системності в політичних відносинах. Політична система розглядається як

певний «організм», існування якого залежить від уміння пристосовуватися до навколишнього середовища, використовувати природні фактори для збільшення своєї могутності.

🔍 «Держави на всіх стадіях свого розвитку розглядаються як організми, які з необхідністю зберігають зв'язок зі своїм ґрунтом і тому повинні вивчатися з географічної точки зору. Як показують етнографія та історія, держави розвиваються на просторовій базі, все більше й більше поєднуючись і зливаючись із нею, витягаючи з неї все більше й більше енергії. Таким чином, держави виявляються просторовими явищами, керованими цим простором; описувати, порівнювати і вимірювати їх повинна географія. Держави вписуються в серію явищ експансії Життя, будучи вищою точкою цих явищ...».

Ратцель Ф. «Політична географія»

Становлення геополітики як самостійної області наукового знання пов'язується з роботами таких авторів кінця XIX — першої половини XX ст., як *Р. Челлен*, *Х. Маккіндер*, *К. Хаусхоффер*, *А. Мехен*, *Н. Спикмен*, *К. Шміт* та ін.

Так, видатний послідовник *Ф. Ратцеля*, шведський вчений *Рудольф Челлен* вперше вводить у науковий обіг термін «геополітика» та розробляє основні принципи і категорії нового напрямку наукового знання. Згідно з *Челленом*, геополітика визначається як наука про державу як географічний організм, втілений у просторі.

Рудольф Челлен

🔍 «Геополітика — це дослідження фундаментальних якостей простору, пов'язаних із землею й ґрунтом, це вивчення створення імперії й походження країн та державних територій».

Челлен Р. «Держава як форма життя»

Ідеї німецького вченого *Карла Хаусхоффера* про забезпечення державами свого життєвого простору шляхом розширення сфери панування, зокрема, за рахунок територіальної експансії (лат. *expansio* — поширення), були вміло обіграні нацистською пропагандою в 30–40 рр. XX ст., яка зробила їх основою зовнішньополітичної доктрини Третього рейху.

Карл Хаусхоффер

«Геополітика є обґрунтуванням права на ґрунт, на землю в самому широкому смислі цього слова, не тільки на землю, що перебуває в межах імперських границь, але й права на землю в більш широкому смислі єдності народу та спільності його культури».

«Ті, хто стоїть на стражі існуючих кордонів, не можуть більше посилатися на волевиявлення більшості малих або великих народів світу, які нібито користуються правом на самовизначення. До всіх них законне застосування насильства, передбаченого в одіозній фразі Спінози: «Кожний має стільки прав у світі, скільки кома він може заволодіти».

Хаусхоффер К. «Основи та цілі геополітики»

Значне місце в розробці основ геополітики як наукового напрямку належить англійському вченому *Хелфорду Джону Маккіндеру*, який вперше звернув увагу на зв'язок географічних факторів, політики та історії людства, а також вказав на необхідність розгляду всіх політичних процесів у глобальному масштабі.

До речі, доля вченого тісно пов'язана з Україною — у 1919–1920 рр. Маккіндер за рішенням Ради Антанти був верховним комісаром України (після її окупації Німеччиною), а згодом став британським радником (проконсулом) у штабі армії Денікіна, яка воювала з більшовиками.

«Справжній же баланс політичної могутності в кожний конкретний момент є, безумовно, з одного боку, результатом географічних

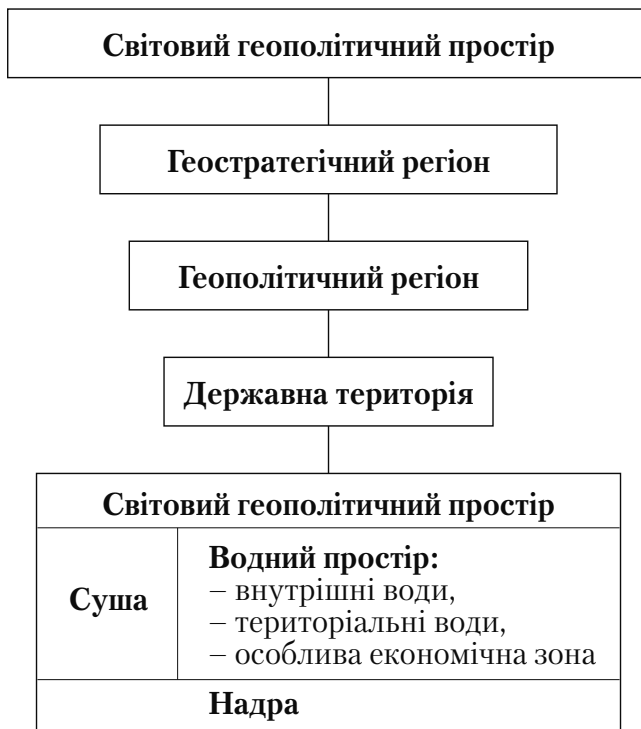
Хелфорд Маккіндер

умов (а також економічних і стратегічних), і, з іншого боку, відносної чисельності, мужності, оснащеності й організації народів, які змагаються. Якщо акуратно підрахувати кількість усього цього, то ми зможемо заздалегідь напророкувати результат суперництва, не прибігаючи до сили зброї. Географічні показники в підрахунках більш уживані й більш постійні, ніж людські. От чому ми сподіваємося знайти формулу, застосовну рівною мірою й до минулої історії, і до сьогоденної політики».

Маккіндер Х. Д. «Географічна вісь історії»

До середини ХХ ст. геополітика остаточно оформляється як самостійна область політичної науки зі своїм предметом дослідження та категоріальним апаратом. До основних понять і категорій, що використовуються в геополітичних дослідженнях, можна віднести такі, як *геостратегія* (основні напрямки діяльності держав), *геостратегічні лінії* (порядок просторової організації основних політичних сил), *геостратегічні регіони* (зони контролю і впливу регіоноутворюючих держав), *геополітичні регіони* (зони стійких політичних, економічних і культурних зв'язків між державами) та ін., що дозволяють в цілому відтворити модель *світового геополітичного простору* (схема 8.1).

Схема 8.1. Структура геополітичного простору.¹

¹ Политология / Под ред. Василика М. А., – М.: Юристъ, 2001. – С. 524.

Розширюючи дану структуру геополітичного простору, З. Бжезінський виділяє також *геостратегічні дійові особи* та *геополітичні центри*. Активними геостратегічними особами є, за Бжезінським, держави, що мають здатність та національну волю до здійснення влади або надання впливу за межами власних кордонів, спроможність змінити існуючу розстановку сил у геостратегічному регіоні. Геополітичні центри — це держави, чиє значення впливає не з їх сили та мотивації, а, швидше, з їх важливого місцерозташування. Найчастіше геополітичні центри зумовлюються географічним положенням, що надає їм особливу можливість контролю доступу до важливих районів, або можливості відмови геополітичним дійовим особам в одержанні ресурсів. У деяких випадках геополітичний центр може виступати свого роду щитом для держави або навіть регіону, що має життєво важливе значення на геополітичній арені¹.

Аналізуючи євразійський геополітичний простір, З. Бжезінський виділяє п'ять ключових геостратегічних дійових осіб — Францію, Німеччину, Росію, Китай та Індію (у той час, як такі потужні держави, як Великобританія, Японія та Індонезія до цієї категорії суб'єктів геополітики не входять), а також п'ять геополітичних центрів — Україну, Азербайджан, Південну Корею, Туреччину та Іран (хоча Туреччина та Іран можуть виступати і як геостратегічно активні дійові особи в межах своїх регіонів). Інші — середні за своїми масштабами — європейські держави, більшість із яких є членами НАТО і/чи Європейського Союзу, або підкоряються провідній ролі США, або вибудовуються за ключовими геополітичними дійовими особами Європи — Францією та Німеччиною. Найбільш важливим потенційним геополітичним центром у Східній Європі, на думку Бжезінського, на сьогоднішній день є Польща.

Таким чином, сучасна геополітика містить у собі як «геополітичну статистику» (виділення геостратегічних регіонів, зон впливу, розміщення сил у рамках світового політичного

¹ Бжезінський З. Большая шахматная доска: господство Америки и его геополитические императивы. — М.: Международные отношения, 2005. — С. 55.

процесу), так і «геополітичну динаміку» (геостратегію, геополітичні процеси, зміну статусів суб'єктів геополітики на «світовій шахівниці»)¹.

До найбільш відомих сучасних вчених, що представляють різні геополітичні теорії й школи, можна віднести *С. Хантінгтона, З. Бжезінського, Ф. Фукуяму, М. Каплана, Ж. Тіріара* та ін.

Серед найбільш впливових наукових напрямків у західній геополітичній думці кінця ХХ — початку ХХІ ст. виділяють *неомондіалізм* та *неоатлантизм*.

Геополітична концепція *неомондіалізму* в сучасній політичній науці формується на основі ідеї *конвергенції* (лат. *convergere* — наближатися, сходитися), одним із авторів якої був американський вчений російського походження П. Сорокін.

Ставши однією з основних концепцій західної соціології та політології ХХ ст., теорія конвергенції (глобальної інтеграції) вбачала в розвитку цивілізації неминучу тенденцію до зближення різних соціальних систем (наприклад, соціалізму і капіталізму), з наступним об'єднанням їхніх позитивних якостей. В 70-х рр. ХХ ст. дана теорія була сприйнята в рамках геополітичного аналізу світової політики американськими аналітиками, політиками-атлантистами Г. Кіссінджером, З. Бжезінським та ін., які ефективно використовували її в «холодній війні» з СРСР.

Із закінченням «холодної війни» розстановка сил на світовій арені кардинально змінилася, а необхідність по-новому осмислити сформовану геополітичну ситуацію призвела до формування неомондіалістської теорії. Її виникнення пов'язується з відомою роботою американського вченого-футуролога *Френсіса Фукуяма* «Кінець історії та остання людина». Фукуяма, прагнучи спрогнозувати характер і напрямок розвитку сучасного світового політичного процесу, мондіалістській

Френсіс Фукуяма

¹ Исаев Б.А. Геополитика. — СПб.: Питер, 2006. — С. 12.

моделі конвергенції соціалізму та капіталізму (лібералізму і комунізму) протиставляє модель повного домінування ліберальних (західних) цінностей, реалізація якої й призведе, зрештою, до «кінця історії» — закінчення періоду політичного та ідеологічного протистояння, створення глобальної ліберально-демократичної цивілізації.

🔍 «Ліберальна демократія може представляти собою «кінцевий пункт ідеологічної революції людства» і «остаточну форму правління в людському суспільстві», будучи тим самим «кінцем історії». Це означає, що в той час, як більш ранні форми правління характеризувалися невиправними дефектами та ірраціональностями, що зрештою приводили до їх катастрофи, ліберальна демократія, як стверджується, позбавлена таких фундаментальних внутрішніх протиріч. Хоча якісь сучасні країни можуть зазнати невдачі в спробі досягти стабільної ліберальної демократії, а інші можуть повернутися до більш примітивних форм правління, на кшталт теократії або військової диктатури, але ідеал ліберальної демократії поліпшити не можна... Те, що, на мою думку, підійшло до кінця, — це не послідовність подій, навіть подій серйозних і великих, а Історія з великої букви — тобто історія, що розуміється як єдиний, логічно послідовний еволюційний процес, що розглядається з урахуванням досвіду часів і народів».

Ф. Фукуяма «Кінець історії та остання людина»

Протилежна точка зору на характер розвитку світового політичного процесу після закінчення «холодної війни» представлена в рамках *неоатлантичної концепції* в роботі «Зіткнення цивілізацій» провідного американського політолога, директора Інституту стратегічних досліджень при Гарвардському університеті *Самуеля Хантінгтона*. У своїй роботі, що викликала величезний резонанс у світі, вчений

Самуель Хантінгтон

стверджує, що домінування західної ідеології в сучасному світі насправді виявляється ілюзією. Катастрофа комунізму, а також процеси модернізації авторитарних політичних систем зовсім не означають, що все людство сприйняло та засвоїло систему західних (ліберальних) цінностей. Хантінгтон відзначає, що вперше в історії людства глобальна політика стала й багатополюсною, й поліцивілізаційною.

І хоча основними гравцями на полі світової політики залишаються національні держави, у новому світовому порядку глобальна політика постає перед нами саме як політика цивілізацій.

Поряд із західною цивілізацією, що поєднує культуру Північної Америки й Західної Європи, вчений виділяє ще вісім цивілізацій: *слов'яно-православну, буддистську, японську, ісламську, індуську, латиноамериканську, африканську та сінську*.

Хантінгтон вказує на зміщення балансу впливу між існуючими цивілізаціями, що проявляється у зниженні загальносвітового впливу Західної цивілізації: зростає військова та економічна міць азіатських цивілізацій, не-західні цивілізації підтверджують цінність своїх культур, а поширення західних ідеалів і норм не призводить ані до виникнення загальної цивілізації, ані до вестернізації незахідних суспільств.¹

 « У світі після «холодної війни» глобальна політика вперше в історії стала багатополосною та мультицивілізаційною... Виникає світовий порядок, заснований на цивілізаціях: суспільства, що мають культурні подібності, співробітничать одне з одним; спроби перенесення рис однієї цивілізації до іншої виявляються марними; країни групуються навколо провідних або стрижневих країн своїх цивілізацій. Культура та різні види культурної ідентифікації (які на самому широкому рівні є ідентифікацією цивілізації) визначають моделі згуртованості, дезінтеграції та конфлікту».

С. Хантінгтон «Зіткнення цивілізацій»

Хантінгтон відзначає, що у світі після «холодної війни» найбільш важливими відмінностями між людьми виступають вже не ідеологічні, політичні або економічні, а власне культурні розходження. Таким чином, на думку вченого, у новому світовому порядку лінії «культурних розламів» — границь між цивілізаціями — стають тими найважливішими границями, уздовж яких і можливе виникнення основних конфліктів у глобальній політиці, які Хантінгтон називає «зіткненням цивілізацій».

¹ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций. — М.: АСТ, 2003. — С. 15.

🔍 «Суперництво наддержав змінилося зіткненням цивілізацій. У цьому новому світі найбільш масштабні, важливі та небезпечні конфлікти відбудуться не між соціальними класами, бідними та багатими, а між народами різної культурної ідентифікації... Культурні співтовариства приходять на зміну блокам часів «холодної війни», і лінії розламу між цивілізаціями стають центральними лініями конфліктів у глобальній політиці. У новому світі центральним фактором, що визначає симпатії та антипатії країни, стане культурна ідентичність. Питання «На чий ви стороні?» змінилося більш принциповим : «Хто ви?» Кожна країна повинна мати відповідь. Ця відповідь, культурна ідентичність країни, і визначає її місце у світовій політиці, її друзів і ворогів...»

С. Хантінгтон «Зіткнення цивілізацій»

Даний підхід до аналізу сучасної геополітичної ситуації, безумовно, здається більш реалістичним у порівнянні із концепцією «універсальної цивілізації», запропонованою Фукуямою. Очевидно, що кінець «холодної війни» не означав ані завершення конфліктів у глобальній політиці, ані виникнення єдиного «гармонічного» світу. Світ, у порівнянні з початком 90-х рр. ХХ ст., дійсно, став іншим, але далеко не більш мирним. За останні неповні два десятиліття ми стали свідками безлічі регіональних етнічних конфліктів, відродження неокомуністичних і неофашистських рухів, різкого зростання релігійного фундаменталізму та ін.

Терористична атака 11 вересня 2001 р. веж Всесвітнього торгового центру в Нью-Йорку і будинку Пентагона у Вашингтоні, що забрала життя більше трьох тисяч мирних людей, змусила представників неомондіалізму визнати, що, незважаючи на досягнення Заходу й поразку фашизму та комунізму, розвиток світу зовсім не відповідає оптимістичному сценарію «кінця історії». Ф. Фукуяма (який, до речі, вчився й працював у Гарвардському університеті біля Бостона, з аеропорту якого й вилетіли перші два літаки, захоплені терористами), слідом за іншим гарвардцем, С. Хантінгтоном, відзначив, що події 11 вересня 2001 р. увійшли в історію як початок нової фази світового політичного процесу — епохи «зіткнення цивілізацій», що представляє собою не меншу, а, можливо, й набагато більшу загрозу для Заходу, аніж загроза фашизму або комунізму у ХХ ст.

У новій геополітичній ситуації початку XXI ст. виживання Заходу, за словами Хантінгтона, безпосередньо залежить від того, чи сприймуть його жителі свою цивілізацію не як універсальну, а як унікальну. Уникнути ж глобального «зіткнення цивілізацій» буде можливим лише за умови, що всі світові лідери усвідомлять поліцивілізаційний характер сучасної глобальної політики й стануть співробітничати заради його підтримки.

ГОЛОВНЕ У РОЗДІЛІ

1. Для аналізу сучасних світових політичних процесів використовуються такі терміни, як «світова політика» — діяльність, взаємодія держав, міждержавних об'єднань і міжнародних організацій на світовій арені; «міжнародні відносини» — система реальних зв'язків між суб'єктами світової політики; «міжнародна політика», що використовується для позначення взаємодії головних учасників політичного процесу — держав; «зовнішня політика», під якою розуміється практичне втілення державою основних принципів міжнародної політики.
2. Сучасна світова політика характеризується взаємопроникненням зовнішньої та внутрішньої політики окремих держав, усвідомленням зростаючої взаємозалежності інтересів різних країн. Найпоширенішим механізмом узгодження міждержавних інтересів виступає інститут дипломатії.
3. Одним із ключових понять, що використовується при вивченні сучасних міжнародних відносин, виступає системність, що визначає характер взаємин між державами, які характеризуються стабільністю та взаємозалежністю. Відносини між елементами системи будуються на основі співробітництва — суперництва — нейтралітету.
4. До основних сучасних міжнародних організацій відносять: регіональні організації; організації економічного характеру; професійні організації; організації у сфері культури й спорту; військово-політичні організації; профспілкові організації; організації, створені на підтримку миру та солідарності; релігійні організації; організації в захист жертв воєн, катастроф і стихійних лих; екологічні організації.
5. Значну роль у системі міжнародних відносин відіграє Організація Об'єднаних Націй (ООН), заснована в 1945 р. з метою підтримки світової системи безпеки. Структуру ООН становлять: Секретаріат ООН; Рада Безпеки та Генеральна Асамблея.

6. До основних принципів міжнародного права відносять:
 - принцип мирного співіснування;
 - принцип суверенної рівності держав;
 - принцип непорушності кордонів та територіальної цілісності держав;
 - принцип мирного врегулювання конфліктів;
 - принцип поваги прав людини.
7. Під геополітикою розуміється концепція, що виходить із визнання залежності політичних процесів від територіально-просторового розташування держав, вивчає вплив географічних факторів на стан і еволюцію економічної, політичної та соціальної систем суспільства.
8. Становлення геополітики як самостійного наукового напрямку наприкінці XIX – у першій половині XX ст. пов’язується із роботами таких авторів, як Ф. Ратцель, Р. Челлен, Х. Маккіндер, Н. Спикмен, К. Хаусхоффер, К. Шміт та ін.
9. Сучасна геополітика традиційно поділяється на фундаментальний (теоретичний) і прикладний (геостратегічний) рівні.
10. До основних категорій геополітики відносять: геостратегію, геостратегічні лінії, геостратегічні регіони, геополітичні регіони та ін., що дозволяють в цілому відтворити модель світового геополітичного простору.
11. До найбільш відомих сучасних вчених, які представляють різні геополітичні теорії й школи, можна віднести С. Хантінгтона, З. Бжезінського, Ф. Фукуяму, М. Каплана, Ж. Тіріара та ін.
12. Найвпливовішими науковими напрямками в західній геополітичній думці кінця XX – початку XXI ст. є неомондіалізм (Ф. Фукуяма) і неоатлантизм (С. Хантінгтон).
13. Новий світовий порядок, що формується на початку XXI ст., характеризується такими основними рисами, як багатополосність та поліцивілізаційність.

СЕМІНАР № 8. СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС

Мета і завдання заняття: визначення поняття та цілей світової політики, аналіз основних принципів міжнародної політики і міжнародних відносин, типологізація суб'єктів міжнародних відносин, вивчення основних принципів міжнародного права, розгляд основних тенденцій розвитку міжнародних відносин у сучасному світі, з'ясування сутності, генезису та сучасного розуміння геополітики, визначення її основних категорій, геополітичний аналіз сучасних міжнародних відносин, розгляд предмета, структури і базових категорій політичної глобалістики, вивчення політичних аспектів глобальних проблем сучасності та політичних шляхів їх вирішення.

Основні поняття та категорії теми: *світова політика, міжнародні відносини, міжнародна політика, зовнішня політика, дипломатія, геополітика, географічний детермінізм, геополітичний простір, геостратегія, геостратегічний регіон, геополітичний регіон, геостратегічні лінії, сфера впливу, неомондіалізм, неоатлантизм, зіткнення цивілізацій, політична глобалістика, глобальні проблеми сучасності, глобальна рівновага, стійкий розвиток, цивілізаційний зсув.*

ПЛАН

1. Світова політика і система міжнародних відносин.

Світова політика: поняття, зміст, цілі. Система міжнародних відносин. Міжнародні організації в системі міжнародних відносин. Основні принципи міжнародної політики.

2. Геополітика.

Історичний розвиток і сучасне розуміння геополітики. Основні категорії геополітики. Структура сучасного геополітичного простору. Основні геополітичні концепції сучасності. Україна в новому геополітичному просторі.

3. Політична глобалістика.

Поняття, предмет і категорії політичної глобалістики. Глобальні проблеми сучасності та політичні шляхи їх вирішення.

ПРОБЛЕМНО-ПОШУКОВІ ПИТАННЯ

1. Визначте зміст і співвідношення термінів «світова політика», «міжнародні відносини», «міжнародна політика» та «зовнішня політика».

2. Визначте зв'язок зовнішньої та внутрішньої політики держав у сучасному світі.

3. У західній політології теорія світової політики базується на понятті «національний інтерес». Так, один із теоретиків зовнішньої політики Г. Моргентау стверджував, що навколо поняття «національний інтерес» повинна будуватися вся теорія світової політики. Чи стосується дане твердження політичної ситуації періоду «холодної війни» або воно має більш загальний характер? Розгляньте, як співвідноситься з ним ідея військово-політичних і економічних союзів, блоків? У якій мірі окремі країни жертвують своєю незалежністю, вступаючи до них? З'ясуйте, як впливає міжнародний аспект на зміст та спрямованість політичного процесу в Україні.

4. Із чим пов'язуються кардинальні зміни в міжнародній політиці наприкінці ХХ століття? Який тип відносин, на ваш погляд, домінує в сучасних міжнародних відносинах?

5. Двадцять шостий президент США Т. Рузвельт відзначав, що для держави є аморальним бачити лише свої власні інтереси. Як ви вважаєте, чи повинна міжнародна політика бути моральною, чи повинна вона підкорятися моральним принципам або бути підпорядкована тільки інтересам держави? Відповідь аргументуйте.

6. Визначте зміст поняття «міжнародне право». Охарактеризуйте основні принципи сучасного міжнародного права.

7. Що таке геополітика? Визначте історичні передумови розвитку геополітичної теорії.

8. Хто автор терміна «геополітика»? З іменами яких вчених пов'язується розвиток класичної теорії геополітики? Назвіть авторів сучасних геополітичних концепцій.

9. Відповідно до геополітичної концепції американського вченого С. Хантінгтона, світ після закінчення холодної війни й розпаду СРСР буде визначатися вже не ідеологічним

протистоянням, а взаємодією (конкуренцією і боротьбою) різних цивілізацій. Очевидною є схильність до ідеї множинності центрів сили, конфлікти між якими будуть проходити на стиках цивілізацій, по лініях цивілізаційних розламів. Головна вісь міжнародних відносин пройде між Заходом та іншим світом, при цьому західні країни будуть відігравати все меншу роль. Щодо США, то для даної держави цивілізаційний розлам взагалі чреватий руйнацією країни. За допомогою прикладів спробуйте підтвердити або спростувати прогнози Хантінгтона.

10. Визначте структуру сучасного геополітичного простору. Як співвідносяться поняття «геостратегічний регіон» і «геополітичний регіон»? Виділіть основні геополітичні регіони сучасного світу.

11. З'ясуйте геополітичні наслідки розпаду СРСР. Охарактеризуйте місце та роль України в сучасній геополітичній картині світу, чим є Україна в цивілізаційному й геополітичному відношенні: Заходом, Сходом, особливим геополітичним простором між Заходом і Сходом («буферною державою», «країною-воротами»)?

12. Розглянете неонатлантичну і неомондіалістську геополітичні концепції, визначите їхні достоїнства й недоліки.

13. Що таке «глобальні проблеми людства»? Чим, на ваш погляд, вони викликані? Чи можуть вони бути вирішені? В чому особливості політичних способів вирішення глобальних проблем людства?

14. Що означає гасло, висунуте вченими Римського клубу: «Мислити глобально, діяти локально»?

ТЕМИ ДЛЯ ДОПОВІДЕЙ І РЕФЕРАТІВ

1. ООН: історія та сучасність.
2. Класичні школи геополітики.
3. Поліцивілізаційна модель геополітичного простору.
4. Проблеми формування нового міжнародного політичного порядку.
5. Геополітичний статус України.
6. Політична стратегія вирішення глобальних проблем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдульдин Б. Глобализация, интеграция и пути преодоления конфликтности. — К., 2000.
2. Андрианова Т. В. Геополитические теории XXв. (Социально-философские исследования). — М., 1996.
3. Актуальні проблеми міжнародних відносин. — К., 2000.
4. Бжезинский З. Великая шахматная доска: Господство Америки и его геополитические императивы. — М., 2005.
5. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. — М., 2006.
6. Білорус О. Глобалізація і національна стратегія України. — К., 2001.
7. Бус К., Смит С. Теория международных отношений на рубеже столетий. — М., 2002.
8. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. — СПб., 2001.
9. Василенко В. А. Основы теории международного права. — К., 1998.
10. Василенко И. Политическая глобалистика. — М., 2000.
11. Гаджиев К. С. Введение в геополитику: Учебник для вузов. — М., 2001.
12. Геополитика (Популярная энциклопедия) / Под ред. В. Манилова. — М., 2002.
13. Геополитики и геостратеги: Хрестоматия / Под ред. Б. А. Исаева. — СПб., 2003.
14. Грищенко Т. Геостратегія постбіполярності (Сучасні американські концепції та Україна) // Політична думка. — 1997. — № 1.
15. Дергачов О. Міжнародне становище України // Політична думка. — 2000. — № 2.
16. Дугин А. Основы геополитики. — М., 1999.
17. Зленко А. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. — Х., 2003.
18. Исаев Б. А. Геополитика. — СПб., 2006.
19. Киссинджер Г. Дипломатия. — М., 1997.
20. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика? — М., 2002.
21. Классика геополитики XIX в., XX в. / Сост. К. Королёв. — М., 2003.
22. Колосов В. А. Геополитика и политическая география: Учеб. — М., 2001.
23. Коппель О. А., Пархомчук О. С. Міжнародні відносини XX століття. — К., 1999.
24. Кочетов Э. Глобалистика: Теория, методология, практика. — М., 2002.
25. Лебедева М. М. Мировая политика. — М., 2003.

26. Маккиндер Х. Географическая ось истории // Дугин А. Основы геополитики. — М., 1999.
27. Международные организации системы ООН: Справочник. — М., 1990.
28. Нартов Н.А. Геополитика. — М., 1999.
29. Основные сведения об ООН. Справочник. — М., 1991.
30. Панарин А. С. Искушение глобализмом. — М., 2000.
31. Переслегин С. Самоучитель игры на мировой шахматной доске. — М., 2006.
32. Рамоне И. Геополитика хаоса. — М., 2001.
33. Родионова И. А. Глобальные проблемы современности. — М., 1995.
34. Салмин А. М. Дезинтеграция биполярного мира и перспективы нового мирового порядка // Политические исследования. — 1993. — № 4.
35. Современные международные отношения: Учеб. / Под ред. А. В. Торкунова. — М., 2001.
36. Теория международных отношений: Хрестоматия / Науч. ред. П. А. Цыганков. — М., 2002.
37. Тихонравов Ю. В. Геополитика: Учебное пособие. — М., 2000.
38. Тоффлер Э. Шок будущего. — М., 2003.
39. Тураев В. А. Глобальные вызовы человечеству: Учеб. пособие. — М., 2002.
40. Україна в процесах міжнародної інтеграції / За ред. В. Р. Сіденка. — Х., 2003.
41. Уткин А. И. Мировой порядок XXI в. — М., 2001.
42. Фукуяма Ф. Великий разрыв. — М., 2003.
43. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. — М., 2004.
44. Хантингтон С. Запад уникален, но не универсален // Мировая экономика и международные отношения. — 1997. — № 8.
45. Хантингтон С. Кто мы? — М., 2004.
46. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. — М., 2004.
47. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М., 2003.
48. Хаусхофер К. Геополитическая динамика меридианов и параллелей // Дугин А. Г. Основы геополитики. — М., 1999.
49. Цыганков П. А. Г. Моргентау: взгляд на внешнюю политику // Социально-политические науки. — 1991. — № 1.
50. Цыганков П. А. Мировой политический процесс: содержание и особенности // Социально-политический журнал. — 1995. — № 4.
51. Цыганков П. А. Теория международных отношений. — М., 2002.
52. Шрепpler X. A. Международные организации: Справочник. — М., 1995.
53. Ясперс К. Будущий мировой порядок // Век XX и мир. — 1990. — № 9.

**ЗАВДАННЯ І КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ
ДО ЗМІСТОВОГО МОДУЛЯ ІІІ**

«ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ ТА СВІТОВА ПОЛІТИКА»

1.1. Блок тестів до теми «Політичні процеси»

1. Що таке політичний процес?

- 1) Універсальна форма організації суспільства, центральний елемент політичної системи.
- 2) Сукупність державних і недержавних установ, норм і цінностей, а також методів реалізації політичної влади.
- 3) Функціональна сторона політичної системи, що відбиває сукупність засобів, за допомогою яких здійснюється політична влада.
- 4) Сукупність видів діяльності суб'єктів політичних відносин, що відбиває стадії розвитку політичної системи.

2. До основних видів політичних процесів відносять:

- 1) Внутрішньополітичні та зовнішньополітичні.
- 2) Відкриті та приховані (латентні).
- 3) Легітимні та нелегітимні.
- 4) Еволюційні та революційні.
- 5) Легальні та нелегальні.
- 6) Глобальні та регіональні.
- 7) Тривалі та короткочасні.

3. До основних форм протікання політичних процесів відносять:

- 1) Режим розвитку.
- 2) Режим реформування.
- 3) Режим функціонування.
- 4) Режим змін.
- 5) Режим стабільності.

4. Що таке політична модернізація?

- 1) Сукупність правил, засобів і методів досягнення конкретних політичних цілей.

2) Процес, пов'язаний із формуванням або відновленням інститутів політичної системи, а також характеру політичних відносин.

3) Зміна в характері формування політичної еліти та системи її взаємин із масами.

5. Для яких країн є характерною модель первинної модернізації?

- 1) США.
- 2) Туреччина.
- 3) Великобританія.
- 4) Іспанія.

6. Для яких країн є характерною модель вторинної модернізації?

- 1) США.
- 2) Туреччина.
- 3) Великобританія.
- 4) Бразилія.
- 5) Росія.

7. Що таке політичний конфлікт?

- 1) Протиріччя між процесом диференціації та здатністю політичної системи до інтеграції.
- 2) Протиборство різноспрямованих політичних сил з метою реалізації їх інтересів в умовах протидії.
- 3) Процес зміни політичної системи, зумовлений її внутрішніми потребами або зовнішніми імпульсами.

8. Що таке політична криза?

- 1) Залучення до політичного життя нових соціальних груп за умов нерозвиненого громадянського суспільства та відсутності каналів соціального представництва.
- 2) Посилення політичної еліти при одночасному зниженні легітимності влади через авторитарність методів її відновлення.
- 3) Стан політичної системи, що проявляється у поглибленні й загостренні існуючих конфліктів, у різкому посиленні політичної напруженості.

9. Яку назва має угода на основі взаємних поступок?

- 1) Консенсус.
- 2) Фрустрація.
- 3) Компроміс.
- 4) Консолідація.
- 5) Плюралізм.

10. Який спосіб розв'язання політичного конфлікту можна назвати оптимальним?

- 1) Примус до укладення угоди.
- 2) Компромісна угода.
- 3) Консенсус.
- 4) Придушення супротивника.

1.2. Завдання до теми «Політичні процеси»

1. Яким формам протікання політичних процесів відповідають наступні характеристики?

а) відтворення сформованої системи відносин, використання усталених механізмів реалізації політичної влади, наступність у розвитку політичних зв'язків _____

б) істотна зміна структури та характеру політичних відносин, механізмів функціонування елементів політичної системи, а також характеру її взаємодії із зовнішнім середовищем _____

2. Яким можливим видам політичного конфлікту відповідають наступні характеристики:

а) зіткнення різних ціннісних орієнтацій (норм, ідеологій) _____

б) пошук індивідами або соціальними групами своєї етнічної або громадянської приналежності _____

в) зіткнення політичних і соціально-економічних інтересів _____

3. Охарактеризуйте основні принципи виборчого права. Заповніть таблицю:

№	Принцип виборчого права	Зміст принципу
1		
2		
3		
4		
5		

2.1. Блок тестів до теми «Світова політика»

1. Що таке світова політика?

- 1) Система зв'язків між державами.
- 2) Взаємодія різних суб'єктів політики на міжнародній арені.
- 3) Система міждержавних відносин.
- 4) Практична реалізація національних інтересів держави.

2. Що таке міжнародні відносини?

- 1) Система економічних, політичних, соціальних, правових, військових і культурних зв'язків, що виникають між суб'єктами світової політики.
- 2) Політична діяльність суб'єктів світового політичного процесу, спрямована на вироблення механізмів узгодження їх інтересів.
- 3) Мистецтво здійснення впливу, маніпулювання або контролю одних соціальних груп над іншими.

3. Що таке геополітика?

- 1) Метод політологічного дослідження, заснований на порівняльній характеристиці політичних систем.
- 2) Політична концепція міжнародних відносин, що вивчає обумовленість політичних процесів територіаль-

но-просторовими та економіко-географічними факторами.

- 3) Політична концепція, яка використовує екологічний імператив у глобальних міжнародних процесах.

4. Хто є автором терміна «геополітика»?

- 1) Ф. Ратцель.
- 2) Р. Челлен.
- 3) К. Хаусхофер.
- 4) Х. Маккіндер.
- 5) С. Хантінгтон.
- 6) Ф. Фукуяма.

5. Хто вважається засновником класичної геополітики?

- 1) Ф. Ратцель.
- 2) Р. Челлен.
- 3) К. Хаусхофер.
- 4) Х. Маккіндер.
- 5) З. Бжезінський.
- 6) Ф. Фукуяма.

6. До сучасних вчених, що представляють різні геополітичні теорії й школи, можна віднести:

- 1) З. Бжезінського.
- 2) К. Хаусхофера.
- 3) С. Хантінгтона.
- 4) М. Каплана.
- 5) Ж. Тіріара.
- 6) Ф. Фукуяму.
- 7) А. Мехена.

7. До основних елементів світового геополітичного простору відносять:

- 1) Геостратегічні регіони.
- 2) Цивілізації.
- 3) Геополітичні регіони.
- 4) Державні території.
- 5) Культурні розлами.
- 6) Геостратегічні лінії.

8. До сучасних геополітичних концепцій відносяться:

- 1) Неоатлантизм.
- 2) «Нові праві».
- 3) Неомондіалізм.
- 4) Неоєвразійство.
- 5) Глобалізм.
- 6) Політична географія.
- 7) Теорія «морської сили».
- 8) Поссібілізм.

9. Що є предметом політичної глобалістики?

- 1) Дослідження політичних аспектів загальноцивілізаційних проблем.
- 2) Формування теоретико-методологічних основ геополітичних досліджень.
- 3) Аналіз планетарних проблем та їх взаємозв'язку із системою міжнародних відносин.
- 4) Вивчення політичних конфліктів і криз у різних регіонах світу.

10. Які з перерахованих глобальних проблем не відносяться до проблем у сфері міжнародних відносин?

- 1) Проблема війни та миру.
- 2) Демографічна проблема.
- 3) Подолання економічної відсталості держав, що розвиваються.
- 4) Етнополітична проблема.
- 5) Кліматична проблема.
- 6) Проблема мирного освоєння космосу та світового океану.
- 7) Енергетична проблема.
- 8) Екологічна проблема.
- 9) Збереження культурної спадщини людства.

2.2. Завдання до теми «Світова політика»

1. У сучасній політичній науці обґрунтовується цілий ряд моделей майбутньої системи міжнародних відносин:

однопольарний світ, біпольарний (двопольосний) світ та багатополярний (атомізований) світовий порядок.

Розкрийте зміст даних моделей системи міжнародних відносин. Який із запропонованих варіантів здається вам найбільш імовірним? Відповідь обґрунтуйте.

2. Заповніть таблицю:

№	Принципи міжнародного права	Основний зміст	Закріплення у міжнародних документах
1			
2			
3			
4			
5			

3. Визначте, до якої з зазначених груп відносяться перераховані проблеми: *проблема війни і миру; екологічна проблема; енергетична проблема; демографічна проблема; проблема мирного освоєння Космосу та Світового океану; проблема подолання економічної відсталості; проблема збереження культурної спадщини; проблема міжнаціональних відносин.*

Заповніть таблицю:

№	Група глобальних проблем	Глобальні проблеми
1	Проблеми у сфері міжнародних відносин	
2	Проблеми взаємодії суспільства та особистості	
3	Проблеми взаємодії суспільства та природи	

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДО ЗМІСТОВОГО МОДУЛЯ ІІІ:

1. Поняття, структура та форми протікання політичних процесів.
2. Поняття і типи політичної модернізації.
3. Вестернізація та демократизація як різновиди політичної модернізації.
4. Поняття і основні типи політичного конфлікту.
5. Стадії розвитку політичних конфліктів.
6. Поняття політичної кризи. Моделі кризового розвитку політичних конфліктів.
7. Форми розв'язання політичних конфліктів.
8. Поняття, види та функції виборів.
9. Виборче право, його основні принципи.
10. Основні види виборчих систем.
11. Виборчий процес, його основні стадії.
12. Світова політика: поняття, зміст, цілі.
13. Система міжнародних відносин.
14. Міжнародні організації в системі міжнародних відносин.
15. Міжнародне право: поняття і принципи.
16. Основні тенденції та форми розвитку сучасних міжнародних відносин.
17. Поняття і основні категорії геополітики. Світовий геополітичний простір.
18. Основні геополітичні концепції сучасності.
19. Політична глобалістика: поняття, предмет і категорії.
20. Глобальні проблеми сучасності та політичні шляхи їх вирішення.

**ПІДСУМКОВІ ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ
З КУРСУ «ПОЛІТОЛОГІЯ»**

1. В який історичний період політична наука оформилася як самостійна наукова дисципліна?

- 5) VI–V ст. до н.е.
- 6) XVII–XVIII ст.
- 7) Кінець XIX – початок XX ст.
- 8) Середина XX ст.

2. Що таке політика? Виберіть відповідь, яка найбільш точно відбиває сутність даного поняття.

- 1) політика – це сфера відносин із приводу організації та управління соціальними процесами;
- 2) політика – це сукупність відносин індивідів і соціальних груп, пов'язаних із функціонуванням влади.

3. Що є предметом політичної науки?

- 1) суспільство в цілому;
- 2) політична сфера суспільства;
- 3) класи і соціальні групи;
- 4) політична влада;
- 5) політична система;
- 6) держава.

4. Що таке «політична влада»?

- 1) Влада – це сила, могутність.
- 2) Влада – це можливість і здатність одного учасника відносин впливати на поведінку інших.
- 3) Влада – це система визначених правил взаємин між окремими індивідами та соціальними інститутами.

5. Виділіть основні види ресурсів влади.

1) економічні ресурси;	5) суверенні ресурси;
2) силові ресурси;	6) нормативні ресурси;
3) інформаційні ресурси;	7) легальні ресурси;
4) демографічні ресурси;	8) легітимні ресурси.

6. Що означає термін «легітимність політичної влади»?

- 1) юридична законність влади;
- 2) схвалення влади населенням, переконаність у необхідності підкорення.
- 3) верховенство та повнота влади держави на всій її території, а також незалежність і рівноправність у міжнародних відносинах;
- 4) здатність впливати на поведінку окремих людей, соціальних груп, організацій або суспільства в цілому з метою досягнення певних цілей.

7. Виділіть характерні риси політичної еліти.

- 1) Особлива політична свідомість.
- 2) Дотримання законності.
- 3) Активність і компетентність.
- 4) Високий соціальний статус.
- 5) Вільна конкуренція.
- 6) Виняткові особисті якості.
- 7) Особиста участь у прийнятті рішень, пов'язаних із використанням державної влади.

8. Кого з зазначених вчених можна віднести до авторів теорії політичної системи?

- 1) М. Вебер.
- 2) Д. Істон.
- 3) Г. Алмонд.
- 4) К. Дойч.
- 5) Т. Парсонс.

9. Які з перерахованих елементів складають політичну систему суспільства?

- 1) Держава.
- 2) Громадянське суспільство.
- 3) Політичні партії.
- 4) Політична культура.
- 5) Церква.

10. Які ознаки притаманні тоталітарному політичному режиму?

- 1) Гарантії прав і свобод людини.
- 2) Існування єдиної, загальнообов'язкової ідеології.
- 3) Наявність політичної опозиції, ідеологічного плюралізму.
- 4) Наявність громадянського суспільства.
- 5) Державний контроль за всіма сферами громадського життя.
- 6) Однопартійність.
- 7) Реалізація принципу розподілу влади.

11. Які риси властиві авторитарному політичному режиму?

- 1) Існування єдиної, загальнообов'язкової ідеології.
- 2) Відсутність єдиної ідеології.
- 3) Наявність політичної опозиції, ідеологічного плюралізму.
- 4) Відсутність опозиції, однопартійність.

12. Які положення характеризують демократичний політичний режим?

- 1) Формування державної влади на виборній основі.
- 2) Існування єдиної, загальнообов'язкової ідеології.
- 3) Реалізація принципу розподілу влади.
- 4) Наявність політичної опозиції, ідеологічного плюралізму.
- 5) Гарантії прав і свобод людини.
- 6) Наявність громадянського суспільства.
- 7) Державна регламентація всіх сфер суспільного життя.

13. Виберіть із даних визначень держави найбільш точне:

- 1) Держава — це сукупність організацій і установ, що реалізують функції управління на певній території за допомогою встановлених юридичних норм і правил.
- 2) Держава — це система органів та інститутів, що здійснюють владні повноваження на основі верховенства права, розподілу влади, визнання рівності та свободи за всіма учасниками суспільних відносин.

- 3) Держава — це центральний інститут політичної системи суспільства, створювана для організації та управління життям населення на певній території за допомогою публічної влади, що має обов'язковий характер.
- 4) Держава — це універсальна система юридичних норм, встановлена органами політичної влади.

14. Виділіть основні ознаки політичної партії:

- 1) Наявність програми діяльності.
- 2) Наявність соціальної бази.
- 3) Принцип демократичного централізму.
- 4) Наявність організаційної структури.
- 5) Боротьба за політичну владу.
- 6) Наявність фіксованого членства.

15. Які цілі переслідують групи інтересів?

- 1) Взаємодія зі структурами влади.
- 2) Завоювання та використання політичної влади.
- 3) Реалізація групового інтересу.
- 4) Контроль за діяльністю інститутів державної влади.

16. Що таке лобізм?

- 1) Спосіб організації державної влади.
- 2) Спосіб формування політичної еліти.
- 3) Цілеспрямований вплив на органи державної влади.
- 4) Форма індивідуальної політичної участі.
- 5) Ухилення від участі в політиці.

17. Які елементи складають структуру політичної культури?

- 1) Політичний досвід.
- 2) Політична поведінка.
- 3) Політичні символи.
- 4) Політична соціалізація.
- 5) Політична свідомість.

18. Що таке політична соціалізація?

- 1) Вплив держави на економіку.
- 2) Діяльність партії по завоюванню і реалізації влади.

- 3) Процес залучення людини до політичних цінностей.
- 4) Процес виховання та освіти.

19. Які види політичної поведінки відносять до протестних?

- 1) Страйки, демонстрації.
- 2) Лобістська діяльність.
- 3) Електоральна участь.
- 4) Тероризм.
- 5) Політичний хеппенінг.

20. Яку назву має свідоме ухилення виборців від участі в політиці?

- 1) Пацифізм.
- 2) Популізм.
- 3) Абсентеїзм.
- 4) Абстиненція.

21. Що таке політична ідеологія?

- 1) Система політичних ідей і переконань, що відбивають інтереси, світогляд та ідеали індивідів і соціальних груп.
- 2) Стійкі, некритичні, емоційно забарвлені образи, уявлення про політичні події, явища і процеси.
- 3) Вплив індивідів і соціальних груп на політичну систему, її елементи, а також процес прийняття політичних рішень.

22. Що таке політичний процес?

- 1) Універсальна форма організації суспільства, центральний елемент політичної системи.
- 2) Сукупність державних і недержавних установ, норм і цінностей, а також методів реалізації політичної влади.
- 3) Функціональна сторона політичної системи, що відбиває сукупність засобів, за допомогою яких здійснюється політична влада.
- 4) Сукупність видів діяльності суб'єктів політичних відносин, що відбиває стадії розвитку політичної системи.

23. Що таке політична модернізація?

- 1) Сукупність правил, засобів і методів досягнення конкретних політичних цілей.
- 2) Процес, пов'язаний із формуванням або відновленням інститутів політичної системи, а також характеру політичних відносин.
- 3) Зміна в характері формування політичної еліти та системи її взаємин із масами.

24. Що таке політичний конфлікт?

- 1) Протиріччя між процесом диференціації та здатністю політичної системи до інтеграції.
- 2) Протиборство різноспрямованих політичних сил з метою реалізації їх інтересів в умовах протидії.
- 3) Процес зміни політичної системи, зумовлений її внутрішніми потребами або зовнішніми імпульсами.

25. Яку назва має угода на основі взаємних поступок?

- 1) Консенсус.
- 2) Фрустрація.
- 3) Компроміс.
- 4) Консолідація.
- 5) Плюралізм.

26. Що таке світова політика?

- 1) Система зв'язків між державами.
- 2) Взаємодія різних суб'єктів політики на міжнародній арені.
- 3) Система міждержавних відносин.
- 4) Практична реалізація національних інтересів держави.

27. Що таке міжнародні відносини?

- 1) Система економічних, політичних, соціальних, правових, військових і культурних зв'язків, що виникають між суб'єктами світової політики.
- 2) Політична діяльність суб'єктів світового політичного процесу, спрямована на вироблення механізмів узгодження їх інтересів.

- 3) Мистецтво здійснення впливу, маніпулювання або контролю одних соціальних груп над іншими.

28. Що таке геополітика?

- 1) Метод політологічного дослідження, заснований на порівняльній характеристиці політичних систем.
- 2) Політична концепція міжнародних відносин, що вивчає обумовленість політичних процесів територіально-просторовими та економіко-географічними факторами.
- 3) Політична концепція, яка використовує екологічний імператив у глобальних міжнародних процесах.

29. До сучасних вчених, що представляють різні геополітичні теорії й школи, можна віднести:

- 1) З. Бжезінського.
- 2) К. Хаусхофера.
- 3) С. Хантінгтона.
- 4) М. Каплана.
- 5) Ж. Тіріара.
- 6) Ф. Фукуяму.
- 7) А. Мехена.

30. Що є предметом політичної глобалістики?

- 1) Дослідження політичних аспектів загальноцивілізаційних проблем.
- 2) Формування теоретико-методологічних основ геополітичних досліджень.
- 3) Аналіз планетарних проблем та їх взаємозв'язку із системою міжнародних відносин.
- 4) Вивчення політичних конфліктів і криз у різних регіонах світу.

**ПІДСУМКОВІ КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ
З КУРСУ «ПОЛІТОЛОГІЯ»**

1. Поняття, структура та функції політики.
2. Предмет і структура політології. Місце політології в системі суспільних наук.
3. Основні етапи розвитку політичної думки.
4. Основні течії та школи нової західної політичної науки.
5. Поняття і структура політичної влади.
6. Легітимність політичної влади: поняття й підстави.
7. Поняття, ознаки та способи формування політичної еліти.
8. Поняття і типологія політичного лідерства.
9. Поняття і механізм функціонування політичної системи.
10. Типологія політичних режимів.
11. Держава: поняття, ознаки та місце в політичній системі.
12. Форми сучасної держави.
13. Поняття, ознаки та основні типи політичної партії.
14. Партійні системи.
15. Поняття груп інтересів. Групи тиску.
16. Поняття і структура політичної культури.
17. Поняття політичної ідеології. Основні ідеології сучасності.
18. Класифікація типів політичної участі. Електоральна поведінка.
19. Типологія політичної культури. Політична субкультура.
20. Поняття, структура та форми протікання політичних процесів.
21. Поняття і типи політичної модернізації. Демократизація.
22. Поняття і основні типи політичного конфлікту. Політична криза.
23. Форми розв'язання політичних конфліктів.

24. Поняття і види виборів. Основні стадії виборчого процесу.
25. Світова політика: поняття, зміст, цілі.
26. Система міжнародних політичних відносин.
27. Основні тенденції та форми розвитку сучасних міжнародних відносин.
28. Поняття та основні категорії геополітики. Світовий геополітичний простір.
29. Основні геополітичні концепції сучасності.
30. Глобальні проблеми сучасності та політичні шляхи їх вирішення.

БІОГРАФІЧНИЙ ДОВІДНИК

АДОРНО (*Wiesengrund-Adorno*), **Теодор** (1903–1969) — німецький соціолог, соціальний філософ, музикознавець, представник франкфуртської школи неомарксизму. У 1934 р. емігрував до Великобританії, з 1938 р. — у США. Основні напрямки дослідження — критика культури і суспільства («Діалектика освіти», 1947, разом з М. Хоркхаймером), дослідження соціально-психологічних передумов і характерних рис тоталітаризму («Авторитарна особистість», 1950).

АЙКЛ (*Ikle*), **Фред Чарлз** (1924) — американський політолог і державний діяч. Директор агентства по роззброюванню та контролю за озброєннями США (1973–1977), з 1988 р. — провідний спеціаліст Центру стратегічних міжнародних досліджень. Запропонував оригінальну систематизацію типів міжнародних переговорів. Основні роботи: «Після виявлення...Що?» (1961); «Як нації ведуть переговори» (1964); «Чи можуть соціальні пророкування бути оцінені?» (1967); «Кожна війна повинна закінчитися» (1971).

АЛМОНД (*Almond*), **Габріель Абрахам** (1911–2002) — американський політолог, один з ініціаторів «біхевіористської революції», президент Американської асоціації політичних наук у 1965–1966 рр. На початку 1960-х рр. ввів у науковий обіг термін «політична культура». У спільній

роботі Г. Алмонда та С. Верби «Громадянська культура та стабільність демократії» (1963) за допомогою компаративістського (порівняльного) методу на прикладі зіставлення політичних культур народів п'яти країн — США, Мексики, Італії, Великобританії та Німеччини — дав аналіз основних типів сучасної політичної культури. Один із авторів теорії політичних систем. Основні роботи: «Порівняльна політика: концепція розвитку» (1966); «Політичний розвиток» (1970); «Порівняльна політологія сьогодні» (1974); «Порівняльна політологія. Система, процес і політичний курс» (1978); «Громадянська культура: перегляд концепції» (1980); «Порівняльна політологія. Теоретична структура» (1993); «Сучасна європейська політика» (1999) та ін.

АНДРУЗЬКИЙ, Георгій (Юрій) Львович (1827–? — після 1864) — відомий український політичний мислитель і суспільний діяч, поет, яскравий представник народно-демократичного напрямку політичної думки. За участь у діяльності Кирило-Мефодіївського братства був заарештований і висланий з України в Казань, а згодом — на Соловецькі острови. Точна дата й місце смерті невідомі. Автор першого в новітній історії України конституційного проекту («Начерки конституції республіки»).

АРЕНДТ (*Arendt*), **Ханна** (1906–1975) — американський політо-

лог, фахівець із проблем тоталітаризму. Найбільш відома робота — «Джерела тоталітаризму» (1951) присвячена оригінальному рішенню основних проблем антисемітизму, імперіалізму, дослідженню тоталітарних систем ХХ століття — у Німеччині й СРСР. Серед інших відомих робіт Арендт — «Ситуація людини» (1958); «Між минулим і майбутнім» (1963); «Про революцію» (1963);

АРИСТОТЕЛЬ (Aristotle) (384–322 до н.е.) — давньогрецький учений, один із найбільших філософів античності, учень Платона, вихователь Олександра Македонського. Автор соціально-політичних творів «Політика» та «Афінська політія». Автор терміна «політика». Першим в історії наукової думки зробив спробу всебічної розробки науки про політику, яка в роботах вченого виявилася нерозривно пов'язаною з етикою.

АРОН (Aron), Реймон Клод Фердінанд (1905–1983) — французький соціолог, політолог, філософ і публіцист, один із авторів концепцій індустріального суспільства та деідеологізації, прихильник лібералізму, противник марксизму і комунізму. У центрі наукових інтересів — проблеми демократії, типологія сучасних політичних режимів, порівняльний аналіз політичних систем. Автор багатьох наукових праць, серед яких: «Людина проти тиранів» (1946); «Розвиток індустріального суспільства та соціальна стратифікація» (1956);

«18 лекцій про індустріальне суспільство» (1963); «Розчарування в прогресі» (1963), «Демократія і тоталітаризм» (1965) та ін.

БАКУНІН, Михайло Олександрович (1814–1876) — російський філософ і політичний діяч, засновник народництва і теоретик міжнародного анархізму, один із лідерів I Інтернаціоналу, ідейний супротивник К. Маркса. Вихідним моментом анархічної доктрини Бакуніна була ідея про знищення державності, що обмежує права й свободи особи в ім'я абстрактної ідеї загального блага. Під впливом ідей Бакуніна сформувався «бунтарський» напрямок революційного народництва. Основні роботи: «Федералізм, соціалізм і антитеологізм» (1868); «Державність і анархія» (1873).

БАЧИНСЬКИЙ, Юліан (1870–1940) — український суспільний і політичний діяч, публіцист, дипломат, провідний діяч УРП. У своїх роботах першим в українській політичній думці обґрунтував необхідність створення незалежної Української Соборної держави. Основні роботи — «Україна ingredienta (із приводу еміграції)» (1895), «Більшовицька революція й українці» (1925).

БЕЛЛ (Bell), Даніел (1919)— американський політолог, соціолог, журналіст, один із провідних авторів концепцій постіндустріального суспільства і деідеологізації, футуролог. Роботи,

присвячені соціальним змінам, поєднуються в книзі «Кінець ідеології» (1960), що є першим науковим обґрунтуванням концепції деідеологізації. Сформульована Беллом у роботі «Майбутнє постіндустріальне суспільство» (1973) концепція постіндустріального суспільства стала однією з найпопулярніших і використовуваних теорій у ХХ ст. Серед інших робіт — «Зустрічаючи 2000 рік» (1968); «Культурні протиріччя капіталізму» (1976); «Третя технологічна революція і її можливі соціально-економічні наслідки» (1989).

БЕНТАМ (*Bentham*), Ієремія (1748–1832) — англійський філософ, соціолог, політолог, правознавець і мораліст, засновник теорії утилітаризму, прихильник лібералізму, рішучий супротивник концепції природного права. Ліберальні погляди Бентама знайшли своє відбиття в роботах «Введення в принципи моралі й законодавства» (1789); «Катехізис парламентської реформи» (1809); «Теорія покарань і нагород» (1811); «Деонтологія, або Наука про мораль» (1834) та ін.

БЕНТЛІ (*Bentley*), Артур Фішер (1870–1957) — американський вчений, один із засновників теорії груп інтересів. Головна робота — «Процес правління. Вивчення суспільних тисків» (1908) — вважається першим політико-соціологічним дослідженням реальних політичних процесів у США.

БЕРДЯЄВ, Микола Олександрович (1874–1948) — російський релігійний філософ і соціолог, один із представників ціннісної теорії політичних еліт. Виступаючи ідейним супротивником радянської влади, у своїх роботах доводив несумісність ідеології й практики більшовизму зі свободою особи. Неприйняття тоталітарної ідеї розкривається в роботі «Філософія нерівності» (1923). У 1922 р. за критику марксизму був висланий за кордон більшовицьким урядом. Основні роботи: «Зміст творчості» (1916), «Зміст історії» (1923), «Джерела й зміст російського комунізму» (1931) та ін.

БЕРК (*Burke*), Едмунд (1729–1797) — англійський публіцист і філософ, державний діяч, основоположник консервативної ідеології. З найбільшою повнотою філософія консерватизму, що є основним внеском Берка у світову політичну думку, виражена в роботі «Роздуми про революцію у Франції» (1790). Серед інших робіт — «У захист природного суспільства» (1756); «Філософське дослідження походження наших ідей про високе і прекрасне» (1757); «Звернення нових вігів до старих» (1791); «Лист до шляхетного лорда» (1795); «Листи про світ із царевбивцями» (1796–1797).

БЕРНХЕМ (*Burnham*), Джеймс (1905–1987) — американський соціолог, економіст, теоретик консерватизму. У своїй головній роботі — «Революція менеджерів» (1941) — висунув ідею про

трансформацію капіталізму в «менеджеріальне суспільство», влада в якому перейде до нового класу управляючих (вищих інженерів, менеджерів, технократів).

БЖЕЗІНСЬКИЙ (*Brzezinski*), Збігнев (1928) — американський політолог, соціолог і державний діяч. З 1977 р. по 1981 р. — заступник Президента США з питань національної безпеки в адміністраціях Дж. Картера й Л. Джонсона. Основні напрямки досліджень — теорія постіндустріального (технетронного) суспільства, міжнародні відносини, геополітика. Основні роботи: «Ідеологія і влада в радянській політиці» (1962); «Між двох сторіч. Роль Америки в технетронну еру» (1970), «Влада та принцип» (1983); «Великий провал: народження й смерть комунізму у ХХ столітті» (1989); «Без контролю» (1993); «Велика шахівниця. Американське панування та її геостратегічні імперативи» (1997), «Вибір. Світове панування або глобальне лідерство» (2004); «Україна в геостратегічному контексті» (2006).

БОДЕН (*Bodin*), Жан (1530–1596) — французький філософ, історик, політичний мислитель, юрист. У роботах «Метод легкого вивчення історії» (1566) та «Шість книг про державу» (1576) розглядав виникнення й становлення державних інститутів у різних географічних і кліматичних умовах. Першим в історії політичної думки дав тлумачення суверенітету як най-

важливішої властивості держави, що проявляється у верховенстві влади як усередині своєї території, так і у відносинах із іншими країнами. У 1589 р. арештований за підозрою в чаклунстві, його книги були привселюдно спалені при арешті.

БОТТОМОР (*Bottomore*), Томас Бартон (1920–1993) — англійський соціолог неомарксистської орієнтації. В центрі наукових інтересів — теорія марксизму, історія соціологічної думки, соціальна стратифікація і мобільність, теорія політичних еліт. Основні роботи: «Класи в сучасному суспільстві» (1965); «Еліти й суспільство» (1966); «Марксистська соціологія» (1975); «Австромарксизм» (1978).

БОУЛДІНГ (*Boulding*), Кеннет Еварт (1910–1993) — американський соціолог, економіст, письменник, фахівець із загальної теорії систем, дослідник політичних конфліктів. Обґрунтував необхідність створення «всесвітньої єдиної екологічної системи» для морального відновлення людства. Головна робота — «Економічний аналіз» (1941)

БОЧКОВСЬКИЙ, Ольгерд Іполит (1884–1939) — український політичний мислитель, публіцист і політичний діяч, представник націонал-демократичного напрямку в українській політичній думці. З 1905 р. — у Чехії. З ім'ям Бочковського пов'язується становлення української націології: його робота «Введення до націології» (1935) вважається

першим у вітчизняній науковій думці системним викладенням науки про нації. Основні роботи: «Націологія та націографія» (1923); «Боротьба народів за національне визволення» (1932), «Народження націй» (1939), «Життя націй» (1939) та ін.

БРЕДЛІ (*Bradly*), Френсіс Герберт (1846–1924) — англійський філософ, теоретик консерватизму. У своїх працях звів у абсолют моральне панування суспільства над кожним із його членів. Основні роботи: «Етичні дослідження» (1876); «Видимість і реальність: Досвід метафізики» (1893); «Есе про істину і реальність» (1914) та ін.

БРОДЕЛЬ (*Braudel*) Фернан (1902–1985) — французький вчений, історик, соціолог і геополітик. Прихильник концепції «глобальної історії» («глобального суспільства»), відповідно до якої суспільство розглядається як сукупність економічної, соціальної, політичної й культурної систем, що складаються, у свою чергу, з безлічі підсистем. У роботі «Про історію» обґрунтував визначення цивілізації як «сукупності культурних характеристик і феноменів». Основні роботи: «Матеріальна цивілізація, економіка й капіталізм (XV-XVIII ст.)» (1979); «Самобутність Франції» (1986) та ін.

БУРДЬЄ (*Bourdieu*), П'єр (1930–2002) — французький соціолог, політолог, культуролог. Основні напрямки досліджен-

ня — соціологія влади, соціальна стратифікація, мистецтво і масова культура. Автор поняття «соціальне поле», під яким розуміється система об'єктивних зв'язків між різними позиціями, що перебувають в альянсі або конфлікті, у конкуренції або кооперації, обумовленими соціально й, у певній мірі, не залежними від фізичного існування індивідів, які ці позиції займають. Основні роботи: «Середнє мистецтво. Нариси соціального вживання фотографії» (1965), «Політичне уявлення: елементи теорії політичного поля» (1981), «Питання соціології» (1990), «Практичний зміст» (1994) та ін.

БЬЮКЕНЕН (*Buchanan*), Патрік Джозеф (1938) — американський політик, політолог-аналітик, публіцист, журналіст і телекоментатор, радник Р. Ніксона і Р. Рейгана, кандидат у президенти США на виборах 1992, 1996, 2000 рр. Автор низки книг і статей, серед яких: «Навіщо злити Росію?»; «Європа робить самогубство»; «Що ми робимо на Україні?»; «Інаугурація нескінченної війни» та ін. Основні роботи: «Смерть Заходу» (2002); «Праві та не-праві» (2004).

ВАЛЛЕРСТАЙН (*Wallerstein*), Іммануїл Моріс (1930) — американський філософ, історик, соціолог, засновник світ-системного аналізу. У роботі «Сучасна світ-система» (1974, 1980, 1989) історія розглядається як розвиток різних регіональних світ-систем (світ-економік та світ-імперій). Ідеї Валлерстайна суттєво

вплинули на розвиток політичної глобалістики. Основні роботи: «Політичні дилеми на межі тисячоліть» (1996); «Реалії відкритого простору-часу: до розуміння нашої історичної системи» (1998); «Аналіз світових систем та ситуація в сучасному світі» (2001); «Глобальна культура — порятунок, загроза або міф?» (2001); «Кінець відомого світу. Соціологія XXI ст.» (2003); «Після лібералізму» (2003); «Світ підійшов до точки, коли потрібно обрати новий шлях» (2005).

ВЕБЕР (Weber), Макс (1864–1920) — німецький соціолог, історик, економіст, юрист, політолог і соціальний філософ. Засновник «розуміючої» соціології, автор теорії соціальної дії, вчення про ідеальні типи, один із засновників сучасної політичної науки (концепція легітимності влади, теорія бюрократії, дослідження демократії). Наукова діяльність Вебера істотно вплинула на розвиток сучасної політології, соціології, філософії й історіографії. Основні роботи: «Протестантська етика й дух капіталізму» (1904–1905), «Про деякі категорії розуміючої соціології» (1913), «Політика як покликання та професія» (1919), «Політичні роботи» (1921), «Зібрання творів із соціології та соціальної політики» (1924), «Зібрання творів із соціальної та економічної політики» (1924) та ін.

ВЕБЛЕН (Veblen), Торстейн (1857–1929) — американський соціолог, економіст, засновник

концепції технократії. У своїх роботах заклав основи нового методологічного принципу — технологічного детермінізму, обґрунтував майбутнє панування технократії в суспільстві, вважаючи основою сучасного суспільного розвитку технічну інтелігенцію (технократів). Основні роботи: «Теорія дозвільного класу (1899); «Теорія ділового підприємництва» (1904); «Інженери та система цін» (1921) та ін.

ВЕРБА (Verba), Сідней (1932) — американський політолог, дослідник політичних культур. Головна робота — «Громадянська культура та стабільність демократії» (разом із Г. Алмондом, 1963), у якій виділяються три основні типи політичної культури: парафіяльна (патріархальна), підданська (культура підкорення), активістська (культура участі), а також змішаний тип політичної культури — «громадянська культура», характерна для більшості сучасних демократичних систем.

ВЕРНОН (Vernon), Раймонд (1913–1999) — американський економіст, фахівець у сфері міжнародних відносин, автор одного з перших досліджень транснаціональних корпорацій. Основні роботи: «Анатомія метрополії» (1963); «Верховна влада в безвихідному становищі» (1971); «За межами глобалізму» (1989) та ін.

ВІДАЛЬ ДЕ ЛА БЛАШ (Vidal de la Blache), Поль (1845–1918) — географ, провідний

представник французької школи геополітики, автор концепції «посіблізму». Автор низки досліджень у галузі географії населення. Основні теоретичні роботи узагальнені за редакцією Е. де Мортонна в книзі «Принципи географії людини» (1922).

ВІЛЕНСЬКІ (*Wilensky*), Гарольд (1923) — американський політолог, автор оригінального дослідження потоків інформації та її сприйняття в організаціях. Основні роботи: «Дослідження індустріальних відносин» (1957); «Індустріальне суспільство й держава добробуту» (разом з К. Лебо, 1965); «Новий корпоративізм, централізація та держава добробуту» (1976); «Порівняльна соціальна політика» (1985) та ін.

ВИННИЧЕНКО, Володимир Кирилович (1889–1951) — український письменник, політичний діяч, заступник голови Центральної Ради, перший голова Генерального Секретаріату уряду України, Голова Директорії. З 1919 р. — в еміграції (Австрія, Чехословаччина, Франція). Критик соціальної та національної політики комуністичної партії й Радянського уряду. Основні роботи: «Відродження нації: Історія української революції (березень 1917 р. — грудень 1919 р.)» (1920), «Заповіт борцям за визволення» (1949).

ВІТТФОГЕЛЬ (*Wittfogel*), Карл Август (1896–1988) — американський вчений німецького походження; філософ, історик, соціолог, геополітик, автор тео-

рії «східного деспотизму». З 1934 р. — у США. У своїй головній роботі — «Східний деспотизм. Порівняльне вивчення тотальної влади» (1957) — поєднуючи ідеї К. Маркса та М. Вебера, аналізує марксистську концепцію азійського способу виробництва, виділяє його головні риси — деспотичний характер влади та формування величезного бюрократичного апарату, покликаного забезпечити ефективність функціонування системи примусу. Система відносин у такому суспільстві характеризується Віттфогелем за допомогою формули «тотальний терор — тотальне підпорядкування — тотальна самотність».

ВИШЕНСЬКИЙ, Іван (1550–1620) — український мислитель, православний полеміст. У 90-х рр. XVI ст. прийняв чернецтво. Обґрунтував визначальне значення демократичних основ раннього християнства для церковного життя та світських відносин. Висунув концепцію соборності правління християнської церкви, засновану на ідеї рівності всіх людей перед Богом. Ідеалом політичного устрою вважав «колективність», що проявлялася в діяльності українських братств. Головна робота — «Послання єпископові» (1598).

ВОЛЬТЕР (*Voltaire*) /Франсуа Марі Аруе/ (1694–1778) — мислитель, філософ епохи французького Просвітництва, прихильник принципів свободи, рівності та необмеженої приватної власності. Автор терміну

«філософія історії». Основні роботи: «Філософські листи» (1733), «Філософський словник» (1764–1769), «Філософія історії» (1764).

ВОСЛЕНСЬКИЙ, Михайло Сергійович (1920–1997) — російський вчений і суспільний діяч, автор оригінальної концепції «номенклатури». 1976 р. позбавлений радянського громадянства. У своїй головній роботі — «Номенклатура — панівний клас Радянського Союзу» (1980) — розглядаючи структуру правлячої еліти радянської держави, Восленський говорить про номенклатуру, що являє собою закриту соціальну групу, представники якої ведуть особливий спосіб життя, зумовлений особливим положенням і привілеями, мають тверду партійну дисципліну, ідеологічну та організаційну єдність.

ГЕГЕЛЬ (Hegel), Георг Вільгельм Фрідріх (1770–1831) — видатний представник німецької класичної філософії, засновник діалектики. Важливе місце в політичній теорії Гегеля займає концепція про громадянське суспільство і правову державу, які розглядаються у взаємозв'язку із соціально-економічною сферою та політикою. Громадянське суспільство Гегель визначає як сферу реалізації приватних цілей та інтересів особистості. Основні роботи: «Феноменологія духу» (1807), «Філософія права» (1821).

ГЕЛЛНЕР (Gellner), Ернст (1925–1995) — англійський філо-

соф, соціолог, антрополог. У центрі наукових інтересів — дослідження феномена нації та націоналізму. Основні роботи: «Слова та речі» (1959); «Легітимація ідей» (1974); «Muslim Society» (1981); «Нації та націоналізм» (1983); «Розум і культура. Історична роль раціональності та раціоналізму» (1987); «Умови свободи. Громадянське суспільство та його історичні суперники» (1994).

ГЕЛЬВЕЦІЙ (Helvetius), Клод Адріан (1715–1771) — французький філософ, політичний мислитель, видатний представник епохи Просвітництва. Філософська та літературна творчість Гельвеція відіграла значну роль в ідеологічній підготовці Великої французької революції, а також у розвитку утопічного соціалізму початку XIX ст. Головний твір «Про розум» (1758) був заборонений і спалений.

ГЕРДЕР (Herder), Йоганн Готфрід (1744–1803) — німецький філософ, критик, учень Канта і друг Гете. Автор цілісної концепції еволюції культури. Автор низки творів з філософії історії, культурної антропології та політичної філософії. Автор терміну «політична культура». Головна робота — «Ідеї до філософії історії людства» (1784–91).

ГІДДЕНС (Giddens), Ентоні (1938) — англійський соціолог, політолог, директор Лондонської вищої школи економічних і політичних наук. Одним із перших почав вивчати проблему

глобалізації, лекції з даної проблематики об'єднані в книгу «Світ, що зникає» (1999). Основні роботи: «Устрій суспільства. Нарис теорії структуривання» (1984); «Наслідки модерніті» (1990); «Третій шлях» (1998).

ГОББС (Hobbes), Томас (1588–1679) — англійський філософ і політичний мислитель, прихильник «теорії суспільного договору». Головна робота — «Левіафан» (1651), а також робота «Про громадянина» (1642), були внесені до католицького «Індексу заборонених книг» і спалені.

ГОЛУБЕНКО (Шатун), Петро Іванович (1906–1989) — український письменник, публіцист, представник націонал-демократичного напрямку політичної думки. Основна тема творчості — національно-державне відродження України. З 1944 р. — в еміграції (США). Головна робота — «Україна і Росія у світлі культурних взаємин» (1987).

ГРАМШІ (Gramsci) Антоніо (1891–1937) — італійський філософ, політолог, соціолог, політичний діяч. З 1913 р. — в Італійській соціалістичній партії, у 1926 р. за антифашистські виступи був заарештований, до 1934 р. — в ув'язненні. Автор низки робіт із філософії, історії, культури. Основні ідеї (гегемонія, структура панування, роль інтелігенції в суспільстві та ін.) сформульовані в роботі «Деякі аспекти південного питання» (1926).

ГРОЦІЙ (Grotius), Гуго де Гроот (1583–1645) — нідерландський юрист, історик, державний діяч, прихильник теорії природного права, засновник міжнародного права як науки. Основними принципами міжнародного права вважав заміну диктату церковної влади міждержавними договорами, яких дотримуються в силу природного закону; заборону несправедливих воєн, що порушують право; введення обмежень на знищення воюючими сторонами ворожої власності та ін. Робота «Про право війни та миру» (1625) була внесена до католицького «Індексу заборонених книг».

ГРУШЕВСЬКИЙ, Михайло Сергійович (1866–1934) — український мислитель і політичний діяч, творець новітньої схеми політичної історії України, низки конституційних проектів, засновник Української націонал-демократичної партії, засновник і голова українського наукового товариства, засновник Українського соціологічного інституту (Прага, Відень, 1919 р.), академік АН України, академік АН СРСР, голова Центральної Ради України, перший президент УНР. Основна праця — «Історія України-Русі» (1898–1936). Серед інших робіт: «Начерк історії українського народу» (1904), «Визволення Росії і українське питання» (1907), «Наша політика» (1911), «На порозі Нової України» (1918) та ін.

ГУМБОЛЬДТ (Humboldt), Вільгельм (1767–1835) — німецький

вчений і державний діяч, представник німецького Просвітництва, автор концепції «мінімальної держави» — ліберальної ідеї невтручання державної влади в приватне життя громадян. Основні роботи: «Про межі діяльності держави» (1792); «Про завдання історика» (1821).

ГУМПЛОВИЧ (*Gumpowicz*) Людвіг (1838–1909) — польсько-австрійський соціолог і правознавець, представник соціального дарвінізму. Автор терміну «етноцентризм». Ідея Гумпловича про боротьбу за панування етнічних груп (рас) стала, поряд з роботами Є. Дюрінга і К. Каутського, основою теорії насильства в походженні держави. Головна робота — «Расова боротьба» (1883).

ГЕЛБРЕЙТ (*Galbraith*), Джон Кеннет (1908–2006) — американський економіст, соціолог, один із авторів концепції технократії, прихильник теорії конвергенції, радник Президента США Дж. Ф. Кеннеді. У центрі наукових досліджень — широкий спектр соціально-політичних, економічних і культурних проблем, серед яких — роль особистості в сучасному світі, взаємини розвинених постіндустріальних країн з державами третього світу, екологічна небезпека та ін. Основні роботи: «Ліберальний час» (1960); «Нове індустріальне суспільство» (1967), «Справедливе суспільство» (1996).

ДАЛЬ (*Dahl*), Роберт Алан (1915) — американський політо-

лог, один із засновників теорії плюралістичної демократії. У центрі наукової уваги — проблеми трансформації політичних систем, співвідношення свободи, рівності та демократії. Автор терміну «поліархія», під якою розуміється особливий тип політичного режиму, що характеризується двома основними ознаками: плюралістичністю і опозиційністю. Основні роботи — «Вступ до теорії демократії» (1956), «Плюралістична демократія в США» (1967), «Поліархія: участь і опозиція» (1971), «Демократія в США» (1972), «Демократія, свобода та рівність» (1986).

ДАНИЛЕВСЬКИЙ, Микола Якович (1822–1885) — російський філософ, соціолог, культуролог, публіцист, автор теорії культурно-історичних типів, попередниці концепції локальних цивілізацій О. Шпенглера та А. Тойнбі. Спираючись на ідеї географічного детермінізму, Данилевський відзначав роль зовнішніх факторів у формуванні держави (географічне розташування, природно-кліматичні умови, фактор зовнішньої загрози та ін.). Основні роботи: «Росія і Європа» (1871), «Збірник політичних і економічних статей» (1890).

ДАРЕНДОРФ (*Dahrendorf*), Ральф (1929) — англійський соціолог і політолог німецького походження, представник конфліктологічного напрямку в сучасній політичній думці, ідеолог лібералізму. У своїх роботах

«Клас і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві» (1959), «Конфлікт і воля» (1972) розробив теорію соціальної страфікації та теорію конфлікту.

ДЖЕНТІЛЕ (*Gentile*), Джованні (1875–1944) — італійський філософ, державний діяч, засновник «актуального ідеалізму» («актуалізму»), ідеолог фашизму. У статті «Фашизм» (виданої під авторством Б. Муссоліні) визначив фашизм як релігійну концепцію, в якій людина розглядається у своєму іманентному зв'язку із зовнішнім законом, з об'єктивною волею. Основні роботи: «Реформа гегелівської діалектики» (1913), «Загальна теорія духу як чистого акту» (1916), «Актуальний ідеалізм» (1931) та ін.

ДЖЕФФЕРСОН (*Jefferson*), Томас (1743–1826) — американський мислитель, політичний діяч, третій президент США (1801–1809), автор Декларації незалежності США (1776) і 10 поправок до тексту Конституції США, один із «батьків-засновників» США. Серед найбільш відомих робіт Джефферсона — «Загальний розгляд прав Британської Америки» (1774; памфлет), «Замітки про штат Вірджинія» (1785) та ін.

ДЖИЛАС (*Djilas*), Мілован (1911–1995) — югославський політолог, публіцист, державний і суспільний діяч, у 1953 р. — віце-президент Югославії. За книгу «Новий клас» (1957), у якій він виступив із критикою

тоталітаризму та викриттям партійно-бюрократичної еліти, був репресований. Аналізуючи тоталітарну еліту в рамках концепції «нового класу», Джилас виділяв такі її характерні риси, як концентрація влади, особливий соціально-економічний статус, засновани на злитті влади та власності, монолітність структури правлячого класу, відсутність конкуренції, особливі критерії відбору. Автор книг «Бесіди зі Сталініним» (1961); «Моя дружба з Тіто» (1961); «Недосконале суспільство. Теоретична критика сучасного соціалізму» (1969) і ін.

ДНІСТРЯНСЬКИЙ, Станіслав Северинович (1870–1935) — український правознавець, політолог і політичний діяч, засновник національної юридичної науки та юридичної освіти. Один із засновників Українського Вільного університету в Празі. Засновник націонал-державного напрямку в українській політичній думці. Автор двох конституційних проектів: «Устрій Галицької Держави» (1918) і «Конституція ЗУНР» (1920). Основні роботи: «Україна і світова конференція» (1919), «Самовизначення народів» (1919), «Теорія конституції» (1920), «Загальна наука права і політики» (1923), «Нова держава» (1923), «Демократія та її майбутнє» (1933).

ДОЙЧ (*Deutsch*), Карл (1912–1992) — американський політолог німецького походження. З 1938 р. — в США. У 1969 р. — Президент Американської, а в

1976 р. — Міжнародної асоціації політичних наук. Основна робота — «Кібернетична модель суспільства» — присвячена розробці теорії політичних систем.

ДОНЦОВ, Дмитро Іванович (1883–1973) — український публіцист і суспільно-політичний діяч, представник інтегрального націоналізму. З 1939 р. — в еміграції (Бухарест, Прага, Німеччина, Париж, США, Канада). Політичні погляди Донцова відрізняються крайнім політичним радикалізмом, безкомпромісністю позицій та упередженістю стилю. Ієрархічне бачення суспільства, націонал-радикалізм у політиці, волюнтаризм у філософії політики й пов'язаний з ним ідеал надлюдини виступають визначальними моментами світогляду Донцова. Основні роботи: «Історія розвитку української державної ідеї» (1917), «Українська державна думка і Європа» (1919), «Націоналізм» (1926), «Дух нашої давнини» (1944).

ДРАГОМАНОВ, Михайло Петрович (1841–1895) — український політичний мислитель, історик, публіцист, суспільний діяч, засновник політичної науки в Україні, засновник конституціоналізму, зачинатель українського соціалістичного руху. З 1876 р. — в еміграції (Женева). Головні роботи: «Вступне слово до Громади» (1878), «Вільний Союз» (1884).

ДУЕ (Duwe), Джуліо (1869–1930) — італійський військовий теоретик, геополітик, генерал. У роботах «Панування в повіт-

рі» (1921), «Імовірні форми майбутньої війни» (1928) і «Війна 19... року» (1930) висунув ідею про провідну роль авіації в майбутній війні. Погляди Дуе знайшли відбиття в доктрині «блискавичної війни» фашистської Німеччини. Доктрина панування в повітрі з ядерною зброєю (до прийняття на озброєння ракетної зброї наприкінці 1950-х рр.) була основою військової стратегії армій НАТО й Варшавського договору. Концепція Дуе, об'єднавши дослідження впливу географічних факторів (геосфери, гідросфери й атмосфери) на стан і еволюцію економічної, політичної та соціальної систем суспільства, стала завершенням класичної теорії геополітики.

ДЮВЕРЖЕ (Duverger), Моріс (1917) — французький політолог, соціолог, міжнародний консультант із проблем конституційного права та виборчої боротьби. Автор сучасної теорії політичних партій. У своїй головній роботі — «Політичні партії» (1951) — дав розгорнутий аналіз походження й сутності політичних партій, законів їхнього розвитку та функціонування в межах різних політичних режимів і виборчих систем. Серед інших робіт — «Диктатура» (1961), «Янус. Два обличчя Заходу» (1972), «Ідея політики. Застосування влади у суспільстві» (1966), «Соціологія політики» (1973).

ЕЙХЕЛЬМАН, Отто Оттонович (1854–1943) — український

політичний і суспільний діяч, представник націонал-демократичного напрямку в політичній думці. У 1918–1920 рр. — зам. міністра закордонних справ УНР. З 1921 р. — в еміграції. Автор «Проекту Конституції — основних державних законів УНР» (1921), а також «Меморандуму уряду УНР» (1921).

ЕНГЕЛЬС (*Engels*), Фрідріх (1820–1895) — німецький вчений, філософ, один із засновників філософського, економічного й політичного вчення марксизму, ідеолог пролетарського руху. Разом з К. Марксом керував діяльністю I Інтернаціоналу. Оригінальна філософська концепція, створена Енгельсом і Марксом — «діалектичний матеріалізм» — трансформувалася у XX ст. в основну ідею офіційних філософських шкіл низки тоталітарних держав комуністичного типу. Автор робіт: «Положення робітничого класу в Англії» (1845); «Німецька ідеологія» (1845–1846, разом з К. Марксом), «Маніфест Комуністичної партії» (1848, разом з К. Марксом), «Революція й контрреволюція в Німеччині» (1851–1852), «Революція в науці пана Євгенія Дюрінга (або Анти-Дюрінг)» (1878), «Походження родини, приватної власності й держави» (1884) та ін.

ЕТЦІОНІ (*Etzioni*), Амітаї Вернер (1929) — американський соціолог, політолог, послідовник М. Вебера, один із авторів концепції постіндустріального інформаційного суспільства. У центрі на-

укових інтересів — теорія організацій, теорія соціальних змін. Основні роботи: «Політичне об'єднання. Порівняльне дослідження лідерів і сил» (1964), «Дослідження соціальних змін» (1966), «Нове золоте правило» (1996).

ЗІНЬКІВСЬКИЙ, Трохим (1861–1891) — український письменник, публіцист, суспільний діяч, «українофіл» за політичними переконаннями. Суспільно-політичні погляди знайшли своє відображення в роботах «Національне питання в Росії» (1888), «Молода Україна, її становище і шлях» (1890).

ІЛЬІН, Іван Олександрович (1883–1954) — росіянин, релігійний філософ, правознавець, літературний критик, активний супротивник більшовизму, ідеолог неомонархизму. У 1922 р. — висланий із Росії. Теорії держави та політичного устрою присвячений двотомник «Наші завдання» (1956) та незакінчена праця «Про монархію і республіку» (1978).

ІНГЛЕГАРТ (*Inglehart*), Рональд (1934) — американський вчений, один із лідерів західної соціологічної думки. У своїх наукових працях акцентує увагу на взаємодії й взаємозалежності політичних, економічних та соціально-психологічних факторів розвитку суспільства, аналізує можливості формування стабільних демократичних систем у країнах, що не пройшли стадію «зрілого» індустріального суспільства. Основні роботи:

«Мовчазна революція: зміна системи цінностей і політичного стилю в західному суспільстві» (1977); «Культурні зрушення в зрілому індустріальному суспільстві» (1990); «Модернізація та постмодернізація: культурні, економічні та політичні зміни у 43 суспільствах» (1997).

ІСТОН (*Easton*), Девід (1917) — канадський політолог, автор теорії політичної системи. Політичну систему Істон визначає як механізм функціонування влади, певний порядок розподілу ресурсів та цінностей. Основні роботи — «Політична система: політологічні дослідження про державу» (1953), «Структура політології» (1965), «Системний аналіз політичного життя» (1965), «Розвиток політичної науки» (1991).

КАМПАНЕЛА (*Campanella*), Томмазо (1568–1639) — італійський філософ, поет, політичний діяч. Прихильник ідеї папсько-католицької єдиної монархії, якій повинні підкорятися всі національні держави. Головна праця — «Місто сонця» (1601–1602) — християнсько-комуністична утопія, держава, що характеризується однорідністю суспільства, відсутністю приватної власності й родини, загальнообов'язковою працею.

КАНТ (*Kant*), Іммануїл (1724–1804) — видатний представник німецької класичної філософії, автор філософсько-політичної концепції лібералізму. Створені Кантом фундаментальні філо-

софські роботи істотно вплинули на розвиток світової наукової думки. Теза про максимальну відповідність устрою і режиму держави принципам права стала підґрунтям концепції правової держави. Основні роботи: «Загальна природна історія й теорія неба» (1755); «Критика чистого розуму» (1781); «Критика практичного розуму» (1788) та ін.

КАПЛАН (*Kaplan*), Мортон (1921) — американський політолог, соціолог, фахівець із теорії міжнародних відносин і світових політичних систем, геополітик. Учень Р. Мертона. У своїй головній роботі — «Система і процес у міжнародній політиці» (1957) — запропонував шість ідеальних моделей міжнародних систем: систему «балансу сил», гнучку біполярну систему, тверду біполярну систему, універсальну систему, ієрархічну систему та систему «вето».

КАРЛЕЙЛЬ (*Carlyle*), Томас (1795–1881) — англійський філософ та історик, представник пантеїстичного символізму, автор концепції «культу героїв». У своїй головній роботі — «Герої, шанування героїв та героїчне в історії» (1841) — обґрунтовував природу лідерства особливим духовним складом вождів, визначив зумовленість розподілу будь-якого суспільства на лідерів (вождів) і масу, що прагне підкорятися людям вищого порядку. Ідеї Карлейля вплинули на становлення класичної теорії еліт у ХХ ст.

КАССИРЕР (Cassirer), Ернст (1874–1945) — німецький філософ, представник неокантіанства. З 1933 р. — в еміграції (Великобританія, Швеція, США). У центрі наукової творчості — проблеми міфологічного мислення, філософії історії й політики. У роботі «Міф про державу» аналізує долі європейської культури і західної цивілізації, вбачаючи духовні передумови Другої світової війни в тому, що людство виявилось нездатним протистояти натиску політичної міфотворчості. Основні роботи: «Філософія символічних форм» (1923–1929), «Мова і міф» (1925); «Проблема пізнання у філософії й науці Нового часу» (1906–1957) та ін.

КЕННАН (Kennan), Джордж Фрост (1904–2005) — американський історик і дипломат, один із провідних радянологів США. В 1952 р. — посол США в СРСР. Автор низки робіт про російсько-американські відносини та питання зовнішньої політики, серед яких: «Джерела радянської поведінки» (1947); «Американська дипломатія в 1900–1950 рр.» (1951), «Наприкінці століття» (1996).

КЕОХЕЙН (Keohane), Роберт Оуен (1941) — американський політолог, фахівець із проблем міжнародного миру, засновник школи неолібералізму й транснаціоналізму. У 1999–2000 рр. — президент Американської асоціації політичної науки (APSA). Автор (разом із Дж. Наєм) оригінальної моделі транснаціональ-

них відносин, що акцентує увагу на недержавних акторах у міжнародних відносинах. Логічним продовженням транснаціоналізму стала розроблена Кеохейном і Наєм концепція комплексної взаємозалежності, яка підкреслює існування у світі плюралізму каналів зв'язку. Головна робота — «Після гегемонії» (1984).

КІССІНДЖЕР (Kissinger), Генрі Альфред (1923) — американський політичний діяч і політолог, держсекретар США (1973–1977), лауреат Нобелівської премії миру (1973) за сприяння закінченню війни у В'єтнамі. У 1956–1969 рр. — експерт із питань безпеки при президентах Д. Ейзенхауері, Дж. Кеннеді, Л. Джонсоні, а з 1968 р. — радник з національної безпеки в адміністрації Р. Ніксона. Один із авторів «політики розрядки»: встановлення постійного діалогу США з СРСР і Китаєм, скорочення стратегічних наступальних озброєнь і запобігання світовій ядерній війні. У 2002 р. — глава комісії з розслідування терактів 11 вересня 2001 р. Основні роботи: «Ядерна зброя і зовнішня політика» (1959); «Переломні роки» (1982); «Дипломатія» (1997) та ін.

КІСТЯКОВСЬКИЙ, Богдан (Федір) Олександрович (1868–1920) — відомий юрист, соціолог, представник ліберального напрямку в політичній думці, автор низки робіт про правову державу. Суть правової держави вбачав у обмеженні влади невід'ємними, недоторканими правами й свободами особи. Захищаючи

український конституціоналізм, виступав ідейним послідовником М. Драгоманова. Основні роботи: «Держава правова й соціалістична» (1906); «До питання про самостійну українську культуру» (1911); «Сутність державної влади» (1913) та ін.

КОВАЛЕВСКИЙ, Максим Максимович (1851–1916) — російський історик, юрист, соціолог, етнограф, академік Петербурзької АН (1914). У роботах «Походження сучасної демократії» (1895–1897) та «Від прямого народоправства до представницького й від патріархальної монархії до парламентаризму» (1906) пов'язував розвиток політичних вчень із боротьбою за певний суспільний і державний лад. Сформулював політичну доктрину конституційної («народної») монархії, у якій монархії відводиться роль верховного посередника між класами та функція захисту інтересів народних мас.

КОЗЕР (Coser), Луїс Альфред (1913) — американський соціолог, класик теорії політичного конфлікту. Причинами виникнення конфліктів вважає розподіл ресурсів влади, розбіжність ідеалів і цінностей, а також зміни соціального статусу, визначення громадянської чи етнічної приналежності. Основні роботи: «Функції соціального конфлікту» (1956); «Політична соціологія» (1967).

КОНОЕ (Коное), Фумімаро (1891–1945) — японський геополітик, державний діяч, князь, ав-

тор терміна «новий світовий порядок». У 1937–1939 рр. та 1940–1941 рр. — прем'єр-міністр Японії. Ідеолог японської експансії в Азії. Після капітуляції Японії в Другій світовій війні покінчив життя самогубством. Головна робота — «Новий порядок у Східній Азії».

КОНТ (Comte), Огюст (Ісидор Огюст Марі Франсуа Ксав'є) (1798–1857) — видатний французький філософ-позитивіст, засновник соціології. Основні роботи: «Курс позитивної філософії» (1830–1842); «Система позитивної політики» (1851–1854); «Релігія людства: суб'єктивний синтез» (1856).

КОНФУЦІЙ (Кун-Цзи або Кун Фу-Цзи — «поважний учитель») (551–479) — давньокитайський мислитель, засновник конфуціанства. Політичні та етичні погляди Конфуція викладені в книзі «Лунь юй», складеній його учнями. Трактуючи державу як велику родину (де влада імператора уподібнюється владі батька, а відносини правлячих і підданих — сімейним відносинам старших і молодших), Конфуцій виступав за аристократичну концепцію політичного правління. Ідеї Конфуція стали основою релігійно-етичного вчення — конфуціанства.

КОСТОМАРОВ, Микола Іванович (1817–1885) — український політичний мислитель і суспільний діяч, історик, етнограф, письменник, член-кореспондент

Академії наук, яскравий представник «романтичного націоналізму» в політичній науці, засновник та ідеолог Кирило-Мефодіївського братства. Головна робота — «Закон Божий. Книга буття українського народу» (1846).

КРОПОТКІН, Петро Олексійович (1842–1921) — князь, російський вчений, географ і геолог, мандрівник, революціонер-народник, ідеолог анархізму. Основні роботи: «Промови бунтівника» (1885), «Хліб і воля» (1892), «Записки революціонера» (1902), «Сучасна наука й анархія» (1913).

КУЧАБСЬКИЙ, Василь (1895–1945) — український політичний мислитель, представник консервативного напрямку в українській політичній думці, автор робіт з історії й теорії міжнародних відносин, дипломатії. Головні роботи: «Більшовизм і сучасне завдання українського заходу» (1925), «Україна й Польща» (1933).

ЛАЗЕРСФЕЛЬД (Lazarsfeld), Пол Фелікс (1901–1976) — американський вчений австрійського походження; дослідник ролі засобів масової комунікації у формуванні суспільної думки. З 1933 р. — у США. Учасник найбільших емпіричних досліджень, проведених у США з аналізу ролі засобів масових комунікацій у формуванні суспільної думки. Основні роботи: «Вибір народу» (1948), «Мова соціального дослідження» (разом з

М. Розенбергом, 1955), «Латентно-структурний аналіз» (1959).

ЛАКОСТ (Lacoste), Ів (1929) — французький політолог, географ і геополітик, засновник європейської школи «внутрішньої геополітики». Дослідник впливу інформаційних систем на розвиток геополітичних процесів. Автор поняття «геополітичне уявлення», що застосовується як інструмент аналізу політичних конфліктів. Проблемі регіональних конфліктів присвячена найбільш відома робота Лакоста — «Геополітика регіонів Франції» (1986). Серед інших робіт — «Географія країн, що розвиваються» (1965); «Географія необхідна для війни» (1976); Геополітичний словник (1993).

ЛАССУЕЛЛ (Lasswell), Гарольд Дуайт (1902–1978) — американський політолог, соціолог, представник біхевіористського підходу. У своїх роботах розробляє проблеми функціонального підходу до політики, використовує методи соціальної психології, психоаналізу й психіатрії у вивченні політичної поведінки й пропаганди; виявляє роль масових комунікацій у поширенні й відтворенні символіки політичної влади, одним із перших досліджує проблему політичної комунікації, розробляє теорію політичних еліт. Головна робота — «Політика: хто одержує що, коли і як» (1936).

ЛЕЙПХАРТ (Lijphart), Аренд — американський політолог голландського походження, фахі-

вєць у галузі порівняльних політичних досліджень. Автор найбільш повної типології політичних режимів, заснованої на інституціональних ознаках. Основні роботи: «Демократія в багатоскладних суспільствах» (1977); «Демократії: типи мажоритарного й консенсусного правління у двадцяти одній країні» (1984) та ін.

ЛЕНІН (Ульянов), Володимир Ілліч (1870–1924) — засновник Радянської держави, голова Ради Народних Комісарів, теоретик і керівник міжнародного комуністичного руху, радикальний послідовник К. Маркса, керував Жовтневим повстанням у 1917 р. Вважаючи диктатуру пролетаріату єдиним засобом побудови соціалізму й комунізму, проводив політику «червоного терору», «військового комунізму», ініціатор ліквідації опозиційних партій, висилки з країни видних представників інтелігенції, масових репресій дворянства, духівництва та ін. Основні роботи: «Хто такі «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» (1894); «Що робити?» (1902), «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1916), «Держава і революція» (1917) та ін.

ЛЕОНАРД (Leonard), Марк — англійський політолог, фахівець в галузі міжнародних відносин і геополітики. Засновник і директор (1999–2005) Центру зовнішньої політики (Лондон). У статті «Розділений світ: боротьба за першість у 2020 році» (2005)

представив новий світовий порядок як багатополарний, побудований уздовж розподільчих ліній між демократіями й автократіями, а також між країнами, що прагнуть до рівноваги сили, і країнами, які у своїй діяльності спираються на міжнародні інститути й міжнародне право.

ЛИПА, Юрій Іванович (1900–1944) — український політолог, представник націоналістичного напрямку в політичній думці, публіцист, письменник, поет. У найбільш повному вигляді ідейно-політичні погляди Липи представлені в трилогії «Призначення України» (1938), «Чорноморська доктрина» (1940, 1942 і 1947) та «Розподіл Росії» (1941 і 1954). У цих роботах Липа виступає теоретиком сучасної української геополітики, автором оригінальної — «чорноморської» — доктрини.

ЛИПІНСКИЙ, В'ячеслав Казимирович (1882–1931) — український історик і політолог, представник консервативного напрямку в політичній думці, автор оригінальної концепції політичної еліти. З 1919 р. — в еміграції. Головна робота — «Листи до братів-хліборобів. Про ідею й організацію українського монархізму» (1922–1923).

ЛІПСЕТ (Lipset), Сеймур Маргін (1922–2006) — американський ліберальний соціолог-функціоналіст і політолог, президент Американської асоціації політичної науки (1979–1980). У центрі наукової творчості — дослідження

інтелектуальних еліт, їхньої ролі у функціонуванні влади, співвідношення пануючої та інтелектуальної еліт. Основні роботи — «Політична людина» (1960), «Клас, статус і влада в порівняльній перспективі» (1966).

ЛОКК (Locke), Джон (1632–1704) — англійський філософ-просвітник і політичний мислитель, прихильник концепції суспільного договору й природного права, засновник лібералізму. У роботі «Два трактати про державне правління» (1690) розглянув широкий комплекс проблем держави й громадянського суспільства, політичних свобод, законності, власності та ін.

МАКІАВЕЛЛІ (Machiavelli), Нікколо ді Бернардо (1469–1527) — італійський державний діяч, військовий теоретик, історик, теоретик політики, письменник, поет. З 1498 р. — секретар Другої канцелярії, Флорентійської республіки, пізніше — секретар Магістрату зі справ зовнішньої політики та оборони. Першим в історії наукової думки виділив політику в особливу, самостійну область практичної діяльності, відокремивши її від моралі та релігії. У своїй головній праці — трактаті «Государь» (1513) проголосив положення про те, що мета виправдує засоби, вжиті задля її досягнення, вважаючи при цьому справжньою метою государя «загальне благо», що припускає об'єднання Італії в сильну національну державу. В «Міркуваннях про першу декаду Тита Лівія» (1513–1517)

обґрунтував переваги республіканського правління. Автор терміну «державна». Серед інших політичних і історичних творів — трактат «Про військове мистецтво» (1521); «Історія Флоренції» (1532). Роботи Макіавеллі вплинули на розвиток європейської політичної філософії Нового часу.

МАКІВЕР (MacIver), Роберт Моррісон (1882–1970) — американський політолог і соціолог. У центрі наукових інтересів — природа влади, теорія демократії, співвідношення держави й громадянського суспільства. Основні роботи: «Начала соціальної науки» (1921); «Павутина уряду» (1947); «Трансформація влади» (1964); «Політика й суспільство» (1969); «Політологія й суспільство» (1969).

МАККІНДЕР (Mackinder), Хелфорд Джон (1861–1947) — англійський географ і історик, теоретик міжнародних відносин, один із основоположників геополітики. Доповідь Маккіндера «Географічна вісь історії», зроблена ним у Королівському географічному суспільстві в 1904 р., стала першою глобальною геополітичною моделлю розвитку світової системи. Основні роботи — «Демократичні ідеали й реальність» (1919), «Географічна завершеність земної кулі й знаходження світу» (1943).

МАННГЕЙМ (Mannheim), Карл (1893–1947) — німецький вчений, учень М. Вебера. З 1933 р. — у Великобританії. У центрі нау-

кової уваги — вивчення сутності ідеології й утопічної свідомості. Згідно з Маннгеймом, будь-яка ідеологія є відбиттям волі правлячої політичної еліти. Основні роботи: «Ідеологія й утопія» (1929), «Людина й суспільство в епоху перетворень» (1935), «Діагноз нашого часу: нариси воєнного часу, написані соціологом» (1943).

МАРКС (*Marx*), Карл (1818–1883) — німецький економіст, філософ, засновник діалектико-матеріалістичної філософії, представник конфліктологічного напрямку в науковій думці, засновник марксизму, автор фундаментальної праці «Капітал» (1867–1894). Автор концепції суспільно-економічних формацій. Організатор і вождь Першого Інтернаціоналу. Основні роботи: «Економічно-філософські рукописи» (1844); «Німецька ідеологія» (разом з Ф. Енгельсом, 1845–46); «Убогість філософії» (1847); «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» (1852); «Громадянська війна у Франції» (1871); «Критика Готської програми» (1875).

МАРКУЗЕ (*Marcuse*), Герберт (1898–1979) — видатний німецько-американський філософ, соціолог і культуролог, один із представників критичної теорії, що заклала теоретичну основу студентського руху 60-х рр. та руху «нових лівих». Учень Хайдеггера. З 1934 р. — у США. Автор термінів «одномірне суспільство» (під яким розуміється сучасне суспільство споживання) і

«одномірна людина» (сформована ЗМІ, рекламою й модою). Основні роботи: «Розум і революція» (1941); «Ерос і цивілізація. Філософське дослідження вчення Фрейда» (1955), «Одномірна людина: дослідження з ідеології розвиненого індустріального суспільства» (1964), «Культура й суспільство» (1964); «Есе про звільнення» (1969); «Контр-революція й бунт» (1972).

МЕДСОН (*Madison*), Джеймс (1751–1836) — американський політичний філософ і державний діяч, четвертий Президент США. Один із авторів Конституції США та Білля про права. Автор так званої «системи стримувань і противаг», що доповнює принцип розподілу влади. Один із засновників Демократичної республіканської партії США.

МЕДОУЗ (*Meadows*), Денніс (1942) — американський вчений, кібернетик, фахівець у галузі системної динаміки, член Римського клубу. У центрі досліджень — питання про характер динаміки світової економіки, вивчення факторів, здатних вплинути на навколишнє середовище, призвести світ до екологічної катастрофи. 1972 р. в знаменитій доповіді Римському клубу «Межі росту» (співавтори Д. Медоуз, Й. Рандерс) окреслив жахливу картину майбутнього земної цивілізації. У 1992 р. Медоуз публікує роботу «За межами росту: глобальна катастрофа або стабільне майбутнє?», в якій представляє реальні механізми,

що дозволять людству уникнути екологічної катастрофи.

МЕРРІАМ (Merriam), Чарльз Едвард (1874–1953) — американський вчений, один із засновників сучасної політичної науки, засновник «чиказької школи» політичних досліджень. У своїх роботах розвинув біхевіористський підхід до вивчення політичних явищ, зробив великий внесок у вивчення феномену політичної влади й теорії демократії, дослідження партійної системи й політичного лідерства. Основні роботи — «Американська партійна система» (1922, разом з Г. Госнеллом); «Нові аспекти політики» (1925); «Політична влада: її структура й сфера дії» (1934); «Що таке демократія?» (1941).

МЕРТОН (Merton), Роберт Кінг (1910–2003) — американський соціолог, учень П. Сорокіна й Т. Парсонса. Основні напрямки досліджень — розробка теорії бюрократії, аномії, масової комунікації. Основні роботи: «Соціальна теорія й соціальна структура» (1949), «Соціологія науки» (1973); «Методи дослідження соціальної структури» (1975).

МЕХЕН (Mahan), Альфред Тайер (1840–1914) — американський адмірал, військовий історик і стратег, класик геополітики. Автор вчення про антагонізм морських і сухопутних держав та про світове панування морських держав, що може бути забезпечене шляхом контролю над опорними пунктами навколо

євразійського континенту. Роботи Мехена відіграли значну роль у формуванні політичної доктрини Т. Рузвельта. Основні роботи: «Вплив морської сили на історію, 1660–1783» (1890); «Вплив морської сили на Французьку революцію й імперію, 1793–1812» (1892).

МІЛЛС (Mills), Чарльз Райт (1916–1962) — американський соціолог, критик антидемократичних тенденцій у внутрішній і зовнішній політиці США, представник ліволіберальної течії в теорії політичної еліти. Основні роботи — «Пануюча еліта» (1956); «Причини третьої світової війни» (1958); «Соціологічне уявлення» (1959).

МІЛЛЬ (Mill), Джон Стюарт (1806–1873) — англійський філософ, економіст, державний діяч; ідеолог лібералізму. Основні роботи: «Основи політичної економії й деяких аспектів їх застосування в соціальній філософії» (1848); «Про свободу» (1859); «Роздуми про представницьке правління» (1861).

МІХЕЛЬС (Michels), Роберт (1886–1936) — італійський історик, економіст, соціолог і політолог німецького походження, один із засновників партології, класик теорії політичної еліти. У 1922 р. Міхельс схвально зустрічає прихід фашистів до влади, вступає до італійської фашистської національної партії, стає одним із її ідеологів. У своїй головній роботі — «Соціологія політичної партії в умовах сучасної демократії.

Дослідження олігархічних тенденцій групового життя» (1911) — формулює «залізний закон олігархії», згідно з яким управління суспільством так само, як і будь-якою організацією (партією, профспілкою), не може здійснюватися всіма членами, що призводить до виникнення ієрархії влади — виділення керівного апарата. Розподіл суспільства на керуючу меншість й керовану більшість, за Міхельсом, неминуче спричиняє олігархізацію суспільства і формування правлячої еліти.

МІХНОВСЬКИЙ, Микола Іванович (1873–1924) — український громадський і політичний діяч, публіцист, адвокат, один із засновників Революційної української партії, автор проекту української Конституції «Основний закон Самостійної України — Союзу народу українського». Робота — «Самостійна Україна» (1900), в якій обґрунтовувалася необхідність створення партії, що прагне до економічної й політичної самостійності України революційними способами, — стала програмною політичною декларацією РУП.

МОГИЛА, Петро (1596–1647) — український релігійний і культурний діяч, богослов і мислитель, засновник Києво-Могилянської колегії — першого вищого навчального закладу на землях східних і південних слов'ян, який відіграв провідну роль у розвитку освіти, науки й культури протягом двох сторіч. Ідеї й діяльність Могилы істотно вплинули на духовне об'єднан-

ня українського народу, створення єдиного культурного простору, ставши необхідною передумовою політичної консолідації нації, здійсненої Б. Хмельницьким. Серед основних робіт — «Номоканон» (1629), «Антологія, сіречь молитви» (1636), «Євангеліє учителное» (1637), «Требник» (1646) та ін.

МОНТЕСК'Є (*Montesquieu*), **Шарль Луї, Шарль де Секонда, барон де Ла Бред і де Монтеск'є** (1689–1755) — філософ, політичний мислитель і правознавець епохи французького Просвітництва, автор класичної теорії розподілу влади. Виступав одним із перших представників географічної теорії суспільного розвитку, вважаючи географічне середовище вирішальною причиною виникнення й існування різних форм державної влади та законодавства. У своїй головній роботі — «Про дух законів» (1748) — розробив принцип розподілу державної влади на три рівноправні й незалежні гілки — законодавчу, виконавчу й судову. Не визнаючи, на відміну від Дж. Локка, ідею про верховенство влади законодавчої, Монтеск'є доповнює принцип розподілу влади системою «стримувань і противаг», покликаною запобігти концентрації державної влади. Даний принцип був реалізований на практиці Дж. Медісоном у Конституції США.

МОР (*More*), **Томас** (1478–1535) — англійський юрист, державний діяч, письменник. У трактаті «Утопія» (1515–1516)

зобразив проект ідеального суспільного устрою на далекому острові Утопія (у дослівному перекладі — «місці, якого ніде немає»). Ідеали соціальної рівності й справедливості, зображені Мором, неодноразово були використані в соціалістичній і комуністичній літературі, давши початок новому жанру в художній, філософській і соціально-політичній літературі — соціальної утопії.

МОРГЕНТАУ (Morgenthau), Ганс Йоахим (1904–1982) — класик американської політичної науки в галузі міжнародних відносин, один із засновників школи «політичного реалізму». Як основний суб'єкт міжнародних відносин виділяв національну державу, що виражає свої інтереси в категоріях сили. Головна робота — «Політичні відносини між націями» (1948).

МОСКА (Mosca), Гаetano (1858–1941) — італійський вчений, юрист, один із засновників нової політичної науки. Разом із В. Парето вважається автором класичної теорії політичних еліт. Основні роботи: «Теорія урядів і парламентський уряд» (1884); «Основи політичної науки» (1896, 1923); «Правлячий клас» (1896).

НЕЙСБИТ (Neisbitt), Джон — американський вчений, соціолог, футуролог, помічник секретаря з питань утворення при Дж. Ф. Кеннеді, спеціальний радник Л. Джонсона. У своїй головній роботі — «Мегатренди» (1982) — використовує метод

контент-аналізу, здійснив дослідження основних напрямків соціальних змін, які визначають вигляд і суть нового суспільства при переході від постіндустріальної до інформаційної стадії його розвитку наприкінці ХХ в. Серед інших відомих робіт — «Мегатренди 2000» (1990), «Висока технологія, глибока гуманність» (1999).

НІСБЕТ (Nisbet), Роберт Олександр (1913–1996) — американський філософ і соціолог неоконсервативної орієнтації. У роботах «Сутінки авторитету» (1975) та «Ідея прогресу» (1979) аналізує «тупики прогресу», що проявляються в падінні ролі авторитету соціальних інститутів і державної влади, моральній деградації особистості, інфляції основних людських цінностей. Відповідно до ідей неоконсервативної ідеології шляхи виходу із кризи вбачаються у відродженні й зміцненні традиційних цінностей, ослабленні центральної державної влади й посиленні особистої свободи, розширенні прав місцевих громад і вільних асоціацій.

НІЦШЕ (Nietzsche), Фрідріх (1844–1900) — німецький філософ, представник ірраціоналізму, засновник філософії життя. Закликав переглянути обивательське уявлення про християнську релігію, сформулював ідею «надлюдини», створивши індивідуалістичний культ сильної особистості, головним мотивом поведінки якої є воля до влади. Основні роботи: «Людське, занадто людське» (1878); «Ранкова

зоря» (1881); «Весела наука» (1882); «Так говорив Заратустра» (1883–1884); «По ту сторону добра й зла» (1886), «Антихристиянин» (1888).

НОВГОРОДЦЕВ, Павло Іванович (1866–1924) — російський філософ, правознавець, соціолог, представник ліберальної теорії в політичній думці. З 1921 р. — в еміграції. Розробляв концепцію правової держави, автор «філософії легального деспотизму», суть котрої полягала в ідеї зв'язаності держави правом, що розуміється як втілення моральності. Основні роботи: «Криза сучасної правосвідомості» (1909), «Про суспільний ідеал» (1917).

ОРИХОВСЬКИЙ-РОКСОЛАН, Станіслав (1513–1566) — видатний мислитель-гуманіст епохи Відродження, публіцист, оратор, поет. Спираючись на досягнення античної думки, одним із перших в Європі почав розробку ідеї природного права. Обґрунтував необхідність розподілу влади, зробив спробу відокремити політичну науку від теології, запропонував ідею православної й католицької уній. Головні роботи — «Про турецьку загрозу» (1543, 1544), «Наставляння польському королю Сигізмунду Августу» (1543, 1548), «Літопис», «Промова на похоронах Сигізмунда I» (1548) та ін.

ОРТЕГА-І-ГАСЕТ (*Ortega-y-Gasset*), Хоце (1883–1955) — іспанський філософ, публіцист, представник екзистенціалізму, один із авторів концепції «масо-

вого суспільства». У центрі досліджень — розвиток суспільства й роль людини в історії. Виникнення в ХХ ст. фашизму й комунізму пов'язував з появою «масового суспільства». Вплинув на розвиток ціннісної теорії еліт. Основні роботи: «Дегуманізація мистецтва» (1925), «Повстання мас» (1933).

ОРЛИК, Пилип Степанович (1672–1742) — державний і політичний діяч, мислитель, поет, публіцист. З 1706 р. — генеральний писар Війська Запорізького, у 1710 р. обирається козацькою радою в м. Бендери гетьманом. Розроблені Орликом «Пакти й конституції законів і вільностей Війська Запорізького» (1710 р.) після їх прийняття діяли кілька років на території Правобережної України (до 1714 р.).

ОРУЕЛЛ (*Orwell*), Джордж /Блер, Ерік/ (1903–1950) — англійський письменник, один із класиків антиутопії, автор анти-тоталітарної сатири. Найбільш відомі книги — «Звіроферма» (1945) і «1984» (1949). Художні символи, створені Оруеллом для зображення майбутнього тоталітарного суспільства: Ангсоц, Старший Брат, Новомова та ін. — стали провідними поняттями політичного мислення в другій половині ХХ ст.

ОСТРОГОРСЬКИЙ, Мойсей Якович (1854–1919) — американський вчений російського походження, юрист і соціолог. Автор низки навчальних видань, серед яких: «Хронологія російської

історії» (1872), «Хронологія загальної й російської історії» (1873), «Коротка хронологія загальної й російської історії» (1873) та ін. Разом із Дж. Брайсом і Р. Міхельсом вважається одним із засновників партології. Головна робота — «Демократія й організація політичних партій» (1902).

ПАРЕТО (*Pareto*), Вільфредо (1848–1923) — італійський політолог, соціолог і економіст, один із засновників функціоналізму, автор класичної теорії політичної еліти, дослідник політичної ідеології. Неминучість розподілу суспільства на керованих і керуючих Парето пояснював нерівністю індивідуальних психологічних здібностей людей. Автор концепції «циркуляції еліт», відповідно до якої відновлення вищого прошарку суспільства є головною рушійною силою суспільного розвитку. Основні праці: «Курс політичної економії» (1896–1897); «Соціалістичні системи» (1902); «Трактат із загальної соціології» (1916).

ПАРСОНС, Толкотт (1902–1979) — американський вчений, один із засновників сучасної соціології й соціальної антропології, автор структурно-функціонального методу та теорії соціальної дії. Основні роботи: «Структура соціальної дії» (1937), «Соціальна система» (1951), «Соціальна система та еволюція теорії дії» (1977).

ПЕЧЧЕЇ, Ауреліо (1908–1984) — італійський вчений і бізнесмен,

організатор Римського клубу (неурядової міжнародної організації, створеної в 1968 р. для дослідження глобальних проблем сучасності). Сформулював ряд ідей, щодо майбутнього сучасної цивілізації й місця в ній людини. Автор численних публікацій з глобальних проблем сучасності й способів їх вирішення. Головні роботи — «Перед безоднею» (1969); «Людські якості» (1977).

ПЛАТОН (*Platon*) (427–347 до н.е.) — один з найвидатніших філософів античності, учень Сократа й учитель Аристотеля, засновник Академії (388 р. до н.е.), автор 34 діалогів, серед яких: діалоги про політику, метафізику, етику — «Держава», «Політика», «Закони» та ін. Автор концепції ідеальної держави, що трактується як максимально можливе втілення світу ідей у земному суспільно-політичному житті — полісі. Роботи Платона суттєво вплинули на розвиток європейської філософської та політичної думки.

ПЛЕХАНОВ, Георгій Валентинович (1856–1918) — російський філософ, ідеолог і вождь соціал-демократичного руху, засновник марксизму в Росії. З початку 90-х рр. — один із лідерів 2-го Інтернаціоналу. Вхід до числа засновників РСДРП, газети «Іскра». Після 2-го з'їзду РСДРП стає лідером меншовицької фракції соціал-демократичної партії Росії. Автор фундаментальних робіт з філософії, соціології, політології, історії. Основні роботи:

«Соціалізм і політична боротьба» (1883); «Наші розбіжності» (1885); «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» (1895); «Нарис з історії матеріалізму» (1896), «До питання про роль особистості в історії» (1898) та ін.

ПОДОЛИНСЬКИЙ, Сергій Андрійович (1850–1891) — український мислитель, політичний діяч, представник революційно-демократичного напрямку в політичній думці. Робота «Ремесла й фабрики на Україні» (1880) стала першою спробою застосування вчення Маркса до конкретної історичної дійсності. Стаття «Труд людини та її ставлення до розподілу енергії» (1880), присвячена пошуку природничо-наукових підстав соціалізму, отримала схвальні відгуки Маркса і Енгельса й принесла Подолинському славу «найбільш «чистого» (за словами М. Грушевського) соціаліста своєї епохи». Ідеї Подолинського (так званій «закон Подолинського») про природничо-наукове обґрунтування трудових відносин були використані В. Вернадським у знаменитому вченні про ноосферу.

ПОППЕР (Popper), Карл Раймунд (1902–1994) — англійський філософ австрійського походження, соціолог і політолог, логік, автор концепції «відкритого суспільства». Автор низки праць, які завдали величезного впливу на більшість шкіл сучасного соціального знання. У роботах «Відкрите суспільство та його вороги» (1945) і «Убогість істо-

рицизму» (1944) Поппер піддав критиці історизм та утопічну соціальну інженерію, які, на думку вченого, призвели до виникнення тоталітаризму.

ПШЕВОРСЬКИЙ (Przeworski), Адам (1940) — американський політолог польського походження, учасник міжнародного проекту «Переходи від авторитаризму до демократії» (аналіз особливостей переходу від авторитаризму до демократії в Південній Європі й Латинській Америці), проведеного в Університеті Дж. Гопкінса (США). Основні роботи: «Капіталізм і соціал-демократія» (1985); «Демократія й ринок. Політичні й економічні реформи в Східній Європі та Латинській Америці» (1991).

РАЙХ (Reich), Вільгельм (1897–1957) — австрійсько-американський лікар і психолог, засновник фрейдомарксизму, автор ідеї «сексуальної революції». Наприкінці 20-х рр. XX ст. зробив спробу поєднати фрейдизм із марксизмом; висунув ідею сексуальної революції, виступав з вимогою скасування «р пресивної» моралі. В 1930–33 р. звертається до аналізу психології фашизму («Аналіз характеру», 1933; «Соціальна психологія фашизму», 1933); «Сексуальна революція» (1945). Ідеї Райха вплинули на розвиток філософії, психології та політології, стали основою ідеології «нових лівих».

РАМОНЕ (Ramonet), Ігнасіо (1943) — французький учений іспанського походження, семіолог,

політолог, публіцист. У роботі «Геополітика хаосу» світ після закінчення «холодної війни» оцінює як «великий хаос», в якому спостерігається боротьба двох тенденцій — об'єднання й розколу, глобалізації й націоналізму. Активний прихильник реформування ООН. Серед останніх робіт — «Мовчазна пропаганда» (2000).

РАССЕЛ (*Russell*), Бертран Артур Вільям (1872–1970) — англійський філософ, логік, математик, соціолог, суспільний діяч, лорд. Активний борець проти фашизму й більшовизму. Лауреат Нобелівської премії з літератури (1950). Основні роботи: «Політичні ідеали» (1918), «Практика й теорія більшовизму» (1920), «Перспективи індустріальної цивілізації» (1923), «Свобода й організація» (1934), «Влада» (1938), «Влада й особистість» (1949); «Здоровий глузд і ядерна війна» (1960), «Перемога без зброї» (1963) та ін.

РАТЦЕЛЬ (*Ratzel*), Фрідріх (1844–1904) — німецький географ і етнограф, засновник «політичної географії». У своїх роботах досліджував закономірності впливу природних умов на розвиток народів та їх культур у різних географічних зонах. Термін Ратцеля «життєвий простір», використаний для пояснення політичного розвитку народів, став основним поняттям геополітики К. Хаусхофера. Основні роботи: «Народознавство» (1885–88), «Антропологія» (1882–91), «Полі-

тична географія» (1877) та «Земля й життя» (1901–02).

РОККАН (*Rokkan*), Стейн (1921–1979) — норвезький соціолог і політолог-компаративіст, один із засновників і перший голова Європейського консорціуму політичних досліджень (1970–1976), президент Міжнародної асоціації політичної науки (IPSA) в 1970–1973 рр. У центрі наукових інтересів — дослідження у сфері формування політичних партій і націй-держав Європи. Піонер у використанні комп'ютерних технологій у соціальних науках, один із засновників сучасних інформаційних і статистичних служб, дослідник електоральної поведінки.

РОСТОУ (*Rostow*), Уолт Уїтмен (1916–2003) — американський економіст, соціолог, історик і політичний діяч, автор теорії «стадій економічного росту», відповідно до якої еволюція суспільства визначається рівнем розвитку техніки, один із родоначальників транзитології (аналізу й моделювання переходів від диктатури до демократії). У 1961–1966 рр. — радник президента Дж. Кеннеді, у 1966–1969 рр. — помічник президента Л. Джонсона з питань національної безпеки. Основні роботи: «Динаміка радянського суспільства» (1953); «Стадії економічного росту» (1960), «Політика й стадії росту» (1971); «Нариси про половину сторіччя: ідеї, політика й дії» (1988); «Історія, політика й економічна теорія» (1989).

РУДНИЦКИЙ, Степан Львович (1877–1937) — український географ, картограф, політичний мислитель, представник націонал-демократичного напрямку в українській політичній думці, академік АН УРСР. У 1934 р. — репресований, реабілітований по смертно. Основоположник української політичної географії. Завдяки роботам Рудницького Україна вперше була представлена в картографічних роботах як цілісна географічна одиниця. Оригінальна концепція вченого знайшла своє відбиття в роботах «Україна з політико-географічних позицій» (1916); «Україна й наддержави» (1920); «Українська справа з позицій політичної географії» (1923); «До основ українського націоналізму» (1923); «Завдання географічної науки на українських землях» (1927).

РУССО (Rousseau), Жан Жак (1712–1778) — французький мислитель, представник французького Просвітництва, прихильник теорії природного права. Теоретик концепції «суспільного договору», відповідно до якої виникнення суспільства трактується як акт передачі індивідом своїх прав політичному організму. Філолофсько-політична доктрина Руссо стала одним із основних ідейних джерел Великої французької революції. Основні роботи: «Роздуми про походження й підстави нерівності між людьми» (1755); «Про суспільний договір» (1762) та ін.

САРТОРІ (Sartori), Джованні (1924) — італійський політолог,

один із лідерів «флорентійської школи» політичних досліджень, фахівець із теоретичних проблем політології, автор низки порівняльних досліджень політичних систем, політичних інститутів, політичної поведінки в демократичних країнах. Головна робота — «Переглядаючи теорію демократії» (1987).

СОКРАТ (469–399 до н.е.) — античний філософ, вчитель Платона. З ім'ям Сократа пов'язане зародження інтересу до етико-політичних тем, головна з яких — виховання добродесної людини й громадянина. Вчення Сократа було усним; весь вільний час він проводив у бесідах, про зміст яких відомо в основному завдяки учням Сократа — Ксенофонтіві й Платонові. Сократу належить ідея протиставлення правильних і неправильних форм державного правління, що стала традиційною в роботах політичних мислителів античності, середньовіччя й Нового часу.

СОРЕЛЬ (Sorel), Жорж (1847–1922) — французький філософ, теоретик анархо-синдикалізму, автор низки робіт з політичних і економічних проблем, історії, етики, філософії науки. У роботах Сореля вперше з'являється термін «еліта», що застосовується вченим не тільки для характеристики вищих показників, якостей або функцій, але й для позначення найціннішої, найкращої групи людей, яка управляє суспільством. Розуміючи насильство як рушійну силу історії; соціалістичну революцію вчений

розглядав як ірраціональний порив народу. Ідеї Сореля суттєво вплинули на ідеологів лівих і правих екстремістських груп.

СОРОКІН, Пiтирим Олександрович (1889–1968) — російський і американський вчений, класик соціологічної думки ХХ ст., автор теорії соціальної мобільності й соціальної стратифікації. Основні роботи: «Система соціології» (1920), «Соціологія революцій» (1925), «Соціальна мобільність» (1927), «Криза нашого часу» (1941); «Влада й моральність» (1959); «Сучасні соціологічні теорії» (1966).

СПАЙКМЕН, Ніколас (1893–1943) — американський геополітик голландського походження. Вважав географічне положення держав найважливішим фактором, що визначає зовнішню політику. Міжнародна безпека, за Спайкменом, повинна будуватися на географічних даних, згідно з якими Європа може бути організована у формі регіональної Ліги Націй, до якої приєднуються США. Основні ідеї Спайкмена знайшли відображення у створенні НАТО й ОБСЄ. Основні роботи: «Американська стратегія у світовій політиці. Сполучені Штати й баланс сили» (1942) та «Географія світу» (1944).

СПЕНСЕР (Spencer), Герберт (1820–1903) — видатний англійський учений, один із засновників соціології, її органістичного напрямку, ідеолог лібералізму, критик соціалістичної ідеології. Автор терміна «соціальний ін-

ститут». Ліберальний органіцизм Спенсера був спрямований на теоретичне поєднання «номіналістського» підходу, індивідуалізму, політичних і економічних цінностей класичного лібералізму із соціологічним «реалізмом». Головна робота — «Система синтетичної філософії» (1862–1896).

СТАРСОЛЬСКИЙ, Володимир (1878–1942) — український політичний мислитель, правознавець, соціолог, представник націонал-демократичного напрямку в українській політичній думці. Арештований і засуджений радянською владою. Основні роботи: «Теорія нації» (1922), «Держава й політичне право» (1924), «До питання про форму держави» (1925).

ТОЙНБІ (Toynbee), Арнольд Джозеф (1889–1975) — англійський філософ, історик, економіст і соціолог, дослідник загальної історії розвитку культури, один з авторів циклічної концепції розвитку культури. У своїй головній роботі — «Осягнення історії» (1934–1955) — Тойнбі спростовує тезу про існування єдиної цивілізації (єдиної історії людства), виділяючи шість основних типів культур-цивілізацій, кожна з яких проходить у своєму розвитку такі стадії, як виникнення, ріст, надлам, розпад і загибель. Серед інших робіт: «Нації й війна» (1915); «Нова Європа» (1915); «Війна й цивілізація» (1955); «Сьогоднішній день Західної цивілізації» (1962).

ТОКВІЛЬ (Tocqueville), Алексіс Шарль-Анрі-Моріс Клерель де (1805–1859) – французький вчений, історик, політичний діяч, один із найвидатніших теоретиків демократичного суспільства. Найважливіші роботи, присвячені питанням демократії в Америці й у Франції, – «Демократія в Америці» (1835-1840), «Старий порядок і революція» (1856). На основі аналізу Великої французької революції Токвіль сформулював «золотий закон» політичного розвитку («найшвидший шлях до свободи веде до найгіршої форми рабства»), відповідно до якого ідеї свободи несумісні з тенденціями до соціальної рівності й нівелювання індивідуальних розходжень.

ТОМАШІВСЬКИЙ, Стефан (1875–1930) – український політичний мислитель, представник консервативного напрямку в українській політичній думці. Головні роботи: «Під колесами історії» (1925), «Про історію, героїв і політику» (1929).

ТОФФЛЕР (Toffler), Елвін (1928) – американський соціолог, футуролог, один із авторів теорії «постіндустріального суспільства». Автор концепції «Третьої хвилі», яка містить в собі основи для розуміння глобальних змін, що відбуваються в сучасному світі і пов'язані з трансформацією владних відносин. Основні роботи: «Футурошок» (1970), «Екоспазм» (1975); «Третя хвиля» (1980); «Передумови й прогнози» (1984); «Ме-

таморфози влади. Знання, багатство й насильство на порозі ХХІ століття» (1990), «Війна й антивійна» (1993).

ТУРЕН (Touraine), Ален Луї Жюль Франсуа (1925) – французький соціолог, директор паризького Центру теоретичної й прикладної соціології, один із засновників концепції «постіндустріального суспільства». У центрі наукових досліджень – процеси модернізації політичних систем, механізм взаємодії людини й суспільства, соціальна структура й соціальні конфлікти. Основні роботи: «Соціологія дії» (1965); «Постіндустріальне суспільство» (1969); «Невидиме суспільство» (1976); «Критика модерніти» (1992); «Що таке демократія?» (1994); «Чи здатні ми жити разом? Рівні й різні» (1997).

УОЛЛАС (Wallas), Грехем (1858–1932) – англійський педагог, політик і політолог. У центрі наукових інтересів – вивчення політичної поведінки, дослідження проблем індустріального суспільства. У своїх роботах досліджував зростаючу взаємозалежність народів, що призводить до кардинальних змін у соціальній системі. Основні роботи: «Людська особистість у політиці» (1908); «Велике суспільство» (1914).

УОЛТС (Waltz), Кеннет (1924) – американський політолог, творець школи неореалізму, у 1987–1988 р. – президент Американської асоціації політичної науки (APSA). У своїй головній роботі

«Теорія міжнародної політики» (1979) Уолтс виділив три основні рівні (або «образи») вивчення міжнародної політики: рівень індивідів, внутрішньої політики й міжнародної системи. У теорії неореалізму Уолтса держави залишаються вихідними одиницями наукового аналізу, разом із тим вони розглядаються не тільки самі по собі, але й з врахуванням утворених ними структур (у тому числі союзів, міжурядових організацій та ін.).

ФАРАБІ (Аль-Фарабі), Абу Наср Мухаммад Ібн Мухаммед Ібн Тархан Ібн Узлаг аль-фарабі ат-Туркі. (870–950) — найвидатніший представник східного аристотелізму, який мав титул «Другий вчитель» (після Аристотеля). Розвивав ідеї Платона та Аристотеля про ідеальну державу й суспільство. Вплинув на розвиток арабо-мусульманської суспільно-політичної думки. Основні твори: «Семи мудрості», «Трактат про погляди жителів добродесного міста», «Трактат про класифікацію наук», «Громадянська політика» та ін.

ФОМА АКВІНСЬКИЙ (Thomas Aquinas) (1225–1274) — середньовічний теолог і філософ. У роботі «Про правління володарів» зробив спробу об'єднати ідеї Аристотеля та християнські догмати в новій доктрині держави. У 1323 р. прилічений до лику святих. Основні роботи: «Філософська сума (про істинність католицької віри проти язичників)» (1261–1264) та «Сума теології» (1265–1273).

ФОРРЕСТЕР (Forrester), Джей Райт (1918) — американський інженер-електронщик, експерт із менеджменту. Засновник системної динаміки та математичного моделювання глобального розвитку. 1968 р. запропонував «Римському Клубу» комп'ютерну розробку «Світ-1», за допомогою якої була прийнята екологічна концепція розвитку людства. Основні роботи: «Індустріальна динаміка» (1961); «Принципи системи» (1968); «Світова динаміка» (1971) та ін.

ФРАНКО, Іван Якович (1856–1916) — український письменник, публіцист і суспільно-політичний діяч. Відстоював ідеї незалежності України, формування національної свідомості української нації. Соціал-демократичні ідеї Франко викладені в статтях «На кого працюємо?», «Хто винуватий?» та ін. Головна робота — поема «Мойсей» (1905).

ФРОММ (Fromm), Еріх (1900–1980) — німецько-американський психолог, соціальний філософ, соціолог, антрополог і культуролог, засновник неофрейдизму. З 1933 р. — у США. Пов'язуючи психоаналіз із соціальною історією, звертав увагу на конкретні форми культури, що завдають визначальний вплив на формування типів соціального характеру. Основні роботи: «Втеча від свободи» (1941), «Психоаналіз і релігія» (1950); «Мистецтво кохання» (1956), «Революція надії» (1964); «Душа людини» (1964), «Мати або бути?» (1976), «Ана-

томія людської деструктивності» (1973).

ФУКО (Foucault), Мішель Поль (1926–1984) — французький філософ, соціолог, політолог, історик культури та науки, один із найяскравіших представників постструктуралізму та постмодернізму. У роботах «Нагляд і покарання» (1975) і «Воля до знань» (1976) застосував власний культурологічний підхід до аналізу політичної влади.

ФУКУЯМА (Fukuyama), Френсіс (1952) — американський політолог, футуролог, автор концепції «кінця історії». У роботі «Кінець історії і остання людина» (1992) стверджував, що поширення західних (демократичних) цінностей, ліберальних принципів економіки та світовий рух до політичної свободи призводять до формування ліберальної демократії, яка представляє собою «кінцевий пункт ідеологічної революції людства». Серед інших робіт: «Великий крах. Людська природа й відтворення соціального порядку» (1999), «Наше постлюдське майбутнє. Наслідки біотехнологічної революції» (2002); «Сильна держава: управління й світовий порядок у XXI столітті» (2004).

ХАБЕРМАС (Habermas), Юрген (1929) — німецький філософ, соціолог, послідовник франкфуртської школи, автор «критичної теорії суспільства», один із найвизначніших представників неомарксизму, ідеолог «нових лі-

вих». Основні роботи: «Техніка та наука як ідеологія» (1968); «Теорія суспільства або соціальна технологія» (разом з Н. Луманом, 1971); «Теорія суспільства або соціальні технології?» (1973); «Проблеми легітимації в умовах пізнього капіталізму» (1973); «Мораль і комунікація» (1986); «Фактичність і значимість» (1992).

ХАЙЄК (Hayek), Фрідріх Август фон (1899–1992) — австрійський економіст і політичний філософ, лауреат Нобелівської премії в галузі економіки (1974), прихильник концепції «вільного суспільства» і ліберальних принципів в економіці. У роботі «Дорога до рабства» (1944), що принесла Хайєку світову популярність, досліджуються два альтернативних способи організації соціального життя — ринковий порядок і централізоване державне планування, простежуються загальне коріння тоталітарних ідеологій — фашизму, нацизму й комунізму. Серед інших робіт — «Індивідуалізм та економічний порядок» (1948), «Конституція свободи» (1960), «Право, законодавство і свобода»; (1988); «Пагубна самовпевненість» (1988).

ХАНТІНГТОН (Huntington), Самюель Філіпс (1927) — провідний американський політолог, директор Інституту стратегічних досліджень Гарвардського університету, президент Американської асоціації політичних наук (1985–1987). На думку Хантінгтона, світовий порядок у XXI ст. буде визначатися взаємодією

різних культур-цивілізацій, границі яких проходять по ареалах поширення мов і певних стилів життя. Лінії «культурних розламів» між цивілізаціями, за Хантінгтоном, стають центральними лініями конфліктів у сучасному світі. Після подій 11 вересня 2001 р. концепція Хантінгтона про поліцивілізаційний світ стала офіційною доктриною зовнішньої політики США. Основні роботи: «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються» (1968); «Криза демократії» (1975); «Третя хвиля: Демократизація наприкінці ХХ століття» (1991), «Зіткнення цивілізацій» (1996), «Хто ми? Виклик американській національній ідентичності» (2004).

ХАУСХОФЕР (Haushofer), Карл (1869–1946) — німецький геополітик, автор теорії «життєвого простору». У роботі «Панідеї у геополітиці» (1931) обґрунтував сутність практичної геополітики як реалізації масштабних зовнішньополітичних концепцій — панідей. Після приходу до влади нацистів займає вищі пости в партійній ієрархії. У 1946 р. під загрозою Нюрнберзького трибуналу покінчив життя самогубством. Основні роботи: «Границі в їх географічному й політичному значенні» (1927); «Континентальний блок» (1940); «Геополітична динаміка меридіанів і паралелей» (1943).

ХВИЛЬОВИЙ (Фігільов), Микола Григорович (1893–1933) — український письменник і публіцист, представник націонал-кому-

ністичного напрямку української політичної думки. В атмосфері ідеологічного пресу й широкого наступу на українство покінчив життя самогубством. Головні здобутки: «Камо грядеши» (1925), «Думки проти течії» (1925), «Україна чи Малоросія?» (1926, опубліковане в 1990).

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ, Богдан /Зіновій/ Михайлович (1595–1657) — український політичний діяч і полководець польського походження, дипломат, гетьман Війська Запорізького, керівник національно-визвольного руху 1648–1654 рр., засновник української державної організації, що увійшла в історію під назвою Гетьманщини. 8 січня 1654 р. на Переяславській раді проголосив возз'єднання України з Росією.

ХОРКХАЙМЕР (Horkheimer), Макс (1895–1973) — німецький філософ і соціолог, засновник франкфуртської школи, директор Інституту соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні. З 1932 р. — у США. У центрі наукових інтересів — проблеми історичної й політичної антропології, «масова культура». Основні роботи: «Діалектика освіти: філософські фрагменти» (1969, з Т. Адорно); «Критична теорія» (1968).

ЦЕГЕЛЬСКИЙ, Лонгін (1875–1950) — український суспільний і політичний діяч, дипломат, публіцист, у 1919 р. — зам. міністра закордонних справ УНР. З 1920 р. — в еміграції (США).

Ідейний натхненник української соборної державності. Спираючись на дослідження українських істориків, обґрунтував самобутність і самостійність українського народу. Основні роботи: «Русь-Україна й Московія-Росія» (1901); «Самостійна Україна» (1915); спогади «Від легенди до правди» (1960).

ЦИЦЕРОН (Cicero), Марк Туллій (106–43 до н.е.) — римський оратор, державний діяч, філософ і політичний мислитель. Серед найбільш відомих робіт політичного характеру — «Оратор», «Республіка», «Про закони» та ін.

ЧЕЛЛЕН (Kjellén), Рудольф (1864–1922) — шведський політичний діяч, соціолог, автор терміна «геополітика». Один із перших представників реакційної геополітичної концепції, що визначала державу як географічний і біологічний організм, який прагне до розширення. Ідеолог шведського консерватизму, шовініст і мілітарист. У своїй роботі «Вступ до шведської географії» (1900) визначив геополітику як науку про державу — географічний організм, втілений у просторі. Обґрунтовував необхідність органічного поєднання п'яти взаємозалежних елементів політики: економополітики, демополітики, соціополітики, кратнополітики й геополітики. Серед інших робіт — «Великі держави» (1910); «Держава як форма життя» (1916); «Політичні проблеми світової війни» (1915); «Великі держави й світова криза» (1920).

ЧІЧЕРІН, Борис Миколайович (1828–1904) — російський юрист, філософ, історик, один із засновників «державної школи», ідеолог лібералізму та критик марксизму. Роботи «Конституційне питання в Росії» (1878) і «Завдання нового царювання» (1881) відіграли визначальну роль у розвитку російського лібералізму. Серед інших найважливіших робіт — «Про народне представництво» (1866), «Філософія права», (1900); «Історія політичних вчень» (1869–1902); «Питання філософії» (1904).

ШАПОВАЛ, Микита (1882–1932) — український суспільний і політичний діяч, соціолог, публіцист. У 1917 р. — член Центральної і Малої Рад, міністр уряду В. Винниченка. Співавтор ІV Універсалу. З 20-х рр. ХХ ст. — в еміграції. Засновник Українського Соціологічного Інституту, автор численних публіцистичних робіт, серед яких: «Революційний соціалізм на Україні» (1921); «Село й місто» (1926); «Стара й нова Україна» (1926); «Велика революція й українська визвольна програма» (1928) та ін.

ШЕВЧЕНКО, Тарас Григорович (1814–1861) — український народний поет і художник, суспільно-політичний мислитель ХІХ ст., представник народно-демократичного напрямку в українській політичній думці. Один із організаторів Кирило-Мефодіївського братства, за участь в якому засуджений і засланий у солдати. Творчість Шевченка та його соціально-політичні ідеї вплинули

на подальший розвиток української політичної думки. Основні роботи: збірник віршів «Кобзар» (1840); поеми «Катерина» (1839), «Гайдамаки» (1841), «Сон» (1844), «Неофіти» (1857), п'єса «Назар Стодоля» (1843) та ін.

ШЕЛУХІН, Сергій (1864–1938) — український політичний і громадський діяч, представник народно-демократичного напрямку в українській політичній думці, письменник. З 1921 р. — в еміграції. Автор низки статей з історії українського права. Найбільш відома робота — «Україна» (1936).

ШМІТТ, Карл (1888–1985) — німецький юрист і політолог консервативної орієнтації. У 30-ті рр. ХХ ст. — активний супротивник лібералізму, теоретик тотальної держави. Політика розглядалася Шміттом як боротьба індивідів і соціальних груп, заснована на розрізненні «друзів» і «ворогів». З 1933 р. — член НСДАП, автор низки статей, в яких теоретично обґрунтовуються принцип фюрерства, політичні й расові чистки в Третьюму Рейху, завойовницька політика Гітлера. Концепція К. Шмітта активно використовується сучасними консерваторами у ФРН.

ШМІТТЕР (Schmitter), Філіпп (1936) — американський політолог, творець теорії неокорпоративізму, дослідник моделей переходу до демократії й інституціональних аспектів сучасних політичних систем. Основні роботи: «Стадії виходу з автори-

тарного правління» (разом з Г. О'Доннелом, 1986); «Неокорпоративізм» (1992); «Як демократизувати Європейський Союз... і навіщо?» (2000).

ШПЕНГЛЕР (Spengler), Освальд (1880–1936) — німецький філософ, історик, культуролог, автор оригінальної концепції циклічного розвитку культури. У своїй головній роботі — «Запад Європи» (1918–1922) — Шпенглер вказує на неминучість майбутнього руйнування західної (європейської) цивілізації.

ШУМПЕТЕР (Schumpeter), Йозеф Алоїс (1883–1950) — американський економіст, соціолог, політолог ХХ ст., автор «елітарної теорії демократії», проти-поставленої класичній демократичній теорії. Основні роботи: «Теорія економічного розвитку» (1912), «Цикли ділової активності: теоретичний, історичний і статистичний аналіз капіталізму» (1939); «Капіталізм, соціалізм і демократія» (1942).

ЮНГ (Jung), Карл Густав (1875–1961) — швейцарський психіатр, психолог. У результаті досліджень дійшов висновку, що в психіці людини істотною роль відіграє не тільки індивідуальне, а також і колективне несвідоме, зміст якого представлений архетипами. Основні роботи: «Психологія несвідомого» (1916); «Психологічні типи» (1921); «Образи несвідомого» (1950); «Символіка духу» (1953); «Про джерела свідомості» (1954).

ЮНГЕР (Junger), Ернст (1895–1998) — німецький письменник, політолог, філософ, теоретик так званої «консервативної революції», автор терміна «тотальна мобілізація». Світові війни XX ст. інтерпретуються Юнгером як один із факторів загальноєвропейського «гігантського індустріального процесу», прояв «волі до влади». Основні роботи: «Сталеві грози» (1922), «Тотальна мобілізація» (1930) та ін.

ЯНГ (Young), Майкл, барон Янг Дартінгтон (1915–2002) — англійський політолог, соціолог, економіст, юрист, політичний діяч, автор концепції мерітократії. У головній роботі — «Становлення мерітократії» (разом із П. Вільмоттом, 1958) — сформулював основи концепції мерітократії, відповідно до якої в ході розвитку суспільства формується еліта знань, що поєднує найбільш талановитих, освічених представників суспільства.

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

АБОЛІЦІОНІЗМ (лат. *abolitio* — скасування, знищення) — 1) масовий політичний рух, що виник наприкінці XVIII — на початку XIX ст. у Західній Європі й Америці та був спрямований на скасування работоргівлі й звільнення рабів; 2) суспільний рух, спрямований на припинення чинності певного закону, скасування урядового рішення, усунення певної особи з керівної посади, державного поста.

АБСЕНТЕЇЗМ ПОЛІТИЧНИЙ (лат. *absentia* — відсутність) — ухилення виборців від участі в голосуванні на виборах. Абсентеїстський тип поведінки існує в будь-якому сучасному суспільстві, але, стаючи масовим явищем, становить суттєву загрозу легітимності політичної влади.

АБСОЛЮТИЗМ (лат. *absolutus* — безумовний) — необмежена монархія, форма державного правління, при якій політична влада повністю належить одній особі — монархові. Для абсолютної монархії є характерною максимальна централізація державної влади, що виключає наявність органів державної влади, незалежних від монарха. Розквіт абсолютизму в країнах Західної Європи припадає на XVII–XVIІІ ст. У сучасному світі абсолютизм зберігається в Бахреїні, Брунеї, Ватикані, Катарі, Кувейті, ОАЕ, Омані, Саудівській Аравії.

АВТОКРАТІЯ (гр. *autokrateia* — самовладдя) — єдиновладдя, система управління суспільством або державою, при якій одній особі належить необмежена верховна влада.

АВТОНОМІЯ (гр. *auto* — сам, і *nomos* — закон) — 1) обмежена самостійність у певній системі управління (автономія установ); 2) закріплена в законодавстві форма самоврядування територіальної одиниці держави, що виявляється в самостійному вирішенні питань місцевого значення. Видами національно-територіальної (етнотериторіальної) автономії є політична (державна) автономія, що має деякі зовнішні ознаки державності — парламент, уряд та ін., сфера компетенції яких визначається конституцією (Автономна Республіка Крим — в Україні, Гренландія — в Данії та ін.), і адміністративна (місцева) автономія — територіальна одиниця, що не має зовнішніх ознак державності, коло автономних прав якої визначається звичайними законами (Тібет — в Китаї, автономія в індійському штаті Асам та ін.).

АВТОРИТАРИЗМ (лат. *autoritas* — вплив, влада) — різновид недемократичного політичного режиму, заснованого на принципі централізації влади, при якому влада одноособового правителя (диктатора) або правлячої еліти не обмежується правом, представницькими органами влади і системою розподілу вла-

ди. На відміну від тоталітаризму, не передбачає існування єдиної, загальнообов'язкової ідеології, яка б регламентувала всі сфери життя суспільства. Відповідно до класифікації, запропонованої Є. Вятром, до основних форм авторитаризму відносяться військові режими, традиційні режими, теократичні режими, персоніфіковані режими, а також неавторитарні режими.

АВТОРИТЕТ (лат. *autoritas* — вплив, влада) — один із мотивів легітимного підкорення влади, визнання її тими, кому вона адресована. Авторитет передбачає наявність особливих якостей, якими підлеглі наділяють керівника та які детермінують їх покору без переконання або загрози покарання. Він ґрунтується на згоді й означає повагу до особи або інституту, довіру до них. Виділяють науковий (якість ученості), діловий (компетентність, навички, досвід), моральний (високі моральні якості), релігійний (святість), статусний (повага до посади) авторитет.

АГІТАЦІЯ (лат. *agitatio* — спонукання) — діяльність, пов'язана з поширенням (усно або за допомогою засобів масової комунікації) політичних ідей з метою впливу на суспільну свідомість, спонукання народних мас до активних політичних дій; один із розповсюджених засобів політичної боротьби.

АГРЕГАЦІЯ ІНТЕРЕСІВ (лат. *aggregatio* — нагромадження) —

функція політичної системи, що полягає в узгодженні, інтеграції політичними партіями різнорідних інтересів, вимог, висунутих до політичної системи індивідами та соціальними групами.

АГРЕСІЯ (лат. *aggressio* — напад) — незаконні, заборонені міжнародним правом насильницькі дії, спрямовані проти суверенітету й територіальної цілісності держави. Виділяють військову, економічну, психологічну та ідеологічну форми агресії. У 1974 р. 29 сесія Генеральної Асамблеї ООН затвердила визначення агресії як застосування збройної сили проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави або інша дія, несумісна з уставом ООН.

АКТИВНЕ ВИБОРЧЕ ПРАВО (лат. *activus* — діяльний) — різновид суб'єктивного виборчого права, гарантована державою можливість участі громадян у формуванні представницьких органів державної влади й місцевого самоврядування.

АЛЬЯНС (фр. *alliance* — союз) — об'єднання організацій, політичних партій або держав задля виконання певних цілей.

АНАРХІЗМ (гр. *anarchia* — безвладдя) — ідейно-теоретична й суспільно-політична теорія, в основу якої покладена ідея заперечення політичного примусу, прагнення до знищення державної влади й заміни політичної організації добровільною асоціацією

громадян. Це течія суспільно-політичної думки, що проголошує своєю метою звільнення особистості від усіх видів політичної, економічної та духовної влади, знищення держави як форми організації суспільства і сповідує повну, необмежену свободу особи. Як суспільно-політична течія виникла в Європі в середині XIX ст. Заперечуючи і парламентські форми боротьби, і збройні виступи, основними засобами досягнення своїх цілей анархісти визнають різноманітні форми політичного протесту — страйки, демонстрації, бойкоти та ін. До основних напрямків анархізму відносять індивідуалістичне (М. Штірнер), мютюелістське (П. Прудон), колективістське (М. Бакунін) і комуністичне (П. Кропоткін). Ідея вільного самоврядування, близька до соціалістичної, у сучасному світі розвивається в ідейних течіях неоанархізму та анархо-синдикалізму.

АНАРХІЯ (гр. *anarchia* — безвладдя) — 1) стан суспільства, що характеризується відсутністю державності; 2) стихійність, безладдя, беззаконня.

АНКЛАВ (фр. — *enclave*, від лат. *inclavo* — замикаю на ключ) — територія держави, оточена з усіх боків територією іншої держави (наприклад, Лесото — на території ПАР). Анклав, що має морську границю, називають напіванклавом (наприклад, Калінінградська область у Російській Федерації).

АНЕКСІЯ (лат. *annexio* — приєднання) — захоплення, примусове приєднання однією державою території іншої держави.

АНТИСЕМІТИЗМ (гр. *anti* — проти, і *Sem* — Сім, ім'я одного із синів Ноя) — одна з форм расизму, національної й релігійної нетерпимості, яка проявляється у ворожому ставленні до євреїв (від дискримінації до депортацій і геноциду). Антисемітизм був складовою частиною ідеології гітлерівського фашизму, що погубив понад 6 млн євреїв (у тому числі близько 3 млн — радянських) у роки Другої світової війни.

АНТИУТОПІЯ (гр. *anti* — проти, *u* — немає і *topos* — місце, тобто — місце, якого немає; за іншою версією, від *eu* — благо, і *topos* — місце, тобто — благословенна країна) — у художній літературі — проекція в майбутнє песимістичних уявлень про соціальний процес. Антиутопія заперечує будь-які спроби штучно сконструювати «справедливий суспільний лад», що наочно виявилось в сатиричних творах Дж. Свіфта, Вольтера, М. Салтикова-Щедрина, Г. Уеллса, Є. Зам'ятіна, О. Хакслі, Дж. Оруелла та ін., де майбутнє представлене як насильство над людською природою, зображується нічим не виправдана жорстокість, зневага до моралі, які приводять, так чи інакше, до тоталітаризму.

АНТИФАШИЗМ (гр. *anti* — проти, і італ. *fascismo*, від *fascio* — пучок, об'єднання) — ідей-

но-політичний рух, спрямований проти фашизму (неофашизму, неонацизму).

АПАРТЕЇД (афр. *apartheid* — роздільне проживання) — крайня форма расової дискримінації кольорового населення у ПАР (з 1948 р. до 1991 р.), що проявлялася в позбавленні політичних, соціально-економічних і культурних прав корінного африканського населення. З точки зору міжнародного права — злочин перед людством.

АПАТРИДИ (гр. *a* — заперечення й *patris* — батьківщина) — особи, які не мають громадянства (підданства).

АПОЛІТИЧНІСТЬ (гр. *a* — заперечення й *politike* — мистецтво управління державою) — байдуже ставлення до політики, самоізоляція, неучасть у політичному житті.

АПАРАТ ДЕРЖАВНИЙ (лат. *apparatus* — оснащення, устаткування) — система органів (установ, організацій), що реалізують функції державної влади. Апарат сучасної демократичної держави складається з органів законодавчої, виконавчої та судової влади, а також поста глави держави.

АРИСТОКРАТІЯ (греч. *aristos* — кращий і *kratos* — влада) — 1) вища, привілейована соціальна група, еліта крові; 2) форма організації державної влади, заснована на правлінні родової знаті. За Арістотелем —

одна з правильних форм правління, якій протистоїть олігархія.

АРТИКУЛЯЦІЯ ІНТЕРЕСІВ (лат. *articulo* — розчленовую) — функція політичної системи, що полягає у виявленні групами інтересів, громадськими організаціями й політичними партіями за допомогою засобів масової комунікації вимог індивідів і соціальних груп, спрямованих до політичної системи.

БЕЗПЕКА МІЖНАРОДНА — стан системи міжнародних відносин, що характеризується стабільністю світового співтовариства, заснованій на дотриманні принципів і норм міжнародного права. Основні принципи міжнародної безпеки в сучасному світі — партнерство й співробітництво, баланс сил і баланс інтересів, демократизація й демілітаризація, гуманізація партнерських відносин.

БЕЗПЕКА НАЦІОНАЛЬНА — сукупність внутрішніх і зовнішніх умов, які забезпечують стабільний політичний, соціально-економічний і духовно-культурний розвиток суспільства, незалежність, захист суверенітету й територіальної цілісності держави.

БІПАТРИДИ (гр. *bi* — дві й *patris* — батьківщина) — особи, які мають подвійне або множинне громадянство.

БЛОК ПОЛІТИЧНИЙ (англ. *block* — угода, союз) — об'єднання,

союз держав, політичних партій, громадських організацій, соціальних груп для досягнення певних політичних цілей.

БЛОКАДА (англ. *blockade*, від *block* — перешкода) — військова, економічна, політична ізоляція об'єкта (військового формування, міста, держави) з метою примуса до виконання певних вимог.

БУНТ — стихійне повстання, заколот; масові дії, як правило — відповідна реакція на певні дії державних органів влади.

БЮРОКРАТІЯ (фр. — *bureaucratie*, букв. — панування канцелярії, від фр. *bureau* — бюро, канцелярія й гр. *kratos* — влада) — 1) вищий прошарок чиновників апарату державної влади, який володіє певними функціями й привілеями; 2) ієрархічно організована система державного управління, здійснювана закритою групою чиновників, діяльність яких заснована на жорсткому розподілі функцій і повноважень, чіткому дотриманні встановлених правил і стандартів діяльності.

ВЕСТЕРНІЗАЦІЯ (англ. *western*, від *west* — захід) — різновид модернізації, що характеризується орієнтацією на американський (або західноєвропейський спосіб життя).

ВІЙНА — збройне зіткнення в ході вирішення конфліктів. Виділяють зовнішні (між державами), у тому числі світові (які охоп-

люють більшу частину країн світу), і внутрішні (громадянські) війни.

ВИБОРИ — волевиявлення народу з метою формування органів державної влади або місцевого самоврядування шляхом голосування. Виділяють прямі й непрямі, національні (загальнодержавні) і регіональні (місцеві), загальні й часткові, чергові й позачергові вибори.

ВЛАДА ВИКОНАВЧА — одна з трьох гілок державної влади, заснованої на принципі її розподілу. Здійснює розпорядчо-управлінські функції, організує внутрішню й зовнішню діяльність держави шляхом реалізації прийнятих законодавчою владою законів.

ВЛАДА ДЕРЖАВНА — форма політичної влади, що передбачає наявність певного територіального простору, на який поширюється державний суверенітет, спеціального апарату управління й примусу, монопольного права видавати закони, обов'язкові для всього населення країни.

ВЛАДА ЗАКОНОДАВЧА — одна з трьох гілок державної влади, заснованої на принципі її розподілу. Головною функцією законодавчої влади є розробка й прийняття законів.

ВЛАДА ПОЛІТИЧНА — можливість і здатність суб'єктів політики впливати на процес прийняття політичних рішень, їх реалізацію, а також на політич-

ну поведінку інших учасників політичних відносин. Функціонування політичної влади здійснюється на основі двох принципів: суверенності та легітимності.

ВЛАДА СУДОВА — одна з трьох гілок державної влади, заснованої на принципі її розподілу. Представляє собою сукупність державних органів і установ, що здійснюють правосуддя.

ВОЛОНТАРИЗМ (лат. *voluntas* — воля) — соціально-політична практика, що визначається залежністю від суб'єктивних бажань і довільних рішень здійснюючих її осіб.

ВОТУМ (лат. *votum* — бажання, воля) — політичне рішення, прийняте голосуванням. Виділяють вотум довіри (схвалення парламентом діяльності або законопроектів уряду), недовіри (несхвалення парламентом політичної лінії уряду, що, як правило, призводить до його відставки), а також виборчий вотум (рішення, прийняте більшістю голосів виборців).

ГЕНОЦИД (гр. *genos* — рід, і лат. *caedere* — вбиваю) — переслідування, фізичне знищення окремих соціальних груп за расовими, національними, етнічними або релігійними ознаками. У масових масштабах застосовувався під час Другої світової війни фашистською Німеччиною проти слов'янських народів, євреїв, циган та ін. Згідно з Законом України від 28.11.2006 р.

геноцидом українського народу визнаний Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. У міжнародному праві кваліфікується як злочин проти людства.

ГЕОПОЛІТИКА (гр. *ge* — земля, і *politike* — політика) — політологічна концепція, що виходить із визнання залежності політичних процесів від територіально-просторового розташування держав, вивчає вплив географічних факторів (просторового розташування країни, клімату, розміру території, кількості населення, наявності природних ресурсів та ін.) на стан і еволюцію економічної, політичної та соціальної систем суспільства. Виникнення й розвиток геополітичної концепції в середині ХІХ — на початку ХХ ст. пов'язують із роботами Ф. Ратцеля, Р. Челлена, К. Хаусхофера, Х. Дж. Маккіндера, Л. Гумільова та ін. Сучасні геополітичні теорії та школи представлені роботами таких учених, як Д. Мейніг, С. Коен, С. Хантінгтон, З. Бжезінський, Ф. Фукуяма, Ж. Тіріар.

ГЕРБ ДЕРЖАВНИЙ (польск. *herb*, від нім. *erbe* — спадщина) — елемент національно-державної символіки, знак, емблема держави, закріплена в її законодавстві.

ГЕРОНТОКРАТИЯ (гр. *geron* (*ntos*) — старий, і *kratos* — влада) — 1) перевага у правлячій еліті осіб похилого віку; 2) принцип управління, за яким політична влада належить старійшинам.

ГІМН ДЕРЖАВНИЙ (гр. *hymnos* — урочиста пісня) — елемент національно-державної символіки, закріплена законодавством урочиста пісня, що виконується на офіційних церемоніях внутрішньополітичного і міжнародного характеру.

ГЛАВА ДЕРЖАВИ — конституційний орган або вища посадова особа в системі державної влади, що представляє державу усередині країни та на міжнародній арені, символ державності, гарант суверенітету і територіальної цілісності. У різних країнах глава держави, відповідно до конституції, розглядається або як невід'ємна складова частина парламенту (Індія), або як глава виконавчої влади й одночасно глава держави (США, Марокко), або як особа, яка є тільки главою держави й не входить до жодної гілки влади (Німеччина, Італія). Виділяють одноособового (президента або монарха) або колегіального (діючий орган парламенту чи орган, що обирається) главу держави. Він може бути символом державності (монарх в Японії), владним арбітром стосовно інших інститутів держави (президент у Франції), одноособовим володарем (монархи Саудівської Аравії, Оману).

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ (лат. *globus* — куля) — процес посилення взаємозв'язку світу, що характеризується розширенням взаємовпливу різних країн і народів на основі сучасних інформаційних технологій. Глобалізація — про-

цес інтенсифікації економічних, фінансових, політичних, військових, культурних, ідеологічних зв'язків і залежностей між співтовариствами, що веде до уніфікації світу у всіх сферах. появи соціальних зв'язків, солідарності та ідентичності в наднаціональному масштабі.

ГЛОБАЛІСТИКА ПОЛІТИЧНА (лат. *globus* — куля) — напрям у політології, пов'язаний із дослідженням політичних аспектів загальнолюдських, планетарних проблем, їх зв'язку із системою міжнародних відносин, вивченням конкретних проявів глобальних проблем у різних регіонах світу.

ГОЛОСУВАННЯ — безпосередній акт волевиявлення громадян під час виборів або референдуму. Складається з ідентифікації виборця, одержання бюлетеня й власне голосування.

ГРОМАДЯНСТВО — постійний правовий зв'язок особистості з державою, що проявляється в їх взаємних правах і обов'язках. У монархічних державах поряд із терміном «громадянство» використовується термін «підданство».

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО — сукупність неполітичних (недержавних) відносин у суспільстві, тобто економічних, моральних, культурно-духовних, релігійних, національних; сфера реалізації інтересів вільних індивідів, асоціацій і організацій громадян, які добровільно

сформувалися й захищені законом від прямого втручання й довільної регламентації з боку органів державної влади. Громадянське суспільство виступає важливою підсистемою суспільства, що збігається із соціальною сферою громадського життя. Економічною основою громадянського суспільства виступає власність у всій розмаїтості її форм, насамперед, приватна, кооперативна, асоціативна, колективна та ін. Інститутами громадянського суспільства є: добровільні громадські організації й суспільні рухи, а також партії на перших етапах свого існування, поки вони не задіяні в механізми здійснення влади; незалежні засоби масової інформації; суспільна думка як соціальний інститут; вибори й референдуми, якщо вони допомагають формувати й виявляти суспільну думку та захищати групові інтереси; залежні від громадян елементи судової та правоохоронної системи (суд присяжних, народні міліцейські загони і т.п.).

ГРУПИ ІНТЕРЕСІВ — неурядові та непартійні суспільні об'єднання, які виражають інтереси певних соціальних груп у відносинах із політичними інститутами й організаціями, а також з іншими соціальними групами. На відміну від політичних партій, групи інтересів не мають на меті досягнення політичної влади й не беруть особистої участі в політичних кампаніях. Відповідно до класифікації Г. Алмонда і Дж. Пауелла,

виділяють первинні або базисні групи інтересів (стихийні, слабо організовані — демонстрації, мітинги, масові збори) і організовані групи інтересів (які мають свою організацію — клуби, профспілки, гуртки). Організовані групи інтересів для більш ефективної реалізації своїх інтересів створюють спеціальні структури — групи тиску (лобі).

ГРУПИ ТИСКУ (ЛОБІ) (англ. *lobby* — кулуари) — організовані групи (об'єднання, профспілки, корпорації та ін.), основним завданням яких є цілеспрямований вплив на органи державної влади, політичні партії й політичних лідерів з метою забезпечення власних інтересів. Дії, спрямовані на захист групового інтересу, передбачають стійкий контакт груп тиску із владними структурами, можливість нав'язування їм власних цілей і завдань.

ДЕВІЗ ДЕРЖАВИ (фр. *devise*) — один із елементів державної символіки, короткий вислів, що виражає провідну ідею, вищу цінність держави і суспільства.

ДЕІДЕОЛОГІЗАЦІЯ (лат. *de* — відсутність, скасування, і гр. *idea* — поняття й *logos* — вчення) — 1) усунення впливу ідеології на масову політичну свідомість і суспільні процеси; 2) соціально-політична концепція, що виникла в 50-ті роки ХХ ст., проголосивши «кінець ідеології», її виключення з життя суспільства. Основні представники даної теорії (Д. Белл, Р. Арон,

Т. Парсонс, С. Ліпсет та ін.) протиставляли ідеології, що створює реальне знання, науку, проголошуючи пріоритет загальнолюдських цінностей над позицією окремих соціальних груп.

ДЕКЛАРАЦІЯ (лат. *deklaro* — заявляю, сповіщаю) — 1) офіційне проголошення державою, політичною партією, міжнародними організаціями основних принципів діяльності, програмних позицій; 2) політико-правовий акт, що проголошує основні принципи, програмні положення внутрішньої та зовнішньої політики держави.

ДЕМОКРАТІЯ (досл. — народо-владдя, від гр. *demos* — народ, і *kratos* — влада) — 1) форма політичної організації суспільства, заснована на визнанні народу основним джерелом влади; 2) політичний режим, що характеризується політичним плюралізмом (існуванням легальної опозиції, різних ідеологічних течій, політичних партій), домінуванням закону в усіх сферах громадського життя, високим ступенем реалізації прав людини, виборністю органів влади та її регулярною змінюваністю, реалізацією принципу розподілу влади, наявністю розвинутого громадянського суспільства. До основних організаційно-правових форм демократії відносять представницьку демократію (діяльність виборних колегіальних органів і посадових осіб від імені виборців — громадян держави) та пряму демократію (безпосереднє волевиявлення — здійс-

нення громадянами державної влади шляхом участі у виборах і референдумах).

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ (гр. *demos* — народ і *kratos* — влада) — форма зміни (модернізації) політичної системи; політичний процес, що характеризується розширенням політичних прав і свобод громадян, політичним і ідеологічним плюралізмом, збільшенням форм участі населення у політичному житті, децентралізацією державної влади, реалізацією принципу розподілу влади, розбудовою громадянського суспільства.

ДЕМОКРАТИЧНОГО ЕЛІТИЗМУ ТЕОРІЯ (теорії елітарної демократії) (гр. *demos* — народ, *kratos* — влада, і фр. *elite* — краще, добірне) — сучасна теорія еліт, що виходить із прагнення об'єднати елітарну теорію та теорію демократії. Представники теорії демократичного елітизму (К. Мангейм, Т. Дай, С. Ліпсет, П. Бахрах, Г. Лассуел та ін.) розглядають елітарність як умову ефективного функціонування будь-якого суспільства, що ґрунтується на природному розподілі управлінської й виконавської праці й не суперечить принципам демократії. Еліта не панує, а здійснює керування масами за їх добровільної згоди. Демократичне рекрутування політичної еліти забезпечує її постійний зв'язок із суспільством.

ДЕНОНСАЦІЯ (фр. *denoncer* — розривати) — припинення дії міжнародного договору шляхом

повідомлення учасників про його розірвання в порядку й у строки, встановлені в договорі.

ДЕПОРТАЦІЯ (лат. *deportatio* — вивезення) — 1) примусове виселення іноземних громадян за межі держави; 2) вид політичних репресій, спосіб ведення воєнних дій, що полягає у висилці, примусовому переселенні особи або народу за межі держави або певного регіону. Широко застосовувалася в період масових репресій 40-х рр. ХХ ст. в СРСР по відношенню до деяких народів (татари, чеченці, інгуші, калмики та ін.).

ДЕПУТАТ (лат. *deputatus* — посланий) — особа, обрана до представницького органу державної влади або місцевого самоврядування, повноважний представник народу.

ДЕРЖАВА — центральний інститут політичної системи суспільства, створюваний для організації й забезпечення життєдіяльності населення на певній території за допомогою публічної влади, що має загальнообов'язковий характер. Держава — найважливіший соціально-політичний інститут суспільства, що здійснює політичну владу в процесі регулювання поведінки людей, їх об'єднань, взаємин між ними, охорону економічної та соціальної структури суспільства. Властивостями держави виступають універсальність (здатність управляти всіма суспільними процесами) і суверенність (поширення влади на всю

територію держави, а також незалежність і рівноправність у відносинах з іншими державами). Має низку виняткових прав: на використання насильства (примусу), на правове регулювання, на стягнення податків та ін. Основними формами держави є форма правління (монархія або республіка) і форма державного устрою (унітарна або федеративна). Виділяють також релігійні й світські держави.

ДЕРЖАВА ПРАВОВА — форма організації державної влади, що характеризується верховенством права, розподілом влади, юридичною рівністю (взаємовідповідальністю) громадянина й держави. Мета правової держави — забезпечити гарантії прав і свобод особистості в усіх сферах суспільного життя. Правова держава — невід'ємний елемент демократії. Теоретичне обґрунтування теорія правової держави отримала в роботах І. Канта, Р. фон Моля, К. Т. Велькера, а також Б. Чічеріна, П. Новгородцева, Б. Кістяківського.

ДЕРЖАВА СОЦІАЛЬНА — форма організації державної влади, для якої характерне прагнення до забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціального захисту, рівних можливостей для самореалізації шляхом здійснення активної соціальної політики, спрямованої на підвищення життєвого рівня населення, захист і реалізація прав і свобод громадян, створення сучасних систем охорони здоров'я, освіти

й соціального забезпечення, підтримки незаможних верств населення, запобігання соціальним конфліктам.

ДЕСПОТІЯ (гр. *despoteia* — необмежена влада) — 1) система реалізації політичної влади, що характеризується безконтрольністю влади, безправ'ям населення, жорстоким придушенням свободи особистості; 2) один із різновидів диктатури, що існувала в країнах Стародавнього Сходу — жорстко централізована бюрократична монархія з величезним апаратом управління, що характеризується обожнюванням монарха й чітким підпорядкуванням по вертикалі.

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ (лат. *de* — заперечення, і *centralis* — центральний) — делегування центральними органами державної влади певних повноважень на місцевий рівень.

ДИКТАТУРА (лат. *dictatura* — необмежена влада) — необмежена влада особи або соціальної групи в державі, що спирається на силу, відповідний політичний режим (особиста диктатура, диктатура пролетаріату та ін.). Диктатура як режим абсолютної влади однієї особи (диктатора) виникає в Стародавньому Римі в V–IV ст. до н.е. До історичних форм диктатури відносять тиранію (режим, заснований на прямому насильстві), яка одержала поширення в Стародавній Греції, олігархію (правління невеликої групи найбагатших, привілейованих людей), деспотизм

(влада, що спирається на общинні та релігійні традиції), який існував на Стародавньому Сході. У більш пізні періоди класифікацію диктаторських режимів поповнили теократичні держави (засновані на владі певної релігійної групи) та абсолютні монархії (які характеризуються концентрацією державної влади в руках глави держави).

ДИПЛОМАТІЯ (гр. *diploma* — складати) — один із основних способів реалізації зовнішньої політики держави, офіційна діяльність глав держав, урядів і спеціальних державних органів по здійсненню цілей і завдань держави, а також по захисту інтересів держави та громадян за кордоном.

ДИСКРИМІНАЦІЯ (лат. *discriminatio* — розподіл) — обмеження або позбавлення прав і свобод окремих осіб, соціальних груп або держав за політичними, расовими, релігійними та ін. ознаками. Формами дискримінації є сегрегація, депортація, геноцид та ін.

ДИСИДЕНТИ (лат. *dissidens* — той, хто не погоджується) — 1) особи, які перебувають у морально-політичній опозиції до влади, до ідей і цінностей, що домінують в політичній системі; 2) людина, яка не дотримується пануючого віросповідання; іновірець; 3) учасники руху проти тоталітарного режиму в колишніх соціалістичних країнах з кінця 50-х рр. XX ст., які

виступали проти переслідування інакомислення, протестували проти введення радянських військ у Чехословаччину (1968) і Афганістан (1979). У СРСР із 60-х рр. XX ст. дисидентами називали громадян, які відкрито протистояли діям влади, а також виступали за дотримання прав і свобод людини й громадянина (правозахисники). У середовищі інтелігенції дисидентство було спробою радикального виходу за межі існуючої ідеології, спробою прямої конфронтації з нею. Дисиденти заперечували саму ідею співробітництва з владою на будь-якій основі. У цій непримиренності була й сила їхньої моральної позиції, й логіка соціальної дії.

ЕГАЛІТАРИЗМ (фр. *egalite* — рівність) — різновид утопічного соціалізму, політична теорія, для якої характерне ствердження рівності як основного принципу організації суспільства. Прихильниками егалітаризму виступали Ж. Ж. Руссо, Г. Бабеф та ін.

ЕКСТРАДИЦІЯ (фр. *extradition*, від лат. *ex* — з, поза, і *traditio* — передача) — видача особи, що скоїла злочин, однією державою іншій з метою притягнення до кримінальної відповідальності. Екстрадиція відбувається тільки відповідно до міжнародних договорів про взаємну видачу.

ЕКСТРЕМІЗМ (лат. *extremus* — крайній) — схильність до крайніх поглядів; використання нелегальних форм політичної участі

(бунт, погроми, тероризм) для досягнення політичних цілей.

ЕЛЕКТОРАТ (виборчий корпус) (лат. *elector* — виборець) — 1) коло осіб, які мають право брати участь у виборах; 2) сукупність виборців, які підтримують певну політичну партію або кандидата.

ЕЛІТА ПОЛІТИЧНА (фр. *elite* — краще, добірне) — самостійна, нечисленна соціальна група, яка володіє особливими якостями, займає найвищу позицію в суспільстві й бере особисту участь у здійсненні рішень, пов'язаних із використанням політичної влади. Основні положення теорії політичної еліти сформульовані на початку XX ст. В. Парето, Г. Моска, Р. Міхельсом.

ЕМБАРГО (ісп. *embargo* — заборона) — політичний та економічний вплив на державу шляхом обмеження або повного припинення з нею торгово-економічних зв'язків. Є розповсюдженою формою політичного тиску на держави, що представляють загрозу для міжнародної безпеки.

ЕМІГРАЦІЯ (лат. *emigro* — виїжджаю) — виїзд громадян на постійне місце проживання в інші держави; тривале перебування громадян за межами держави.

ЕТАТИЗМ (фр. *etat* — держава) — активне втручання держави в економічне, політичне,

соціальне й духовне життя суспільства.

ЗАГАЛЬНЕ ВИБОРЧЕ ПРАВО — один із конституційних принципів виборчого права, надання активного виборчого права всім повнолітнім громадянам держави (за винятком недієздатних осіб) без будь-яких обмежень, а також пасивного виборчого права всім громадянам відповідно до встановлених виборчих цензів. Принцип загального виборчого права з'являється в конституційній практиці зі скасуванням у ХХ ст. в усіх країнах світу майнового цензу, а також зі скасуванням цензу статі (1971р.).

ЗАКОННІСТЬ — режим відповідності дій, поведінки фізичних і юридичних осіб встановленим у державі законам та іншим правовим актам, їх неухильне дотримання.

ЗАЛІЗНИЙ ЗАКОН ОЛІГАРХІЇ (гр. *oligos* — деякі, і *archia* — влада) — елітарна концепція, що виходить із неминучості розподілу суспільства на правлячу меншість (еліту) і пасивну більшість. Відповідно до даної концепції необхідність управління суспільством, яке, так само, як і будь-яка організація (партія, профспілка), не може здійснюватися всіма членами, призводить до виникнення ієрархії влади — виділення керівного апарата. Розподіл суспільства на керівну меншість і керовану більшість неминуче спричиняє його олігархізацію і формування правлячої еліти. Автором

«залізного закону олігархії» є німецький вчений Р. Міхельс.

ІДЕОЛОГІЯ (гр. *idea* — поняття й *logos* — навчання) — система політичних, правових, релігійних, філософських уявлень, поглядів та ідей, що відображають інтереси, світогляд, ідеали людей, соціальних груп, політичних партій, громадських організацій, суспільства в цілому. Ідеологія — духовне утворення, вона виходить за межі повсякденного емпіричного досвіду, але при цьому має й практичне значення: об'єднує людей, визначає їхню мотивацію. Використовуючи певну систему цінностей, ідеологія формує індивідуальну й масову свідомість, закріплює цілі й програми, що визначають характер і напрямки розвитку соціальних відносин. До перших класичних політичних ідеологій, що виникли у XVIII ст., відносять консерватизм і лібералізм, у XIX ст. з'являються соціалістичні ідеології (марксизм, соціал-демократія, утопічний соціалізм, анархізм та ін.). У ХХ ст. виникають національні ідеології — фашизм, націонал-соціалізм, а також комуністична ідеологія (марксизм-ленінізм). До сучасних політичних ідеологій відносять неоконсерватизм, неолібералізм, неомарксизм та ін. Видами релігійних ідеологій є християнсько-демократична ідеологія, ісламський фундаменталізм, ортодоксальний індуїзм, іудаїзм та ін.

ІММІГРАЦІЯ (лат. *immigrare* — вселятися) — в'їзд до країни на

постійне або тимчасове проживання громадян іншої держави.

ІМПЕРІЯ (лат. *imperium* — влада, панування) — 1) монархічна держава на чолі з імператором; 2) складна за формою устрою держава, що складається з метрополії (гр. *meter* — мати, і *polis* — місто) — центральної частини держави та колоній (лат. *colonia* — поселення) — підлеглих центральній владі держав (наприклад, Римська імперія, Британська імперія, Російська імперія).

ІМПІЧМЕНТ (англ. *impeachment* — обвинувачення) — передбачений законодавством особливий порядок притягнення до відповідальності за порушення закону вищих посадових осіб, відсторонення їх від влади до закінчення терміну повноважень.

ІНАВГУРАЦІЯ (лат. *inauguro* — присвячую) — урочиста церемонія вступу на посаду глави держави.

ІНІЦІАТИВА ЗАКОНОДАВЧА (фр. *initiative*, від лат. *initium* — початок) — перша стадія законодавчого процесу, офіційне внесення до парламенту законопроекту. Коло суб'єктів, які мають право законодавчої ініціативи, визначається законом.

ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИЙ (лат. *institutum* — установлення) — елемент політичної системи, що існує у вигляді організації, установ, об'єднань грома-

дян і виконує спеціальні функції в політичному житті суспільства. Основними характеристиками політичного інституту є чітка внутрішня структура (організація), визначене місце в політичній системі. До політичних інститутів відносять державу, політичні партії, суспільно-політичні організації, рухи та ін.

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО (лат. *informatio* — роз'яснення, викладення) — одна з теоретичних моделей, що використовується для описування якісно нового етапу суспільного розвитку, в який вступили розвинені країни з початком інформаційно-комп'ютерної революції. Технологічною підставою інформаційного суспільства виступають не індустріальні, а інформаційні й телекомунікаційні технології. Інформаційне суспільство — це суспільство, в якому інформація є головним економічним і політичним ресурсом, в якому існує розвинена інфраструктура, що забезпечує створення достатньої кількості інформаційних ресурсів, а основною формою власності є власність інтелектуальна.

ІСТЕБЛІШМЕНТ (англ. *establishment* — установлення) — правляча еліта, сукупність людей, які займають ключові позиції в політичній системі.

КАМПАНІЯ ВИБОРЧА (фр. *campagne* — похід) — сукупність встановлених законодавством виборчих процедур і дій, що забезпечують функціонування

виборчого процесу. До основних стадій виборчої кампанії відносять підготовку до виборів, висування (реєстрацію) кандидатів; агітаційну (передвиборну) кампанію; голосування та підрахунок голосів виборців.

КВОРУМ (лат. *quorum praesentia sufficit* — чий присутності достатньо) — встановлена парламентом найменша кількість учасників, достатня для початку роботи колективного органа (кворум для засідання) або прийняття на ньому правочинного рішення (кворум для голосування).

КВОТА ВИБОРЧА (лат. *quota* — частина, що виділяється на кожного) (виборчий метр) — мінімальна кількість голосів виборців, необхідна для одержання на виборах одного депутатського мандата. Застосовується при пропорційній виборчій системі.

КЛЕПТОКРАТІЯ (гр. *klepto* — краду, і *kratos* — влада) — термін, введений у політичну науку наприкінці 80-х рр. XX ст. для позначення частини апарата державної влади й лідерів авторитарно-тоталітарних режимів, які використовують своє положення для особистого збагачення шляхом розкрадання з державної скарбниці, привласнення частини доходів від торгівлі зброєю, наркотиками, експортно-імпорتنих операцій, збору данини з корумпованих чиновників, перерахування на свої рахунки валютної частини за-

кордонної допомоги й т.п. способами.

КОАЛІЦІЯ (лат. *coalitio* — союз) — 1) союз держав, політичних партій, суспільно-політичних організацій для досягнення загальних цілей: політичних, економічних, військових; 2) об'єднання в парламенті кількох політичних партій для створення уряду.

КОМУНІЗМ (лат. *communis* — загальний) — 1) політична ідеологія, яка проголошує створення безкласового і бездержавного суспільства на основі ліквідації приватної власності, одержавлення засобів виробництва, реалізації принципів колективізму, соціальної рівності й соціальної справедливості. До теоретиків комуністичної ідеології відносять К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна. 2) різновид тоталітарного політичного режиму. Комуністичний (лівий) тоталітаризм, що вперше виник як режим радянського типу в 1917 р., ґрунтувався на ідеології марксизму-ленінізму, яка затверджувала можливість побудови комуністичного безкласового суспільства, необхідність скасування приватної власності, введення планової моделі економічного господарювання, диктатури пролетаріату.

КОМПРОМІС ПОЛІТИЧНИЙ (лат. *compromissum* — угода, досягнута шляхом взаємних поступок) — один зі способів вирішення (врегулювання) політичного конфлікту, що досягається

шляхом взаємних поступок. Виділяють вимушений (через обставини, що склалися) і добровільний (на основі взаємної згоди за певними питаннями) компроміси.

КОНВЕНЦІЯ (лат. *conventio* — договір, угода) — вид міжнародного договору по спеціальних питаннях (економічних, культурних, військових, територіальних, питаннях громадянства, прав людини та ін.).

КОНСЕНСУС ПОЛІТИЧНИЙ (лат. *consensus* — згода) — один зі способів вирішення (врегулювання) політичного конфлікту, заснований на досягненні згоди між основними суспільно-політичними силами щодо принципів політичної організації, розподілу політичної влади і політичних ресурсів у суспільстві. Заснований на принципі врахування думки як більшості, так і меншості, консенсус вважається універсальним демократичним засобом попередження й вирішення конфліктів, соціально-політичної напруженості в суспільстві.

КОНСЕРВАТИЗМ (лат. *conservo* — зберігаю, охороняю) — ідеологія, спрямована на збереження існуючих у суспільстві цінностей, традицій, підтримка історично сформованих форм суспільно-політичного й державного устрою, протидія реформам і змінам у соціально-політичному житті. Виникнення консерватизму в XVIII ст. пов'язується з ім'ям англійського філософа Е. Берка.

КОНСТИТУЕНТИВ ТЕОРІЯ (теорія послідовників) (англ. *constituent* — виборець, послідовник) — одна із сучасних західних теорій лідерства, в межах якої розглядається вплив очікувань соціальних груп на діяльність лідера. З погляду представників даної теорії (М. Херманн та ін.) характер дій лідера, методи керівництва визначаються ставленням до лідера його послідовників — тих соціальних груп, на підтримку яких він спирається.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ ЛАД (лат. *contitutio* — устрій, установлення) — сукупність основних принципів організації державного й громадського життя, система основних правовідносин, закріплених у конституційному праві держави.

КОНСТИТУЦІЯ (лат. *contitutio* — устрій, установлення) — найважливіший нормативний акт держави, основний закон, що закріплює суспільний і державний устрій, принципи виборчого права, порядок формування й принципи діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, правовий статус особистості та ін. Основними ознаками конституції є вища юридична сила та підвищений ступінь стабільності; конституція виступає основою національної системи права. Виділяють писані й неписані, постійні й тимчасові, народні, даровані й договірні, конституції унітарної держави, суб'єктів федерації та федеральні конституції.

КОНТРЕЛІТА (лат. *contra* — проти, і фр. *elite* — краще, добірне) — потенційна еліта, група людей із видатними здібностями й особистими якостями, які, на відміну від еліти правлячої, не має змоги приймати політичні рішення, позбавлені доступу до управління через різного роду бар'єри, що існують у суспільстві. Автором терміна вважається італійський вчений В. Парето.

КОНТРЕВОЛЮЦІЯ (лат. *contra* — проти, і *revolutio* — переворот) — вид політичного процесу, спрямований на збереження або реставрацію старої політичної системи, її окремих елементів, повернення до влади старої політичної еліти.

КОНФЕДЕРАЦІЯ (лат. *confederatio* — союз, об'єднання) — форма міждержавного об'єднання, союз держав для виконання певних завдань: економічних, політичних, військових та ін. Держави, що входять до конфедерації, зберігають свій суверенітет і мають власні органи державної влади. Для координації дій у конфедерації, як правило, створюються загальні органи влади й управління. До кінця XIX ст. конфедерація розглядалася як тип державного устрою (напр., Швейцарська конфедерація).

КОНФЛІКТ ПОЛІТИЧНИЙ (лат. *conflictus* — зіткнення) — вид політичного процесу, що характеризується різким протиставленням, зіткненням політичних сил, зумовленим протилежністю

їхніх політичних інтересів, цінностей і поглядів. До основних видів політичного конфлікту відносять конфлікт інтересів, конфлікт цінностей та конфлікт ідентифікації. За масштабами виділяють міждержавні, регіональні і локальні, за формою протікання — відкриті й приховані конфлікти. До кризових моделей розвитку конфліктів відносять тероризм, війну й революцію. Основні способи вирішення політичного конфлікту — політичне реформування, локалізація конфлікту, компроміс та консенсус.

КОРПОРАТИВІЗМ (лат. *corporatio* — об'єднання, союз) — одна з форм представництва групових інтересів, здійснювана корпораціями (інституціоналізованими групами, які монопольно розпоряджаються певними ресурсами й відстоюють специфічні колективні інтереси).

КОРУПЦІЯ (лат. *corruptio* — підкуп) — зрощування кримінальних і владних структур, проникнення представників криміналітету до апарату державної влади та управління.

КРИЗА ПОЛІТИЧНА (гр. *krisis* — зворотний пункт, результат) — вид політичного процесу, крайня форма прояву політичного конфлікту, що характеризується різким посиленням політичної напруженості. Виникає в ситуаціях, коли конфлікти не можуть бути вирішені шляхом компромісу. Виділяють внутрішньополітичні (парламентські, урядові, консти-

туційні) та зовнішньополітичні кризи. Основними формами політичної кризи є: криза легітимності, криза ідентичності, криза політичної участі, криза проникнення, криза розподілу.

КСЕНОФОБИЯ (гр. *xenos* — чужий і *phobos* — страх, острах) — острах чужого, іноземного; нетерпимість по відношенню до представників інших культур, націй, держав.

КУЛЬТ ОСОБИСТОСТІ (лат. *cultus* — поклоніння) — прижиттєве звеличування, перебільшення внеску в державне й громадське життя країни лідера держави (партії), що створюється для забезпечення його єдиновладдя. Є невід’ємним елементом тоталітарного політичного режиму (культ особистості Сталіна, Гітлера, Мао Цзедуна, Кім Ір Сена та ін.).

КУЛЬТУРА ПОЛІТИЧНА (лат. *cultura* — оброблення, виховання) — система історично сформованих, відносно стійких цінностей, настанов, переконань, за допомогою яких впорядковується політичний досвід й регулюється політична поведінка. До основних елементів політичної культури відносять політичний досвід, політичну свідомість і політичну поведінку. Політична культура — це сукупність позицій, цінностей і зразків поведінки, що стосуються взаємин громадян і влади. Поняття «політична культура» було введено в науковий обіг у 50-х рр. ХХ ст. американським політологом Г. Алмон-

дом. До політичної культури відносять: 1) знання про політику; 2) оцінку політичних явищ, думки про те, як повинна здійснюватися влада; 3) емоційну сторону політичних позицій; 4) визнані в даному суспільстві зразки й норми політичної поведінки. Представники порівняльного підходу у вивченні політичних культур Г. Алмонд і С. Верба виділяють патріархальний, підданський і активістський типи політичної культури; в межах комунікативного підходу (К. Поппер) виділяють закрити й відкрити політичні культури; відповідно до класифікації типів політичних режимів (Є. Вятр) виділяють тоталітарну, авторитарну й демократичну політичні культури; за ступенем згоди населення щодо базових цінностей і форм політичного устрою (В. Розенбаум) виділяють фрагментарні й інтегровані типи культур.

ЛЕГАЛЬНІСТЬ (лат. *legalis* — законний) — законність, юридична правомірність політичної влади (парламенту, уряду, глави держави, обраних за допомогою формально закріплених юридичних процедур).

ЛЕГІТИМАЦІЯ (лат. *legitimus* — законний, правомірний) — процес забезпечення легітимності влади, тобто досягнення політичним лідером, інститутом або політичною системою в цілому політичного визнання.

ЛЕГІТИМНІСТЬ (лат. *legitimus* — законний, правомірний) — ступінь відповідності політичної

влади ціннісним уявленням індивідів, соціальних груп, суспільства, переконаність у необхідності підкорення владі. Автор терміна, німецький вчений М. Вебер, виділяв дві основні складові легітимності: визнання влади та обов'язок їй підкорятися. На відміну від легальності (формально-правового закріплення влади), легітимність не має чіткого юридичного змісту й пов'язана із суспільним визнанням її законності, з обґрунтуванням правомірності рішень, прийнятих владою. Вебер виділив три основні типи легітимності влади — традиційний, харизматичний та раціонально-легальний.

ЛІБЕРАЛІЗМ (лат. *liberalis* — вільний) — ідеологія, яка виходить із абсолютної цінності особистості, визнання її невід'ємних прав і свобод, виступає за обмеження втручання держави в життя суспільства, свободу підприємницької діяльності, розвиток громадянського суспільства. Виникнення лібералізму наприкінці XVII — початку XVIII ст. пов'язують із роботами Дж. Локка, Ш. Л. Монтеск'є та ін.

ЛІДЕРСТВО ПОЛІТИЧНЕ (англ. *lead* — вести, керувати) — постійний вплив певної особи, наділеної владою (лідера), на суспільство, політичну організацію або соціальну групу. Політичні лідери, поряд із політичними елітами, є основними суб'єктами політичної влади, що беруть особисту участь у розробці та реалізації політичних рішень.

ЛОБІЗМ (ЛОБІЮВАННЯ) (англ. *lobby* — кулуари) — діяльність соціальних груп із реалізації своїх інтересів шляхом цілеспрямованого впливу на органи законодавчої і виконавчої влади. Вперше виникає в США в XIX ст. Виділяють легальний і нелегальний лобізм. До способів лобіювання відносять виступи на слуханнях у парламенті, розробку законопроектів, консультування депутатів і міністрів, формування суспільної думки, фінансування виборчих кампаній, організацію масових акцій — демонстрацій, мітингів, пікетувань та ін.

МАЖОРИТАРНА ВИБОРЧА СИСТЕМА (фр. *majorite* — більшість) — різновид виборчої системи, що передбачає обрання кандидата (партії, блоку), який одержав на виборах більшість голосів виборців. До основних видів мажоритарної системи відносять систему відносної більшості (обраним вважається кандидат, який одержав найбільше число голосів виборців стосовно інших кандидатів), абсолютної більшості (обраним вважається кандидат, який одержав більше 50% голосів виборців), та кваліфікованої більшості (обраним вважається кандидат, який одержав встановлену більшість голосів виборців, що перевищує абсолютну).

МАКІАВЕЛЛІЗМ (італ. *Machiavelli* — за ім'ям Н. Макіавеллі) — різновид політичної поведінки, що припускає можливість використання будь-яких методів і за-

собів заради досягнення та утримання політичної влади. Термін пов'язаний з ім'ям італійського вченого, політичного діяча Нікколо Макіавеллі, який вперше виділив політику в предмет самостійного наукового дослідження, відокремивши її від релігійних, філософських поглядів та етики.

МАКІАВЕЛЛІСТИ (італ. *Machiavelli* — за ім'ям Н. Макіавеллі) — представники наукового напрямку у вивченні політичних еліт (спочатку — послідовники класичної теорії еліт, розробленої Г. Моска, В. Парето і Р. Міхельсом), що акцентує увагу на факті неминучості розподілу суспільства на еліту й нееліту, характеристики необхідних якостей представників політичної еліти, аналізі механізмів утворення елітних груп та їх взаємодії між собою й суспільством у цілому. Назва пов'язана з ім'ям італійського вченого, політичного діяча Нікколо Макіавеллі, термінологія якого була запозичена В. Парето для типологізації політичних еліт.

МАНІПУЛЮВАННЯ ПОЛІТИЧНЕ (лат. *manus* — рука) — вплив на політичну свідомість із метою формування певного виду політичної поведінки. Здійснюється за допомогою низки стереотипів, міфів і символів, що деформують реальну інформацію про політичні події, явища й процеси, формуючи необхідні для суб'єкта політичної влади настанови, орієнтації на той або інший вид участі в політичному житті.

МАРКСИЗМ (нім. *Marx* — за ім'ям К. Маркса) — філософське, соціально-економічне й політичне вчення, створене в другу пол. XIX ст. німецькими вченими К. Марксом (1818–1883) і Ф. Енгельсом (1820–1895). Основу марксизму становлять діалектичний матеріалізм і теорія суспільно-економічних формацій. Марксизм проповідував класовий принцип моралі, підмінював норми загальнолюдської моралі класовими інтересами пролетаріату; демонстрував вороже, войовниче ставлення до релігії; припускав волюнтаризм, який виправдовує насильницькі дії «революційною доцільністю». Теоретичні положення марксизму стали основою ленінізму й сталінізму в СРСР як різновидів комуністичної ідеології.

МЕРІТОКРАТІЯ (лат. *meritus* — гідний, і гр. *kratos* — влада) — 1) влада найкращих, найбільш гідних і талановитих людей; 2) одна з концепцій політичної еліти, відповідно до якої в ході розвитку суспільства виділяється «вдосконалена» еліта, еліта компетентності, що поєднує найбільш талановитих, освічених представників суспільства. Основним ресурсом політичної влади мерітократичної еліти стають знання та інформація. Термін був введений у науковий обіг англійським соціологом М. Янгом, а розвиток мерітократичної концепції політичної еліти пов'язують із роботами К. Мангейма, Д. Белла, А. Гоулдера та ін.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ — система економічних, політичних, соціальних, дипломатичних, правових, військових і культурних зв'язків і взаємодій, які виникають між різними суб'єктами світового співтовариства.

МІНІСТЕРСТВО (лат. *ministro* — управляю) — центральний орган державного управління в структурі виконавчої влади. Міністри, що очолюють міністерства, входять до складу уряду.

МІФИ ПОЛІТИЧНІ (гр. *mythos* — слово) — стійкі помилкові, некритичні, емоційно забарвлені образи, уявлення про політичні події, явища й процеси. Політичні міфи є потужним засобом для маніпулювання політичною свідомістю. Політична міфотворчість підсилюється, як правило, в періоди соціально-політичної нестабільності, криз (саме міф дозволяє впорядкувати й пояснити незрозумілі, нові для людини або соціальної групи політичні явища й процеси). Наявність у політичній культурі суспільства великого масиву міфів свідчить про недемократичний характер політичного режиму.

МОВА ДЕРЖАВНА — закріплена в законодавстві мова офіційного спілкування, обов'язкова для використання в діловодстві, судочинстві, освіті, державних засобах масової інформації.

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНА (фр. *modernisation*, від *moderne* — сучасний) — процес трансфор-

мації суспільства, пов'язаний зі зміною, оновленням інститутів політичної системи, а також характеру політичних відносин. Поняття «політична модернізація» вживається стосовно до країн, що здійснюють перехід від традиційного до індустріального суспільства. Виділяють два основні типи модернізації: первинну (за рахунок внутрішнього, еволюційного розвитку — країни Західної Європи, США) і вторинну (шляхом запозичення досвіду розвинених країн — Бразилія, Туреччина, Росія та ін.). Теорія політичної модернізації виникає в 50-х рр. ХХ ст. в роботах Г. Алмонда, Д. Пауелла, С. Хантінгтона та ін. В 70-ті — 90-ті рр. ХХ ст. теорія модернізації доповнюється концепціями «часткової модернізації», «кризової модернізації», «тупикової модернізації» та ін.

МОНАРХІЯ (гр. *monarchia* — єдиновладдя) — форма державного правління, за якої влада глави держави (монарха) успадковується, здійснюється безстроково й не залежить від населення. Виділяють необмежену (абсолютну) та обмежену (конституційну) монархію.

НАРОД — населення держави, що утворює єдину спільність незалежно від чисельності існуючих у ньому національних співтовариств. Зв'язок населення з певною державою закріплюється інститутом громадянства.

НАРОДОВЛАДДЯ — приналежність влади народу, її здійснення

безпосередньо або через органи державної влади й самоврядування. Основні принципи народовладдя: суверенітет народу, політичний плюралізм, право змінювати конституційний лад та ін.

НАСЕЛЕННЯ — співтовариство людей, які проживають на території даної держави та підкоряються її владі (громадяни, іноземці, особи без громадянства, біженці та ін. особи, що постійно проживають на території держави). Населення кожної держави має безліч національних, соціально-економічних і соціокультурних характеристик.

НАТУРАЛІЗАЦІЯ (лат. *naturalis* — справжній, природний) — прийняття іноземця за його заявою у встановленому законодавством порядку в громадянство (або підданство) певної держави.

НАЦІОНАЛІЗМ (фр. *nationalisme*, від лат. *natio* — народ) — ідеологія, система політичних поглядів, основу яких становить ідея національної переваги й національної винятковості, пріоритет національних цінностей. Виник як форма політичного протесту проти колоніального гноблення, боротьби за національне звільнення. Являє собою таку ідеологію, психологію й політику в національному питанні, що базується на визнанні пріоритету національного фактору в суспільному й культурному розвитку, перебільшеній оцінці значення, достоїнств і ролі власної народності, нації, аж до ідеї національної винят-

ковості й переваги, однобокому протиставленню національних інтересів однієї національності іншій. Крайні форми націоналізму — расизм, шовінізм та ін. є джерелом міжнаціональних конфліктів, расової та етнічної дискримінації.

НАЦІЯ (лат. *natio* — народ, нація) — історична спільність людей, що складається в процесі формування спільної території, економічного життя, культури, мови, особливої самосвідомості.

НАЦИЗМ (нім. *nazismus* — від назви націонал-соціалістської партії Німеччини) — одна з назв гітлерівського фашизму — політичного режиму, що існував з 1933 р. по 1945 р. у Німеччині. Націонал-соціалізм як різновид тоталітарного політичного режиму увібрав у себе риси як фашизму, так і комуністичного тоталітаризму, але, разом з тим, відрізнявся від них за цілями і соціальними пріоритетами. Мета націонал-соціалізму зводилася до відтворення германського рейха, світового панування арійської раси, антикомуністичного руху. Як і фашизм, націонал-соціалізм ґрунтувався на загальному пануванні партії й культі вождя (фюрера).

НЕЙТРАЛІТЕТ (лат. *neutralis* — такий, що не належить нікому) — міжнародно-правовий статус держави, який припускає відмову від участі в збройних конфліктах, війнах, а також від вступу до військово-політичних блоків.

НЕОКОНСЕРВАТИЗМ (гр. *neos* — новий, і лат. *conservo* — зберігаю, охороняю) — сучасна ідеологія, що доповнює ідеї класичного консерватизму теорією правової, соціально орієнтованої держави. На відміну від класичного консерватизму, що протистояв лібералізму й соціалізму, сучасний неоконсерватизм багато в чому істотно зближується з ідеалами неолібералізму й соціал-демократії. До найбільш відомих різновидів неоконсерватизму відносять християнсько-католицький консерватизм, традиціоналізм, технократизм, рейганізм у США, тетчерізм у Великобританії та ін.

НЕОЛІБЕРАЛІЗМ (гр. *neos* — новий, і лат. *liberalis* — вільний) — сучасна ідеологія, що виходить із визнання необхідності державного регулювання економічної діяльності, соціальних і економічних процесів при збереженні механізмів вільного ринку й конкуренції. Наприкінці ХХ ст. істотно зближується з ідеями консерватизму й соціал-демократії.

НЕОМАРКСИЗМ (гр. *neos* — новий, і нім. *marxismus* — за ім'ям К. Маркса) — спектр ідеологічних течій, основою яких є теоретичні положення марксизму (від ліволіберальних до ліво-радикальних модифікацій). До основних напрямків неомарксизму відносять його негегельянську версію (К. Корш, Д. Лукач), франкфуртську школу (Т. Адорно, М. Хоркхаймер), фрейдомарксизм (Е. Фромм, Г. Маркузе), екзистенціальний

марксизм (Ж.-П. Сартр), феноменологічний марксизм (Е. Пачі), структуралістський марксизм (Н. Пуланцас), антипозитивістський неомарксизм (Ч. Р. Міллс, А. Гоулднер).

НЕОФАШИЗМ (гр. *neos* — новий, та італ. *fascismo*, від *fascio* — пучок, зв'язка) — сучасна праворадикальна політична течія, основою ідеології якої є ідеї фашизму.

НОВІ ЛІВІ — політичний ліво-радикальний рух у західних країнах у 60–70-ті рр. ХХ ст., що спирався на ідеї анархізму, крайнього радикалізму, закликали до застосування прямого насильства й терору в революційному перетворенні світу.

НОВІ ПРАВИ — політичний рух у західних країнах у 60–70-ті рр. ХХ ст., що спирався на ідеї неоконсерватизму.

НОВИЙ КЛАС (лат. *classis* — розряд, група) — особлива форма існування радянської тоталітарної політичної еліти, що характеризується особливим (партійним) походженням, соціально-економічним положенням (заснованим на колективно-монополістичній власності), специфічною внутрішньою структурою (єдністю, монолітністю, закритістю, ієрархічністю структури). Основні положення концепції «нового класу» сформульовані в роботах М. Джила-са і М. Восленського. Поняття «новий клас» не застосовується для аналізу процесів у демокра-

тичних суспільствах, але використовується поряд з поняттям «політична еліта» при аналізі тоталітарних політичних систем.

НОМЕНКЛАТУРА (лат. *nomenclatura* — перелік імен) — вищий привілейований прошарок радянського (соціалістичного) суспільства, його правляча еліта, що формується шляхом призначення на ключові пости всіх рівнів кандидатур, затверджених вищестоящими партійними органами. Автор терміна, М. Восленський, виділяє такі основні властивості номенклатури: контроль над держапаратом, жорстка партійна дисципліна, ідейна й організаційна єдність, відданість вождеві партії.

ОБСТРУКЦІЯ (лат. *obstructio* — перешкода) — спосіб політичної боротьби, що виражається в затягуванні ухвалення політичного рішення, законопроекту, у зриві певного політичного заходу (засідання парламенту, зборів та ін.).

ОКУПАЦІЯ (лат. *occupatio* — захоплення) — тимчасове захоплення, заняття збройними силами території супротивника без набуття над нею суверенітету. Є різновидом агресії. Правовий режим окупації регулюється Гаазькими (1907 і 1954 рр.) і Женевськими (1949 і 1977 рр.) конвенціями, порушення норм яких розглядається як міжнародний злочин.

ОЛІГАРХІЯ (гр. *oligos* — деякі, і *archia* — влада) — форма органі-

зації державної влади, заснована на політичному й економічному пануванні; правління невеликої, найбільш багатой групи людей. За Аристотелем — неправильна (у протиставленні аристократії) форма правління.

ОПОЗИЦІЯ (лат. *oppositio* — протиставлення) — 1) протидія, опір певній політичній лінії, політичній дії; 2) політичні партії, громадські організації, окремі особи, які виступають проти правлячої еліти, лідерів партії або держави, методів реалізації влади, політичної системи в цілому. Існування реальної політичної опозиції — невід’ємна ознака демократичного політичного режиму. Виділяють опозицію системну й позасистемну, конструктивну й деструктивну, парламентську й позапарламентську.

ОРГАНІЗАЦІЇ ГРОМАДСЬКІ (фр. *organisation*, від лат. *organizo* — впорядковую) — добровільні масові об’єднання громадян, які створюються для реалізації й захисту їхніх спільних інтересів, мають програму діяльності й характеризуються чіткою внутрішньою структурою. Є невід’ємним елементом демократичної політичної системи. На відміну від партій, громадські організації й рухи не входять до владних структур, є менш організованими й більш різноманітними за своїми інтересами. Найпоширенішими видами громадських організацій у сучасному світі є: профспілки; ветеранські, жіночі, молодіжні,

дитячі організації; наукові, технічні, спортивні та ін. добровільні товариства; творчі союзи; земляцтва, фонди, асоціації та ін. Виділяють місцеві, регіональні, національні, міжнародні громадські організації.

ОХЛОКРАТІЯ (гр. *ochlos* — юрба, і *cratos* — влада) — форма організації державної влади, заснована на домінуванні в політичному житті суспільства впливу юрби, «маси».

ПАКТ (лат. *pactum* — договір, угода) — вид міжнародного договору.

ПАНІСЛАМІЗМ (гр. *pan* — всі, та араб. *islam* — покірність волі Бога) — релігійно-політична течія кінця XIX ст.; ідеологія об'єднання всіх мусульман у єдиній державі, в основі якої лежить ідея про споріднення і єдність, спільність культури та історичної долі мусульман усього світу (нерідко використовуються у своїх цілях реакційними політиками).

ПАНСЛАВІЗМ (гр. *pan* — всі, і *slavus* — слов'янин) — ідейний і політичний рух, який виник у XIX ст. і спрямований на культурне й політичне об'єднання слов'янських народів. У науковий обіг термін введений на початку 40-х рр. XIX ст.

ПАНУЮЧОЇ ЕЛІТИ ТЕОРІЯ — сучасна теорія еліт, що виходить із визначення еліти як групи людей, які займають ключові посади в найбільш значимих

для суспільства інститутах — політичному, економічному та військовому. Представники даної теорії (Ч. Р. Міллс, Р. Мілібанд та ін.), критикуючи ідеї плюралістичного елітизму, вважають головним фактором утворення еліти володіння командними позиціями й керівними постами, визнаючи, таким чином, обмеженість можливостей демократичних інститутів — виборів, референдумів та ін.

ПАРЛАМЕНТ (фр. *parlement*, від *parler* — говорити; за назвою міських судів у Франції в XII ст.) — вищий законодавчий і представницький орган влади у державі. Вперше виникає у Великобританії у XIII ст. До основних функцій сучасних парламентів відносять законодавчу, установчу й контрольну функції. Виділяють однопалатні й двопалатні парламенти.

ПАРТИСПАТОРНА ТЕОРІЯ ДЕМОКРАТІЇ (англ. *participate* — участь) — теорія, що виходить із ідеалу індивідуального самовизначення особистості. Головною метою демократії є, за даною теорією, максимальне врахування інтересів народу, легітимація влади, подолання політичного відчуження громадян від влади.

ПАРТІЯ ПОЛІТИЧНА (лат. *partis* — частина, група) — добровільна політична організація, що представляє інтереси певної соціальної групи й має на меті їх реалізацію шляхом досягнення політичної влади.

Основними ознаками партії є: наявність формальної організації (структури), наявність програми діяльності, особливий соціальний статус, наявність соціальної бази. Виділяють кадрові та масові, централізовані та децентралізовані, правлячі та опозиційні, консервативні, реформістські та революційні, легальні та нелегальні партії.

ПАЦИФІЗМ (лат. *pacificus* — миротворчий) — відмова від застосування насильства як засобу здійснення влади, політики; 2) антивоєнний суспільно-політичний рух, що виступає проти застосування військової сили для вирішення політичних конфліктів.

ПІДДАНСТВО — закріплений у законодавстві політико-правовий зв'язок людини з державою з монархічною формою правління.

ПЛЕБІСЦИТ (лат. *plebs* — простий народ, і *scitum* — рішення, постанова) — вид референдуму, всенародне голосування громадян з метою вирішення питання, що має винятково важливе, загальнонаціональне значення. У міжнародних відносинах найчастіше використовується для визначення приналежності території до певної держави.

ПЛУТОКРАТІЯ (гр. *plutos* — багатство, і *cratos* — влада) — форма організації державної влади, заснована на правлінні найбагатших людей.

ПЛЮРАЛІЗМ ПОЛІТИЧНИЙ (лат. *pluralis* — множинний) —

принцип соціально-політичного життя, що передбачає вільне співіснування різних ідеологічних течій, партій, політичних і громадських організацій, рухів, а також різноманіття форм політичної діяльності й вираження політичних інтересів. Політичний плюралізм є невід'ємною ознакою демократичної політичної системи.

ПЛЮРАЛІЗМУ ЕЛІТ ТЕОРІЯ (лат. *pluralis* — множинний, фр. *elite* — краще, добірне) — сучасна теорія еліт, що виходить із визнання наявності в суспільстві елітних груп, вплив яких обмежений певною сферою діяльності. Наявність демократичної конкуренції еліт запобігає формування цілісної елітарної групи й уможливує контроль з боку мас. До представників теорії плюралізму еліт відносяться О. Штаммер, Д. Рісмен, С. Келлер, Р. Даль.

ПОВЕДІНКА ПОЛІТИЧНА — взаємодія соціальних суб'єктів (індивідів, соціальних груп) і політичної системи, зумовлена існуючим політичним досвідом, політичною свідомістю й рівнем політичного розвитку. До основних форм політичної поведінки відносять політичну участь і політичну неучасть (абсентеїзм).

ПОВСТАННЯ — відкритий виступ окремих соціальних груп або населення держави в цілому (масове повстання) проти політичної влади, політичного режиму (найчастіше — збройні виступи проти поневолювачів, завоювників, колонізаторів).

ПОЛІАРХІЯ (гр. *poli* — множинність, і *arche* — влада) — форма здійснення політичної влади, що характеризується політичним плюралізмом, виборністю й змінюваністю органів влади, реалізацією принципу розподілу влади, верховенством права. Термін був введений у науковий обіг американським ученим Р. Далем для позначення інституціонального аспекту демократії. При аналізі умов, що визначають реальну, а не формальну демократію, Р. Даль виділяє такі обов'язкові якості поліархії, як плюралістичність і опозиційність.

ПОЛІС (гр. *polis* — місто-держава) — особлива форма соціально-економічної та політичної організації суспільства в Стародавній Греції, що спирається на економічний і політичний суверенітет громади вільних власників і виробників — громадян поліса. Полісна демократія захищала не тільки життя й майно, але й права і свободи своїх громадян. Кожний поліс мав свій діалект, власних богів і героїв, а також календар і монету. Важливою особливістю поліса був збіг політичної та військової організації. Громадянин-власник одночасно був і воїном, який забезпечував недоторканність поліса. Це був певною мірою демократичний лад, набагато прогресивніший порівняно зі східними деспотіями.

ПОЛІТИКА (гр. *politike* — мистецтво управління державою) — діяльність індивідів і соціальних

груп, пов'язана з відносинами з приводу завоювання, утримання й використання влади з метою реалізації своїх інтересів. Автором терміна вважається Арістотель, який визначив політику як цивілізовану форму спільноти, що служить досягненню «загального блага». До основних сучасних підходів у визначенні політики відносять: комунікативний (політика як сфера інтеграції або боротьби індивідів і соціальних груп), директивний (політика як відносини з приводу реалізації влади), функціональний (політика як діяльність з управління) та ін. У структурі політики виділяють політичні організації (форма політики), політичну свідомість (зміст політики) та політичні відносини (політичні процеси). До основних видів політики відносять: світову (міжнародну), національну (державну) і регіональну (локальну), політику держави, партії, лідера; політику економічну, соціальну, демографічну, культурну, військову, національну та ін.

ПОЛІТИКА МІЖНАРОДНА (гр. *politike* — політика) — діяльність суб'єктів міжнародних відносин, спрямована на вироблення механізмів узгодження їхніх інтересів. Є важливим механізмом підтримки стабільності й миру, розвитку рівноправних міжнародних відносин.

ПОЛІТОЛОГІЯ (гр. *politike* — політика, і *logos* — вчення) — наука про політику; наука про сутність, форми й закономірнос-

ті виникнення, функціонування і розвиток політичних систем, політичних явищ і процесів, їх місце та роль у житті суспільства. Термін «політична наука» (англ. — *political science*) був запропонований у 1857 р. американським вченим Ф. Лібером для кафедри, що проводила дослідження у сфері політики. У 1903 р. була заснована американська асоціація політичних наук. Як самостійна наука політологія оформляється в 1948 р., коли з ініціативи ЮНЕСКО в Парижі був проведений міжнародний колоквиум із проблем політичної науки, що зібрав провідних політологів Європи та Америки. У структурі політології виділяють теоретичну науку (історію політичних вчень, теорію політики) і прикладну (емпіричну) політологію.

ПОПУЛІЗМ (лат. *populus* — народ) — стиль політичної діяльності, орієнтований на завоювання популярності в широких масах за допомогою примітивних аргументів, демагогії, використання стереотипів і міфів.

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО (лат. *post* — після, і фр. *industriel*, від лат. *industria* — діяльність) — розповсюджене в сучасній західній соціології та футурології позначення нової стадії суспільного розвитку, що настає за індустріальним суспільством. Концепція «постіндустріального суспільства» являє собою подальший розвиток популярної в 60-х рр. ХХ ст. теорії «індустріального суспільст-

ва» американського економіста й соціолога У. Ростоу, який виділяв у розвитку суспільства, виходячи зі змін у характері виробництва й споживання, традиційну та індустріальну стадії. У 1973 р. американський вчений Д. Белл висунув концепцію «постіндустріального суспільства», відповідно до якої людство проходить у своєму розвитку не дві стадії, а три — доіндустріальну (або традиційну), індустріальну та постіндустріальну, кожній з яких відповідає певний тип виробництва й рівень розвитку технологій — сільське господарство, промисловість і сфера послуг. Даним стадіям властиві специфічні форми соціальної організації (церква й армія — в аграрному суспільстві, корпорація — в індустріальному, університети — у постіндустріальному), а також певна роль певного прошарку суспільства (відповідно: священників і феодалів; промисловців і бізнесменів; вчених і професійних фахівців). Таким чином, для постіндустріальної стадії розвитку суспільства, яку називають інформаційною, а також технетронною (З. Бжезінський), технологічною (Ж. Елюль) надіндустріальною або суперіндустріальною (Е. Тоффлер), основними продуктами споживання стають послуги й знання, а головними технологіями — інформаційні.

ПРАВО — система загальнообов'язкових, формально визначених норм, встановлених і забезпечених державою, і спрямованих

на врегулювання суспільних відносин. Виділяють об'єктивне право — сукупність юридичних норм, виражених у джерелах, визнаних державою (правові звичаї, правові прецеденти, нормативні договори й нормативні акти), та суб'єктивне право — конкретні юридичні можливості (права й свободи особи), які виникають на основі й у межах права об'єктивного. Крім права в юридичному значенні (позитивного права), виділяють і так зв. природне право (право на життя, свободу особистості, безпеку та ін.), що існує незалежно від держави, але забезпечується нею.

ПРАВО ВИБОРЧЕ — система правових норм, що регулюють порядок формування виборних державних органів і здійснення виборцями своїх прав. До основних принципів виборчого права в демократичній політичній системі відносять принципи загального, рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні й вільних виборах.

ПРАВО МІЖНАРОДНЕ — система договірних, юридично закріплених норм і принципів, що регулюють відносини між державами та іншими суб'єктами міжнародних відносин. До основних принципів міжнародного права відносять: принцип мирного співіснування, принцип суверенної рівності держав, принципи непорушності державних кордонів і територіальної цілісності держав, принцип мирного врегулювання конфліктів, прин-

цип поваги прав людини. Принципи міжнародного права закріплені в міжнародних угодах і договорах. Основним міжнародно-правовим документом сучасності, в якому сформульовані головні принципи міжнародного права та способи їх реалізації, є Устав Організації Об'єднаних Націй, прийнятий у 1945 р. державами — засновниками ООН. Найважливіші принципи сучасної міжнародної політики викладені в «Декларації про принципи міжнародного права» (1970), «Декларації про неприпустимість інтервенції й втручання у внутрішні справи держав» (1981), в «Загальній Декларації прав людини» (1948), «Заключеному акті НБСЄ» (1975), «Паризькій хартії для Нової Європи» (1990) і ін.

ПРАВОПОРЯДОК — результат дії права й здійснення принципів законності, що проявляється в упорядкованості суспільних відносин відповідно до правових приписів.

ПРАВОСУДДЯ — форма діяльності органів судової влади, що полягає в розгляді судами у встановленій законодавством формі кримінальних, цивільних та ін. справ.

ПРЕЗИДЕНТ (лат. *praesidēs* (*praesidentis*) — той, хто сидить попереду) — одноособовий пост глави держави в країнах з республіканською формою правління. Обирається населенням або призначається парламентом на чітко встановлений термін.

ПРОКУРАТУРА (лат. *procuro* — піклуюся) — система органів державної влади, функцією яких є підтримка обвинувачення в суді, а також захист інтересів держави в судовому процесі. У різних країнах безпосередньо входить до системи органів судової влади, є складовою частиною системи виконавчої влади або існує як незалежна система органів державного апарата, що сприяє судовим органам влади.

ПРОПАГАНДА ПОЛІТИЧНА (лат. *propaganda* — що підлягає розповсюдженню) — діяльність із розповсюдження знань, цінностей, ідей, вплив на політичну свідомість людей, соціальних груп з метою формування певного ставлення до політичних інститутів, лідерів, політичної системи в цілому, а також формування моделей політичної поведінки.

ПРОПОРЦІЙНА ВИБОРЧА СИСТЕМА (лат. *proportio* — співвідношення) — виборча система, що передбачає розподіл депутатських мандатів між партіями в пропорційній залежності від числа поданих за них голосів виборців.

ПРОТЕСТ ПОЛІТИЧНИЙ (лат. *protestor* — привселюдно доводжу, гр. *politike* — політика) — вид політичної участі, що виражається у негативному ставленні до політичної системи в цілому або до її окремих елементів, норм, цінностей у відкритій, демонстративній формі. До форм політичного протесту відносять

мітинги, страйки, демонстрації, тероризм та ін.

ПРОЦЕС ВИБОРЧИЙ (лат. *processus* — просування) — врегульована законом специфічна діяльність, спрямована на формування органів державної влади й місцевого самоврядування.

ПРОЦЕС ПОЛІТИЧНИЙ (лат. *processus* — просування) — сукупність видів діяльності суб'єктів політичних відносин, що відображають стадії зміни політичної системи. Виділяють внутрішньополітичні й зовнішньополітичні, еволюційні й революційні, відкриті й приховані (латентні), локальні, регіональні й глобальні політичні процеси.

ПУТЧ (нім. *putsch* — переворот) — державний переворот, ініційований невеликою групою змовників. Путч виражається в збройних діях, які не спираються ані на широку підтримку, ані на врахування ситуації, ані на продуману політичну програму.

РАДИКАЛІЗМ (лат. *radix* — корінь) — діяльність, спрямована на рішучу, кардинальну зміну політичних відносин, а також інститутів політичної системи.

РАСИЗМ (фр. *race* — рід, порода) — ідеологія, основу якої становить положення про фізичну й психічну нерівноцінність різних рас. Розподіл народів на «вищі» і «нижчі», «повноцінні» і «неповноцінні» в залежності від расової приналежності використовується для обґрунтування

расової дискримінації, сегрегації, геноциду народів. Офіційна ідеологія фашизму (націонал-соціалізму). Расизм є грубим порушенням фундаментальних (природних) прав людини, закріплених у міжнародних документах ООН.

РАТИФІКАЦІЯ (лат. *ratus* — затверджений, і *facio* — роблю) — затвердження вищими органами державної влади (або главою держави) міжнародно-правових договорів, угод.

РАЦІОНАЛЬНО-ПРАВОВА ЛЕГІТИМНІСТЬ (лат. *rationalis* — розумний, лат. *legitimus* — законний) — тип легітимності політичної влади, джерелом якої виступає раціональний фактор — інтерес, що спонукає людей підкорятися рішенням влади, обраної за загально визнаними правилами, тобто на основі закріплених у законодавстві процедур.

РЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНА (лат. *revolutio* — переворот) — вид політичного процесу, що характеризується радикальними політичними змінами, зміною політичної системи або ж витисненням із її структури окремих елементів, зміною політичної еліти.

РЕЖИМ ПОЛІТИЧНИЙ (фр. *regime* — управління) — функціональний аспект політичної системи, сукупність методів, засобів і способів реалізації політичної влади. Виділяють демократичні та недемократичні (тоталітарні, авторитарні) політичні режими.

РЕКРУТУВАННЯ ЕЛІТ (фр. *recruter* — набирати, вербувати) — входження до складу політичної еліти, порядок і критерії відбору до еліти, спосіб її формування. Американський політолог Д. Рокмен виділяє дві основні системи відбору еліт — антрепренерську систему (що існує в демократичних політичних системах) та систему гільдій (у державах з тоталітарним або авторитарним політичним режимом, країнах адміністративного соціалізму).

РЕПРЕСІЇ (лат. *repressio* — придушення) — каральні міри, що застосовуються органами державної влади. Як реалізація політичної влади використовуються в тоталітарних політичних системах. У СРСР репресії застосовувалися як до окремих осіб (інакомислячих, дисидентів), так і до різних етнічних груп, народностей, які піддавалися примусовому переселенню, геноциду.

РЕСПУБЛІКА (лат. *res publica* — суспільна справа) — форма державного правління, за якої вища влада належить представницьким органам, обраним населенням на певний термін. Залежно від способів розподілу влади між вищими органами державної влади виділяють президентські, парламентські та змішані республіки.

РЕСУРСИ ВЛАДИ (фр. *ressource* — допоміжний засіб) — сукупність засобів, застосування яких забезпечує можливість

суб'єкту влади здійснювати вплив на діяльність і поведінку об'єкта. Виділяють силові, економічні, інформаційні та ін. ресурси.

РЕФЕРЕНДУМ (лат. *referendum* — те, що повинне бути повідомлене) — найважливіша форма безпосередньої демократії, спосіб прийняття громадянами шляхом голосування законів і рішень із найважливіших питань громадського життя. Виділяють референдуми загальнонаціональні й місцеві, факультативні й обов'язкові, вирішальні й консультативні.

РИМСЬКИЙ КЛУБ — міжнародна громадська організація, створена в 1968 р. з метою «поглиблення розуміння особливостей розвитку людства в епоху науково-технічної революції». Римський Клуб об'єднує більше 100 вчених із 20 країн світу, зусилля яких спрямовані на глобальне моделювання суспільного розвитку. У дослідженнях Римського Клубу виділяються два напрямки: 1) «песимістичне» — Дж. Форрестер, Р. Хейлброннер, Д. Медоуз (США); 2) «оптимістичне» — Е. Тоффлер, М. Месарович, З. Ласло (США), К. Фрімен (Англія), Е. Пестель (Німеччина), представники якого пропонують варіанти зміни ситуації у світі за допомогою «оптимізації» сучасної цивілізації шляхом зсуву акцентів із матеріального виробництва у сферу обслуговування, освіти, охорони здоров'я, культури, щоб уникнути «глобальної катастрофи».

РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНИЙ (гр. *politike* — політика) — одна з форм політичного процесу, що відображає процес зміни політичної системи, котрий дозволяє їй адаптуватися до нових умов соціально-політичного життя. Термін був введений у науковий обіг в 50-х рр. ХХ ст. для відбиття динаміки політичного життя. Становлення теорії політичного розвитку пов'язується з концепцією соціальних змін Т. Парсонса в межах структурного функціоналізму.

РОЗПОДІЛУ ВЛАДИ ПРИНЦИП — принцип реалізації влади, відповідно до якого державна влада в демократичних країнах поділяється на три рівноправні й незалежні гілки — законодавчу, виконавчу й судову, між якими створюється механізм «стримувань і противаг». Принцип розподілу влади знаходить своє наукове обґрунтування в ХVІІІ ст. в роботі Ш.-Л. Монтеск'є «Про дух законів».

РУХИ СУСПІЛЬНІ — структурно неформлені масові об'єднання громадян різних соціально-політичних орієнтацій, діяльність яких має тимчасовий характер і спрямована на виконання певних завдань, після виконання яких вони або розпадаються, або реорганізуються у політичні партії або громадські організації. Основними різновидами суспільних рухів є: масові демократичні (антифашистські, антидиктаторські, проти расової й національної дискримінації та ін.), «нові соціальні

рухи», (антивоєнні, екологічні, феміністські та ін.).

САМОВРЯДУВАННЯ МІСЦЕВЕ — вирішення питань місцевого значення в рамках адміністративно-територіальних одиниць за допомогою організації представницьких органів, які не залежать від органів державної влади.

СВІДОМІСТЬ ПОЛІТИЧНА (гр. *politike* — політика) — система політичних знань, цінностей і переконань людей, на основі яких виробляються стійкі орієнтації й настанови людей щодо політичної системи та їх місця в даній системі, формуються певні моделі політичної поведінки.

СЕНАТОР (лат. *senator* — член сенату) — представник верхньої палати парламенту.

СЕПАРАТИЗМ (лат. *separatus* — окремий) — прагнення до відділення частини держави та перетворення її на нову незалежну державу або автономне утворення. Сепаратизм може становити небезпеку для держави, адже він пов'язаний з порушенням суверенітету та його територіальної цілісності.

СЕСІЯ (лат. *sessio* — засідання) — форма роботи представницького органа влади або місцевого самоврядування, що представляє собою періодичні спільні засідання депутатів. Виділяють сесії чергові й позачергові (надзвичайні).

СИМВОЛ ПОЛІТИЧНИЙ (гр. *symbolon* — знак) — знак, що виконує комунікативну функцію між суб'єктами політики. Є складовим елементом політичної культури. До основних видів політичної символіки відносять національно-державну, ритуально-процесуальну, наочно-агітаційну та ін. Особливим політичним символом, за допомогою якого зберігається, перетворюється та передається інформація, виступає мова.

СИМВОЛИ ДЕРЖАВНІ (гр. *symbolon* — знак) — встановлені законодавством відмітні знаки держави, що відбивають її суверенність та незалежність. До основних державних символів відносять прапор, герб, гімн, девіз, печатку та ін.

СИСТЕМА ВИБОРЧА (гр. *systema* — ціле, що складається із частин) — сукупність норм і процедур, що регулюють виборчий процес; порядок формування представницьких органів влади й обрання посадових осіб шляхом голосування в ході виборів. До основних видів виборчих систем відносять мажоритарну (систему більшості) та пропорційну (систему представництва політичних партій).

СИСТЕМА ПАРТІЙНА (гр. *systema* — ціле, що складається із частин, і лат. *partis* — частина) — сукупність політичних партій у державі, а також система зв'язків між ними. Виділяють однопартійну (за якою одна партія монополізує держав-

ну владу), двопартійну (з перевагою й конкуренцією двох найбільших партій) і багатопартійну (що передбачає активну участь у політичній боротьбі кількох партій) системи, а також їх різновиди.

СИСТЕМА ПОЛІТИЧНА (гр. *systema* — ціле, що складається із частин, *politike* — політика) — сукупність взаємозалежних державних і недержавних соціально-політичних інститутів, цінностей і норм, а також принципів організації й здійснення політичної влади. У структурі політичної системи виділяють інституціональну (держава, політичні партії, громадські організації), нормативну (норми, цінності, що регулюють діяльність суб'єктів політики), функціональну (сукупність ролей і функцій суб'єктів політичних відносин) та комунікативну (сукупність різних форм взаємодії суб'єктів політики) підсистеми. Термін «політична система», що відбиває стан політичного життя суспільства, політичних явищ і процесів у певній цілісності й стійкості, був введений у політологію в 60-х рр. ХХ ст. Авторами класичних моделей політичних систем є американські вчені Д. Істон, Г. Алмонд і К. Дойч. Відповідно до типу політичної культури виділяють англо-американську, європейсько-континентальну, доіндустріальну й тоталітарну політичні системи; за політичним режимом — тоталітарні, авторитарні й демократичні політичні системи.

СИСТЕМА «СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ» (гр. *systema* — ціле, що складається із частин) — один із існуючих у сучасному конституційному праві механізмів реалізації принципу розподілу влади, що передбачає наявність певних можливостей контролю й впливу незалежних і рівноправних гілок державної влади одна на одну, що запобігає зосередженню влади в межах будь-якої однієї гілки влади.

СИТУАТИВНА ТЕОРІЯ ЛІДЕРСТВА (лат. *situatio* — положення) — одна із сучасних західних теорій, що характеризує лідерство як похідну від конкретної ситуації, що вимагає наявності лідера з певним набором якостей. З погляду автора даної теорії А. Дженінгса, зміна завдань, що постають перед соціальною групою або суспільством, вимагають зміни підходів до їх вирішення, а, отже, й нових стилів і методів лідерства.

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ (лат. *socialis* — суспільний, гр. *demos* — народ, і *kratos* — влада) — різновид соціалістичної ідеології, що виникає наприкінці ХІХ ст. У ХХ ст. відділяється від революційного марксизму, проголошуючи основним завданням розбудову демократичного соціалізму. На сучасному етапі представляє собою лівоцентристську політичну течію, яка виступає за об'єднання ідеалів соціалізму й лібералізму, проголошуючи основними цінностями свободу, соціальну справедливість і рівноправність.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНА

(лат. *socialis* — суспільний) — процес засвоєння індивідом політичних знань, норм і цінностей політичної культури, що сприяють формуванню в нього необхідних якостей для адаптації до даної політичної системи й виконання певних функцій і ролей. Виділяють соціалізацію первинну (пов'язану з безпосереднім придбанням політичних знань і настанов) і вторинну (пов'язану із самостійним виробленням політичних цінностей і орієнтацій, розширенням політичного досвіду). Політична соціалізація особистості здійснюється через складну систему інститутів (держави, партії, школа, церква) і агентів (політичних лідерів, журналістів, викладачів, родичів) соціалізації.

СОЦІАЛІЗМ (лат. *socialis* — суспільний) — 1) ідеологія, що затверджує систему суспільного устрою, засновану на суспільній власності, відсутності експлуатації, соціальної справедливості, свободі й рівності. Соціалістична ідеологія вперше з'являється в ХІХ ст. Виділяють такі форми соціалістичної ідеології, як марксизм, соціал-демократія, утопічний соціалізм, комунізм, неомарксизм та ін.; 2) у класичній теорії наукового соціалізму (К. Маркс, Ф. Енгельс) — перша фаза комуністичної суспільно-економічної формації.

СПІКЕР (англ. *speaker* — оратор) — голова нижньої палати парламенту (або однопалатного парламенту).

СТАБІЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНА

(лат. *stabilis* — постійний, стійкий) — стан політичної системи, що характеризується сталістю її основних елементів, здатністю до ефективного виконання функцій, взаємодії з іншими політичними системами.

СТЕРЕОТИП ПОЛІТИЧНИЙ

(гр. *stereos* — твердий, і *typos* — відбиття, гр. *politike* — політика) — спрощене, схематичне уявлення про політичний об'єкт. Ознаками стереотипу є емоційна забарвленість (окрім інформації стереотип несе в собі позитивне або негативне ставлення до об'єкта) та усталеність (стереотип не пов'язаний із реальною дійсністю, базується на обмеженому політичному досвіді). Політичні стереотипи значно спрощують процес орієнтації й прийняття рішень, сприяють формуванню політичної ідентичності. При цьому, деформуючи реальні знання про політичні об'єкти, досить часто стають засобом політичного маніпулювання.

СТИЛЬ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

(гр. *stylos* — паличка з гострим кінцем для писання, англ. *leader* — керівник) — сукупність засобів і методів діяльності політичного лідера, а також характер його взаємодії з послідовниками. Традиційно виділяються два основних стилі лідерства: авторитарний (із чітким розподілом ролей, використанням примуса, санкцій як засобів впливу на підлеглих) і демократичний (лідер — як

координатор загальних дій, основні заходи впливу — заохочення й винагороди). М. Херманн поділяє політичних лідерів за іміджем на «лідерів-прапорносців» (які прагнуть до радикальних перетворень, вміють повести за собою маси), «лідерів-служителів» (які відстоюють інтереси своїх прихильників, виборців), «лідерів-торговців» (здатних до переконання мас) та «лідерів-пожежних» (здатних швидко реагувати на вимоги суспільства). Р. Такер поділяє політичних лідерів залежно від існуючого політичного порядку на консерваторів (які виступають за збереження існуючого положення), реформаторів (які прагнуть до радикальних перетворень) і революціонерів (які ставлять за мету перехід до принципово іншої політичної системи). Р. Барбер виділяє чотири типи стилів політичного лідерства за активністю при виконанні своїх функцій та за ставленням до виконання обов'язків: активно-позитивний (який у своїй діяльності орієнтується на досягнення); активно-негативний (спрямований на задоволення особистого самолюбства); пасивно-позитивний (який характеризується прив'язаністю до займаної посади); пасивно-негативний (який характеризується лише виконанням обов'язку).

СТРАЙК (італ. *basta* — досить, достатньо) — форма розвитку економічного або політичного конфлікту, що проявляється в масовому припиненні праці з

метою впливу на процес прийняття певних рішень, задоволення економічних або політичних вимог.

СУБКУЛЬТУРА ПОЛІТИЧНА (лат. *sub* — під, і *cultura* — оброблення, виховання, гр. *politike* — політика) — сукупність політичних орієнтацій і моделей поведінки, що значно відрізняються від домінуючих у суспільстві. Наявність субкультурних утворень найбільш характерна для поліетнічних, федеративних, багатоконфесійних держав.

СУВЕРЕНІТЕТ ДЕРЖАВНИЙ (фр. *souverainete* — верховна влада) — політико-правова властивість державної влади; верховенство, повнота й неподільність влади держави в межах її території (внутрішній суверенітет) та незалежність і рівноправність у міжнародних відносинах (зовнішній суверенітет).

СУВЕРЕНІТЕТ НАРОДНИЙ (фр. *souverainete* — верховна влада) — повновладдя народу, який виступає носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в державі. Народ здійснює владу безпосередньо (на виборах і референдумах) і через органи державної влади й місцевого самоврядування.

СУВЕРЕНІТЕТ НАЦІОНАЛЬНИЙ (фр. *souverainete* — верховна влада) — повновладдя нації, можливість самостійного політичного самовизначення. У демократичній державі виключно

народу належить право визначати й змінювати встановлений конституційний лад.

СУД — орган державної влади, що здійснює правосуддя (шляхом розгляду адміністративних, цивільних, кримінальних та ін. справ у встановленому законодавстві порядку). Виділяють суди загальної та спеціальної юрисдикції.

ТАЄМНЕ ГОЛОСУВАННЯ — один із принципів виборчого права, відповідно до якого виключається контроль за волевиявленням громадян на виборах.

ТЕОКРАТІЯ (гр. *theos* — бог, і *kratos* — влада) — форма здійснення влади, за якою вища державна влада здійснюється духівництвом або главою церкви.

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВОДИ (лат. *territōrium* — територія, від *terra* — земля, суша) — морські води в межах кордонів держави, на які поширюється її суверенітет. Морською територією держави вважається 12-ти мильна морська зона.

ТЕРИТОРІЯ ДЕРЖАВИ (лат. *territōrium* — територія, від *terra* — земля, суша) — частина суші (материкова й острівна), водного (внутрішні й територіальні води) і повітряного простору, а також прирівняних до них об'єктів, що перебувають під суверенітетом даної держави.

ТЕРОРИЗМ (лат. *terror* — жах, страх) — нелегальна форма по-

літичної участі, здійснення політичної боротьби засобами залякування, насильства, фізичної розправи з політичними супротивниками. Терористичні акти можуть бути спрямовані не тільки на політичних опонентів, але й на осіб, які не є прямими політичними супротивниками. Основною метою тероризму є привертання уваги до конфлікту, в якому бере участь група, яка застосовує дані засоби боротьби. Виділяють індивідуальний, груповий (організований) і державний тероризм. У сучасному світі особливу небезпеку представляє міжнародний тероризм.

ТИРАНІЯ (гр. *tyrannis* — одноосібно) — історичний різновид диктатури, що одержала розвиток у Стародавній Греції; форма здійснення державної влади, заснована на одноособовому правлінні, використанні прямого насильства як основного методу правління.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ (лат. *tolerantia* — терпіння) — терпиме ставлення до чужого способу життя, поведінки, вірувань, традицій, цінностей, ідеалів, політичних смаків і позицій, яке забезпечує право й свободу кожної людини мати свої судження й позиції в соціальному світі.

ТОТАЛІТАРИЗМ (лат. *totalis* — весь, цілий, повний) — різновид недемократичного політичного режиму, що характеризується абсолютним контролем держави над усіма сферами громадсько-

го життя, повним підкоренням людини політичній владі, диктатом ідеології, відсутністю свободи особистості. Авторами терміна вважаються італійські ліберали Дж. Амендола та П. Гобетті, які використовували його в 20-х рр. XX ст. для позначення встановленої в Італії фашистської диктатури, підкреслюючи її якісну відмінність від попередніх типів диктатур (деспотизму, тиранії, олігархії). У політичній лексиці термін був введений самим лідером італійського фашизму Б. Муссоліні. К. Фрідріх і З. Бжезінський виділяють такі ознаки тоталітарного політичного режиму: єдина загальнообов'язкова ідеологія; однопартійність; державна монополія на засоби масової інформації; централізована економіка й система бюрократичного управління економічною діяльністю; система терористичного поліцейського контролю над усім суспільством із використанням фізичного й психічного примусу. За характером пануючої ідеології виділяють такі основні історичні різновиди тоталітаризму, як фашизм, комуністичний тоталітаризм та націонал-соціалізм.

ТРАДИЦІЙНА ЛЕГІТИМНІСТЬ (лат. *trādītio* — звичка, і лат. *lēgītimus* — законний) — тип легітимності політичної влади, джерелом якої виступає звичай, звичка коритися владі, віра в непохитність існуючих порядків. Традиційне панування характерно для монархії (за своєю мотивацією воно багато

в чому схоже з відносинами в патріархальній родині, заснованими на беззаперечній покорі старшим).

ТРАДИЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО (лат. *trādītio* — звичка) — доіндустріальне, переважно аграрне, сільське суспільство, що протиставляється сучасному індустріальному суспільству. Для традиційного типу соціальних відносин характерний пріоритет безпосередніх внутрішньогрупових (насамперед, родинних) зв'язків, групова солідарність, приписаний соціальний статус та обмежена соціальна мобільність, жорсткий соціальний контроль, групова ідентичність.

ТРАНСФОРМАЦІЙНА КРИЗА (лат. *trānsfōrmātio* — перетворення, гр. *krisis* — рішення, зворотний пункт) — стан суспільства, що характеризується різким загостренням існуючих протиріч, зумовлених труднощами модифікації (модернізації) суспільства, неможливістю проводити реформування соціальної, політичної, культурної або економічної системи, регресом до ранніх форм існування суспільства.

ТРАНСФОРМАЦІЯ (лат. *trānsfōrmātio* — перетворення) — придбання суспільством нових рис, зміна життєвих стандартів і потреб; радикальні структурні зміни, спрямовані на досягнення якісно нового стану громадської організації. Трансформація — це дія чи процес зміни

-форми, природи або характеру суспільства або окремої її структури. Трансформація означає перетворення сутнісних компонентів соціуму, всіх сфер суспільного життя. Трансформація не передбачає вектора змін — вони можуть бути як прогресивними, так і регресивними. Головне в трансформації — саме перетворення форм і змісту громадського життя, її інституціональної сфери, норм, цінностей, ментальності та інших соціокультурних сфер соціуму.

«ТРЕТЬОЇ ХВИЛІ» КОНЦЕПЦІЯ — футурологічна концепція, що ґрунтує ідею «постіндустріального суспільства» або «надіндустріальної цивілізації». Концепція розроблена американським вченим Е. Тоффлером у книзі «Третя хвиля» (1980). До першої «хвилі» Тоффлер відносить аграрну революцію, до другої — індустріальну.

УЗУРПАЦІЯ (лат. *usurpatio* — оволодіння) — насильницьке, протизаконне захоплення влади або присвоєння чужих прав, повноважень; досягнення влади з порушенням законодавчо встановленої процедури.

УНІТАРИЗМ (унітарна держава) (лат. *unitas* — єдність) — форма державного устрою, що характеризується єдністю державної території, єдиною системою органів державної влади, єдиним законодавством. Унітарна держава поділяється на адміністративно-територіальні оди-

ниці (області, райони та ін.). Унітарний устрій характерний, як правило, для країн економічно й національно однорідних. В унітарних державах із розмаїттю національних і соціально-економічних відносин допускається автономія окремих частин (ускладнені унітарні держави — Китай, Великобританія, Іспанія, Фінляндія, Україна).

УРЯД — вищий орган у системі органів виконавчої влади держави або його складової частини (суб'єкта федерації, автономії).

УСТРІЙ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ (лат. *administratio* — управління, і лат. *territorium* — область, територія) — розподіл державної території на складові частини (краї, області, райони та ін.), відповідно до яких формується система місцевих органів влади й самоврядування.

УСТРІЙ ДЕРЖАВНИЙ — форма держави, що визначає його національно-територіальну організацію. Державний устрій характеризує внутрішню структуру держави, спосіб її політичного й територіального розподілу, принципи взаємин між державою в цілому та її частинами, їхній правовий статус. У сучасному світі виділяють унітарний і федеративний державний устрій.

УТОПІЯ (гр. *u* — ні, і *topos* — місце) — образ ідеального суспільного й державного устрою.

Термін походить від назви книги Т. Мора (1516), у якій зображений такий ідеальний устрій на фантастичному острові Утопія.

УЧАСТЬ ПОЛІТИЧНА — вплив політичних суб'єктів на політичну систему, її елементи, процес прийняття політичних рішень. Виділяють легальну й нелегальну, активну й пасивну, автономну (добровільну) та примусову (мобілізаційну) політичну участь. Найпоширенішим типом політичної участі є електоральна участь.

ФАШИЗМ (італ. *fascio* — пучок, зв'язування) — вкрай антидемократична, радикально-екстремістська політична течія. Найважливішими рисами ідеології фашизму є прагнення до сильної влади, войовничий антидемократизм, расизм і шовінізм. Фашистський тоталітарний політичний режим уперше був встановлений в Італії в 1922 р. Для італійського фашизму, основною метою якого проголошувалося відродження великої Римської імперії, були характерні масовий терор, расизм і ксенофобія, культ вождя (дуче).

ФЕДЕРАЦІЯ (ФЕДЕРАТИВНИЙ УСТРІЙ) (лат. *foederatio* — союз, об'єднання) — форма державного устрою, що передбачає наявність у складі держави низки державних утворень — суб'єктів федерації (республік, штатів, кантонів, провінцій, земель), що мають певну само-

стійність, свій адміністративно-територіальний розподіл і власне законодавство. Федеративний устрій характерний для країн зі значним різноманіттям національних, соціально-економічних, історичних показників. Характеризується розподілом повноважень між центральними органами державної влади та суб'єктами федерації, подвійною системою органів державної влади й законодавства. Суб'єкти федерації мають пряме представництво в парламенті країни, забезпечене існуванням другої палати. Виділяють історичні типи федерації (ФРН, Швейцарія), національні (СРСР, Чехословаччина), територіальні (США, Мексика) та змішані (Росія).

ФОРМА ПРАВЛІННЯ (лат. *forma* — вид, зовнішність) — форма держави, що характеризує організацію вищої державної влади та систему її зв'язків із населенням. У сучасному світі виділяють дві основні форми правління — монархію та республіку.

ФРАКЦІЯ ПАРЛАМЕНТСЬКА (лат. *fractio* — розламування, дроблення) — об'єднання членів однієї політичної партії (блоку) в парламенті.

ФУНДАМЕНТАЛІЗМ (лат. *fundamentum* — основа) — 1) суспільно-політична течія, ідеологія, що характеризується радикальним неприйняттям змін, модернізації соціальної та політичної систем, схильністю до

традицій, відстоюванням релігійних, етичних, національних принципів.

ФУТУРОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНА

(лат. *futurum* — майбутнє, і гр. *logos* — вчення) — сфера наукового знання, пов'язана з дослідженням перспектив розвитку соціально-політичних процесів.

ХАРИЗМАТИЧНА ЛЕГІТИМНІСТЬ

(гр. *charisma* — божий дар, лат. *lēgitimus* — законний) — тип легітимності політичної влади, джерелом якої виступає віра у виняткові якості, чудесний дар, тобто харизму керівника; емоційне, особистісне ставлення вождя й маси. Харизматичний спосіб легітимації влади спостерігається в періоди революційних змін, коли нова влада для визнання населенням не може спертися на авторитет традицій або ж на демократично виражену волю більшості. У цьому випадку свідомо культивується велич особистості вождя, авторитет якого сприяє визнанню влади й сприйняттю її населенням. У науковий обіг термін «харизма» введений М. Вебером.

ХАРТІЯ (гр. *chartion* — папір) — декларація, політико-правовий документ, що проголошує основні принципи організації та діяльності суб'єктів політичних відносин; не має обов'язкової юридичної чинності.

ХУНТА (ісп. *junta* — об'єднання, збори) — політичне угруповання, що прийшло до влади

неконституційним шляхом і здійснює диктаторське правління методами терору. Термін походить від назви вищого органа виконавчої влади в іспаномовних країнах.

ХЕПЕННІНГ ПОЛІТИЧНИЙ

(англ. *happening* — випадок, подія) — протестна форма політичної участі, масові театралізовані або ін. дії політичної спрямованості.

ЦЕНзуРА (лат. *cēnsūra* — суворе судження) — політичний, державний контроль за засобами масової інформації, обмеження свободи слова.

ЦЕНЗИ ВИБОРЧІ

(лат. *census*, від *censeo* — роблю перепис) — встановлені законодавством обмеження для реалізації виборчого права. До найпоширеніших цензів відносять ценз осілості, освітній, віковий, майновий та ін.

ЦИРКУЛЯЦІЯ ЕЛІТ

(лат. *circulatio* — кругообертання, фр. *elite* — краще, добірне, вибране) — процес оновлення вищого прошарку суспільства. Циркуляція еліт, забезпечуючи еліту необхідними для управління якостями, є необхідною умовою підтримки соціальної рівноваги. У науковий обіг термін ввів італійський вчений В. Парето.

ШОВІНІЗМ

(фр. *chauvinisme*, від імені Н. Шовена (*Chauvin*), солдата армії Наполеона I) — крайня форма націоналізму, різ-

новид расизму, для якої характерна пропаганда національної винятковості, розпалення між-національної ворожнечі й ненависті. Ім'я французького солдата Шовена, фанатично відданого Наполеонові Бонапартіві, стало загальним і використовується для позначення політичної переваги, домінування (нації, держави, соціальної групи), поряд з англійським терміном «джингоїзм» (англ. *jingo* — сло-

во, що вимовляється під час принесення клятви).

ЮРИСДИКЦІЯ (лат. *jurisdictio*, від *jus* — право, і *dico* — говорю) — визначена законом сукупність повноважень органів судової влади.

ЮСТИЦІЯ (лат. *justitia* — справедливість, законність) — 1) правосуддя; 2) система судових установ, судове відомство.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Підручники, навчальні посібники:

1. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор: Учебное пособие / Под ред. М. Ильина, А. Мельвиля. — М., 2002.
2. Василенко И. Политическая глобалистика. — М., 2000.
3. Гаджиев К. С. Политология. — М., 2001.
4. Гаджиев К. С. Введение в геополитику. — М., 2000.
5. Дмитриев А. В. Конфликтология. — М., 2000.
6. Желтов В. В. Политология. — Ростов н/Д, 2003.
7. Ильин В. В. Политология: — М., 2000.
8. Кирилюк Ф. Історія політології. Т. I. — К., 2002.
9. Кудряченко А. І. Геополітика. — К., 2004.
10. Лебедева М. М. Мировая политика: Учеб. — М., 2003.
11. Лісничий В. В. Політичні та адміністративні системи зарубіжних країн. — К., 2004.
12. Мухаев Р. Т. Политология: учебник для вузов. — М., 2006.
13. Панарин А. С., Василенко И. А. Политология: Общий курс. — М., 2003.
14. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія. — К., 2002.
15. Політологія: навчально-методичний комплекс. Підручник. — К., 2004.
16. Політологія / За ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. — К., 2003.
17. Політологія: Наука про політику / За заг. ред. проф. Кремень В. Г., проф. Горлача М. І. — Х., 2002.
18. Политология / Н. Сазонов, А. Фисун, В. Чигринов. — Х., 2001.
19. Политология. / Под ред. проф. М. А. Василика. — М., 2001.

20. Политология. / Под ред. проф. В. Н. Лавриненко. — М., 2002.
21. Пугачёв В. П., Соловьёв А. И. Введение в политологию. — М., 1997.
22. Сирота Н. М. Политология. Курс лекций. — СПб., 2006.
23. Соловьёв А. И. Политология: Политическая теория, политические технологии. — М., 2000.
24. Цыганков П. А. Международные отношения. — М., 1996.
25. Шаран П. Сравнительная политология: В 2 ч. — М., 1992.
26. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки). — К., 2002.

Словники, енциклопедії, довідники, хрестоматії:

1. Андреева В., Куклиев В., Ровнер А. Энциклопедия символов, знаков, эмблем. — М.: Локид, 2000.
2. Бурдяк В., Ротар Н. Політична культура, ідеологія, психологія. — Чернівці, 2000.
3. Введение в политологию. Словарь-справочник / Под ред. В. Пугачёва. — М., 1996.
4. Геополитика (Популярная энциклопедия) / Под ред. В. Манилова. — М., 2002.
5. Золота книга української еліти: Інформаційно-іміджевий альманах. — К., 2001.
6. Крамаревський О. Політичні партії і організації України: Довідник. — К., 1999.
7. Мир политической мысли. Хрестоматия. В 2-х т. — М., 1994.
8. Мирошникова В. 100 знаменитых политиков. — Х., 2002.
9. Політологічний енциклопедичний словник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. — К., 1997.
10. Политическая теория и политическая практика: словарь-справочник / Под ред. А. А. Мигولاتьева. — М., 1994.

11. Политологический словарь / Под ред. проф. Астаховой В. И., проф. Панова Н. И. — Х., 1997.
12. Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст. Хрестоматія / За ред. проф. О. І. Семківа. — Львів, 1996.
13. Политология: словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М., 2001.
14. Политология. Энциклопедический словарь / Под ред. Ю. И. Аверьянова. — М., 1993.
15. Политология: Хрестоматія / Сост. Б. А. Исаев, А. С. Тургаев, А. Е. Хренов. — СПб, 2006.
16. Политология. Хрестоматія / Сост. М. А. Василик, М. С. Вершинин. — М., 2000.
17. Словарь общественных наук / Авт.-сост.: Подольская Е. А., Погорелый Д. Е., Лихвар В. Д. — Ростов н/Д, 2006.
18. Сравнительное изучение цивилизаций: Хрестоматія / Сост. Б. Трасов. — М., 1999.
19. Теория международных отношений: Хрестоматія / Науч. ред. П. А. Цыганков. — М., 2002.
20. Халипов В. Ф. Власть: Кратологический словарь. — М., 1997.
21. Хевеши М. А. Толковый словарь идеологических и политических терминов советского периода. — М., 2002.
22. Хрестоматія по курсу «Политология» / Под ред. М. А. Василика. — М., 2001.
23. Хто є хто в європейській та американській політології: Малий політологічний словник. — Львів, 1995.
24. Хто є хто. Партії та політики ХХІ століття. Вип.1 / Авт.-упоряд. В. В. Болгов. — К., 2002.
25. Человек и общество: Краткий энциклопедический словарь-справочник (политология) / Отв. ред. Борцов Ю. С. — Ростов н/Д, 1997.
26. Шреплер Х. А. Международные организации: Справочник. — М., 1995.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Адорно Т. Исследование авторитарной личности. — М., 2001.
2. Алмонд Г. Политическая наука: история дисциплины // Политические исследования. — 1997. — № 6.
3. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии // Политические исследования. — 1992. — № 4.
4. Аристотель. Политика / Сочинения в 4-х т. Т. 4. — М., 1984.
5. Арндт Х. Истоки тоталитаризма. — М., 1996.
6. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. — М., 1993.
7. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество (Опыт социального прогнозирования) / Пер. с англ. — М., 1999.
8. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. — М., 1990.
9. Бердяев Н. Смысл истории. — М., 1990.
10. Берк Э. Размышления о революции во Франции. — М., 1993.
11. Бжезинский З. Великая шахматная доска: Господство Америки и его геополитические императивы. — М., 2006.
12. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. — М., 2006.
13. Блондель Ж. Политическое лидерство. Путь ко всеобъемлющему анализу. — М., 1992.
14. Бурдье П. Социология политики. — М., 1993.
15. Вебер М. Политика как призвание и профессия / Избранные произведения. — М., 1990.
16. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. — СПб., 2001.
17. Валлерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность // Политические исследования. — 1992. — № 5–6.
18. Винниченко В. Відродження нації. — К., 1990.

19. Восленский М. Номенклатура: Господствующий класс Советского Союза. — М., 1991.
20. Вятр Е. Социология политических отношений. — М., 1979.
21. Вятр Е. Типология политических режимов. Лекции по политологии. — Таллинн, 1991.
22. Гегель Г. В. Ф. Политические произведения. — М., 1978.
23. Гелбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество. — М., 1969.
24. Гелд Д., Мак-Грю Е. Глобалізація / Антиглобалізація. — К., 2004.
25. Гидденс Э. Стратификация и классовая структура // Социологические исследования. — 1992. — № 9.
26. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. — М., 2004.
27. Гоббс Т. Левиафан. / Избранные произведения. В 2-х т. — М., 1964.
28. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть? — К., 1991.
29. Дай Т., Зиглер Л. Демократия для элиты (введение в американскую политику). — М., 1984.
30. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? // Политические исследования. — 1999. — № 1.
31. Даль Р. Введение в теорию демократии. — М., 1992.
32. Даль Р. Демократия и ее критики. — М., 2003.
33. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и её проблемы в Восточной Европе // Вопросы философии. — 1990. — № 9.
34. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта // Социологические исследования. — 1994. — № 5.
35. Дергачев В. Геополитика: Учеб. пособие. — К., 2000.
36. Джилас М. Лицо тоталитаризма. — М., 1992.
37. Донцов Д. Дух нашої давнини. — Дрогобич, 1991.
38. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1991.

39. Драгоманов М. Вибране. — К., 1991.
40. Дугин А. И. Основы геополитики. — М., 1999.
41. Дюверже М. Политические партии. — М., 2005.
42. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. — М., 1991.
43. Желев Ж. Фашизм. Тоталитарное государство. — М., 1991.
44. Журавський В. С. Політична система в Україні: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект). — К., 1999.
45. Истон Д. Новая революция в политической науке // Социально-политический журнал. — 1993. — № 8.
46. Карлейль Т. Герои и героическое в истории. Публичные беседы Томаса Карлейля. — СПб, 1988.
47. Кассирер Э. Техника современных политических мифов // Вестник МГУ. Сер 7. Философия. — 1990. — № 2.
48. Классика геополитики XIX в., XX в. / Сост. К. Королёв. — М., 2003.
49. Козер Л. А. Функции социального конфликта. Американская социологическая мысль. — М., 1996.
50. Кольев А. Политическая мифология: Реализация социального опыта. — М., 2003.
51. Конт О. Курс позитивной философии. / Мир философии: в 2-х т. — М., 1991.
52. Лейпхарт А. Консервативные альтернативы для новых демократий // Политические исследования. — 1995. — № 2.
53. Ленин В. И. О государстве. / Полное собрание сочинений. Т. 39.
54. Липа Ю. Призначення України. — Львів, 1992.
55. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. — Київ-Філадельфія, 1995.
56. Липсет С. М. Политическая социология / Американская социология сегодня: перспективы, проблемы, методы. — М., 1972.
57. Липсет С. М., Кён-Рюн Сен, Торрес Дж. Ч. Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократии // Международный журнал социальных наук /

- Сравнительная политология. Демократия, национализм, режимы третьего мира, правящий класс. — 1993. — № 3.
58. Локк Дж. Два трактата о правлении // Сочинения. — Т. 3. — М., 1987.
59. Макиавелли Н. Государь. — М., 1990.
60. Мангейм К. Идеология и утопия. — М., 1992.
61. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест коммунистической партии./Соч. Изд. 2, т. 4.
62. Маркузе Г. Одномерный человек. — М., 1993.
63. Міхновський М. Самостійна Україна / Видання УНП. — Львів, 1905.
64. Миллс Р. Властвующая элита. — М., 1978.
65. Милль Дж. Ст. Размышления о представительном правлении. — СПб., 1863.
66. Михельс Р. Социология политических партий в условиях демократии // Диалог. — 1990. — № 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 18; 1991 — № 1.
67. Монтескье Ш. О духе законов. — М., 1995.
68. Моска Г. Правящий класс // Социологические исследования. — 1994. — №12.
69. Моска Г. Элементы политической науки // Социологические исследования. — 1995. — № 4.
70. Нейсбит Дж. Мегатренды. — М., 2003.
71. Ницше Ф. Воля к власти — М., 1994.
72. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Дегуманизация искусства и другие работы. — М., 1991.
73. Парето В. Компендиум по общей социологии / Антология политической мысли. В 5-ти т. Т. 2. — М., 1997.
74. Парсонс Т. Система современных обществ. — М., 1997.
75. Платон. Государство — М., 1981.
76. Політична система сучасної України: Особливості становлення, тенденції розвитку / І. Ф. Курас, Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан та ін.; За ред. Ф. М. Рудича. — К., 2002.

77. Поппер К. Открытое общество и его враги. Соч. в 2-х т. — М., 1992.
78. Преториус Р. Теория конфликта // Политические исследования. — 1991. — № 5.
79. Руссо Ж. Ж. Избранные произведения: в 3-х томах. — М., 1961.
80. Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917). — Х., 1997.
81. Сорокин П. Человек, цивилизация, общество. — М., 1992.
82. Старосольський В. Теорія нації. — К., 1998.
83. Тойнби А. Дж. Постижение истории. — М., 1995.
84. Токвиль А. Демократия в Америке. — М., 2000.
85. Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику: Відкритий лист до В. Липинського. — Львів, 1929.
86. Томенко М. В., Олійник В. В. Парти́йна еліта України – 2000. — К, 2000.
87. Тоффлер Э. Война и антиво́йна. — М., 2004.
88. Тоффлер Э. Третья волна. — М., 2002.
89. Тоффлер Э. Шок будущего. — М., 2003.
90. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. — М., 2003.
91. Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз/О. Дергачов (керівник авт. колективу). — К., 1996.
92. Флад К. Политический миф: Теоретическое исследование. — М., 2004.
93. Фрейд З. Психология массы и анализ человеческого «я» / Психоаналитические этюды. — Минск, 1997.
94. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. — М., 2004.
95. Фромм Э. Бегство от свободы. — М., 1990.
96. Фукуяма Ф. Великий разрыв. — М., 2003.
97. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. — М., 2004.

98. Хайек Ф. А. Дорога к рабству // Вопросы философии. — 1990. — № 10–12.
99. Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. — М., 1992.
100. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. — М., 2004.
101. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. — М., 2003.
102. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М., 2003.
103. Херманн М. Дж. Стили лидерства и формирование внешней политики // Политические исследования. — 1991. — № 1.
104. Цыганков П. А. Теория международных отношений. — М., 2002.
105. Шмитт К. Политическая теология. Тоффлер Э. М., 2001.
106. Шмиттер Ф. Неокорпоративизм // Политические исследования. — 1997. — № 2.
107. Шпенглер О. Закат Европы. — М., 1993.
108. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. — М., 1995.
109. Эндрейн Ч. Ф. Сравнительный анализ политических систем: Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования. — М., 2000.
110. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Изд. 2, т. 21.
111. Ясперс К. Будущий мировой порядок // Век XX и мир. — 1990. — № 9.
112. Almond G., Verba S. The Civil Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations. — Boston, 1965.
113. Almond G. and Bingman P. Comparative Politics / A Developmental Approach. — Boston, 1978.
114. Bachrach R. The Theory of Democratic Elitism. A Critique. — Boston Little, Brown and C., 1967.
115. Bottomore T. B. Elites and society. — L. — 1964.
116. Burnham J. The managerial revolution; what is happening in the world. — N-Y., 1941.

117. Dahl R. A. A preface to democratic theory. — 12 impr. — Chicago, 1973.
118. Dahl R. A. Critique of the Ruling elite Model // American Political Science Review. — 1958. — № 3.
119. Duverger M. The Idea of Politics. — Indianapolis. 1966.
120. Easton D. A. Political System. — N.Y., 1971.
121. Easton D. Analyse du systeme politique. — P., 1982.
122. Fromm E. La crise de la psyhanalyse. P., 1971.
123. Gorz A., Bosquet M. Ecologic et politique. — P., 1978.
124. Karl T. and Schmitter P. Models of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe // International Social Science Journal. — 1991. — Vol. 43. — № 128.
125. Lippman W. Preface Politics. — N.Y., 1950.
126. Lipset S. Consensus and Conflict: Essays in Political Sociology. — New Brunswick — New Jersey, 1985.
127. Lipset S. Political Man: The Social Bases of Politics. — Garden City, 1963.
128. Mannheim K. Essays on Sociology of Culture. — London, 1962.
129. Merton R. Social Theory and Social Structure. — N.Y., 1968.
130. Michels R. Political Parties. — N.Y., 1966.
131. Mills C. R. The Power Elite. — N.Y., 1957.
132. Moska G. The Ruling Class. — N.Y., 1939.
133. Morgenthau H. Politics among Nations. — N.Y. — 1961.
134. Pareto V. «Elites and Their Circulation», C.S.Heller (ed.), Structured Socail Inequality: A Reader in Comparative Socail Stratification, N.Y., 1969.
135. Pareto V. The Mind and Society. — N.Y., 1935.
136. Parsons T. Politics and Social Structure. — N.Y. — London, 1969.
137. Tourain A. La societe postindustrielle. — P., 1969.

ЗМІСТ

Передмова	3
Вітчизняний підручник європейського рівня	4
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ I	
Теоретичні основи науки про політику.....	6
ТЕМА 1.	
Політологія як наука.....	6
1.1. Політика як об'єкт політології	6
1.2. Предмет, структура та функції політичної науки	24
СЕМІНАР № 1. Політологія як наука	40
ТЕМА 2.	
Політична влада	45
2.1. Влада як центральна категорія політології	45
2.2. Політична еліта як головний суб'єкт політичної влади	62
СЕМІНАР № 2. Політична влада та її суб'єкти.....	78
КОНТРОЛЬ ЗМІСТОВОГО МОДУЛЯ I	83
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ II	
Політична система.....	91
ТЕМА 3.	
Теорія політичних систем.....	91
3.1. Поняття та моделі політичних систем.....	91
3.2. Політичні режими.....	99
СЕМІНАР № 3. Політична система	126

ТЕМА 4.	
Держава в політичній системі	130
4.1. Поняття, ознаки та функції держави	130
4.2. Форми сучасної держави	137
4.3. Тенденції розвитку державності в сучасному світі	148

СЕМІНАР № 4. Держава як політичний інститут.....	159
---	------------

ТЕМА 5.	
Політичні партії та групи інтересів.....	164
5.1. Партії в політичній системі: поняття, ознаки, функції.....	164
5.2. Партиїні системи	175
5.3. Групи інтересів та групи тиску	180

СЕМІНАР № 5. Політичні партії та групи інтересів.....	188
--	------------

ТЕМА 6.	
Політична культура	192
6.1. Поняття, структура та функції політичної культури	192
6.2. Типи політичної культури. Політична субкультура	220

СЕМІНАР № 6. Політична культура	231
--	------------

КОНТРОЛЬ ЗМІСТОВОГО МОДУЛЯ II..	238
--	------------

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ III

Політичні процеси та світова політика	251
---	-----

ТЕМА 7.	
Політичні процеси	251
7.1. Політичний розвиток та модернізація.....	251

7.2. Політичні конфлікти та кризи	264
СЕМІНАР № 7. Політичні процеси	279
ТЕМА 8. СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС	284
8.1. Світова політика та система міжнародних відносин	285
8.2. Геополітика	303
СЕМІНАР № 8. Світовий політичний процес	318
КОНТРОЛЬ ЗМІСТОВОГО МОДУЛЯ III ..	323
МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ № 1.	
Підсумкові тестові завдання з курсу.....	331
МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ № 2.	
Підсумкові контрольні питання з курсу	332
Біографічний довідник	340
Політологічний словник	376
Рекомендована література	418
Рекомендована література	421

ДЛЯ НОТАТОК

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ПОГОРІЛИЙ Дмитро Євгенійович

ПОЛТОЛОГІЯ

КРЕДИТНО-МОДУЛЬНИЙ КУРС

Навчальний посібник

Керівник видавничих проєктів – *Б.А.Сладкевич*

Науковий редактор – *Є.А. Подольська*

Редактор – *С.М. Смоленський*

Дизайн обкладинки – *О.С. Молчанова*

Підписано до друку 08.02.2008. Формат 60x84 1/16.

Друк офсетний. Гарнітура PetersburgС.

Умовн. друк. арк. 27.

Видавництво “Центр учбової літератури”

вул. Електриків, 23

м. Київ, 04176

тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63

8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)

e-mail: office@uabook.com

сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006

Видавництво “Фірма “ІНКОС”:

04116, м. Київ, вул. Маршала Рибалка, 10/8;

для листів: 04116, м. Київ, а/с 28.

Тел./факс: (044) 206-47-29, 211-83-77

E-mail: inkos@carrier.kiev.ua

inkos@ln.ua

Свідоцтво ДК №325 від 05.02.2001 р.